

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XVII, sv. 2, br. 34

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Adnan Čirgić (Podgorica), Vukić Pulević (Podgorica), Marc L.
Greenberg (Kansas), Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo), Emil Tokarz
(Sosnowiec), Ljudmila Vasiljeva (Lavov), Robert Bońkowski (Katowice),
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla), Milica Lukić (Osijek), Jakov Sabljic
(Osijek), Mate Kapović (Zagreb), Tina Varga-Oswald (Osijek),
Aleksandar Radoman (Podgorica), Goran Drinčić (Podgorica), Suada
A. Džogović (Peć), Novica Vujović (Podgorica), Martin Henzelmann
(Greifswald), Christoph Giesel (Jena), Saša Vojtech Poklač (Bratislava),
Aleksandra Banjević (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Sekretar Redakcije
Irena Delja

Cetinje, 2024.

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.44 '26

Sanja ORLANDIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

sanja.orlandic@fcjk.me

**DELEGITIMIZACIJA CRNOGORSKOGA JEZIKA U OKVIRU
MANIFESTACIJE *DANI NJEGOŠEVI* – DISKURSNO-ISTORIJSKA
ANALIZA ARGUMENTACIJSKIH STRATEGIJA**

U radu se analiziraju argumentacijske strategije delegitimizacije crnogorskoga jezika, iznesene na Okruglome stolu „Kulturni identitet Crne Gore – konflikti i mogući izlazi“, održanom u okviru manifestacije „Dani Njegoševi“ i u intervjuu prof. dr. Jelice Stojanović, datom istim povodom za *Večernje novosti*. Teorijski okvir postavljen je kroz diskursno-istorijski pristup u okviru kritičko-diskursnih studija.

Ključne riječi: *crnogorski jezik, srpski jezik, Dani Njegoševi, diskursno-istorijska analiza, argumentacijske strategije, jezička politika, ideološka polarizacija*

Uvod

Pitanje imenovanja jezika izlazi iz okvira lingvistike i nalazi se u prostoru političke borbe i oblikovanja identiteta. Manifestacija „Dani Njegoševi“, kroz svoje programe i diskurse, često reflektuje tenzije oko naziva jezika u Crnoj Gori. Ova manifestacija koristi se kao platforma za afirmaciju srpskoga jezika i delegitimizaciju crnogorskoga jezika, što otvara prostor za analizu argumentacijskih strategija.

Manifestacija „Dani Njegoševi“ organizuje se povodom dana rođenja Petra II Petrovića-Njegoša (1813–1851), crnogorskoga vladike, državnika i jednoga od najznačajnijih južnoslovenskih i crnogorskih pjesnika. Lik i djelo Petra II Petrovića zauzima centralno mjesto u crnogorskome kulturnom i političkom kontekstu, često služeći i kao sredstvo ideološkoga pozicioniranja. Njegoš je kroz istoriju služio kao ključni simbol političke propagande i ideoloških projekata različitih vlasti u Crnoj Gori. Njegovo djelo i lik ubrzo nakon smrti korišćeni su za osnaživanje monarhijskog autoriteta i borbu protiv Osmanskoga Carstva, zatim tokom XX vijeka za promovisanje jugoslovenske

ideje, socijalističkoga identiteta, te u ratovima devedesetih godina za mobilizaciju uz naglasak na srpski nacionalizam, dok je u savremenoj Crnoj Gori XXI vijeka reinterpetiran kao simbol crnogorskoga državnog i evropskog identiteta. Svaka era prilagođavala je Njegoša sopstvenim potrebama, čime je postao složeni simbol političkoga diskursa i nacionalističkih ideologija. O tim procesima detaljno je pisao Batrićević (2018), analizirajući kako su različite vlasti instrumentalizovale Njegošev lik i djelo za legitimizaciju svojih političkih narativa.

U savremenom kontekstu, dan Njegoševa rođenja proglašen je za nacionalni praznik kulture 2021. godine, a zvanično se obilježava od 2023. godine, što takođe predstavlja nastavak pomenute instrumentalizacije. Prema riječima potpredsjednika Vlade Crne Gore Alekse Bečića, ovaj praznik simbolizuje „bogatstvo i snagu crnogorske kulture“, a proglašenje Njegoševa dana predstavljeno je kao trenutak nacionalnoga ujedinjenja i slavljenja zajedničke baštine i nacionalnoga ponosa (RTCG, 2023). Bečić pozicionira Njegoša kao temeljnu figuru kulturnoga i nacionalnoga identiteta, a od toga ne odstupaju ni ovogodišnje čestitke predsjednika države i premijera, koji su dodatno naglasili univerzalne vrijednosti Njegoševa djela koje Crnu Goru treba da pozicioniraju na evropskoj sceni (CdM, 2024; Dan, 2024).

Navedena pozicioniranja Njegoša i njegova djela mogu se tumačiti u terminima normativne ideologije, kako je razrađeno u Maleševićevoj interpretaciji Selidžerove ideološke distinkcije. Normativna ideologija, prema Maleševiću (2002), odnosi se na formalne principe koje postavljaju vladajuće elite, čineći ih temeljima za izgradnju i legitimizaciju političkih i kulturnih narativa. Nasuprot normativnoj, operativna ideologija, koja je u fokusu ovoga rada, odnosi se na praktičnu primjenu kroz svakodnevne institucionalne prakse i diskurse. Za razliku od normativne, operativna ideologija je manje formalna i prilagođena specifičnim političkim okolnostima i potrebama trenutne vladajuće elite.

Manifestacija „Dani Njegoševi“, u organizaciji Kulturnoga društva „Njegoš“, ove godine je održana pod pokroviteljstvom Opštine Nikšić. Njenim programom obuhvaćeni su različiti sadržaji, a predmet ovoga rada je analiza diskursa Okrugloga stola „Kulturni identitet – konflikti i mogući izlazi“ koji je održan u Narodnoj biblioteci „Radosav Ljumović“ u Podgorici (Svetigora, 2024). Korišćenjem prostora te značajne kulturne ustanove i pokroviteljstva opštinske vlasti, manifestacija dobija dodatnu institucionalnu težinu, što je čini važnom za oblikovanje narativa o kulturnom identitetu. Predmet analize je i intervju prof. dr Jelice Stojanović, kao simbolične elite jer je riječ o redovnoj profesorici Univerziteta Crne Gore i predsjednici Matice srpske – Društva članova u Crnoj Gori, dat povodom održavanja manifestacije beogradskim

Večernjim novostima (Novosti, 2024), koji su prenijeli neki internetski portali u Crnoj Gori.

Proces imenovanja jezika u Crnoj Gori ne bi bio ni po čemu izuzetak od drugih svjetskih jezika da se problem imenovanja nije prenio u 21. vijek i da i danas to pitanje ne zauzima važno mjesto u javnom diskursu. Kroz imenovanje i standardizaciju jezika stvaraju se alati za integraciju, identifikaciju, ali i kontrolu. U knjizi *Imagined Communities*, koja se smatra jednim od ključnih djela u teorijama nacije i nacionalizma, Anderson (2006) objašnjava kako su nacije konstruirane kao „zamišljene zajednice“ i kako jezik ima ključnu ulogu jer doprinosi stvaranju zajedničkoga identiteta među ljudima koji se možda nikada neće lično sresti, ali sebe vide kao dio iste zajednice. Anderson analizira kako je prelazak s latinskoga na vernakularne jezike povezan s razvojem nacionalnih država i pokazuje da se jezici nikad ne biraju samo zbog praktičnih razloga, već kao simboli političke i kulturne autonomije ili, s druge strane, hegemonije. Tako su nacionalni jezici u prethodnim stoljećima zamijenili religijske autoritete. Jezik, dakle, nije samo sredstvo komunikacije, već je kroz formiranje nacionalnih država i standardizaciju jezika postao simbol zajedničke istorije, borbi i postignuća neke nacije, kao zamišljene zajednice.

Delegitimizacija crnogorskoga jezika prisutna je kod društvenih aktera koji crnogorski kulturni, istorijski i jezički prostor identifikuju kao dio srpske kulturne zajednice. U crnogorskome društvu ukorijenjena je ideološka podvojenost, koja se proteže od početka XX vijeka, a zenit je doživjela na samom kraju XX i početkom XXI vijeka. Naime, ključni društveni rascjep dogodio se u periodu 1997–2001, kad je došlo do podjele u Demokratskoj partiji socijalista, koja je bila na vlasti od 1991. godine i slijedila politički program Slobodana Miloševića. Godine 1997. dogodio se rascjep između Miloševićevih lojalista predvođenih Mommirom Bulatovićem i pristalica Mila Đukanovića kao zapadno orijentisanih reformista. Time je društveni rascjep bio ideološkoga karaktera u kontekstu podrške režimu Miloševića, s jedne strane, i težnje za više demokratije u SR Jugoslaviji, s druge strane. Godine 2001, kad DPS i formalno usvaja obnovu crnogorske nezavisnosti kao svoj primarni politički cilj, atmosfera podjela se produbljuje u smjeru zaoštavanja odnosa na bazi oprečnih viđenja karaktera crnogorske nacije i njenog prava na zasebnu državu (Džankić, 2013). No, iako je atmosfera iz toga perioda u velikoj mjeri podsećala na podjelu iz 1918. godine (Pavlović, 2003), vrijedi istaći da po srijedi nije etnička podjela, kako to sugerišu nazivi „Srbi“ i „Crnogorci“, već ideološko-politička. Na tu podvojenost značajno utiče istorijsko pitanje odnosa prema srpskome i crnogorskome identitetu, koje se manifestuje kroz polarizaciju u kulturnim, političkim i jezičkim pitanjima.

Diskursi o jeziku postali su jedno od centralnih bojišta ovih ideoloških sukoba, pri čemu se crnogorski jezik koristi kao simbol državnosti i autonomije, dok se srpski jezik često predstavlja kao izraz istorijske tradicije i veza sa širim srpskim kulturnim prostorom. Stoga ću u ovome radu analizirati argumentacijske strategije delegitimizacije crnogorskoga jezika korišćene u okviru manifestacije „Dani Njegoševi“. Posebnu pažnju posvetiću identifikaciji toposa i diskurzivnih mehanizama koji podržavaju hegemonijske narative o srpskom jeziku kao jedinom legitimnom standardu na crnogorskome prostoru.

Teorijski okvir i korpus

Diskursno-istorijski pristup utemeljen je u okviru kritičko-diskursnih studija kao interdisciplinarni metod koji povezuje analizu jezika s društvenim, političkim i istorijskim kontekstom, omogućavajući istraživanje kako diskurs oblikuje i reflektuje ideološke i odnose moći (Reisigl and Wodak, 2001, 2009, 2015; Wodak and Fairclough, 1997)¹. U teoriji kritičko-diskursnih studija često se naglašava da jezik nije samo reprezent stvarnosti, već se njime i konstruišu ideološki obrasci. Stoga se tekst analizira kako bi se otkrila skrivena značenja i povezanost s ideologijama i odnosima moći. Diskurs se u okviru CDS-a razumije kao oblik društvene prakse (Wodak and Mayer, 2015: 5). Diskurs je, dakle, društveno konstitutivan i društveno uslovljen. S jedne strane, njime se konstruišu situacije, objekti i znanja, društveni identiteti i odnosi među ljudima, a s druge strane, on doprinosi i njihovoj transformaciji. Diskurs, može prikrivati društvene nejednakosti, čineći ih društveno prihvatljivima i manje vidljivima. Na primjer, način na koji se određene društvene grupe predstavljaju u medijima može oblikovati javnu percepciju i podržavati hegemonijske ideologije koje opravdavaju nejednakost između klasa, polova ili etničkih grupa. Istovremeno, ideologije pružaju okvir kroz koji diskurs

¹ Koncept kritike u okviru diskursno-istorijskoga pristupa prati socio-filozofsku orijentaciju koja integriše tri aspekta: 1. Tekstualna ili diskursnoimmanentna kritika – ima za cilj otkrivanje nedosljednosti, kontradikcija, paradoksa i dilema unutar struktura teksta ili diskursa. U okviru nje se procjenjuju protivurječnosti i nedosljednosti unutar same strukture teksta. Rajzigl (2018: 50) dodaje i da se ta vrsta kritike oslanja na retoričke, tekstnolingvističke, pragmatičke, političko-jezičke i argumentacijske norme; 2. Socio-dijagnostička kritika – bavi se otkrivanjem, bilo očiglednoga ili latentnoga, uvjerljivoga ili manipulativnoga karaktera diskursnih praksi i tu se, u interpretaciji diskursnih događaja, služimo kontekstualnim znanjem i različitim društvenim teorijama. Rajzigl (2018: 51) napominje da se ona oslanja na društvene, istorijske ili političke informacije i uključuje kritiku ideologije, etosa društvenih aktera, političku i društvenu kritiku; 3. Angažovana kritika – teži da poboljša komunikaciju (kako navode Rajzigl and Wodak, (2015: 25) npr. kroz izradu smjernica protiv upotrebe seksističkoga jezika).

djeluje, usmjeravajući sadržaj i način komunikacije koji održava ili osporava postojeće strukture moći (Flowerdew & Richardson, 2018: 2–3).

Multidisciplinarni pristup ideologiji podrazumijeva trougao spoznaje, društva i diskursa. On zahtijeva analizu načina na koji se ideologije koje neko društvo dijeli očituju u diskursu. Odnosno, „kako ideološki utemeljene društvene prakse što ih neka skupina dijeli utječu na stvarni tekst i govor pojedinačnih društvenih aktera. I obratno, treba objasniti kako diskurs konstruira, mijenja, osporava i reproducira ideologije“ (Van Dijk, 2006: 27). U tome kontekstu, potrebno je razdvojiti pojam znanja od pojma ideologije. Znanje može biti relativno između različitih zajednica, ali unutar jedne ono se može smatrati istinom i potvrđuje se epistemološkim kriterijumima, koji se mijenjaju kroz vrijeme.²

Jedna od glavnih strategija ideološke kontrole u diskursu predstavlja ideološki kvadrat koji obuhvata četiri osnovna ugla: naglašavanje pozitivnoga o „nama“ (pozitivna prezentacija sopstvene grupe); naglašavanje negativnoga o „drugima“ (negativna prezentacija suparničke grupe); ublažavanje negativnoga o „nama“ (minimizacija sopstvenih grešaka ili mana); ublažavanje pozitivnoga o „drugima“ (umanjivanje vrijednosti ili dostignuća druge grupe). Ta strategija omogućava diskurzivno oblikovanje stvarnosti tako da favorizuje sopstvenu grupu, dok istovremeno delegitimizuje ili marginalizuje drugu. Kroz selektivno predstavljanje informacija, ideološki kvadrat igra ključnu ulogu u održavanju i reprodukciji moći i dominacije (Van Dijk, 2011: 397).

Polarizacija *Mi/Oni* u okviru diskursno-istorijskoga pristupa predstavlja osnovnu strategiju konstrukcije društvenih identiteta i ideoloških podjela. Kroz diskurs se kontinuirano gradi oštra granica između „nas“, koji se prikazuju kao pozitivni, moralni i legitimni, i „njih“, koji se delegitimizuju, negativno opisuju ili marginalizuju. Polarizacija *Mi/Oni* nije samo retorička strategija, već i mehanizam reprodukcije ideološke dominacije. Ona se proži-

² Znanje je, prema Van Dajku (2011: 384), fundamentalnije od ideologija i upravo ono omogućava međusobnu debatu između ideoloških protivnika. Van Dajk naglašava da je i znanje relativno, jer ono što u jednoj zajednici smatra znanjem, može biti samo vjerovanje, praznovjerje ili ideologija za drugu zajednicu, navodeći primjere poput stavova o postojanju boga, geocentričnom svemiru ili intelektualnoj inferiornosti žena i crnaca koji su nekad smatrani znanjem, ali su kasnije osporeni i postali predmetom ideoloških sukoba. Ideologija može uticati na znanje i taj uticaj nekad može biti negativan, a nekad pozitivan, ali se između njih ne može staviti znak jednakosti. Ono što Van Dajk naziva zajedničkim osnovom (eng. *common ground*) predstavlja neideološka polazišta oko kojih nema spora, sukoba interesa niti suprotstavljenih grupa, s tim da ono što u jednom periodu može predstavljati znanje, u drugom može predstavljati ideološko uvjerenje (npr. hrišćanstvo je nekad bilo prihvaćeno kao istinsko vjerovanje u evropskim društvima dok se danas smatra ideološkim uvjerenjem jedne grupe i, obrnuto, nekadašnje kontroverzno uvjerenje o obliku Zemlje, danas predstavlja opšteprihvaćeno znanje) (Van Dijk, 2012).

ma kroz sve diskurzivne strategije u metodološkom aparatu kojim se služi diskursno-istorijska analiza diskursa, poput: nominacije, predikacije, argumentacijskih strategija, perspektivizacije te intenzifikacije ili mitigacije. S obzirom na to da sam se u ovome radu opredijelila samo za analizu argumentacijskih strategija, o ovoj ću polarizaciji govoriti i nakon provedene analize.

Cilj analize argumentacijskih strategija u okviru navedenoga pristupa jeste da se preko njih objasni kako se kroz diskurs određene tvrdnje, pozicije i ideologije opravdavaju i legitimizuju. Kroz disciplinu razvijen je fond toposa putem kojih se opravdavaju pozitivne i negativne atribucije. Prema Rajzigu i Vodak (2001), toposi predstavljaju ključne elemente argumentacije koji čine neophodne premise za opravdavanje zaključaka, bilo da su te premise eksplicitne ili implicitne. Pozivajući se na Ričardsona i Kajnpointnera, Vodak navodi da toposi funkcionišu kao sadržinski orijentisani „garanti“ ili „pravila zaključivanja“ koja povezuju argument(e) sa zaključkom ili centralnom tvrdnjom. Toposi se mogu razumjeti i kao rezervoari generalizovanih ključnih ideja, iz kojih se mogu proizvesti specifične tvrdnje ili argumenti, a posebno su značajni za analizu naizgled uvjerljivih, ali pogrešnih argumenata, koji su često prisutni u političkim raspravama i diskurzivnim žanrovima (Wodak, 2011: 42).

Prema Rajzigu i Vodak, koji se u tom dijelu oslanjaju na Emerena i Grotendorsta te Kajnpointnera, moguće je identifikovati nekoliko uobičajenih logičkih grešaka koje se često koriste u argumentaciji. Među njima su: *argumentum ad baculum* ili „prijetnja štapom“, đe se zastrašivanjem pokušava postići saglasnost umjesto upotrebe uvjerljivih argumenata; *argumentum ad hominem*, koji podrazumijeva verbalni napad na ličnost ili karakter protivnika (npr. njegovu/njenu kredibilnost, integritet, poštenje, stručnost ili kompetenciju) umjesto rasprave o sadržaju argumenta; *greška preuranjene generalizacije*, kad se bez dokaza pripisuju karakteristike cijeloj grupi; i *argumentum ad populum*, poznat i kao patetična greška, koja se oslanja na predrasude, emocije ili uvjerenja određene društvene grupe, ili na *vox populi*, umjesto korišćenja racionalnih argumenata. Kako Rajzigu i Vodak naglašavaju, takve greške često se pojavljuju u retorici desničarskoga populizma (Wodak, 2011: 43).

Argumentacija, dakle, podrazumijeva opravdavanje pozitivnih ili negativnih atribucija putem toposa u okviru argumentacijskih šema, čime se uspostavlja unutrašnja logika argumenata, odnosno način na koji se određeno pitanje treba riješiti, kroz formu (topose) i sadržaj (opravdavanje). Argumentacijska šema sastoji se od premise, podatka, opravdanja i zaključka. Vodak (2011: 44) donosi listu najčešće korišćenih toposa, premda se tu njihova lista ne završava, već zavisi od korpusa koji se analizira. To su:

- Topos opterećenja – ako je neka institucija opterećena određenim problemom, treba preduzeti mjere da se to opterećenje smanji.
- Topos stvarnosti – tautološki zaključuje da, budući da je stvarnost takva kakva jeste, treba preduzeti određenu akciju.
- Topos brojeva – ako su dati dovoljni numerički/statistički dokazi, treba preduzeti određenu akciju.
- Topos istorije – budući da istorija pokazuje da određene akcije imaju određene posljedice, treba preduzeti ili izbjeći specifičnu akciju u određenoj situaciji.
- Topos autoriteta – ako se poziva na nekoga na poziciji autoriteta, tada je akcija legitimna.
- Topos prijetnje – ako su identifikovane specifične opasnosti ili prijetnje, treba nešto preduzeti povodom njih.
- Topos definicije – osoba ili stvar označena kao X treba da ima osobine/karakteristike/atribute koji odgovaraju značenju X.
- Topos pravde – ako su osobe, akcije ili situacije jednake u određenim aspektima, treba ih tretirati ili rješavati na isti način.
- Topos hitnosti – odluke ili akcije treba donijeti ili sprovesti vrlo brzo zbog spoljnjeg, važnog i nepromjenljivog događaja izvan nečijeg domašaja i odgovornosti.

Diskursno-istorijski pristup omogućava analizu načina na koji diskurs oblikuje i reflektuje ideološke odnose moći kroz jezik, kontekst i društvene prakse. Polarizacija *Mi/Oni* i argumentacijske strategije, uključujući upotrebu toposa, ključni su alati za identifikaciju procesa legitimizacije i delegitimizacije u diskursu. Ovaj teorijski okvir pruža osnovu za analizu strategija delegitimizacije crnogorskoga jezika, uzimajući u obzir način na koji istorijski, kulturni i politički kontekst utiče na oblikovanje i odražavanje javnog diskursa.

Korpus ovoga rada uključuje dva glavna jezička materijala koja su odabrana zbog njihove ključne uloge u oblikovanju i reflektovanju javnoga diskursa o delegitimizaciji crnogorskoga jezika:

1. Transkript okrugloga stola: diskusija sa događaja „Kulturni identitet Crne Gore – konflikti i mogućí izlazi“, održanog u okviru manifestacije „Dani Njegoševi“, predstavlja centralni dio korpusa. Ovaj materijal obuhvata izjave ključnih aktera koji se bave pitanjima jezika, identiteta i kulturne politike. Učesnici okrugloga stola bili su predsjednik Književnoga društva „Njegoš“ Milutin Mićović, profesor Veselin Matović, književnici Budimir Dubak i Radomir Uljarević. Audio-zapis s okrugloga stola dostupan je onlajn (Svetigora, 2024), a u transkriptu, koji sam izradila za potrebe ovoga rada, imena učesnika obilježila sam inicijalima [M. M.], [V. M.], [B. D.], [R. U.].

2. Intervju s prof. dr Jelicom Stojanović [J. S.]: Intervju, objavljen u *Večernjim novostima* (Novosti, 2024) povodom iste manifestacije, dodatno doprinosi uvidu u dominantne narative i strategije delegitimizacije kroz lični stav autoriteta uključenoga u diskurs o jeziku.

Ovaj korpus sam odabrala zato što u velikoj mjeri odražava diskurzivne prakse usmjerene na legitimizaciju srpskog i delegitimizaciju crnogorskoga jezika u Crnoj Gori, dok se tematski i kontekstualno oslanja na ključne ideološke tenzije u savremenome crnogorskom društvu.

Identifikacija i analiza argumentacijskih strategija

Identifikacija i analiza argumentacijskih strategija predstavlja ključni korak u razumijevanju načina na koji govornici grade svoje poruke, oblikuju diskurs i pokušavaju da djeluju ubjeđivački. Argumentacijske strategije su alati kojima se uspostavlja veza između tvrdnji i dokaza, često kroz prizmu vrijednosti, emocija ili racionalnih argumenata. U nastavku rada identifikovaću i analizirati pronađene topose u navedenom korpusu.

Topos opterećenja

Topos opterećenja zasniva se na argumentima da nešto predstavlja veoma značajan problem ili teret za određeno društvo, pojedince ili institucije.

Primjeri iz korpusa:

- Ovo je najsloženija tema i iz odgovornosti prema Crnoj Gori, prema narodu koji je stvarao Crnu Goru, prema narodu koji će živjeti u Crnoj Gori...
- Tim uvođenjem crnogorskog jezika bez procedure lingvističke, bez dijaloga i polemike, prosto, državnom silom, tada već silom jedne partije napravljen je strašan poremećaj u biću ovog naroda. [M. M.]
- Dakle, postojeću ustavnu odredbu o službenom jeziku u Crnoj Gori apsolutno je potrebno mijenjati... [V. M.].
- I onda kad je bivši režim preduzeo tu avanturu promjene identiteta učinio je nešto slično onome što su radili okupatorski režimi, zabranjujući ćirilčno pismo [R. U.]
- Danas da bi se dobila lična karta u Crnoj Gori na ćirilici, građani moraju da pristaju na zastrašujuće poniženje... [R. U.]
- Srbi nisu mogli dobiti posao u državnim institucijama, na udžbenicima je pisalo – crnogorski jezik. [J. S.]

Topos opterećenja društva prisutan je u svim tekstovima kroz naglašavanje negativnih posljedica jezičkih promjena. Svi akteri koriste topos opterećenja kako bi istakli da je jezička politika u Crnoj Gori izvor društvenoga razdora, administrativnih komplikacija, i kulturne destabilizacije, što otežava svakodnevni život građana i stvara institucionalne prepreke. Tvrdnje o navodnoj zabrani ćirilice, administrativnim komplikacijama za dobijanje dokumenata, diskriminaciji Srba pri zapošljavanju i sl. nijesu potkrijepljenje činjenicama. Prema Ustavu Crne Gore (Ustav, 2007), ćirilica je ravnopravno pismo uz latinicu, u osnovnoj školi uči se kao prvo pismo, a primjer Stojanović, koja je u periodu koji pominje bila zapošljena na državnom Univerzitetu Crne Gore, osporava tvrdnju o sistemskoj diskriminaciji Srba.

Ove izjave djeluju kao dio šire politizacije jezičkoga pitanja, đe se realnost selektivno prikazuje i preuveličava kako bi se izazvala emotivna reakcija i podržali srpski ideološki narativi. Upotreba dramatičnih izraza poput „čin sličan okupatorskim režimima“ i „zastrašujuće poniženje“ dodatno naglašava ovu politizaciju, dok stvarno stanje pokazuje da je ćirilica ustavno zaštićena i svakodnevno dostupna. Ovakve izjave, stoga, više odražavaju političku retoriku nego realne društvene ili administrativne prepreke.

Toposi stvarnosti i definicije

Topos stvarnosti podrazumijeva da ako je određena situacija, stanje ili činjenica prikazana kao očigledna i neosporna, iz toga proizlazi potreba za djelovanjem ili donošenjem zaključaka u skladu sa tom stvarnošću.

Topos definicije oslanja se na argument da određeni pojam, osoba ili stvar moraju posedovati osobine koje odgovaraju njihovoj definiciji, pri čemu se pravilno imenovanje ili karakterizacija koristi kao temelj za donošenje zaključaka ili opravdanje tvrdnji.

Ova dva toposa sam smjestila zajedno jer su međusobno povezani, imajući u vidu definicije iz korpusa u kojem se stvarnost prikazuje kao očigledan odraz definicije, a definicija se koristi da potvrdi stvarnost. Na taj način, ova dva toposa međusobno pojačavaju argumentaciju, dajući joj privid nepobitne logičke osnove. Ovo je posebno uočljivo u političkim i ideološkim diskursima, u kojima se stvarnost često prilagođava ili konstruiše da bi odgovarala unaprijed postavljenim definicijama.

Primjeri iz korpusa:

Topos stvarnosti

- Mi ovdje svi i govorimo jednim jezikom.
- Perspektiva crnogorskoga jezika, realno gledano, ne postoji jer taj jezik sa toliko malo govornika, sa nepostojećom književnošću sa nepostojećom istorijom...[M. M.]
- Kada bi u Crnoj Gori stvarno postojala dva dominantna domaća jezika, ovom se predlogu ne bi imalo šta prigovoriti, dočim svi znamo da stvari ne stoje tako i da u Crnoj Gori, izuzimajući albanski i romski, nema drugog prirodnog domaćeg jezika osim srpskog. [V. M.]
- Rezultati posljednjeg popisa iz 2023. godine... zaustavili komunistički inženjering nad srpskim narodom u Crnoj Gori. Ali pokazuju još uvijek snažno dejstvo višedecenijske indoktrinacije koja je imala za cilj ozvaničenje Srba kao marginalne manjine osuđene na nestajanje. [B. D.]
- Sad na isti način nam je nametnuto i političko ime za srpski jezik jer ime crnogorskog jezika je političko ime srpskog jezika, i to po ugledu na bivše jugoslovenske republike i narode koji su po svojim, aj da budem malo maliciozan, ofšor kompanijama koje imitiraju države i narode politički imenovali srpski jezik. [R. U.]
- Svakako, na istorijskim i naučnim osnovama, crnogorski jezik ne postoji. Ime je, političkom moći, uvedeno nakon referenduma. To je samo preimenovan srpski standardni jezik ili promovisani dijalekti srpskog jezika koji postoje izvan Crne Gore. To prosečan srednjoškolac zna. Pre toga ni ime za jezik u istoriji svih prostora sadašnjih prostora Crne Gore, nije postojalo. Jezik se na svim prostorima koji su ušli u prostor države današnje Crne Gore, jedino zvao srpskim imenom. [J. S.]

Topos definicije

- Službeni jezik je po prirodi stvari književni normirani jezik pa je logično da se o njegovom imenu, isto kao o njegovoj normi pitaju, prije svih, pitaju najviši naučni i kulturni autoriteti u državi. ... Jedno je postići sporazum u parlamentu o promjeni ustava, to je neosporno pitanje političara, a drugo je imenovati jezik. [V. M.]
- Srpski jezik je istorijska, a crnogorski politička kategorija koja se ne može retroaktivno glasanjem u parlamentu proizvesti u istorijsku i ti se pojmovi kao takvi ne mogu stavljati u istu kategorijalnu ravan. [V. M.]

- To što je neko samovoljno preimenovao srpski jezik, a potom izvršio nekakvu njegovu traljavu prestandardizaciju i to je onda proglasio službenim jezik u državi ne znači da se tim činom pojavio novi jezik u Crnoj Gori, niti da je ona zbog toga postala dvojezična država, niti će to ikada biti, ukoliko se albanski ili koji drugi, engleski i ruski npr., jednog dana ne izbore za poziciju njenog drugog službenog jezika, pored vajakadašnjeg i zasad jedinog i Gorskim vijencem ovjenčanog srpskog jezika. [V. M.]
- A za sve, što je ova stvar jasna da jasnija ne može biti, srpskom jeziku i samo njemu pripada status službenog jezika u Crnoj Gori. [V. M.]

Toposi stvarnosti i definicije u svim tekstovima koriste se za predstavljanje tvrdnji o dominaciji srpskoga jezika, autentičnosti ćirilice i negaciji postojanja crnogorskoga jezika. Autori nastoje da ove tvrdnje predstave kao „očigledne“ ili „nepobitne“, iako se oslanjaju na selektivne interpretacije činjenica koje odgovaraju njihovim ideološkim stavovima. Tvrdnje bazirane na toposima stvarnosti i definicije, koje sugerišu da crnogorski jezik ne postoji, da je samo preimenovani srpski jezik i da sve što se govori i piše u Crnoj Gori pripada srpskome jeziku te da pitanje imenovanja jezika nije političko pitanje, moguće je osporiti ukazivanjem na lingvističke, sociolingvističke i istorijske činjenice.

Lingvistika često biva zloupotrijebljena u svrhu širenja političkih i ideoloških stavova i uvjerenja. Prije svega, pitanje imenovanja jezika nije isključivo lingvističko pitanje, već je ono znatno kompleksnije jer uključuje više nejezičkih faktora, među kojima su najvažniji politički i sociološki. Ta bi činjenica trebalo da predstavlja ono što Van Dajk podrazumijeva pod zajedničkom osnovom znanja, koja je neideološka i na osnovu koje bi se mogao voditi dijalog s ideološkim neistomišljenicima.

Kad je riječ o imenovanju i kodifikaciji jezika takođe je nužno napraviti razliku između jezika kao sistema i jezika kao standarda. Jezik kao sistem predmet je izučavanja lingvistike, a jezik kao standard – njegovo ime i normiranje predmet je sociolingvistike, odnosno grane lingvistike koja povezuje jezik i društvo, i to onoga njenog dijela koji se odnosi na jezičku politiku. Stoga se u savremenoj terminologiji umjesto standardni jezik češće koristi termin standardni varijetet ili standardni dijalekt koji naglašava da je standardni jezik samo jedan od mnogih varijeteta unutar jezičkoga sistema, bez implicitnoga vrednovanja ili hijerarhije među njima (Starčević, Kapović, Sarić, 2019: 10–11).

Razumijevajući jezik kao sistem, može se reći da južnoslovenske jezike treba posmatrati kao dio širega slovenskog kontinuuma. Na cijelom južnoslovenskom području postoji dijalekatski kontinuum, od Bugarske i dijalekata na jugozapadu do Slovenije i dijalekata na severozapadu, bez jasno definisanih granica između dijalekata, osim u slučajevima đe su migracije stanovništva dovele

do promjena u njihovom položaju (Kapović, 2010: 150–152).³ S druge strane, imenovanje standardnoga jezika u direktnoj je vezi s postojanjem nacionalnih država te je danas posve jasno da se posebnim jezicima u modernoj Evropi smatraju jezici koji imaju svoje standardne varijetete. „Iako laicima pa čak i nekim stručnjacima podjela na jezike izgleda vrlo znanstvena i egzaktna, ona to zapravo nije i lingvistika tu vrlo teško odgovara na pitanje što je jezik, a što nije, ne zato što bi lingvistika kao znanost bila neegzaktna ili nedovoljno razvijena, nego zato što je sama narav predmeta izučavanja takva da nije prikladna za elegantno svrstavanje u kućice čemu ljudi često teže“ (Kapović, 2010: 137).⁴

O govornom području koje obuhvata teritoriju Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije najčešće se govori kao štokavskom govornom području. Preciznosti radi treba reći da se štokavsko narječje ne podudara se s državnim granicama ovih zemalja, jer je na teritoriji Srbije prisutan i torlački dijalekat, dok su na teritoriji Hrvatske prisutni kajkavsko i čakavsko narječje.

No, s obzirom na to da je štokavsko narječje bilo u osnovi nekadašnjega standardnog srpskohrvatskog jezika i da čini osnovu današnjih standardnih jezika u navedenim državama, ono igra ključnu ulogu u razumijevanju jezičkoga razvoja, kulturne istorije i identitetskih dinamika na prostoru bivše Jugoslavije. Treba svakako naglasiti da i odabir štokavskoga za osnovu književnoga jezika u 19. vijeku nije bio zasnovan na procjeni njegovog jezičkog kvaliteta ili „superiornosti“, već na njegovoj pragmatičkoj pogodnosti u društveno-političkom kontekstu toga vremena. U prilog toj tezi dovoljno je reći da je imao najveći broj govornika te time bio podesan za jezičko ujedinjenje za koje su se prvo zalagali predstavnici Ilirskoga pokreta, da je postojala razvijena književnost kao društvena legitimnost, a na kraju i Bečki književni dogovor kao politička legitimacija.

³ Prema Kapoviću (2010: 152), i samo razvrstavanje na štokavski, čakavski i kajkavski predstavlja generalizaciju, jer i unutar tih dijalekatskih skupina postoje značajne razlike, poput razlika između južnočakavskoga i ševernočakavskoga, ili između različitih kajkavskih dijalekata. Stoga, sam naziv i za ovu dijalekatsku zajednicu, kako ističe Kapović, ima smisla isključivo u geografskom i sociolingvističkome kontekstu, a ne kao strogo lingvistička klasifikacija.

⁴ Kapović navedeno potvrđuje brojnim primjerima iz Evrope i svijeta. Tako, na primjer, talijanski jezik svoj status jezika duguje činjenici da je standardizovan i službeni jezik Italije, pri čemu se zanemaruje da su govornicima standardnoga talijanskog idiomi poput sicilijanskog ili napuljskog praktično potpuno nerazumljivi te da u Italiji postoji više posebnih romanskih jezika koji se samo tradicijski, sociolingvistički i politički mogu smatrati dijalektima talijanskoga; ili npr. njemački jezik koji je standardizovan na osnovu gornjonnjemačkoga dijalekata, dok je donjonjemački dijalekat na ševeru Njemačke gotovo identičan s nizozemskim dijalektom na osnovu kojega je formiran standardni nizozemski jezik u Nizozemskoj. Kapović navodi i brojne druge primjere svjetskih jezika u kojima je jasno da lingvistički kriterijumi poput strukturalnih i genetskih ne vrijede, već su imenovanja zavisna od društveno-istorijskih i političkih prilika.

Danas, dakle, na prostoru nabrojanih država postoje četiri štokavska standardna varijeteta – bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski. Njihovo postojanje predstavlja validnu činjenicu koja odražava specifične društveno-političke i kulturne okolnosti koje su oblikovale jezičke zajednice u regionu. Crnogorski standardni varijetet najmlađi je štokavski standard, budući da je njegova kodifikacija otpočela nakon obnove nezavisnosti Crne Gore i ustavnoga definisanja 2007. godine.⁵ Nema, dakle, ništa suštinski pogrešno u predstavljanju nacionalnih standardnih varijeteta kao političkih jer se jezici standardizuju u okviru nacionalnih država, ali u tome smislu standardni srpski jezik nije ništa manje politički od hrvatskoga, bosanskoga ili crnogorskoga. Švedski, danski i norveški priznaju se kao zasebni jezici zbog političkih i kulturnih razloga, iako su međusobno razumljivi, a norveški ima čak i dva pisana standarda.

Ipak, sve iznesene tvrdnje koje sam izdvojila u okviru navedenih toposa baziraju se na pretpostavci da je kompletno štokavsko narječje zapravo srpsko, te da niko nema pravo nazvati standardne varijetete/jezike štokavskoga sistema drugim imenom. Takva tvrdnja nije u skladu s naukom o jeziku i ona je motivisana prvenstveno političkim razlozima.

Topos brojeva

Toposi brojeva koriste se za jačanje argumenta oslanjanjem na kvantitativne podatke, poput statistike ili brojčanih dokaza, kako bi se tvrdnja prikazala kao objektivna i neosporna.

Primjeri iz korpusa:

- Kako je uopšte moguće, na osnovu čega, jezik [srpski] kojim govori skoro 90% stanovništva Crne Gore, to je pokazao i posljednji popis stanovništva...
- Na popisu stanovništva ogroman broj građana koji se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci posvjedočilo je da je srpski njihov materinji jezik. [V. M.]
- Na popisu stanovništva u Knjaževini Crnoj Gori 1909. godine, 95% se izjasnilo da su srpske nacionalne pripadnosti. Nepune četiri decenije 1948. godine, nova komunistička vlast organizovala je, pod znacima navoda, popis na kojem se navodno izjasnilo 1,78% stanovništva kao Srbi. [B. D.]
- Gotovo polovina našeg stanovništva rasla je u uslovima represivne politike koja je sve što ima srpski predznak skrajnjivala. [J. S.]

⁵ Detaljnije o procesu standardizacije i jezičke politike u Crnoj Gori, videti Čirgić, 2011: 171–201 i Šušanj, 2022: 477–510.

Topos brojeva prisutan je u korpusu i koristi se kako bi se kroz statistiku ili numeričke podatke naglasila dominacija srpskoga jezika, delegitimizacija crnogorskoga jezika ili efekti političkih odluka na jezičku situaciju u Crnoj Gori. Prema posljednjem popisu, na koji se govornici pozivaju, za srpski jezik kao uobičajeni jezik kojim se govori izjasnilo se 43,52% građana, dok crnogorski jezik svakodnevno koristi 36,23%, bosanski 6,68%, hrvatski 0,26 itd. Određeni procent građana (oko 5%) naveo je kombinovane nazive (srpskohrvatski, srpski-crnogorski, crnogorski-srpski, crnogorski-srpski-hrvatski, bošnjački, maternji i sl.). Podatak da 90% stanovništva govori srpski u realnosti ne postoji, ali se u navedenoj interpretaciji može tumačiti kao nelegitimno prisvajanje i negiranje drugih jezičkih identiteta na osnovu stanovišta da je kompletan štokavski prostor zapravo isključivo srpski, o čemu sam pisala u okviru prethodnog toposa.

Tvrdnja da se „95% stanovništva Knjaževine Crne Gore na popisu iz 1909. godine izjasnilo kao Srbi“ je neosnovana i činjenično netačna. Popis iz 1909. godine nije uključivao kategoriju nacionalne pripadnosti (Pejović, 2020). Ovakvo pozivanje na nepostojeće podatke predstavlja manipulaciju, jer projektuje savremene koncepte nacionalne pripadnosti unazad. Ova metodološki neispravna praksa koristi se za delegitimizaciju crnogorskoga identiteta i nameće narativ koji nije zasnovan na istorijskim činjenicama, već na ideološkim konstrukcijama. Popis iz 1948. godine bio je prvi u Crnoj Gori koji je omogućio nacionalno izjašnjavanje, ali ga je takođe karakterisao poseban istorijski i politički kontekst. Tvrdnja da se tada samo 1,78% stanovništva Crne Gore izjasnilo kao Srbi koristi se za dramaturgiju i sugestiju o navodnom „komunističkom inženjeringu“. Spoj ove dvije tvrdnje – izmišljene brojke o 95% Srba iz 1909. i selektivnoga tumačenja rezultata iz 1948. – jasno pokazuje pokušaj stvaranja narativa o „gubitku“ srpskoga identiteta pod političkim pritiskom. Međutim, time se zanemaruje šira realnost: da su koncepti nacionalnoga identiteta u Crnoj Gori evoluirali u skladu s promjenama društveno-političkoga konteksta, a ne kao posljedica jednostranoga inženjeringa. Ovakve tvrdnje reflektuju ideološki pristup istoriji, u kojima se podaci selektivno koriste ili izmišljaju kako bi podržali unaprijed postavljene političke narative.

Toposi istorije i tradicije

Toposi istorije i tradicije oslanjaju se na argumente da bi odluke, stavovi ili akcije trebali biti vođeni istorijskim iskustvom ili tradicijom jer se oni predstavljaju kao dokazani i legitimni temelji identiteta, vrijednosti ili zajednice.

Primjeri iz korpusa:

- Jer je u istorijskoj Crnoj Gori sve pisano srpskim jezikom. To ne treba dokazivati jer je očito.
- Srpski etos vladao je i bio supstanca svakog junačkog djela u kojima je stvarana Crna Gora. [M. M.]
- Zato je ovaj predlog [izjednačavanja srpskog i crnogorskog jezika u Ustavu] ne samo nelogičan nego i ponižavajući, prije svega u odnosu prema kulturnom nasleđu stvorenom na srpskom jeziku i iza književnosti... iza službenog jezika svih naroda stoji... sve najvažnije što je taj narod stvorio u svojoj kulturnoj istoriji.
- [Srpski jezik] ima više od sto godina općeprihvaćenu ortografsku i ortoepsku normu. [V. M.]
- U mirnodopskom periodu su pristupili [komunistička ideologija] identitet-skoj egzekuciji nad srpskim narodom u Crnoj Gori. Nataloženi strah bio je temelj na kome su gradili novog čovjeka, dakle i novi narod. [B. D.]
- Ćirilčno slovo dijeli sudbinu svoga naroda od kada smo ga primili...
- Crna Gora je otišla najdalje da bi lakrdija bila potpuna, uvela je nova dva latiničnog slova bez ćirilčnih grafema. Dakle, to je važno tako da oni koji pristaju na političko ime srpskog jezika na tom novom jeziku i kad bi htjeli ne mogu da koriste i da pišu ćirilicom jer prosto nema novih slova u tradici-onalnom crnogorskom ćirilčnom pismu. Srećom ih nisu domislili i koliko sam razumio, koriste te latinične oznake za ta slova. [R. U.]
- Jezik ima svoje istorijsko, naučno, nasleđeno ime i to mu se ne može me-njati. [J. S.]

Tvrdnje bazirane na toposu istorije i tradicije oslanjaju se na selektivno tumačenje istorijskih činjenica i kulturne baštine kako bi se opravdali aktu-elni stavovi i politički narativi. Izjave poput „sve što je u istorijskoj Crnoj Gori pisano je srpskim jezikom“ ili „Njegoševo djelo je pisano na srpskom jeziku“ ignorišu kompleksnost jezičkoga i kulturnoga razvoja u Crnoj Gori i koriste zamišljenu tradiciju kao neupitni autoritet. Istorijske tvrdnje o ćirilici kao „dijelu sudbine srpskog naroda“ ili o „identitet-skoj egzekuciji“ pod ko-munističkom ideologijom služe za izgradnju narativa o kontinuitetu srpskoga etnosa i njegove navodne ugroženosti. Međutim, ove tvrdnje često preuveli-čavaju ili jednostrano tumače istorijske činjenice, zanemarujući multikulturnu stvarnost Crne Gore kroz vjekove. Argumentacija koja ovako koristi istoriju i tradiciju često izostavlja kontekst i složenost, pretvarajući ih u statičnu sliku koja isključuje mogućnost pluralizma i jezičke evolucije. Upravo sve ono što tradicija zapravo nije i ne može biti. Kako zapaža Krstan Malešević: „Dakle,

kada je reč o tome šta tradicija nije, onda je poodavno uočeno da ona nije jednostran, jednoznačan, statičan i neprotivrečan fenomen. Tačno je upravo suprotno. U pitanju je vrlo kompleksan, višeslojan, dinamičan i po pravilu protivrečan fenomen. Ovo tim više ako se tradicija problematizuje u odnosu na običaje, religiju, moral i pravo!“ (Malešević, 2008: 153)

Prema Maleševiću (2008: 154), tradicija nije puko mehaničko prihvatanje i prenošenje sadržaja iz prošlosti te da u teorijskom smislu postoje tri osnovna pristupa tradiciji – konzervativni, koji nekritički glorifikuje tradiciju i zasniva se na preuzimanju bez preispitivanja; prosvjetiteljski, koji ima negatorski odnos prema tradiciji jer je razumije kao prepreku jačanju univerzalnih vrijednosti i individualizma, ali istovremeno potječjenjuje njen uticaj u konstituisanju individualnog i kolektivnog identiteta; kritičko-liberalni, koji tradiciju posmatra kao otvoren proces i u okviru koga se tradicija sagledava sa stanovišta mogućnosti njenog povezivanja s univerzalnim vrijednostima. Kad je riječ o srpskome nacionalnom identitetu i pristupu tradiciji, a vrlo često i kvazitradiciji jer se nerijetko umeću izmišljene vrijednosti, Malešević primjećuje da je zbog viševjekovne osmanske okupacije onemogućen upliv renesanse, racionalizma i prosvjetiteljstva, ali i industrijskih i građanskih revolucija, te je zbog toga razvijen doživljaj nacionalnoga identiteta koji podrazumijeva „odbojnost prema drugom i drugačijem, praćen inatom i violentnošću, pre-naglašenim emocijama, odn. uveliko odsustvom racionalnog rasuđivanja“ (2008: 156). S tim u vezi, svi kultovi i mitovi koje Malešević navodi, poput Kosova, ujedinjenog srpstva, srpske pravoslavne sabornosti, zavjeri moćnih, ćirilici i sl. reafirmisani u Srbiji, djeluju snažno i u Crnoj Gori i pokušavaju se predstaviti kao istinska tradicija.

Njegoševo djelo, naročito Gorski vijenac, kroz prizmu kritičko-liberalnoga pristupa tradiciji danas može biti tumačeno kao univerzalno djelo koje se bavi temama antiimperijalizma i borbe za slobodu, a ne kao manifest za konflikt s ideološkim „drugim“, naročito muslimanima. Ovo se postiže reinterpretacijom konteksta i poruka djela u svijetlu savremenih vrijednosti i istorijskih okolnosti, a ne pukim preslikavanjem potpuno različitih društveno-istorijskih konteksta, kakav je bio u Njegoševo vrijeme i, recimo, u vrijeme ratova početkom 90-ih godina kad je njegovo djelo korišćeno kao legitimizacija nasilja nad islamskim stanovništvom.

Njegošev jezik takođe treba posmatrati kao dio šire kulturne i jezičke baštine, a ne isključivo kroz prizmu nacionalnih ideologija. Jezik koji je Njegoš koristio nije srpski u savremenom standardizovanom smislu, već odraz govornoga jezika i kulturne prakse svog vremena. Dodatno, Njegošev jezik ne može se u potpunosti poistovjetiti sa srpskim jezikom njegovoga vremena. To se ogleda u činjenici da nije usklađen sa srpskom ortografskom reformom

Vuka Karadžića, budući da je Gorski vijenac pisan nereformisanom ćirilicom. Njegov jezik oslanja se na crnogorsku pisanu tradiciju, što postaje jasno kada se sagleda u kontekstu književnog stvaralaštva njegovih savremenika i pret-hodnika. Takođe, njegov jezik izvire iz zajedničkog sloja crnogorskih govora, koji je nastao kroz bogatu usmenu književnu tradiciju. Crnogorski karakter Njegoševa jezika prepoznao je i jedan od prvih filologa koji se njime bavio, Milan Rešetar, o čemu detaljno piše Čirgić (2010).

Zagovornici konzervativnog pristupa tradiciji takođe nastoje pred-staviti da je srpski nacionalizam kakav je razvijen tokom XX vijeka i kakav poznajemo danas, bio identičan početkom XIX vijeka, što takođe ne odgovara istorijskim činjenicama. Siniša Malešević u knjizi *Zašto je nacionalizam tako moćan?* precizno objašnjava i pruža detaljnu analizu principa na kojima se nacionalizam razvijao kroz državnu konsolidaciju, dosta kasnije u odnosu na sam početak XIX vijeka kad se tadašnje vođe srpskog naroda zapravo i nijesu zanimali za ideje nacionalne emancipacije i narodnog suvereniteta (Malešević, S., 2021: 230).

Tvrdnja da ćirilična slova za određene glasove ne postoje nije tačna. Govornik koristi prividnu logičnost svoje tvrdnje kako bi delegitimisao ćiri-lično pismo u kontekstu crnogorskoga jezika i dodatno polarizovao jezička i kulturna pitanja u Crnoj Gori. Time ne samo da ignoriše stvarnost, već nastoji da je redefiniše u skladu s ideološkim narativom koji propagira.

Topos autoriteta

Topos autoriteta oslanja se na argument da određeno mišljenje, odluka ili stav imaju dodatnu težinu ili legitimitet jer dolaze od osobe, institucije ili izvora koji se smatraju autoritativnim ili stručnim u datoj oblasti.

Primjeri iz korpusa:

- Cezar nije iznad gramatičara, glasi jedna latinska poslovice.
- Vuk Karadžić izborio se za srpski književni jezik zasnovan na štokavskom dijalektu... [V. M.]
- On je ustvarnosti živ [srpski narod] sve dok na Lovčenu postoji grob naj-većeg srpskog pesnika Njegoša...
- Mitropolit Amfilohije ponavljao je lozinku: 'Do Hristove pobjede.' [D. B.]
- Ćirilica, kao dar svetih sedmoćislenika, simbol je Božje providnosti.
- Postoje pojmovi, govorio je vladika Atanasije, koji se ne mogu ni misliti, ni pisati latinicom. Ta dva pisma nisu bogatstvo te da je granica između latinice i ćirilice, granica između zapadnih i pravoslavnih crkava. Ja bih

dodao da je i ta digrafija ili dvoazbučnost, da u stvari osiromašuje ćirilicu. Tu je korijen glavne nevolje.

- Verner Veber, njemački lekar, smatrao je ćirilicu najsavršениjim pismom na svetu.
- Zabranice ga [rodno senzitivni jezik] Tramp, to je možda jedina šansa da se ova promjena Ustava sprovede. [R. U.]
- Njegoš je bio jedna, i jeste, od najmudrijih glava ne samo Crne Gore i Srpstva, nego i ljudskog roda.
- Da citiram opštepoznate stihove "Srpski pišem i zborim / Narodnost mi srbinska...". [J. S.]

Korišćenje toposa autoriteta u izdvojenim primjerima oslanja se na ugledne ličnosti, institucije i simbole kako bi se tvrdnje o jeziku, identitetu i kulturi prikazale kao neosporive. Autoriteti iz istorije, religije, nauke i politike se koriste selektivno, s ciljem legitimizacije predočenih ideoloških narativa. Na primjer, isticanje Vuka Karadžića kao osnivača srpskog književnog jezika i Njegoša kao „najmudrije glave Srpstva“ služi da se stvori predstava o neprekinutom kontinuitetu srpskog jezika i identiteta u Crnoj Gori. Međutim, ovakav pristup često zanemaruje složenost istorijskih, kulturnih i lingvističkih procesa, svodeći ih na pojednostavljene narative.

Religijski autoriteti, poput svetih sedmočislenika, mitropolita Amfilohija ili vladike Atanasija, dodatno se koriste za podizanje pitanja jezika i pisma na nivo duhovnoga i moralnoga imperativa. Ćirilica se predstavlja ne samo kao simbol srpske tradicije već i kao božanski dar, čime se bilo kakve promjene ili marginalizacija ćirilice predstavljaju kao svetogrđe. Ovakva upotreba religijskih simbola implicira da jezičke reforme nijesu samo kulturni, već i duhovni napad na identitet zajednice, čime se dodatno povećava emocionalna težina argumenta.

Konačno, politički i naučni autoriteti koriste se kako bi se argumentima dodala iluzija objektivnosti i univerzalnosti. Pominjanje Trampa kao potencijalnog branitelja jezika ili tvrdnja Vernera Vebera o savršenstvu ćirilice služe da se izazove povjerenje u ispravnost stavova, iako su takvi izvori često upitni ili izvučeni iz konteksta, jer isti govornik kasnije navodi da je medicinski dokazano da samo gledanje u ćirilicu poboljšava vid. U primjerima nema pozivanja na autoritete iz savremenih humanističkih nauka. Tvrdnja da je Petar II Petrović-Njegoš napisao stihove „Srpski pišem i zborim, svakom gromko govorim, narodnost mi srbinska, um i duša slavjanska“ u posveti episkopu Nikiforu 1833. godine nije potkrijepljena autentičnim istorijskim izvorima. U historiografiji nije pronađen originalni primjerak „Danice“ iz 1826. godine s navodnom Njegoševom posvetom episkopu Nikiforu. Ovo ukazuje na moguć-

nost da je posveta, zajedno sa spomenutim stihovima, naknadno konstruisana ili falsifikovana u svrhu ideološke propagande, usljed čega navedeni stihovi nijesu ušli niti u jedno izdanje Njegoševih sabranih djela niti kao Njegoševi uvažavani u kredibilnim naučnim projektima, poput Rječnika Njegoševa jezika M. Stevanovića i sl. Korišćenje nepotvrđenih stihova u argumentaciji predstavlja zloupotrebu autoriteta Njegoša kako bi se podržali srpski nacionalni narativi. S druge strane, Njegošovo djelo sadrži mnoge primjere koji se odnose na srpstvo, ali se čini da ti primjeri nijesu smatrani adekvatnim da potvrde interpretaciju srpstva povezanu s dugom tradicijom. Jedan od takvih primjera mogao bi biti Njegošev stih „srpska sveta zemlja Palestina“, koji ukazuje na to da pojmovi srpstvo i srpski nijesu uvijek imali jednoznačno značenje, već su se razvijali u skladu s vremenom, za razliku od interpretacije autora koji im nastoje pripisati današnje poželjno značenje.

Topos prijetnje

Topos prijetnje služi da se kroz njega identifikuju opasnosti, rizici ili prijetnje koji zahtijevaju hitnu reakciju ili donošenje odluka kako bi se spriječile negativne posljedice po pojedinca, zajednicu ili društvo u cjelini.

Primjeri iz korpusa:

- Uvođenjem crnogorskog jezika (...) državnom silom (...)napravljen je strašan poremećaj u biću ovog naroda.
- ... Ako ne nađemo neko bolje rešenje, onda imamo tu šizofrenu situaciju koja je dovoljna da sasvim razori ovu šaku naroda. [M. M.]
- Preimenovanje službenog jezika s fašisoidom namjerom stvaranja novog čovjeka u Crnoj Gori... proizvelo je najdublje konflikte, moralnu i duhovnu dezorijentaciju, najposlije razdor i netrpeljivost u narodu kakve nikada nije bilo na ovome prostoru. [V. M.]
- Ali pokazuju [rezultati popisa iz 2023],još uvijek snažno dejstvo višedecenijske indoktrinacije koja je imala za cilj ozvaničenje Srba kao marginalne manjine osuđene na nestajanje [B. D.]
- Zato ako mi ostavimo naša slova [ćirilicu], nas će ostaviti onaj [Bog] koji nam ih je darovao i time nas učinio sebi bliskim.
- Srpski jezik je danas u najvećoj mogućoj opasnosti od novog govora za koji se koriste eufemizam rodno senzitivni jezik [R. U.]
- Time je [neadekvatnim pristupom Njegoševom djelu u udžbenicima] bila ugrožena generacija naših učenika, naše dece. Njegoš bez Njegoša, Crna Gora bez Crne Gore! [J. S.]

Iznijete tvrdnje koje sam svrstala u topos prijetnje stvaraju narativ prema kojem je jezička politika moralno problematična, iako zanemaruju širu jezičku i kulturnu raznolikost Crne Gore. Fokus je na izazivanju osećaja ugroženosti identiteta. Dramatizacija u vezi s ćirilicom povezuje jezičku praksu s metafizičkim prijetnjama, što dodatno povećava osećaj urgentnosti i moralnog imperativa za njeno očuvanje jer kazna će uslijediti od boga. Međutim, kako su tvrdnje o zabrani ćirilice faktični netačne, ovi primjeri ukazuju isključivo na pokušaj manipulacije emocijama. Tvrdnja da se „rodno senzitivni jezik priprema da zamijeni srpski jezik“ uvodi percepciju jezičke reforme kao prijetnje nacionalnome jeziku. Rodno senzitivni jezik ima specifične političke i društvene implikacije, ali ova tvrdnja dramatiizuje njegovu primjenu, zanemarujući šire međunarodne i pravne okvire u kojima se takve reforme sprovode te je potpuno nemoguće da rod kao gramatička kategorija, koja već postoji u srpskome jeziku, može da mu egzistencijalno naškodi. Tvrdnja da su „naša deca“ lišena pravog uvida u Njegoševo djelo, što ugrožava njihov kulturni identitet, dramatiizuje promjene u obrazovanju, implicirajući da su one namjerno usmjerene na brisanje kulturne baštine. Iako obrazovni programi jesu ošetljiva tema, ova tvrdnja pojednostavljuje kompleksne procese kurikularnih reformi i ignoriše širi kontekst multikulturalnog obrazovanja u multikulturalnom društvu kakvo danas jeste crnogorsko.

Kako prezentuju navedeni primjeri, tvrdnje bazirane na toposu prijetnje često funkcionišu na emotivnom nivou, oslanjajući se na osećaj straha i ugroženosti u cilju mobilizacije podrške određenom narativu. Međutim, ovakvi argumenti rijetko nude konkretne dokaze za svoje tvrdnje i često zanemaruju alternativne perspektive ili činjenice.

Topos hitnosti

Topos hitnosti oslanja se na argument da trenutna situacija zahtijeva brzo i odlučno djelovanje zbog neposredne opasnosti, važnosti ili neodložnosti rješavanja problema kako bi se izbjegle negativne posljedice.

Primjeri iz korpusa:

- On je [crnogorski jezik], primoran da parazitira na srpskom jeziku i da siše sokove i srž srpskog jezika... [M. M.]
- Srpskom jeziku i samo njemu pripada status službenog jezika u Crnoj Gori.
- Ispravno bi bilo tražiti da se ukloni iz Ustava njegovo lažno imenovanje [crnogorski jezik]. Svako drugo rešenje bilo bi u suprotnosti s jezičkom stvarnošću. [V. M.]

- Bez odlaganja treba pristupiti temeljnoj reformi obrazovnog sistema kontaminiranog kvazistorijom, kvaziestetikom i ideološkom indoktrinacijom koja je već ostavila razorne posledice.
- Za početak je neophodno obezbijediti većinu u skupštini kako bi se promijenio Ustav i vratio srpski jezik kao službeni, ali samo srpski jezik kao službeni! [B. D.]
- Taj novi budući rodno senzitivnog jezika priprema se već decenijama da zamijeni srpski jezik.
- Izlazi su mogući, koliko ja razumijem, samo u političkim strukturama i moguće su samo kroz neke političke odluke, u krajnjem.
- Ne postoji drugi mehanizam sem ono što je rekao Budo, da se napravi neka takva realna većina skupštinska koja bi mogla donositi određene odluke [R. U.]
- Neka se Crna Gora vraća sebi svaki tren, svaki dan... Trideset godina represalije i tortura (sa još nasleđenim decenijama) učinilo je svoje. Treba istrajati na istini, istorijskom nasleđu, nikoga ne povređujući [J. S.]

U ovim primjerima zanemaruje se činjenica da je crnogorski jezik ustavno i međunarodno priznat, istovremeno ignorišući potrebu za inkluzivnim dijalogom i rješenjima, već se pozivaju na političku moć koja bi trebala da obezbijedi brisanje svih naziva za službene jezike koji se nalaze u crnogorskom ustavu, i upisivanje isključivo srpskoga. U diskursu se kreira osećaj hitnosti za navedene političke ciljeve, čime dodatno podstiče polarizaciju i ideološku isključivost.

Pozivanje na političku moć u skupštini kako bi se riješilo pitanje srpskog jezika, dok se istovremeno ostali jezici nazivaju „političkim“, odražava očiglednu kontradikciju u argumentaciji. S jedne strane, zagovornici takvih stavova koriste političku arenu kao legitimno sredstvo za postizanje ciljeva vezanih za status srpskoga jezika, dok s druge strane delegitimizuju postojanje i priznavanje ostalih jezika upravo nazivajući ih „političkim konstrukcijama“. Zagovornici ovih stavova ne prepoznaju ili ignorišu činjenicu da je i status srpskoga jezika u Crnoj Gori definisan političkim odlukama, uključujući istorijske odluke vezane za standardizaciju, jezičku politiku i obrazovne sisteme.

Predstavljanje srpskoga jezika kao prirodnoga, tradicionalnoga i apolitičkoga pokušava da mu osigura moralnu superiornost u odnosu na ostale jezike. Time se zanemaruje činjenica da je svaki standardni jezički varijetet, uključujući srpski, uvijek oblikovan političkim i društvenim kontekstom, što su i oni potvrdili kroz navedene primjere.

Zaključak

Analiza argumentacijskih strategija delegitimizacije crnogorskoga jezika, sprovedena kroz diskursno-istorijski pristup, ukazala je na ključne mehanizme polarizacije u diskursu manifestacije „Dani Njegoševi“. U radu su detaljno analizirani transkript okruglog stola „Kulturni identitet Crne Gore – konflikti i mogući izlazi“ i intervju prof. dr Jelice Stojanović, kao dva ključna segmenta korpusa. Kroz identifikaciju toposa – opterećenja, stvarnosti i definicije, brojeva, istorije i tradicije, autoriteta, prijetnje i hitnosti – prikazano je kako se strategije delegitimizacije crnogorskoga jezika koriste za konstrukciju oštre polarizacije Mi/Oni, koja dominira diskursom o jeziku.

Polarizacija Mi/Oni u analiziranome diskursu ogleđa se u konstruisanju suprotnosti između „nas“, predstavljenih kao legitimnih čuvara tradicije, istorije i jezika (srpskog), i „njih“, prikazanih kao uzurpatora, političkih manipulatora i rušitelja kulturnog poretka (zagovornici crnogorskoga jezika). Crnogorski jezik označava se kao „vještački“, „nepostojeći“ ili „nametnuti“, dok se srpski jezik slavi kao „istorijski“, „prirodni“ i „autentični“. Ovakvo jezičko pozicioniranje ne samo da pokušava uticati na delegitimizaciju crnogorskoga jezika, već nastoji da oblikuje i percepciju zajednice kroz prizmu ideoloških i identitetskih sukoba, sugerišući da ideološki protivnik nema nikakva prava jer ga proglašava nepostojećim.

Argumentacijske strategije dodatno pojačavaju polarizaciju kroz diskurzivne figure poput toposa prijetnje i hitnosti, koje stvaraju osećaj ugroženosti i hitnosti djelovanja „nas“ kako bi se zaštitila „naša“ tradicija i jezik. Toposi autoriteta i istorije pozivaju se na prošlost i ugledne ličnosti kako bi legitimisali narativ o zaštiti identiteta, dok se „oni“ diskvalifikuju kao remetilački faktor bez istorijskoga ili kulturnoga uporišta.

Ovakva polarizacija nije samo retorička, već mehanizam koji reprodukuje i učvršćuje postojeće društvene podjele. Diskurs „Mi/Oni“ u okviru manifestacije „Dani Njegoševi“ pokazuje da je jezik u Crnoj Gori mnogo više od lingvističkog fenomena – on postaje simbol političke moći i sredstvo identitetske borbe. Ova analiza potvrđuje značaj kritičko-diskursnoga pristupa u otkrivanju ideoloških temelja polarizacije i pruža uvid u načine na koje jezička pitanja reflektuju šire društvene procese i konflikte.

Primjeri pozivanja na političku moć jasno pokazuju da status srpskoga jezika nije rezultat isključivo istorijskih ili kulturnih okolnosti, već političkih odluka i institucionalne podrške. Samo razumijevanje službenoga jezika kao društvenoga i političkoga fenomena omogućilo bi da se prevaziđu isključivi identitetski narativi i otvori dijalog zasnovan na zajedničkim osnovama znanja i uzajamnom priznavanju raznolikosti.

Izvori

- CdM, 2024 – <https://www.cdm.me/politika/milatovic-cestitao-njegosev-dan> (pristupljeno: 15. 11. 2024)
- Dan, 2024 – <https://www.dan.co.me/vijesti/drustvo/spajic-njegos-oba-vezuje-i-inspirise-na-izvrsnost-pregalastvo-prevazilazenje-i-usavsavanje-5269317> (pristupljeno: 15. 11. 2024)
- RTCG, 2023 – <https://rtcg.me/vijesti/politika/486817/becic-njegosev-dan-je-crnogorski-praznik-kulture.html> (pristupljeno: 15. 11. 2024)
- Svetigora, 2024 – <https://svetigora.com/sa-okruglog-stola-kulturni-identitet-crne-gore-konflikti-i-moguci-izlazi-u-okviru-dana-njegosevih-poruce-no-da-je-podjelom-jezika-podijeljeno-i-bice-naroda/> (pristupljeno: 19. 11. 2024)
- Ustav, 2007 – <https://api.skupstina.me/media/files/1605826428-ustav-crne-gore.pdf> (pristupljeno: 19. 11. 2024)
- Večernje novosti, 2024 – <https://www.novosti.rs/kultura/vesti/1428384/cak-deca-znaju-crnogorski-postoji-intervju-prof-jelica-stojanovic-predsednik-matrice-srpske-drustvo-clanova-crnoj-gori> (pristupljeno: 15. 11. 2024)

Reference

- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London and New York: Verso Books.
- Batrićević, B. (2018). *Bog našeg nacionalizma*. Cetinje: Fakultet za crnogoraki jezik i književnost.
- Čirgić, A. (2010). Milan Rešetar kao montenegrinist. *Lingua montenegrina*, Vol. 5, No. 1. 656–668. Podgorica: ICJK.
- Čirgić, A. (2011). *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: ICJK – Matica crnogorska.
- Džankić, J. (2013). Cutting the mists of the Black Mountain: Cleavages in Montenegro's divide over statehood and identity. *Nationalities Papers*, 41(3), 412–430.
- Fairclough, N., & Wodak, R. (1997). Critical Discourse Analysis. In T. van Dijk (Ed.), *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, Vol. 2, 258–284. London: Sage.
- Flowerdew, J., Richardson, J. E. (2018). *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*. London: Routledge.
- Kapović, M. (2010). *Čiji je jezik?* Zagreb: Algoritam.
- Malešević, K. (2008). Srbija između (kvazi)tradicije i post(modernosti). *Hereticus*, Vol. IV, No 1. 149–167. Beograd: Dosije.

- Malešević, S. (2002). *Ideology, Legitimacy and the new state: Yugoslavia, - Serbia and Croatia*. London and New York: Routledge.
- Malešević, S., (2021). *Zašto je nacionalizam tako moćan? Sociološka analiza*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Pavlović, S. (2003). Who are Montenegrins? Statehood, identity, and civic society, in F. Bieber (ed.), *Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood*. 83–106. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Pejović, S. (2020). Kako su organizovani i sprovedeni popisi stanovništva u Knjaževini Crnoj Gori 1879, 1899. i 1909. godine. *Glasnik XVI*, 177–219. Cetinje: Narodni muzej Crne Gore.
- Reisigl, M. (2018). The discourse-historical approach. In *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*, 44–59. London: Routledge.
- Reisigl, M. and Wodak, R. (2015). The discourse-historical approach. In R. Wodak and M. Meyer (eds.), *Methods of critical discourse studies*, 3rd ed., 23–61. London: Sage.
- Reisigl, M. and Wodak, R. (2001). *Discourse and discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London: Routledge.
- Starčević, A., Kapović, M., Sarić, D. (2019). *Jeziku je svejedno*. Zagreb: Sandrof.
- Šušanj, J. (2022). Standardni jezik kao poprište manipulacija – Prilog jednoj polemici. U: *Cetinjski filološki dani III. Zbornik radova s naučno-ga skupa održanog na Cetinju 2. i 3. septembra 2021*, 477–510. Cetinje, Lawrence: Fakultet za crnogorski jezik i književnost; Department of Slavic and Eurasian Languages and Literatures, University of Kansas; and University of Kansas Libraries.
- Van Dijk, T. (2006). *Ideologija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Van Dijk, T. (2011). *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. London: Sage.
- Van Dijk, T. (2012) *Ideology and Discourse. A Multidisciplinary Introduction*. Barcelona.
- Wodak, R. (2009/2011). *The discourse of politics in action: Politics as usual*. New York: Palgrave.
- Wodak, R., & Meyer, M. (2015). *Methods of critical Discourse Studies*. London: Sage.

Sanja ORLANDIĆ

**DELEGITIMIZATION OF THE MONTENEGRIN LANGUAGE
WITHIN THE FRAMEWORK OF THE “NJEGOŠ DAYS”
MANIFESTATION – A DISCOURSE-HISTORICAL ANALYSIS
OF ARGUMENTATION STRATEGIES**

This paper analyzes the argumentation strategies used to delegitimize the Montenegrin language, as presented during the roundtable discussion “The Cultural Identity of Montenegro – Conflicts and Possible Solutions,” held as part of the “Njegoš Days” manifestation, and in an interview with Prof. Dr. Jelica Stojanović, conducted on the same occasion for *Večernje Novosti*. The theoretical framework is based on the discourse-historical approach within the field of critical discourse studies.

Keywords: *Montenegrin language, Serbian language, Njegoš Days, discourse-historical analysis, argumentation strategies, language politics, ideological polarization*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.44 '28-057.875

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

STAVOVI CRNOGORSKIH STUDENATA O SADRŽAJIMA IZ NESTANDARDNIH IDIOMA

U radu se proučavaju stavovi crnogorskih studenata o dijalekatskim jezičkim oblicima u komunikaciji. Za potrebe rada sprovedeno je empirijsko istraživanje za koje je pripremljen anketni upitnik s osam pitanja. Interpretiranje rezultata ponudilo je važne pokazatelje koji determinišu stavove crnogorskih studenata o ovome problemu. Odgovori prezentuju vrijednosne sudove po kojima je za studentsku populaciju u visokom procentu značajno da se u gotovo svim vidovima komunikacije prednost daje formama iz standardnoga jezika. Utvrđeno je da najveći broj dobijenih odgovora predstavlja stavove modelovane prema tradicionalističkom pristupu jezičkoj normi, pri čemu se jezička norma idealizuje kao obrazac kulturnog prestiža. S obzirom na pokazatelje koje je ovo istraživanje identifikovalo, zaključujemo da mjera koja bi uticala na prevazilaženje ovakve situacije jesu sistemski kreirana i u širokoj saradnji institucija i nevladinih organizacija sprovedena edukacija mladih i društva u cjelini. Važan prilog otklanjanju jezičkih mitova i nenaučnih stavova u vezi s nestandardnim idiomima prepoznajemo u zakonskoj zaštiti govora crnogorskoga jezika kao nematerijalnog kulturnog dobra.

Ključne riječi: jezička norma, nestandardni idiomi, crnogorski jezik, studenti, stavovi

Uvod

Jedno od područja interesovanja u jezikoslovlju posljednjih decenija jeste odnos jezičke norme i nestandardnih oblika u javnim nastupima govornika datoga jezika. Osobito se, međutim, u savremenim studijama spomenuti odnos norma – dijalekat sve češće sagledava u kontekstu definisanja ideologije standardnoga jezika te interpretacije njezinih posljedica (Starčević, Kapović, Sarić 2019). Sumirajući rezultate takvih studija zapaža se da ovaj dio jezikoslovlja ne

može biti sveden na pojednostavljeno a nenaučno shvatanje prirode i funkcije jezika, rasprostranjeno metodom otkrivanja *pravilnog* i *nepravilnog* u jeziku govornih predstavnika. Kad se rečenome doda znatan napredak na planu identifikovanja i proučavanja, zakonske zaštite¹ i promovisanja najrazličitijih sadržaja što su nastali na nekom mikrodijalekatskom jezičkom liku kao vrijednih proizvoda nematerijalne kulture jednoga društva, argumentovano se može konstatovati da se prema dijalekatskome jezičkom sadržaju ne smijemo postavljati s negiranjem njegove relevantnosti sa stanovišta nauke o jeziku. Konceptualizacija dijalekatskih jezičkih sredstava kao upotrebno i kulturno podređenih jezičkoj normi kreirana je u stručnoj literaturi i javnim nastupima filologa i lektora u jugoslovenskoj federaciji tokom druge polovine XX vijeka. Razmjere ovoga pitanja u crnogorskome slučaju bile bi preusko shvaćene ako ga svedemo samo na preskriptivistički rez serbokroatističke/serbističke jezičke politike kreirane u Beogradu i Novome Sadu, upravo zbog toga što se u mnogom pogledu takvo djelovanje štetno odrazilo na crnogorsku prosvjetnu i kulturnu politiku u cjelini.²

U vezi s rečenim važno je podštetiti da se ni s jednoga od ovih gledišta ne dovodi u pitanje potreba postojanja jezičke norme, kao ni uloga koju standardni jezik ima u mnogim sferama funkcionisanja jedne istorijskog, kulturno i politički definisane zajednice. Obuhvati li se teorijsko i praktično proučavanje standardnoga jezika, dijalekata i žargona na nivou fenomena te na nivou njihova kompleksnog odnosa u obrazovnom procesu, može se konstatovati ovo:

¹ Važan dokument za međunarodno zakonodavstvo uopšte, kao i za pravilnike koji različite države usklađuju s načelima toga dokumenta jeste Konvencija UNESCO-a o zaštiti nematerijalne kulturne baštine koja je usvojena 2003. godine, a koju je Crna Gora potpisala i primjenjuje u svome zakonodavstvu („Službeni list Crne Gore“, br. 49/10, 40/11, 44/17 i 18/19).

² Nije, naime, bez značaja činjenica da je jezička politika za kulturne i obrazovne institucije i uopšte za javnu upotrebu jezika u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata kreirana s osloncem na normu srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga jezika ugovorenu u Novome Sadu 1954. godine. Poznato je da su mnogi nosioci jezičke politike u jugoslovenskoj federaciji vrlo često nastupali s pozicija onih koji presuđuju ko zna jezik a ko se jezikom služi „nepravilno“. Kulturološki, u kontekstu crnogorskog jezičkog stanja, može se govoriti o štetnim posljedicama serbokroatističke jezičke politike koja je markantne opštercnogorske jezičke karakteristike – bilo u vidu literature iza koje su stajali ondašnji autoriteti u filologiji bilo u raznim prilikama javnih nastupa – odlučno potcrtavala kao regionalizme, provincijalizme, dijalektizme. Kontinuitet takvih djelovanja kod govornika je podsticao jezičku inferiornost ili strah od govorenja pred sagovornicima iz drugih idioma ili drugih štokavskih jezika; još i više, ostavio je uočljivu posljedicu na percepciju crnogorskih građana do te mjere da će neke oblike koji se apsolutno upotrebljavaju u svim našim sredinama i bez obzira na starost govornika u javnom nastupu vrlo često prokomentarisati kao obilježje nekulture ili nepismenosti. Posmatrano s tog gledišta, dodatno je usložnjavalo situaciju i to što se crnogorske institucije nauke i kulture, poput akademije i univerziteta, uspostavljaju veoma kasno (tek 1970-ih). Kontekstualizacija ovih činjenica u duhu saznanja savremene montenegristike ponuđena je u našim radovima (Vujović 2023; 2024).

Spontano usvajajući jezičku normu nestandardnog jezičkog varijeteta, dijete počinje da ostvaruje prvu i najvažniju funkciju jezika – komunikaciju. 'Normativnost je, dakle, upravo ono što drži jezički sistem na okupu i što od svakog idioma čini složeni mehanizam podoban za obavljanje komunikacijskih potreba ljudske zajednice koja se njime služi' (Bugarski 1996: 162). Tako je i standardni jezik samo jedan od dijalekata na koje se svi jezici granaju i koji odražavaju regionalno i socijalno porijeklo njihovih govornika (Kristal 1996). (Popović 2020: 43)

Hipoteza od koje smo pošli zasnovana je na pretpostavci da iako su reformisani školski programi i udžbenici za crnogorski jezik za osnovnu i srednju školu tokom posljednjih petnaestak godina ipak se još uvijek od strane mladih izriču nenaučni stavovi i sudovi o jeziku i jezičkim sredstvima u javnoj i drugim sferama upotrebe.

S obzirom na rečeno, namjera ovoga rada jeste da na temelju ovakvog pilot-istraživanja opiše neke zakonitosti upotrebe dijalekatske leksike i jezičkih obrazaca iz nestandardnih idioma u svakodnevnoj komunikaciji mladih u Crnoj Gori. Konkretno smo kao ciljnu grupu odredili studente crnogorskih univerziteta i fakulteta, pa smo u ovome radu interpretirali njihove vrijednosne stavove i sudove dobijene empirijskim istraživanjem. Prikupljajući građu za ovu analizu, vodili smo računa da u punoj mjeri budu zastupljeni govorni predstavnici iz svih djelova Crne Gore.

Na temelju tako zaokruženog korpusa interpretacijom rezultata mogli smo identifikovati neke pokazatelje koji bitnije određuju stavove i vrednovanje dijalekatskih elemenata u govoru crnogorskih studenata.

Metodologija

Za realizaciju postavljenoga cilja pripremili smo anketni upitnik s osam pitanja za crnogorske studente. Veći dio sprovedenoga istraživanja kvantitativnog je tipa (pet pitanja) i zasnovan je na Likertovoj skali pri davanju odgovora. U manjem dijelu (tri pitanja) ovo istraživanje ima osobine, preciznije elemente kvalitativnog istraživanja, imajući u vidu da su ispitanici bili upitani da obrazlože određene stavove.

Metodološki postupak interpretacije činjenica i zaključivanja u dijelu kvantitativnoga istraživanja zasnovan je na statističkim podacima, dok dio anketnoga upitnika s otvorenim pitanjima donosi procjene, stavove ili konkretna iskustva ispitanika. Istraživanje smo zatelejili na odabiru studentske populacije zbog toga što pripadaju generacijama koje su osnovnoškolske i srednjoškolske obrazovno-vaspitne cikluse realizovale po novim/reformisa-

nim programima i udžbenicima za crnogorski jezik (Vujović 2023: 3–17). Zanimali su nas njihovi inicijalni vrijednosni sudovi o jezičkoj normi i lokalnim govorima načelno te stepen njihove realizacije u konkretnim govornim situacijama. Posebno su s aspekta naše teme bitni njihovi opisi situacijā, čak i kad su ti opisi vrlo kratki, jer nam, uz primjere jezičkoga griješenja koje ističu, olakšavaju razumijevanje njihovih jezičkih iskustava na temelju kojih se lakše uspostavljaju krive jezičke postavke o vrijednosti pojedinih jezičkih sredstava.

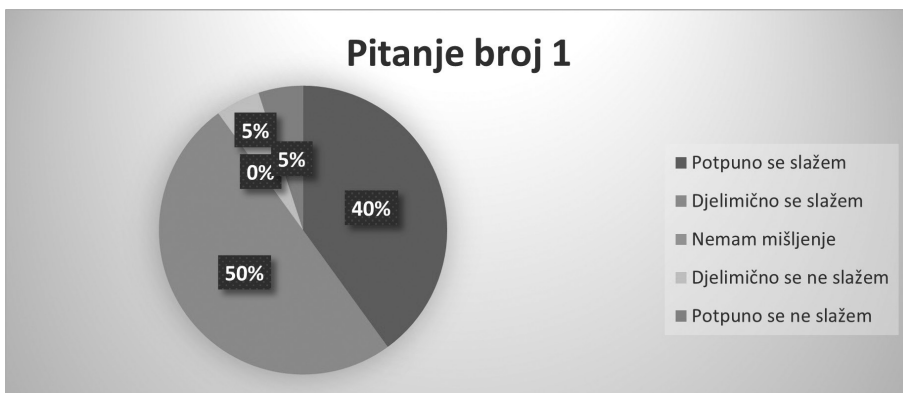
Istraživanje smo obavili s ambicijom da rezultat bude što reprezentativniji i po teritorijalnoj zastupljenosti, u čemu smo i uspjeli obuhvatajući gotovo sve crnogorske opštine. Uzorak čini 100 crnogorskih studenata i studentkinja, a oni su prema informacijama koje su dali u istraživanju odrastali u ovim gradovima: Bar, Berane, Bijelo Polje, Budva, Cetinje, Danilovgrad, Gusinje, Herceg Novi, Kotor, Mojkovac, Nikšić, Plav, Plužine, Pljevlja, Podgorica, Rožaje, Tivat, Tuzi, Ulcinj i Žabljak.

Ispitanici studiraju na ovim fakultetima: Fakultetu za crnogorski jezik i književnost – Cetinje, Fakultetu primijenjenih nauka – psihologija Univerziteta Donja Gorica, Fakultetu primijenjenih nauka – matematika Univerziteta Donja Gorica, Fakultetu primijenjenih nauka – elektrotehnika Univerziteta Donja Gorica, Pravnome fakultetu Univerziteta Crne Gore i Studijskome programu socijalni rad i socijalna politika Fakulteta političkih nauka Univerziteta Crne Gore. Izuzev Fakulteta za crnogorski jezik i književnost koji se nalazi na Cetinju adrese ostalih fakulteta obuhvaćenih anketom su u Podgorici. Razgovore sa studentima vodili smo tokom ljetnjega semestra 2023.

Rezultati i rasprava

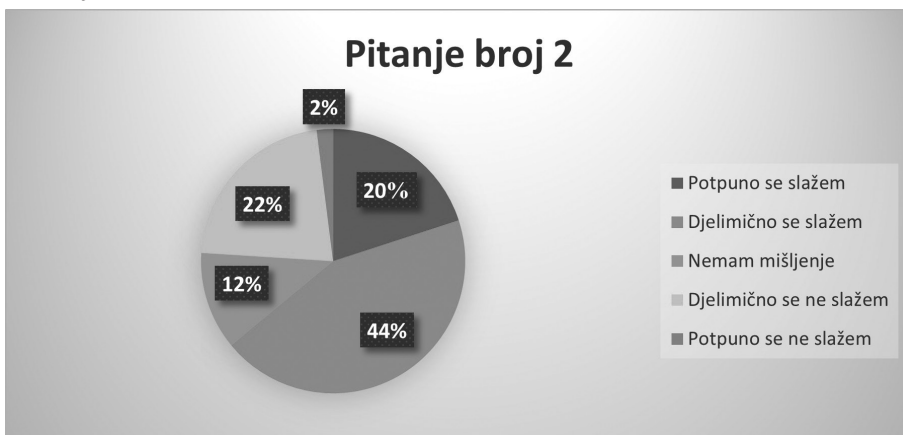
Na osnovu činjenica prikupljenih na osnovu dijela anketnoga upitnika kvantitativnoga tipa prepoznali smo pokazatelje koji determinišu stavove i razmišljanja crnogorskih studenata u vezi s problemom kojim se u ovome radu bavimo.

Na izloženi stav pod brojem 1 u anketnome upitniku, a koji se tiče ličnoga iskustva studenata i brige o pravopisnim pravilima i izboru leksike pri komuniciranju putem sms, vajber i drugih vidova komunikacije na tzv. društvenim mrežama, studenti su u priličnome procentu potvrdili saglasnost s izrečenom tvrdnjom. I to tako da je 40% od ukupno anketiranih odgovorilo *potpuno se slažem*, dok je na rečeni stav njih 50% imalo odgovor *djelimično se slažem*.

Ovakav nalaz navodi na zaključak da se u stavovima crnogorske studenstke populacije posvjedočuje velika pažnja koju posvećuju izboru jezičkih sredstava i u neformalnijim vidovima komunikacije kakve su sms, vajber itd.

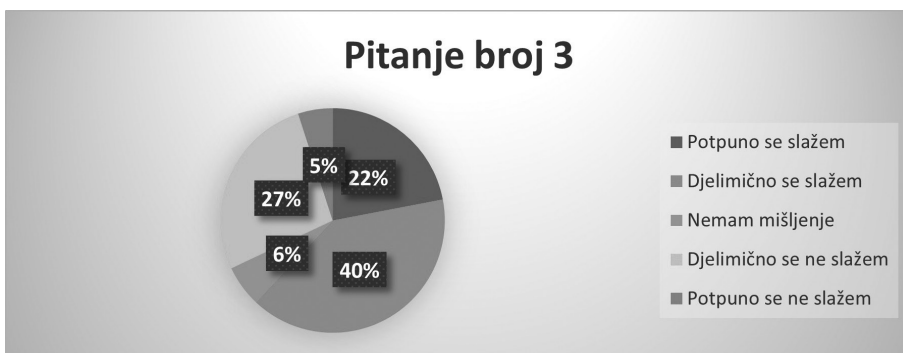
Svoje načelno viđenje o komunikaciji u porodičnome ambijentu kod kuće ispitanici su u pitanju br. 2 trebali da saopšte kroz reagovanje na stav da je u takvim govornim situacijama preporučljivije koristiti standardni jezik nego neki od idioma ili dijalekata. Najviše je odgovora iz kategorije *djelimično se slažem* – 44%, dok je onih s potpunim slaganjem s rečenim stavom 20%. Tek 2% ispitanika na ovaj stav ima potpuno negativno mišljenje, a 22% ističe da se *djelimično ne slaže*.

Rezultati dobijeni izjašnjavanjem povodom ovoga pitanja otkrivaju da se i u familijarnome ambijentu i razgovorima s prijateljima kod kuće u sistemu eksplicitnih studentskih stavova prednost nesumnjivo daje formama usklađenim s jezičkom normom. S druge je strane i te kako nizak procenat prihvatanja i drugih idioma i dijalekata u ovome vidu komunikacije. Budući da

smatramo da ovo ni u kome slučaju ne odražava stvarno stanje i jezičke situacije u autentičnim primjerima porodične komunikacije kod kuće, činjenicu da u svojim odgovorima veliki procenat studenata daje prednost jezičkoj normi u odnosu na druge idiome našega jezika pripisali bismo ostacima tradicionalnoga pristupa jezičkoj normi, još konkretnije idealizovanju jezičke norme kao obrasca prestiža.

Izjašnjavanje o ličnim iskustvima ispitanika u situacijama opisanim u tvrdnjama pod brojem 2 dala su procentualno rezultat gotovo identičan dobijene kod pitanja br. 3. Dakle, od ukupnoga uzorka studenata koji su popunili anketni upitnik 22% izabralo je odgovor *potpuno se slažem* a 40% *djelimično se slažem* s ponuđenim stavom.

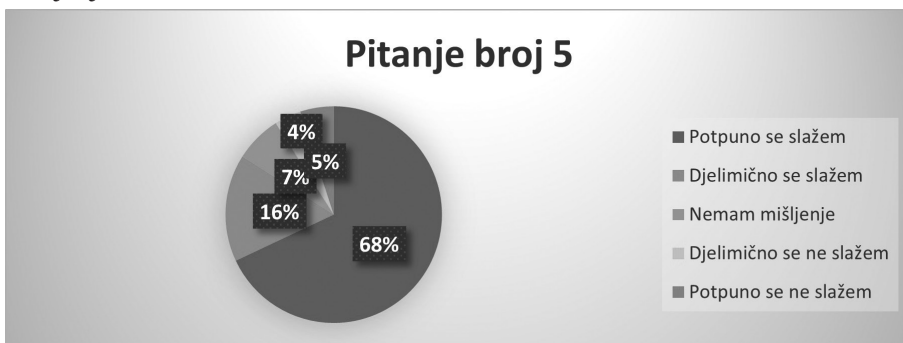

Pitanje br. 4 ispitanike je suočilo sa stavom da upotreba lokalnih govora, zavičaja tj. jezika uže sredine iz koje dolaze studenti u komunikaciji s kolegama i koleginicama takve govorne predstavnike smatraju manje kulturnim, manje obrazovanim. Potpuno neslaganje s ovim stavom iskazalo je 40% ispitanika, 14% djelimično se ne slaže s ponuđenim stavom, dok, s druge strane, potpuno slaganje odabralo je 7% ispitanika a djelimično slaganje s ovom tvrdnjom njih 27%.

Rezultat dobijen ovim pitanjem pokazuje da se više od polovine studenata izjasnilo protiv uzimanja standardnoga jezika kao društveno nametnute mjere kulture, pismenosti i obrazovanosti.

Posljednja tvrdnja iz ovoga dijela upitnika tiče se jezika spikera i voditelja u TV i radijskim emisijama i konkretno ponuđenih primjera iz dijalekatske baze crnogorskoga jezika za koje se tvrdi da se ne mogu upotrebljavati u takvim prilikama. Prema tome stavu ispitanici su se ovako izjasnili: *potpuno se slažem* – 68%, *djelimično se slažem* – 16%, *potpuno se ne slažem* 5%, *djelimično se ne slažem* 4%, a od učesnika u istraživanju njih 7% izjasnilo se da nema mišljenje.

Pitanje br. 5 i odgovori studenata prikazani na gornjoj slici pokazuju da je dobijena izuzetno velika saglasnost za postavljeni stav u odgovorima crnogorskih studenata. Standardni jezik se, očigledno je to iz odgovora anketiranih, u čak 84% od ukupnoga uzorka smatra jedinim idiomom prihvatljivim za televizijske i radijske emisije, što implicitno upućuje na svaki vid javne komunikacije. Napravimo li komparativnu analizu rezultata iz prethodnoga pitanja i ovoga dobija se potvrda da se studentska populacija načelno izjašnjava protiv nadređenosti standardnoga jezika, možda više izrečeno kao njihov ljudski stav, ali da se u svim pojedinostima, u konkretnim situacijama, u njihovim stavovima očituje prestiž jezičke norme, što je svakako stav koji je usvojen kroz obrazovni sistem. U vezi s tim podsećamo na jedno zapažanje M. Kapovića:

Iako će svi moderni lingvisti, pa tako i standardolozi, uvijek kada se govori o standardnom jeziku, govornom jeziku i dijalektima napomenuti da standard nije nimalo vrjedniji od drugih jezičnih varijanata i da nestandardne jezične varijante nisu nešto loše, ipak iz same ideologije standardnog jezika, pa čak možda i iz same činjenice da standardni jezik postoji, proizlazi to da se standard nesvjesno ipak smatra nekako primarnom i boljom varijantom jezika. (Kapović 2010: 34)

Drugi dio anketnoga upitnika sadržao je tri tzv. otvorena pitanja s elementima kvalitativnoga istraživanja.

Na pitanje „U kojim govornim situacijama Vas sagovornici obično popravljaju, koje Vaše jezičke greške prvo uoče?“ dobijene odgovore možemo grupisati u nekoliko kategorija.

Najveći broj ispitanika naveo je da ih sagovornici popravljaju zbog gramatike, pravopisa, kao i akcenta. Kao ilustrativne, navodimo nekoliko odgovora naših informatora:

- *Kad je u pitanju množina nekih riječi. Padeži u množini.*
- *Drugarica me vazda ispravlja da nije ja i ti nego ti i ja.*
- *Uglavnom me ispravljaju kada dođe do miješanja ijekavice i ekavice, ili nekih gramatičkih grešaka.*
- *Konkretno mi zamjeraju akcenat što je apsurdno jer je moj rodni kraj (Plužine – prim. naša) poznat po najčistijem govoru i najispravnijem akcentovanju...*
- *Najčešće je to u vezi sa padežima, po tome smo mi Podgoričani poznati.*
- *Često me majka ispravi kada pogrešno akcentujem riječi.*
- *Sa nikim – ni sa kim; za ništa – ni za šta; i slično.*

Jedan je znatan broj ispitanika istakao da dobijaju zamjerke u vezi s leksikom koju koriste. Izdvajamo ove njihove odgovore:

- *Uglavnom bi bilo zbog pogrešnog akcentovanja i izgovaranja pojedinih riječi koje sam pokupio iz svog kraja.*
- *Kada kažem neku riječ da nije sa područja Podgorice (npr. riječi iz BiH jer mi je mama iz Hercegovine).*
- *Kada kažem riječi koje se ne koriste u Podgoricu. Ja kažem kućak a oni me ispravljaju u – pas.*
- *Mnogo njih ne zna za pojedine bokeške izraze, ali me ne ispravljaju, već ih interesuje šta znače.*
- *Najčešće me ispravljaju kada govorim riječ veli umjesto kaže.*

Na pitanje u kojemu se traži da istaknu čiji govor smatraju najpravičnijim i kako bi ga opisali velika većina ispitanika izdvojila je nekog od članova porodice, kolegicu ili kolegu koji se ističe po učenju, kao i profesore. Više njih je izdvojilo članove porodice zbog toga što su završili fakultet, obično pedagoški/nastavnički:

- *Majka. Ona je učiteljica i vodi računa o jasnoći stvari koje govori.*
- *Moja baba koja je bila učiteljica – profesorka crnogorskog jezika.*
- *Vjerovatno moja majka, s obzirom da je završila jezičku školu. Bogat rječnik sa malo izraza iz svoga kraja.*

Profesori i javne ličnosti takođe su u vrhu spiska osoba čiji jezik ispitanici smatraju uzornim:

- *Akademici i profesori. Pa, prije svega, koriste potpuno crnogorski jezik, uključujući i riječ nijesam što mlađe generacije ne čine.*
- *Profesori. Lica na visokim pozicijama.*
- *Trebalo bi da to budu novinari i spikeri.*

Na formiranje stavova studenata u vezi s ovim pitanjem vidljiv je uticaj laičkih interpretacija koje se nerijetko i medijski prenose u javni prostor a prema kojima se govor određenih područja u Crnoj Gori izdaja kao jezički bolji, pravilniji ili čistiji:

- *Moje kolege i prijatelji iz Pljevalja i Nikšića. Pravilno koriste padeže i lijepo akcentuju riječi.*
- *Za Nikšićane se kaže da pričaju najpravičnije. Takav je slučaj upravo sa mojom majkom.*
- *Književni govor. Često su to Nikšićani, ili glumci.*

Samo jedan je ispitanik odgovorio *Smatram da svi donekle pravilno govorimo. Svi smo mi različiti.*

Posvjedočuje se u stavovima crnogorskih studenata visoko mišljenje o jeziku onih koji su za njih autoriteti. Praksa i istraživanja na ove teme, inače, potvrdili su postojanje ličnosti koje se posredstvom javnih nastupa, naučnog ili javno angažovanog djelovanja nametnu kao autoriteti koji kontrolišu javni diskurs ili još specifičnije – procjenjuju kavalitet jezika učesnika u komunikaciji (Starčević, Kapović, Sarić 2019: 29, 71–72). Naši ispitanici su posvjedočili da su autoriteti za njih uglavnom profesori, dok su mnogi istaknuli jezik članova porodice koji jesu ili su bili prosvjetni radnici, zatim izdvajaju televizijske spikere te uopšte javne ličnosti. Značajno je zapaziti da i kad govore o jeziku članova familije i kad govore o javnim ličnostima ističu jasnoću i pravilnu upotrebu riječi, što u njihovom registru, u stvari, podrazumijeva uklopljenost u jezičku normu. Nerijetko u stavovima studenata kvalitet jezika njihovih uzora potcrtavaju činjenicom da su napravili otklon od zavičajnoga govora, dijalekta, prije svega na planu leksike.

Posljednje se pitanje iz anketnoga upitnika tiče toga kako ispitanici opisuju osobu u čijemu registru se posvjedočuje leksika upotrijebljena u prepoznatljivo dijalekatskome liku. Velika većina ispitanika takvu osobu vidi kao govornoga predstavnika koji dolazi iz seoske sredine, kao stariju osobu ili neobrazovanu osobu. Preovlađuju, dakle, odgovori ovoga tipa:

- *Kao stariju osobu, iz seoskog naselja.*
- *Nepismena osoba, možda sa sela.*
- *Kao ne baš obrazovanu, kulturnu, urbanu.*
- *Zamišljam ili kao osobu koja nije usvojila osnovna gramatička znanja i vještine ili kao nekoga ko se uklapa u lokalni govor koji nije ispravan.*
- *Starija osoba, koja je svoj život provela u seoskom naselju i zadržala izraze iz tog perioda.*
- *Iskreno, kao osobu koja nije završila srednju školu, a u osnovnoj nije bila redovna. Mislim da na to utiče na primjer selo u kojem su odrasli, jer su odsječeni od grada i imaju svoj posebni krug i svoja pravila.*
- *Kao osobu koja nije posvetila vrijeme učenju pravilnog govora i pisanja ili je provela neko određeno vrijeme svog života sa starijim osobama.*

Smatramo da je o stavovima i razmišljanjima dobijenim u ovom dijelu upitnika važno razmišljati zbog toga što ispitanici, tj. crnogorska studentska populacija na ovim primjerima potvrđuje da odnos dijalekata, odnosno govora crnogorskoga jezika, i jezičke norme shvata prema konceptu suprotstavljenih sociokulturnih kodova ruralno – urbano. Sumirajući rezultate domaćih i inostranih istraživanja u vezi s ovom temom, bitno je kazati da stanje koje smo identifikovali i čije smo razmjere ilustrirali sprovedenim empirijskim istraživanjem zahtijeva od crnogorskih filologa i institucija koherentno pripremljen i funkcionalan program edukacije za šire društvene slojeve.

Jedan broj ispitanika na ovaj zahtjev imao je pozitivno mišljenje i podržava osobe u čijemu se registru prepoznaje dijalekatska leksika:

- *Opuštena, vedra osoba, koja ne pokušava pobjeći od svoga porijekla.*
- *Nemam ništa protiv tih izraza. U pitanju je neformalni, svakodnevni govor.*
- *Starija, živi na selu, ali ne mora da znači jer i ja nekad koristim neke ovakve riječi.*
- *Zamišljam je kao osobu koja se služi dijalektom. I koja voli jezik koji potiče iz svog kraja.*
- *Zamišljam osobu kao svaku drugu, samo što koristi vokabular na kojem je odgojen, što ga ne razlikuje puno od onih koji koriste drugi.*

Jedan ispitanik ovakav je odgovor ponudio: *Ne zamišljam i ne džadžujem!*, praveći zanimljiv spoj crnogorskoga i engleskog jezika, konkretno u tvorbenome modelu upotrebljavajući englesku osnovu i naš sufiks.

Zaključak

Podaci koje smo na korpusu iz empirijskog istraživanja prezentovali ilustruju u velikoj mjeri stavove mladih prema nestandardnim crnogorskim idiomima. Na osnovu gore izdvojenih i analiziranih stavova i sudova crnogorskih studenata o jezičkim elementima iz nestandardnih idioma u komunikaciji možemo konstatovati da je početna hipoteza potvrđena dobijenim rezultatima. Smatramo da je takva realnost posljedica širenja jezičkih mitova i neutemeljenih konstatacija da je u jeziku pravilnije i bolje ono što ima standardnojezički lik od onoga što živi u organskim (dijalekatskim) idiomima datoga jezika. Svoje stavove o ovom pitanju studenti su potkrijepili konkretnim primjerima, komunikacijskim situacijama, kao i ličnostima ili profesijama koje uzimaju za uzor gramatički i akcenatski pravilne upotrebe jezika. Takođe smatramo da bi se nastavkom istraživanja, tj. sprovođenjem šireg istraživanja u multidisciplinarnom projektu moglo s većom sigurnošću reći zbog čega neko upotrebljava jezičke obrasce određenoga idioma, zbog čega su dati jezički obrasci u jezičkoprapisnim priručnicima favorizovani kao produkt kulture i obrazovanih slojeva društva, a ovi drugi se (obično u javnom nastupu) predstavljaju kao odlika ruralnog svijeta i nekulture, te na kojim se to argumentima temelji.

Uz pojedine segmente obrade dobijenih podataka priložili smo kao primjer teorijskoga pristupa ovom problemu u recentnoj literaturi knjigu *Jeziku je svejedno*, đe autori na jednome mjestu zapažaju:

Ne proučimo li govorničke i institucionalne ideologije i racionalizacije, odnosno neznanstvene načine na kojima se tumači što je pravilno, logično, prikladno i lijepo u jeziku, zanemarujemo dio objašnjenja o jezičnom ponašanju. Proučavanje govorničkih ideologija iznimno je važno radi osvještavanja mehanizama kroz koje razmišljamo o jeziku kao fenomenu, kojim se predodžbama služimo da bismo si ga objasnili, a zatim možemo osvijestiti da li neke predodžbe i ideologije grade 'zdravorazumske' slike koje nisu utemeljene u znanstvenim, jezikoslovnim spoznajama, koje zanemaruju dio jezične i izvanjezične zbilje i koje se (pogotovo iz pozicijâ moći) mogu iskoristiti radi stigmatizacije pojedinih društvenih skupina i promoviranja nekih drugih pojedinaca i skupina. (Starčić, Kapović i Sarić 2019: 10)

Zaključci iz istraživanja što je sprovedeno u Republici Hrvatskoj daju se u nekoliko uporednih paralela spomenuti u vezi s istraživanjem koje smo mi realizovali na primjeru crnogorskih studenata: „Nitko od sugovornika u ovome istraživanju nije iskazao barem načelno negativan stav prema jezičnoj raznolikosti, a posebice prema potrebi očuvanja lokalnih govora“ (Šimić, Čubelić 2021: 241).

Tome je identična potvrda dobijena iz našeg istraživanja, pa se zapaža da crnogorski studenti kad oblikuju iskaz koji svjedoči njihov ljudski (socijalno prihvatljiv) stav prema upotrebi dijalekatske forme on ne sadrži negiranje niti nastoji načelno marginalizovati upotrebu toga idioma. Zaključujemo da najviše ispitanika konkretne komunikacijske situacije i jezička sredstva u njima upotrijebljena vrednuje pod uticajem jezičkih mitova ili tradicionalističkoga poistovjećivanja pismenosti i poznavanja maternjeg jezika isključivo sa standardnim varijetetom.³

Na kraju, smatramo da ključna mjera k prevazilaženju ovakve situacije treba da bude zakonska zaštita govora crnogorskoga jezika kao nematerijalnog kulturnog dobra, nakon čega bi uslijedio cio niz programa edukacije i promovisanja nematerijalnog kulturnog nasljeđa u zajedničkom radu filologa, zatim državnih institucija, prosvjete, privrede, lokalnih zajednica, udruženja iz nevladinog sektora itd. Dosad nijedan govor crnogorskoga jezika nije registrovan kao zaštićeno nematerijalno dobro. U sistemskom djelovanju koje predstoji značajna je kompatibilnost s tematskim, medijskim/internetskim formama i komunikacijskim alatima popularnim kod današnjih generacija srednjoškolaca i studenata, kako bi se postigla njihova bolja obaviještenost o vrijednostima dijalekata i mnogih sadržaja tradicijske kulture koji su na nekom od ovih mikrodijalekatskih tipova nastali.

Bibliografija

- Ivić, Pavle & Brborić, Branislav (2006): II. Merila jezičke pravilnosti. *Srpski jezički priručnik*, treće izdanje. Beograd: Beogradska knjiga.
- Kapović, Mate (2010): *Čiji je jezik*, prvo izdanje. Zagreb: Algoritam.
- Popović, Dušanka (2020): Jezik u obrazovnoj vertikali. *Lingua Montenegrina*, 25, str. 41–67.
- Starčević, Anđel & Kapović, Mate & Sarić, Daliborka (2019): *Jeziku je svejedno*. Zagreb: Sandorf.
- Šimić, Lucija & Ćubelić, Marija (2021): Između standardnog varijeteta i lokalnih govora: jezične prakse osnovnoškolaca u Makarskom primorju. *Filologija*, 76, str. 201–251.
- Vujović, Novica (2023): Savremeni školski programi u kontekstu tretmana dijalekatskih sadržaja. *Lingua Montenegrina*, Vol. 32 No. 2, str. 3–17.
- Vujović, Novica (2024): Zakonski osnov i filološka argumentacija u prilog zaštiti crnogorskih govora. *Jezikoslovni Zapiski*, 30(1), str. 153–168.

³ „Govor pastira u planinskim predelima danas nema mogućnost da utiče na književni jezik, a taj uticaj ne bi ni bio plodotvoran, jer se taj jezik popunjava i dograđuje prvenstveno u civilizacijskoj i intelektualnoj sferi, tamo gde mu mogu pomoći samo obrazovani ljudi“ (Ivić, Brborić 2006: 62).

Prilog

ANKETA za potrebe sociolingvističke analize

Grad u kojemu ste odrasli _____

Fakultet koji studirate _____

1. Prilikom razmjene poruka (sms, vajber i dr. načini internet komunikacije) vodim računa o pravopisu i izboru riječi.
 - Potpuno se slažem. Djelimično se slažem. Nemam mišljenje. Djelimično se ne slažem. Potpuno se ne slažem.
2. U razgovorima koji se vode s ukućanima ili prijateljima kod kuće preporučljivije je koristiti se jezikom kako su to odredili pravopis i gramatika nego služiti se nekim izrazima koje prepoznajemo kao govor mjesta u kojem živimo.
 - Potpuno se slažem. Djelimično se slažem. Nemam mišljenje. Djelimično se ne slažem. Potpuno se ne slažem.
3. Lično u takvim situacijama više upotrebljavam jezik koji je opisan u pravopisu i gramatici, a ne govor svojega kraja.
 - Potpuno se slažem. Djelimično se slažem. Nemam mišljenje. Djelimično se ne slažem. Potpuno se ne slažem.
4. Kad kolegice i kolege češće govore onako kako se govori u njihovom gradu (npr. barskim, bjelopoljskim, cetinjskim, drobnjačkim, kotorskim, pljevaljskim, rožajskim, vasojevićkim, žabljačkim, zetskim ili bilo kojim drugim govorom s prostora Crne Gore), ostatak kolega ih zbog toga smatra manje kulturnim, manje obrazovanim.
 - Potpuno se slažem. Djelimično se slažem. Nemam mišljenje. Djelimično se ne slažem. Potpuno se ne slažem.
5. Spikeri na televiziji i radiju ili gosti u njihovim emisjima ne mogu upotrebljavati riječi poput „jopet“, „nakav“, „ovija“, „onija“, „mljesec“, „burazer“, „pljat“, „mlogo“ i sl.

- Potpuno se slažem. Djelimično se slažem. Nemam mišljenje. Djelimično se ne slažem. Potpuno se ne slažem.
- 6. U kojim situacijama Vas sagovornici obično popravljaju, koje Vaše jezičke greške prvo uoče?
- 7. Ko iz Vašeg okruženja po Vašem mišljenju najpravičnije govori? Kako biste opisali njegove rečenice?
- 8. Napišite kako zamišljate osobu koja u svakodnevnoj komunikaciji koristi „jopet“, „nakav“, „ovija“, „onija“, „mljeseć“, „burazer“, „pljat“, „mlogo“.

HVALA!

Novica VUJOVIĆ

MONTENEGRIN STUDENTS' VIEWS OF NON-STANDARD IDIOM CONTENT

This paper examines the attitudes of Montenegrin students toward dialectal language forms in communication. An empirical study was conducted for this purpose, using a questionnaire with eight questions. The interpretation of the results provided important insights into the factors shaping the attitudes of Montenegrin students on this issue. The responses revealed value judgments indicating that, for a high percentage of the student population, it is important to prioritize forms from the standard language in almost all types of communication. The study found that most of the responses reflect attitudes shaped by a traditionalist approach to linguistic norms, where the linguistic standard is idealized as a model of cultural prestige. Considering the findings of this research, it is concluded that a potential measure to address this situation would involve systematically designed education programs developed through broad collaboration between institutions and non-governmental organizations, targeting young people and society as a whole. An important contribution to dispelling linguistic myths and unscientific attitudes regarding non-standard dialects is seen in the legal protection of Montenegrin language varieties as intangible cultural heritage.

Keywords: *linguistic norm, non-standard dialects, Montenegrin language, students, attitudes*

Izvorni naučni rad
UDK 81'27:655.421(4)

Tomasz KAMUSELLA (St Andrews)

Reader in Modern History

University of St Andrews

tdk2@st-andrews.ac.uk

BETWEEN MACROSOCIOLINGUISTICS AND MICROSOCIOLINGUISTICS THROUGH THE LENS OF BOOKSTORES

Drawing on my quarter-of-a-century-long experience with interdisciplinary research on language politics and the social and political history of languages in Central and Eastern Europe, I sketch examples of macro and micro approaches of how social scientists (including historians) may fruitfully probe into matters linguistics. At the same time, these examples can be also of use to (socio)linguists, who wish to integrate their findings with relevant socio-political, economic and cultural developments of the present moment or from the past. I range from the rarely noticed divide in language politics between Eurasia and the 'Rest' of the world to the politics of the global translation market, ethnolinguistic nationalism, Holocaust denial, and to the politics of script. As the article's title announces, I adopted bookstores in the role of a unifying lens of observation. The physicality of bookstores constitutes a tangible 'crystallization' of technology and power relations in a given society or polity, as expressed through the medium of (or symbolized by) a language or languages.

Keywords: *ethnolinguistic nationalism, Eurocentrism, language politics, politics of script, post/imperial languages, social history of languages*

Introduction¹

Language (*Sprache*, Humanese), or the biological capacity for speech makes humans human. People use language to bind with one another into groups. This is the primary (evolutionary) function of language (Dunbar 1993). Culture(s) and potentially limitless non-face-to-face human groups are imagined (Anderson 1983) into being through language. The same is true of languages (*Einzelsprachen*), or actualizations of the biological capacity for speech (language, *Sprache*). Hence, it is not an overstatement to state that all human activities that entail interaction with other humans are mediated, and even made possible through language. Humans and their groups weave the entire social world around them through language, be it states, languages, religions, nations, or ethnicity. This social reality generated through languages use mediates human perception of themselves and the world (Austin 1962; Berger and Luckmann 1966; Kamusella 2021a: 183–266; Searle 1995).

Yet, the perennial problem of the social sciences is that their practitioners rarely reflect on language and *Einzelsprachen*, leaving the field to linguists, and accepting the latter's findings and claims with little critical analysis. In turn, linguists like to propose – without much evidence mustered for this claim – that their discipline is a natural ('hard') science (cf. Evans 1998). A minimum of social and historical background they need for research, linguists glean from sociological, anthropological or historical monographs, with equally little reflection expanded on the gathered information. Monodisciplinary compartmentalization in academia hampers research on humanity's foundational capacity for speech (language) and its all-important ramifications (especially, *Einzelsprachen*). Social scientists see these as a 'black box' that does not require further analysis, while to linguists history and society appear to be a 'black box,' too (cf. Maxwell 2018: 273).

Fortunately, during the recent decades, linguists (cf. Peersman, Rutten and Vosters 2015) and social scientists (cf. Burke 2004, Zajc 2006) have begun forging an interdisciplinary common ground that has yielded the novel field of historic sociolinguistics, also known as the social and political history of languages. For the sake of simplicity, let us refer to this common ground as 'sociolinguistics,' but without forgetting that in this article the term refers to

¹ I thank Jeroen Darquennes for inspiring me to write this article and Ágoston Berecz for his suggestions. Obviously, it is me alone who is responsible for any infelicities that may remain in the text.

This piece started as an intimation that bookstores could be a common entry point for holistic and interdisciplinary research into the history and politics of language use across the world and in specific states. Hence, initially I considered the following title '(On the Need of an) Ethnography of Language Practices and Politics.' It was too clunky.

this very ground, not just to a mainly 'linguistic' discipline that probes into the functioning of language in human societies.

The main discontent of this interdisciplinary common ground is that historians and other social scientists see linguists' findings as overly schematic, atemporal (too synchronic), and not grounded in facts (evidence) of humans' and their groups' acts and decisions. On the other hand, linguists deem historians' (and other social scientists') research as too anecdotal and not providing any useful 'scientific' generalizations ('laws').

Hence, when a *linguistically minded* sociolinguist writes a history of a language (Einzelsprache), she treats such a language as a 'living organism,' an entity and agent in its own right. Its speakers are often written out of the picture as 'insubstantial.' Diachronic changes in grammar and phonology are proposed to be an 'internal (or even "true") history' of the analyzed language. Such an approach is an anathema to a historian (and any social scientist), who realizes – however vaguely – that it is people (speech communities) alone, who create, maintain and change languages. Yet, a historian or social scientist would have a problem writing a history of a language beyond an overview of official acts that endowed the language in question with a variety of statuses and roles in a polity or polities. It is so, because historians and social scientists rarely have a working command of linguistic mechanisms and how social processes impact on these mechanisms through time and space.

In this article, I aspire to show how this gap in expectations and research approaches between linguistics and social sciences may be bridged. I draw at my own lived experiences as a person, who grew up, was socialized, received education, and came of age in communist Poland. Then, in the social, political and economic confusion of the systemic transition from centrally-planned to free-market economy and from totalitarianism to democracy, I traveled abroad for education and research. First, across Europe and to South Africa. Then across Eurasia, for instance, to Tajikistan or Japan, but also to North America.

During the past decade I have worked as a historian at the University of St Andrews in Scotland. But earlier, due to me formal education as a philologist (linguist) of English, political scientist and a practitioner of cultural studies, I used to teach in departments political science (European studies) and philology (linguistics), especially in the fields of Slavic and translation studies. Under these umbrellas, I was tasked to teach history and politics of Poland and other Central and Eastern European countries. As a result, I have never pledged loyalty to a single discipline, and have used a variety of disciplinary approaches and analytical tools for probing into social reality that humans and their groups produce and reproduce through language.

Bookstores

I believe that my interdisciplinary background and experiences allow me to propose how to break out from the monodisciplinary black boxes when researching the par excellence non-disciplinary but universally all-human experience of language and Einzelsprachen. Given the brevity of this article, my proposal cannot be comprehensive. It is just an example of how a linguist may conduct research on languages with full awareness that they are artifacts of human creativity and ingenuity. In turn, this example aspires to show a historian and sociolinguist how to reflect fruitfully on changes that humans introduce to languages through their own decisions.

I decided to take bookstores as such an example. On the one hand, they are eminently physical places, created through the dynamic interaction of economic, social and political forces, which historians and social scientists excel at researching. Yet, on the other hand, wares offered in bookstores for sale are tangible graphic recordings of Einzelsprachen, in other words, paper books. Typically, a book must be written in a language, which is rendered in a specific writing system. Books may be devoted to various issues and phenomena. They come in a wide array of forms and genres that appeal to a given reading public (social group) in a certain locality at a certain point in time. Yet, the language (Einzelsprache) employed for producing a given book is a complicated and often highly controlled artifact honed through the technology of writing (literacy), which writers and readers spend a decade or more acquiring and discussing in the course of their formal education. In turn, it is the state or regional administration that decides about curriculum, which governs this type of education, which often tends to be compulsory, beginning in the past two centuries. The curriculum, including the rules of how to teach, regulate and enforce literacy in an Einzelsprache are prepared by scholars – linguists and specialists of pedagogy – who have spent their lives researching and arguing about these issues (cf. Vošahlíková 2016). Quarrels about this or that (normative) principle of syntax, pronunciation or spelling have often torn asunder academics operating in the field of a given Einzelsprache into opposed ‘schools.’ Such schools (often of a specific political or ideological leaning) vie for their opinions and solutions to be officially adopted, while disagreements of this type may last for long decades and even centuries (cf. Horst 2008).

What is at stake is power, or the capacity to decide about other people’s lives. This function is not well visible in the case of scholars, but ultimately it is them in conjunction with politicians, who decide whether a literate person would write ‘neighbor’ or ‘neighbour.’ For politicians a language is the channel through which they sway public opinion in the favor, for instance, of

a given party's program or a candidate for an elected post. As a result, books are not neutral objects, but a tangible 'crystallization' or index of power relations in a polity or society. The continuous production and perusal of books in an Einzelsprache helps generating and formalizes it as a language in line with the Western concept of Einzelsprache ('a language') (Kamusella 2016a; Roy 2020a: 47–60, Rooy 2020b: 121–149).

The Global Divide: Eurasia vs the Rest

Obviously, it is possible to produce actualization of language in forms different than that of Einzelsprache. But this western concept, the use of which was initially limited to Europe and the Middle East, was adopted in or imposed on the 'Rest' of the globe through European (Western) colonialism and imperialism (Kamusella 2012a; Stoll 1982). In this process, the non-European practices and ways of 'minting' actualizations of language (*Sprache*) were forgotten or suppressed (Burke 2012: 139–158; Errington 2008). In the second half of the 20th century the colonial empires either collapsed or were defeated by the subjected peoples. Decolonization brought about political and (mostly) economic independence for former colonies, but rarely linguistic and cultural independence. Linguistic and cultural imperialism continues unabated, and largely unnoticed outside Europe, where indigenous (autochthonous) languages tend to be sidelined in favor of post/imperial European languages, be it English, French, Spanish, Portuguese or Russian (Kamusella 2020; Phillipson 1992).

Arabic is an interesting case. On the one hand, it is similar to English or Russian, because it was the Islamic Caliphate (Empire) that spread the use of Arabic from what today is Iraq in the east to Morocco in the west between the seventh and tenth centuries. On the other hand, Arabic is like early modern Europe's Latin, since at present no one speaks the former language as their everyday vernacular; there is no speech community of standard Arabic. Standard Arabic, as presumably steeped in the speech of the Quran, is almost one millennium and a half removed from Arabs' day-to-day vernaculars. Hence, Arabic vernaculars (dialects) are as different from one another like French and Italian. Similarly, the level of incomprehensibility between these two Romance Einzelsprachen and Latin is of the same range as that between standard Arabic and the Arabic vernaculars (Kamusella 2017).

The historical and religious-political prestige invested in Arabic makes it into yet another post/imperial language. This language may be accepted as official in non-Arabic-speaking polities (for instance, Eritrea) or imposed on non-Arabic speaking population in an officially Arabophone polity (for exam-

ple, Sudan's Darfur). In Arab countries, traditional stalls, kiosks and small bookstores with religious and devotional literature offer publications exclusively in Arabic. However, when an Arabic-speaker wants to peruse a novel for pleasure or a non-fiction book for professional needs, he tends to turn to a post/imperial European language with an extensive speech community. Hence, in the Gulf countries or Lebanon, 'modern' (meaning, non-religious) bookstores' choice of Arabic-language books typically amounts to a third of the wares, while books in English or French account for the remaining two-thirds.

I use the unusual qualification 'post/imperial' with a slant (instead of a hyphen) for characterizing the former European colonial languages. With this coinage, first of all, I follow the logic of decolonization that dubs such Einzelsprachen as 'postimperial' or as 'former imperial or colonial languages.' Yet, through the medium of these European languages the erstwhile imperial masters continue to maintain an underhand imperial hold on most former colonies. This unacknowledged influence is packaged as an 'opportunity' that allows former colonial subjects and their descendants to gain a command of a post/imperial European language – now rebranded as a 'world or big' language of wider communication – for the sake of 'progress, worldwide travel and modernity' (cf. Dorren 2018: 147). Indeed, this amounts to a successful PR rescue for *mission civilisatrice*, the name of which must not be uttered. Rarely does anyone point to the fact that linguistic and cultural imperialism devalues indigenous languages and prevents the development of literacy, written culture or literature in non-European Einzelsprachen.

In 1980 the Kenyan writer of the Kikuyu ethnic group, Ngũgĩ wa Thiong'o, took the conscious decision to abandon the post/colonial English and compose further books in his native language of Kikuyu, spoken in the Central Province (Ngũgĩ wa Thiong'o 1980). He hoped to create a stand-alone literature and literate culture for the now about 8 million-strong Kikuyu speech community. His example was intended to inspire Kenya's speech communities of the Einzelsprachen of Gusii, Dhoulo, Kalenjin, Kamba, Luhya, Masai or Meru, each with several million speakers, to create their own literatures and literate cultures. But to no avail. Few followed into the writer's footsteps. He persists in his choice but needs to self-translate his new novels into English for publication. No Kikuyu or Dhoulo monolingual bookstores emerged in Kenya. English books dominate the market with a smattering of Swahili publications, especially textbooks and comics.

Non-European indigenous languages, especially outside Eurasia, tend to be denigrated as 'tribal, backward, ethnic, traditional, *unwritten*, not modern, unsuitable for technology,' and the like. As a result, outside Eurasia exclusively post/imperial European Einzelsprachen (alongside Arabic) function

in written and administrative use. A certain exception to this trend is observed in Ethiopia, Somalia and Tanzania, where the indigenous Einzelsprachen of Amharic, Somali and Swahili, respectively, are in preferred official use. But de facto English dominates in these countries as the default language of education, publishing and central administration. English is the sole medium of instruction at the universities in Ethiopia, Kenya and Tanzania. These three countries' elites are better at writing and reading in English than in the official indigenous languages. However, as a rule of thumb, such elites speak their indigenous languages better than English.

The situation is similar to early modern Europe. At that time, local literati (usually, nobles and clergy) might be able to write and read in an official indigenous language – be it German, Polish, Ruthenian (Belarusian / Ukrainian), Swedish, or Tuscanian (Italian) – yet they preferred to converse, read and write be it in Latin, or later, in French (Almási and Šubarić 2015; Fumaroli 2011; Offord, Rjéoutski and Argent 2018). In Ethiopia, little is published and most books are imported from abroad. When I visited Addis Ababa and Bahir Dar in 2016, the vast majority of book titles in the bookstores were in English. Books in Amharic and Ethiopia's other official languages were typically confined to a single shelf. The situation was different in the case of street vendors, who might offer a bigger proportion of books and periodicals in Amharic, Oromo or Tigrinya – depending on a region – than in English (cf. Asnake Kefale, Kamusella and Van der Beken 2021: 69–73). Not surprisingly, the majority of titles in indigenous languages were textbooks. In the case of kiosks with devotional material, Christian ones are stocked with prayer books in Ge'ez (or the Latin-style language of the sixth-century Ethiopic translation of the Bible), while their Muslim counterparts with Arabic-language publications.

In apartheid South Africa Afrikaans and English were the country's two official languages. Many propose that the Germanic Einzelsprache of Afrikaans is an African language, because it was developed by descendants of originally Dutch-speaking European colonizers. But given Afrikaans' origin and mutual comprehensibility with Dutch, Afrikaans appears to be a special case of a small post/imperial language. In 1980 Belgium and the Netherlands contracted a language union (*Taalunie*) for their respective official languages of Flemish and Dutch. Both languages are construed as two equal varieties of the common Einzelsprache of Netherlandish (Taalunie 2021). South Africa does not plan to join this union, but Afrikaans appears to be an unacknowledged member of this pluricentric European language of Netherlandish.

After 1994, when apartheid was dismantled, in addition nine indigenous languages were recognized as official in South Africa (that is, isiNdebele, isiXhosa, isiZulu, Sepedi, Sesotho, Setswana, siSwati, Tshivenda and Xitsonga).

Yet, the situation remains largely, unchanged from what I observed in 1991 when I studied in this country at the University of Potchefstroom (now a part of the North-West University). South African readers enjoy numerous bookstores that offer Afrikaans or English publications, or a mixture of titles in both post/imperial languages. Apart from public signage in the official indigenous languages, few books are published in them, with the exception of school textbooks (*South African* 1998: 27–28, 42–43; Tshotsho 2013). To my knowledge, there are no bookstores stocked predominantly with books in these indigenous languages. At most, publications in such languages amount to a mere bookshelf or two in an Afrikaans or English monolingual bookstore, even in regions where this or that indigenous language is the predominant medium of day-to-day communication. Like Ethiopians, indigenous South Africans prefer education and books in the European Einzelsprache of English. The situation is exactly the same in New Zealand, despite the fact that the indigenous Austronesian Einzelsprache of Māori was made into the country's co-official language in 1987 (Maori Language Act 1987). Dedicated online bookstores may tilt the balance more in favor of indigenous languages, as for instance in the case of the Maori Huia Bookshop. Yet, among the establishment's almost 300 titles in the catalog, a mere third (80) are in Māori (Huia 2021).

Any use of indigenous languages in education, let alone in official capacity, is scant across the two Americas. In 1999 I attended a conference at Kansas University. The State of Kansas used to have a significant indigenous population composed of more than 30 ethnic groups (American Indians 2021). This university offers degrees in indigenous studies. However, the norm is that the bookstores stock publications exclusively in English. It appears what defines bookstores as 'indigenous' in North America is the fact that they have indigenous owners and stock English-language books on indigenous issues (cf. Homen 2020). Symptomatically, not only have my US students never thought about acquiring an indigenous American language, but they do not even know names of these languages, such as Cherokee (ᏍᏏᏉᏏ ᏌᏏᏏᏉᏏ *Tsalagi Gawonihisdi*), Navajo (*Diné bizaad*) or Sioux (*Dakḥóta, Lakḥóta*). Yet, with the increasing number of Hispanics (that is, Spanish-speakers) in the US population, for instance, at the turn of the 21st century Random House began to publish books in Spanish (Spanish Language Fiction 2021) and in many US bookstores Spanish titles may add up to a third or more of the wares for sale. Book production in the Americas may switch from one language to another or diversify to include book titles in other languages, but it is post/imperial non-indigenous *European* languages that remain the sole medium of the publishing industry.

Post/Imperial Politics of Book Translation

Nowadays, almost 8,000 Einzelsprachen are recognized worldwide (ISO 639 Code Tables 2021), including over half a thousand defunct languages (List of Extinct 2021). The question arises of how many of them are employed on a regular basis in the publishing industry. Any traveler enamored of bookstores has a gut feeling that books are regularly written and printed only in a handful of languages, most of them being European Einzelsprachen. This is the steep and rarely noticed extent of cultural and linguistic imperialism in the present-day world. Speakers of the vast majority of humanity's languages are by de fault excluded from modernity and its practices that hinge on literacy, unless they have had a chance and made an effort to acquire, at best, a post/imperial European language (cf. Kornai 2013). As mentioned above, the divide between Eurasia and the Rest sketches the spatial extent of this enormous, yet unacknowledged, global gap.

European state languages	European regional languages	Varieties of European state languages	Asian state languages	Varieties of Asian state languages
Afrikaans Albanian Azerbaijani Bosnian Bulgarian Croatian Czech Danish Dutch Estonian Finnish French Georgian German Greek Hungarian Icelandic Italian Latvian Lithuanian Macedonian Montenegrin Norwegian Polish Portuguese Romanian Russian Serbian Slovak Slovenian Spanish Swedish Ukrainian [33]	Basque Catalan Faroese [3]	Portuguese (Brazilian) Serbian (Latin) Spanish (Latin American) Spanish (Rio-platense) [4]	Arabic Bengali Chinese Hebrew Hindi Indonesian Japanese Korean Malay Marathi Persian Sinhala Thai Turkish Vietnamese [15]	Chinese (Traditional) [1]

Table 1. The languages into which the entire *Harry Potter* book series was translated (*Harry Potter in Translation* 2021)

It is not, however, the whole story of this phenomenon. Translations constitute an important segment of the global book market, especially in the case of *non*-post/imperial European languages (such as Bulgarian, Estonian or Romanian). But does the book translation market foster the use of non-Eurasian languages in this function or rather strengthens the dominance of Eurasian (especially European) languages in this field? I believe the latter. To check this hypothesis, I propose to cast a glimpse at the run-away global publishing phenomenon from the turn of the 21st century, namely, J. K. Rowling's fantasy book series *Harry Potter* (1997-2007) (*Harry Potter* 2021). By early 2021, at least the series' initial volume has been translated into 82 languages (*Harry Potter* in Translation 2021²). So, it is available in 83 Einzelsprachen, including English, or the book series' original language. All these languages are indigenous exclusively to Eurasia, unless one wishes to treat Afrikaans as an African language.

An even better index of the relentlessly Eurocentric character of the global book market is languages into which the entire *Harry Potter* book series was translated, that is, 51 in total. Let us bear in mind that it is just a bit over half a percent of all the world's recognized languages. Thirty-six, or 71 percent of these 'translation languages' are European, while 15 (29 percent) are indigenous to Asia. In general, this means that speakers of Europe's almost *all* state languages and some regional (non-state) languages enjoy extensive book production in their indigenous Einzelsprachen. The same is true only of some Asian state languages and few regional languages with the largest speech communities that actually dwarf each single European language's number of speakers on the continent. On the other hand, almost *no* book production of this kind exists in the indigenous languages of Africa, the Americas, Australia or Oceania. European colonizers so thoroughly suppressed and wrote out of history the use of the Australian languages (cf. Lindqvist 2005), that in the 1960s a leading scholar of these Einzelsprachen was reduced to literally searching for them in the field (Dixon 1984).

From the spatial perspective, book production and consumption outside Eurasia continues in the post/imperial European languages of English, French, Spanish and Portuguese, alongside the post/imperial Asian language of Arabic. The phenomenon is acutely illustrated by the map of the most popular

² The Wikipedia list of translations of *Harry Potter* excludes those into Bosnian, Montenegrin and Valencian. This list proposes that the first two languages are varieties of Croatian and Serbian, respectively, while Valencian is seen as a variety of Catalan. I prefer to treat all three as Einzelsprachen in their own right, in line with these languages' speakers' wishes and in acceptance of the ISO 639 registration of Bosnian, Montenegrin and Valencian as recognized languages in their own right.

language editions of Wikipedia by country (Most Popular Edition 2021). The same map illustrates the dominance in this function of the post/imperial *European* language of Russian across the post-Soviet Northern Asia, including North Korea. In turn, it is English in Southern Asia and in the Gulf countries. Not surprisingly, the post/imperial *Asian* Einzelsprachen of Arabic and Chinese predominate, respectively, in the Arabian Peninsula and China (including Hong Kong and Taiwan).

Global book production and consumption is conducted in the post/imperial European languages, with some walk-on roles reserved for their Asian counterparts. The latter, however, are largely limited to their ethno-civilizational centers of China and the Arab countries. In practice this means the overwhelmingly unidirectional translation of books from the post/imperial European languages to the other (exclusively Eurasian) ‘translation Einzelsprachen,’ including these two post/imperial Asian languages. In general, the use of the post/imperial Einzelsprachen for official, educational and publishing purposes in numerous states across the world by default makes into polycentric languages. (Curiously, this development continues to be denied in the case of Russian [Kamusella 2018a].) The fact is reflected in the rise of continent-wide and country-specific varieties of these languages, entailing the rise of publishing companies that specialize in the book market in a given variety of a post/imperial language. In the case of the English original of *Harry Potter*, the book series was published separately in the regional varieties of this post/imperial European language for Africa (South Africa), North America (but separately in Canada and the US), Southeast Asia (Hong Kong, Malaysia, Philippines and Singapore), Southern Asia (India), Europe (Britain and Ireland), and Oceania (Australia and New Zealand) (*Harry Potter in Translation* 2021).

Ethnolinguistic Nationalism

The map of the most popular language editions of Wikipedia by country in indigenous (and typically monocentric) state languages, as opposed to the Wikipedias in the post/imperial Einzelsprachen, usefully sketches the area where, on the scale of the globe, ethnolinguistic nationalism is employed for statehood creation, legitimation and maintenance (Most Popular Edition... with the Exclusion 2021). In a nutshell, proponents of ethnolinguistic nationalism propose that all the speakers (speech community) of an Einzelsprache constitute a nation. In turn, when a territory is compactly inhabited by members of the nation (speech community) in question, this fact – in line with the right of national self-determination – enables such a nation to make this area into the nation’s own nation-state. Hence, the observed practices of imple-

menting the goals of ethnolinguistic nationalism yield the following schematic – but foundational – equation of this ideology, namely, Language = Nation = State. As a result, in ethnolinguistic nation-states language equates politics. The way in which language is perceived and assessed by politicians and population at large conditions the shape of such a polity and its domestic relations. Interestingly, in this normative configuration under the egis of ethnolinguistic nationalism, the state is of tertiary importance, unlike in non-ethnolinguistic nation-states, where it is the state that is primary (that is, State = Nation) (Kamusella 2018b). In civic (state-based) nation-states, often no legally enshrined status is earmarked for any language, which de facto opens the public space for the spread post/imperial languages to the rapid marginalization (often accompanied by denigration) of their indigenous (especially non-European) counterparts.

On the aforementioned map, the ethnolinguistic nation-states constitute two clusters, one in Central Europe, and the other in Southeast Asia. The former extends in the form of a territorially continuous band from Scandinavia (Finland, Norway and Sweden) to the Baltic states, the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia, and to Bulgaria, Greece, Serbia and Turkey in the Balkans. A bit to the west the Netherlands and Italy pop up as outliers, or ‘honorary Central Europeans.’ Meanwhile, this continuous band stretches across Turkey to the Caucasus (Armenia, Azerbaijan and Georgia). Apart from a couple of exceptions, bookstores in these countries are monolingual in a given state (national) language. Hence, predictably Swedish books are sold in Sweden’s bookstores, Czech books in the Czech Republic’s bookstores, or Turkish books in Turkey’s bookstores.

Unexpectedly, this continuous ethnolinguistic band extends even further east, covering Iran and Afghanistan. On the one hand, this is a legacy of Persian as an early modern post/imperial language. At the turn of the 18th century, this Einzelsprache was in official use from what today is Armenia and Azerbaijan in the west to present-day Bangladesh, or across the Persian and Mughal empires of the early modern period. In addition, further west, Persian used to be the leading language of elegance and cultural pursuits among the Muslim elite throughout the Ottoman Empire. It must be also remembered that Persian functioned as a leading medium of Sufism across the entire world of Islam. In the first half of the 20th century, modern Persia’s Pahlavi dynasty made Persian into the national language of this country, subsequently, renamed as Iran and remodeled as a western-style ethnolinguistic nation-state. However, not more than half of Iran’s citizens speak Persian as their first language (Zonis 1976: 179). In reaction to this burgeoning Persian (Iranian) ethnolinguistic nationalism, in 1964 Afghanistan’s royal government decided

to rename the country's official language of Persian as 'Dari' (دري), meaning the 'language of the court.' Kabul wanted to prevent Tehran from forwarding claims, formulated on an ethnolinguistic basis, that supposedly Afghanistan be an 'unredeemed eastern section' of Iran (Secret Documents 2017).

Because of the ongoing war in Afghanistan triggered decades ago by the Soviet invasion in 1979, the country's elite have had no time or capacity for such 'trivia' as a Dari-language Wikipedia. Yet, in recognition of differences between Dari and Persian (Hooshamnd 2020), in 2010 they managed to have Dari recognized as a language in its own right under the ISO 639 standard (639 Identifier 2010). In the de facto multiethnic Iran, monolingual Persian-language bookshops are the norm, following the deepening of this polity's growing ethnolinguistic unity, also on the religious (Shia) basis in the wake of the Iranian Revolution of 1979. Due to the US military intervention (2001-2021), the situation in Afghanistan now follows that in Pakistan or India, where English-language publications constitute a quarter to a third of wares in a regular bookstore (cf. Saádat 2021).

The other cluster of ethnolinguistic nation-states, located in Southeast Asia, covers Indonesia, Thailand and Vietnam, alongside the East Asian outliers of Japan and South Korea. Respectively, the Wikipedias in the eponymous Einzelsprachen of Indonesian, Thai, Vietnamese, Japanese and Korean are most popular in these countries. Likewise, bookstores in the polities are monolingual in the aforementioned national languages. The neighboring countries of Burma, Cambodia, Laos, Malaysia or the Philippines also champion, respectively, their unique national and monocentric Einzelsprachen of Burmese, Khmer, Lao (Laotian), Malay or Pilipino (Tagalog). However, due to political or economic choices or problems, the post/imperial languages of English and, sometimes, of French remain there of much significance. As a result, English and French books compete with those in the national languages for the pride of place in these countries' bookstores.

From the temporal perspective, the Central European cluster of ethnolinguistic nation-states began emerging with the founding of Bulgaria, Germany, Greece, Italy or Romania in the 19th century. In the last third of this century ethnolinguistic nationalism was adopted as the leading progressive ideology of the near future (Labbé 2019: 53-62). After the Great War, US President Woodrow Wilson and the Allies broke up or territorially curtailed Central Europe's multiethnic empires in accordance with the logic of ethnolinguistic nationalism. As a ready reference for this mammoth experiment in state making and destruction (that also entailed mass ethnic cleansing), they employed the Ottoman (Armenian) émigré US scholar and diplomat, Leon Dominian's, now largely forgotten monograph *The Frontiers of Language and*

Nationality in Europe (Dominian 1917). Independently, the brand-new communist polity of Soviet Union adopted radical ethnolinguistic nationalism for endowing with literacy over one hundred languages with an eye to empowering (and ‘civilizing’) their speech communities (ethnic groups). These speech communities were redefined as ‘nationalities,’ meaning that they were entitled to ethnoterritorial and cultural autonomy, but *not* to independence, because this right was reserved for ‘full-fledged’ nations only (Martin 2001). After 1938 this Soviet experiment was turned back in favor of communist unity underpinned by Russian, posed as the country’s ‘communist language of interethnic communication’ (Sinitsyn 2018). Robust bilingualism in an indigenous language and the post/imperial Einzelsprache of Russian was maintained only in the Soviet Unions’s union republics. Beijing adopted from the Soviet Union this limited model of ethnolinguistic autonomy for several selected regions in communist China (Bernstein and Li 2010; Mullaney 2011).

During the Soviet times, in the country’s union republics Russian-language books gradually usurped shelf space in the bookstores at the expense of books in Estonian, Kazakh or Ukrainian, among others. After the 1991 breakup of the SU, this tendency was reverted in favor of the official (national) indigenous languages of the newly independent post-Soviet nation-states. The sole exception is Belarus, where Russian-language books locally produced and imported from Russia squeezed the market share of Belarusian-language publications to less than 10 percent (Kamusella 2021b). Prior to the 2014 Revolution of Dignity, the situation was developing similarly in Ukraine, but then it was decisively reverted (Kamusella 2019a). While in today’s Belarus there are no monolingual Belarusian bookstores, and usually the selection of Belarusian books is smaller than the foreign shelf with English and German publications, now in Ukraine monolingual Ukrainian bookstores predominate. Russian books are consigned to a section with foreign books, and usually they are not more numerous than their counterparts in French or English.

Obviously, due to the past dominance of Russian on the Ukrainian book market in the 19th and 20th centuries, street vendors and stalls in Ukrainian cities’ markets may still offer more titles in Russian than Ukrainian. The same is true even of bookstores in the eastern areas and the capitals of Estonia and Latvia with Russophone majorities or pluralities. Russian books, mostly imported from Russia, are on offer there in exclusively Russian-language bookstores, or account for large sections in Estonian- and Latvian-language bookstores. The situation continues, though the authorities support the broadening of use of Estonian and Latvian, and withhold the status of minority language from Russian, on the understanding that by definition a post/imperial Einzelsprache *cannot* be a minority language. Economic, cultural and political

power that a post/imperial language confers on a speaker is so vast vis-à-vis a national language spoken in a single nation-state by a couple of million people that it nullifies any minority status of the post/imperial Einzelsprache in question (Kamusella 2021c).

How this dynamic plays out between a hardly supported regional indigenous language and a post/imperial Einzelsprache can be observed in the autonomous ethnic republics of present-day China and Russia. The situation is most similar to what can be seen in Belarus. Monolingual bookstores in the respective post/imperial language are the norm in these autonomous republics. Publications in the republican indigenous languages rarely amount to more than half a shelf in a Chinese or Russian bookstores located in such republics. Speakers of the republican languages are pressed hard to abandon them in favor of the post/imperial Einzelsprachen for the sake of ‘progress and civilization’ (Wang 2021; Yusupova 2018). The Udmurt activist and scholar, Albert Razin, saw the entailed decline of his native language of Udmurt in Russia’s autonomous Republic of Udmurtia as a tragedy. In protest he committed suicide in 2019. Yet, Russia’s language policy has remained unchanged in this regard (Eckel 2019).

Be it in Russia or China, monolingual bookstores with publications in a republican indigenous language are a rarity. In 2014 I attended a conference in Hohhot, or the bustling capital of China’s Inner Mongolia Autonomous Region. The organizers had to take a couple of hours off their busy schedule to lead me to a monolingual Mongolian-language bookstore, hidden out of view at the second floor of a non-descript building in the labyrinth of alleys in the central market. It stocked mostly textbooks and did not import any Mongolian books from the independent nation-state of Mongolia. These are easy to spot by a non-speaker because in Mongolia Cyrillic is employed for publishing in Mongolian, while in China the distinctive traditional Mongolian script. The latter features in bilingual signage across Inner Mongolia. But Mongolian letters are much smaller than their Chinese counterparts, and as such in most cases rather illegible. Unless one is still eagle-eyed, this type of signage compels Mongolian-speakers to avail themselves of shop signs in Chinese.

The Soviet Union and communist China dabbled in ethnolinguistic nationalism for a variety of ideologically motivated purposes. As a result, and perhaps unintentionally, Moscow and Beijing spread the know-how of this ideology first to communist movements and then to communist polities in Southeast Asia and East Asia. At present, in this area, the ethnolinguistic nation-states of Laos, North Korea and Vietnam remain loyal to communism. Japan was another source of ethnolinguistic nationalism in the region. This non-European polity’s elite in search of an appropriate model of Western-style

modernization, to prevent any colonization of Japan by the West, set their sights on the ethnolinguistic nation-state of Germany in the late 19th century (Lee 2010). In the interwar period Japan supported anticolonial movements in France's Indochina, the United States' Philippines, or Britain's India and Burma. Independent Siam followed Japan's example and remodeled itself into an ethnolinguistic nation-state in 1939, when it was symbolically renamed Thailand to reflect appropriately the name of the country's official language and people, namely, 'Thai' (Reynolds 1993). Subsequently, at the close of World War II in Asia, Japan encouraged unilateral declarations of independence for the ethnolinguistically defined nation-states under Japanese occupation. Hence, the Southeast Asian cluster of ethnolinguistic nation-states emerged after World War II. In the course of the postwar decolonization, these polities drew directly or indirectly on the experience of Central Europe's counterparts during the latter half of the 1940s and in the 1950s (Kamusella 2016b).

In ethnolinguistic nation-states, monolingual bookstores tend *not* to stock books in the national languages of a given polity's neighboring states, unless such an Einzelsprache happens to be a post/imperial language, that is, German or Russian in the case of Central Europe. Hence, in Polish bookstores a reader may find German and Russian books, but not publications in Belarusian, Czech, Lithuanian, Slovak or Ukrainian. Not even in the areas and localities where the Belarusian, Lithuanian, Slovak or Ukrainian minorities exist in today's Poland. Members of these minorities are compelled to go to Belarus, Lithuania, Slovakia and Ukraine to buy books in their native languages. Some school textbooks published in Poland in these minority languages are distributed through the respective minority organizations or schools, but never appear in regular bookstores.

However, transcending the ideological rigidity of ethnolinguistic nationalism's insistence on monolingualism is possible. In the Slovak capital of Bratislava located close to Vienna and Budapest, monolingual bookstores stock numerous Czech-language books that may add even to half of the wares. It is a lasting legacy of officially bilingual Czechoslovakia (dissolved in 1993), where the practice of 'suprastandard bilingualism' developed. Both Einzelsprachen were used equitably in a single press title, radio or television program, with no translation provided. Czechoslovak citizens acquired the skill to read in both languages. When a Czech and Slovak conversed they stuck to speaking in their respective languages, and communicated successfully. In many ways this phenomenon of suprastandard bilingualism continues to this day, but mostly in Slovakia, since in the Czech Republic monolingualism set in, and this country's bookstores do not reciprocate by offering Slovak publications. The question of Hungarian minority in southern Slovakia remains a

contentious issue, but some Slovak publishers (mainly, the Bratislava-based publishing house Kalligram) bring out Hungarian-language books. What is more, bookstores in the capital or in the minority region have substantial sections with publications in Hungarian that may even add to a quarter of all the wares. Yet, the vast majority of such Hungarian books are imported from Hungary.

Another interesting case of how official monolingualism may be overcome is offered by bookstores in North Macedonia. Importantly, thanks to the recent spate of reforms that get the country ready for membership in the European Union, in 2019 Albanian was made into a co-official language, alongside the national Einzelsprache of Macedonian (Macedonia's 2019). In North Macedonia, most bookstores offer Macedonian-language books. Yet, in officially multilingual Yugoslavia, Serbo-Croatian books were a permanent fixture on the shelves in the then Socialist Republic of Macedonia's bookstores, before this federation violently split into ethnolinguistic nation-states between 1991 and 2008. Like Yugoslavia, also Serbo-Croatian was broken up, yielding the four successor national Einzelsprachen of Bosnian, Croatian, Montenegrin and Serbian (Greenberg 2004). However, North Macedonia's booksellers still stock publications in Croatian and Serbian, the former invariably in Latin letters, while the latter both in Cyrillic and Latin script. These books may add up even to half of the wares in a typical Macedonian-language bookstore.

Albanian and Bulgarian books constitute a resounding absence in such bookstores. North Macedonia's Albanian-language bookstores tend to be fully monolingual, with next to nothing in Macedonian on offer. On the other hand, Muslim religious kiosks in bazaars tend to stock an interesting mixture of devotional and Islam-themed books in Albanian and Bosnian. What visibly separates North Macedonia's Albanian and Macedonian bookstores is script, the former stocking publications in Latin letters, while the latter mostly in Cyrillic. On the other hand, the shared Cyrillic and full mutual comprehensibility between Bulgarian and Macedonian should allow for free flow of books between Bulgaria and North Macedonia. Yet, as a matter of principle Bulgaria's bookstores do not offer Macedonian books, while North Macedonia's bookstores reciprocate by not stocking any Bulgarian publications. This stalemate is caused by Bulgaria's decades-long non-recognition of Macedonian as a language. In 2019 Sofia upped the ante by blocking the commencement of EU accession negotiations with North Macedonia, until Skopje 'admits' that Macedonian is a form (standard, dialect) of Bulgarian (Kamusella 2021d; Nikolov 2020). Worryingly, Brussels continues to humor Bulgaria, instead of stating the obvious that observing the niceties of the Bulgarian national master narrative is not a precondition of EU membership.

Holocaust Denial

The de-historicization of the erasure of Yiddish from the midst of 20th-century Europe constitutes a curious but largely unnoticed case of Holocaust denial. Next to no reflection is extended to the fact, while even researchers of modern Central European history do not avail themselves of documents and literature in Yiddish (cf. Kamusella 2021e). Sadly, a precursor and early practitioner of sociolinguistics, Heinz Kloss, strongly contributed to this phenomenon. Nowadays, he is remembered as the creator of the useful and interrelated sociolinguistic concepts of *Abstandsprache*, *Aufbausprache* and *Dachsprache*. Yet, in his younger incarnation, during the time of nazism,³ Kloss was a main ideologue-cum-scholar of language and ethnicity with an eye to building ‘racially pure Aryan’ Germandom by ‘cleansing’ Europe of Jews (Hutton 1999: 144–187, 376–377). In his postwar handbook on the socio-political history of the Germanic languages, Kloss covers Yiddish. Yet, typically for nazis after the war, he employs vague language and euphemisms to ‘explain’ (that is, obfuscate) how and why Yiddish ‘disappeared’ in the course of World War II. This former high-flying nazi functionary of *Rassenkunde* (‘science of race’) devotes only two brief paragraphs to this issue. In the first one, he regrets that during the ‘nazi period’ (*NZ-Zeit*) the international position and spatial spread of German – including the ‘closely related’ (*nächstverwandte*) Yiddish – was ‘weakened’ (*geschwächt*) (Kloss 1978: 95). Then, he adds that during World War II, the majority of Yiddish-speakers were ‘murdered’ (*ermordert*) and their speech community was ‘eradicated’ (*ausgerottet*) (Kloss 1978: 97). Kloss carefully avoids such terms as ‘final solution’ (*Endlösung*), ‘genocide’ (*Völkermord*) or ‘extermination’ (*Vernichtung*), which are typically employed in German to talk about the wartime Holocaust of Jews. Of course, he does not dwell on his role in the Holocaust at all. Instead, Kloss speaks at length in the clearly written and logically constructed four paragraphs on the 1930s and postwar suppression of Yiddish and Jewish cultural life in the Soviet Union (Kloss 1978: 96–98). As though it were the Soviets who bore responsibility for the destruction of Europe’s Jews and their main language of Yiddish. Nowhere does Kloss clearly state that it was the Christian German-speakers (Germans) of Germany and Austria (then part of wartime Germany) who planned and carried out the Holocaust, and thus destroyed Yiddish and Europe’s Jewish culture (cf. Fishman 2017: 25–133).

³ I do not capitalize the terms ‘nazism and ‘nazi,’ because I prefer not to capitalize the names of ideologies and doctrines (eg. democracy, liberalism), even if they may stem from personal names or names of organizations (eg. marxism, nazism). I follow this usage in the case of the names of proponents of ideologies and doctrines.

In the interwar period numerous monolingual Yiddish bookstores, market kiosks and peddlers operated across Central and Eastern Europe (which is rightly equated with the ethnolinguistically defined Yiddishland ײִדישלאַנד). Trade in Yiddish publications also bloomed on other continents, where Yiddish-speakers migrated for better life and to escape antisemitic discrimination and pogroms. This trade mainly concentrated in the big cities on the Eastern Coast of the United States, in South Africa and numerous countries of Latin America. At times, these outlets added to their offer devotional books in Hebrew and other publications in the national or official language of a country where a Yiddish bookseller operated. The world's Yiddish speech community numbering 8 to 7 million was equal to the then population of the Netherlands (Kamusella 2021e). Yet, Yiddish-speakers (mostly, Ashkenazim) were much more worldly and polyglot than an average Dutch person. Interwar maps depicting the geographic area of the use of the German language in Europe for communication purposes – from eastern France to the Volga, and from southern Scandinavia to the Danube (Böttcher 1930: map 24) – did not comment on the fact that in three-quarters this vast area tacitly subsumed Yiddish-speakers as notional users of German. Thanks to the widespread diaspora of its speech community, Yiddish was recognized as a ‘world language’ of globe-wide communication (alongside English, French, German, Italian, Spanish and Swedish) in the oft-reprinted and –updated popular postwar reference *Britannica World Language Dictionary* (Preble 1954). Meanwhile, the destruction of Yiddish libraries, publishing houses and cultural institutions continued across the Soviet bloc unabated (cf. Fishman 2017: 137–256).

In the West, the post-Holocaust young generations of Ashkenazim gave Yiddish up predominantly for post/imperial languages. Yiddish libraries of their parents and grandparents were binned or sold as scrap paper. Many of the over 40,000 Yiddish book titles published between 1900 and 1970 (Kloss 1978: 94) could be irretrievably lost, had it not been for a group of concerned university students who rescued abandoned Yiddish books. In 1980 they founded a (National) Yiddish Book Center in Amherst, Massachusetts (Lansky 2004). Why not in Europe, the very home of Yiddish language and civilization? Yiddish and its Hebrew script-based alphabet are not official either in the European Union or any country in present-day Europe. Even more curiously, in an unacknowledged but visibly antisemitic manner the overwhelming majority of Europe's university departments of Germanic languages shun Yiddish, almost invariably relegated to centers of Jewish studies (Kamusella 2019b).

In military terms nazi Germany lost the war, but unfortunately won the racist victory on the ideological grounds of antisemitic *Rassenkunde*, which Kloss used to practice. Nowadays, not a single Yiddish-speaking or even

Jewish locality or city quarter remains in Yiddishland (cf. Tsanin 1952). In a colonial-like fashion this once vibrant European Einzelsprache of book production, education and multifaceted literacy was reduced to the religiously motivated vernacular put to use in everyday life among several hundred thousand Hassidim in Israel, New York, London, Amsterdam, Antwerp and Paris (Kamusella 2019c; Wodziński and Spallek 2019: 216–217). No more books are regularly written or published in Yiddish, translated from or into this language. If an entire modern European culture and body of publications in a ‘Christian’ Einzelsprache – be it Dutch, Greek, Italian, Norwegian, or Polish – had been obliterated through genocide in half a decade, I am sure that the other Europeans would not be silent as they continue to be on the destruction of Yiddish language and culture. This deafening silence is an unacknowledged but ‘acceptable’ form of Holocaust denial in present-day Europe and the West.

Genocide and ethnic cleansing, as the Western instruments of ‘population engineering’ were invented, trialed and put to use on a vast scale enabled through bureaucracy, first, in the colonies, especially outside Eurasia (Churchill 1997; Crosby 1986). Languages and cultures of colonized peoples were suppressed, destroyed and replaced with imperial European Einzelsprachen to disempower and write these peoples out of human history (Mühlhäusler 1996; Wolf 1982). When European colonizers decided to take note of indigenous languages outside Europe, they re-fashioned them as it suited their needs the better subjugate the colonized and the swifter destroy their cultures and languages (cf. Errington 2008: 117–122). During World War II this colonial know-how of demographic engineering was applied directly in Europe. The Europeans of the Jewish religion were othered and dehumanized as ‘barbaric foreigners’ who did not belong to this continent. The same measures were also applied to the Roma whom racists saw as another ‘uncivilized foreign people’ amid Europe.

During the Holocaust, nazi Germany intended to obliterate only the Jews and the Roma in their entirety as peoples (ethnic groups, nations, speech communities). The Germans and Austrians (wartime ‘Germans’) – alongside helpers from other European nations – killed about half of Europe’s Roma (Genocide of European Roma 2021). (West) Germany refused to accept the reality of this genocide until the 1980s, while the majority of Europeans are still unaware of the Roma Holocaust (Sridhar 2006). Unlike Jewish Holocaust survivors after the war, Roma had no option of leaving Europe for their own nation-state or for North America. They stayed put in Europe, and at present constitute the most excluded and marginalized ethnic group on this continent. Yet, at 10 to 12 million the Roma are Europe’s largest stateless ethnic minority, as populous as all of the Czech Republic, Greece or Sweden. Unfor-

tunately, to my knowledge not a single Romani-language bookstore exists in Europe or elsewhere in the world. This language is not used for writing, education or publishing in any regular manner. At best, Romani is taught as a subject in a handful of schools attended by Roma students, typically in an ad hoc extracurricular manner. This astounding unavailability of education in their own language compels Romani-speaking children to acquire the official language of a state of their residence, which the more hampers their social advancement, unless they happen to become fluent in this official Einzelsprache to the level displayed by their native-speaking non-Roma co-citizens (cf. Bořkovcová 2007). From the perspective of language use, this situation suffered by the Roma in Europe is like that of any indigenous ethnic group outside Eurasia, where education and public life are channeled exclusively through a non-indigenous post/imperial European Einzelsprache.

Politics of Script

When Western scholars discuss about language politics and Einzelsprachen as such, next to no attention is paid to the matter of script. This curious blindness is perhaps caused by the fact that with the lone exception of Russian, all the post/imperial languages that stem from Europe are written in the Latin alphabet. And exclusively these Latin script-based languages are employed in official capacity outside Eurasia (cf. World 2021). Hence, from a Western perspective, polyscriptalism is of no concern, because it is contained to the ‘non-Western’ Eastern Europe and to Asia. Yet, the monoscriptalism of today’s Western and Central Europe is quite a recent development (Kamusella 2012b). For instance, until the mid-20th century another variety of the Latin alphabet, Fraktur (Black Letter, Gothic) was in regular use from Scandinavia to Switzerland. In 1941 nazi Germany denigrated Fraktur as ‘Swabian-Jewish letters’ and banned it in favor of the monoscriptal use of Antiqua, officially dubbed the ‘Normal Alphabet’ (*Normal-Schrift*) in the Third Reich (Bunčić 2016: 297; Nazi Font 2020).

The Hebrew alphabet of Yiddish was yet another script that used to be in widespread employment across Europe, from France to the Soviet Union and from Scandinavia to the Balkans. In addition, Spanyol-speaking Sephardim used this writing system across North Africa and the Middle East, or from Morocco to Iraq and Iran. The Holocaust did away with the Hebrew script in Europe. The Soviet suppression of the remaining Jews removed this script from public use in the Soviet bloc. Furthermore, following the founding of Israel in 1948, repressions against Jews became acute in North Africa and the Middle East, leading to their mass emigration or ethnic cleansing, so at pre-

sent no Jewish communities remain in these regions. As a result, the official employment of Hebrew letters became limited to the tiny territory of Israel. However, uniquely for today's Europe and the Middle East, this Jewish State preserves the Ottoman tradition of accepting multiple scripts and languages in public life. Hebrew and Arabic are Israel's official languages, while de facto English enjoys the same status. Due to the existence of substantial communities of Russophone and Amharic-speaking Jews in Israel, both Einzelsprachen are employed in public life (Spolsky and Shohamy 1999). Each of these aforementioned five languages comes with its own respective script, namely, Hebrew, Arabic, Latin, Cyrillic and Ethiopic (Kamusella 2021f). Obviously, this situation yields a highly multiscriptal and polyglot choice of publications on offer in Israel's bookstores.

On the other hand, at present Western and Central Europe's monoscriptalism spreads eastward. In 2002 the Duma decided that Russia's all official (republican, regional) languages must be written exclusively in Cyrillic. This move was to foil Tatarstan's plan to replace Cyrillic with the Latin alphabet for the republic's official language of Tatar. In addition, closer to St Petersburg, this decision also stopped the introduction of the Latin script-based Karelian language as official in the Republic of Karelia (Moore 2002). In Belarus, provisionally integrated with Russia in their Union State (founded in 1999), an interesting development took place in this drive for scriptal homogeneity in Cyrillic. The use of the minority language of Polish for ecclesiastical purposes is permitted across western Belarus, but Polish-language devotional books are executed in Cyrillic. Obviously, Polish as the national and official language of Poland is written exclusively in Latin letters (Kamusella 2019d). Yet, the current repressive regime in Belarus does its best to limit official uses of the Latin alphabet. This policy is in synch with that of present-day Russia's monoscriptalism. Yet, historically speaking, Belarusian is similar to Serbo-Croatian in the fact that Belarusian-speakers use two alphabets for writing and reading in their language. Catholic Belarusians prefer Latin letters, while their Orthodox counterparts stick to Cyrillic, which makes both scripts into Belarus's two national alphabets (Kamusella 2021g).

A similarly politicized tendency for monoscriptalization can be observed across the post-Yugoslav countries with the post-Serbo-Croatian national languages. Ironically, all these Einzelsprachen stem from the former biscriptal Einzelsprache of Serbo-Croatian. Bosnia's and Croatia's respective languages of Bosnian and Croatian are written only in Latin letters. On the other hand, exclusively Cyrillic is official in the case of Serbia's Serbian, but de facto the Yugoslav tradition of biscriptalism continues in this country to this day. Publishers and bookstores offer half of their monolingual wares in Cyrillic and half

in Latin letters. By the law this tradition is still a norm in Montenegro, where the national language of Montenegrin enjoys two official scripts, Cyrillic and Latin. For all practical reasons, the offer of this country's bookstores is biscriptal like that in Serbia, but in addition it is bilingual, both in Montenegrin and Serbian. But with the exception of specialists, most readers are unable to immediately discriminate whether a given book is Montenegrin or Serbian.

In Croatia bookstores are monolingual in the country's national language of Croatian and monscriptal in the Latin alphabet. The situation is more complicated in Bosnia, which is a federation consisting of two entities, namely, the Bosniak-Croatian one (or the Federation of Bosnia and Herzegovina) and the Serbian one (or the Republika Srpska). The former is bilingual with Bosnian and Croatian as its official languages, yet monoscriptal, because both languages are written in Latin letters. Similarly, the Republika Srpska is monoscriptal in Cyrillic, unlike Serbia itself, where both Cyrillic and Latin script are used in equal measure. In this Serbian entity bookstores do not stock any Bosnian or Croatian titles in Latin letters. Latin script-based books in Serbian published in Serbia also are shunned. Bookstores in Bosnia's Bosniak-Croatian entity reciprocate in kind and do not offer any Serbian or Montenegrin book titles in Cyrillic. An exception is sometimes made for Serbian-language books in Latin letters.

As mentioned above, both Macedonian and Albanian are now official in North Macedonia, making it a biscriptal country, because the former Einzelsprache is written in Cyrillic, while the latter in the Latin alphabet. One would expect the same biscriptal pattern in bilingual Kosovo, where Albanian and Serbian are official. Yet, the vast majority of Serbian-language signage is executed in Latin letters, which actually reinforces the country's monoscriptal character. To an uninitiated outsider, Kosovo's official Latin script-based Serbian looks more like Bosnian or Croatian. The choice of a script for a language is not a trivial issue, as proved by the case of post-Soviet Moldova. In 1989, when the Soviet Union still existed, this language's Cyrillic writing system was replaced with the Latin alphabet, which for all practical reasons made Moldovan identical with Romanian. Two years later, Moldovan was even renamed as 'Romanian.' This, among other difference, led to a war (1990–1992) in the country's east between pro-Russian and pro-Moldovan forces, the former fearing a union with Romania and supported by a Russian army stationed there. As a result, Transnistria separated from Moldova as a *de facto* polity (King 1994). In 1994 Chişinău backpedaled a bit seeking consensus and reunification. As a result, the name of 'Moldovan' was returned to the country's official language. Yet, the Latin alphabet was retained for writing and publishing in Moldovan (Lobjakas and Vitu 2008).

Given the fact that Moldovan and Romanian are identical and the four post-Serbo-Croatian languages nearly identical (cf. Bugarski 2018), deciding in which language a book was published may become a cataloger's nightmare. When I worked in the Library of Congress in 2004, I learned how the librarians deal with this challenge. First of all, the country of publication counts most. The language of exactly the same novel by the same author published in Moldova is classified as Moldovan, though on the other hand it is Romanian when the book happened to be produced in Romania. The same approach is employed for books in Bosnian, Croatian, Montenegrin and Serbian. The place of publication is decisive, not of printing. For instance, a Bosnian book published in Sarajevo could be actually manufactured in Croatia. However, Cyrillic is often taken as a signal that a given book may be in Serbian, despite its country of publication being Croatia or Bosnia (Guidelines 2021). On this account, during the wars of Yugoslav succession in the 1990s, Croatia's libraries were thoroughly 'cleansed' of Serbo-Croatian publications in Cyrillic. This script 'defined' them as Serbian, entailing retributive pulping (Lešaja 2012).

In Central and Eastern Europe's formerly polyscriptal areas ethnolinguistic nation-states enforce or strive for monoscriptalism in the writing system of the national language. On the ideological plane such scriptal homogeneity corresponds to the now highly prized ideal of ethnolinguistic 'purity.' However, at present, the choice of scripts for this purpose in the region amounts to a mere three, namely, Cyrillic, Greek and Latin. This paucity of scripts stands in contrast to the ethnolinguistic nation-states in Southeast and East Asia. They modified Central Europe's ideological 'equation' of ethnolinguistic nationalism (Language = Nation = State) by adding script to it (Script = Language = Nation = State). In this Asian cluster of nation-states it is the script that makes (delineates) the national language, before its speakers can define themselves as a nation and win a nation-state for themselves. As a result, almost each Asian ethnolinguistic nation-state enjoys its own unique and unshared script. Only four countries (Indonesia, Malaysia, Philippines and Vietnam) are an exception to this principle, because they adopted the European (Western) colonial Latin script for writing and publishing in their national languages.

Nation-state	Script	Language
Burma	Burmese	Burmese
Cambodia	Khmer	Khmer
Japan	Japanese	Japanese
Korea	Korean	Korean
Laos	Lao	Lao
Thailand	Thai	Thai
Indonesia	Latin	Indonesian
Malaysia		Malay
Philippines		Filipino
Vietnam		Vietnamese

Table 2. Scripts and languages in the ethnolinguistic nation-states of Southeast and East Asia

With the examples presented in this article I attempt to show how interdisciplinary approach can be implemented for research on matters linguistic, be it from the disciplinary perspective of (socio)linguistics or that of the social sciences (including history). At most I use the tangible case of ‘brick-and-mortar’ bookstores⁴ to illustrate how social, political (ideological) and economic choices and needs impact on book production in the case of language and script choice. The discussion ranges from the plane of the entire globe and its continents to the level of specific countries and their groups. I mostly avoided delving into cases of regional, sub-state or minority languages due to the word limit. When it comes to ideological vantages of observation, I limited myself to imperialism (colonialism) and ethnolinguistic nationalism. In some cases intersections of these spatial, disciplinary (methodological) and ideological (political) approaches are also enriched with the temporal dimension, as a bow to history.

⁴ Obviously, this useful example of bookstores now seems to be coming with an expiration date. When my love story with books and bookstores began in my childhood way back during the 1970s in communist Poland, no one would predict that in the early 21st century the erstwhile centuries-long dominance of paper books would be breached by the rapid rise of the e-book. E-books are accessed and distributed online, which has also spelled the swift decline of traditional bookstores (especially in the West). As a result, bookstores increasingly cease to be a reliable index of language politics in some Western countries – such as Norway – where most purchase paper books online or avail themselves of e-books. I also suspect that the internet-enabled rise of book production in previously neglected Eurasian Einzelsprachen and some non-Eurasian languages may never translate into bookstores. Hence, new examples will need to be identified to serve as indexical of this or that phenomenon typical of language politics. (I thank Ágoston Berecz for drawing my attention to this issue.)

The basic message is that languages (Einzelsprachen) as actualizations of the biological (evolutionary) capacity for speech (Sprache, language, Humanese) are products of human ingenuity and choices. Languages are *not* organisms, do *not* mate or propagate, are *unable* to exist on their own, and have no agency. Hence, the terms ‘family of languages,’ ‘parent language,’ ‘sister language’ or ‘language death’ are misnomers, or at best misleading metaphors. It is humans and their groups who invent, use, maintain, alter, split, merge, or abandon Einzelsprachen. Yet, language (Sprache) and its actualizations (Einzelsprachen) constitute the foundation of what it means to be human. They are indispensable for humans to bond into groups and generate social reality in the ‘space’ of which all human artifacts (states, nations, religions, Einzelsprachen, economy, culture or politics) are created, communicated, maintained, overhauled and abandoned. This realization necessitates that the realities and functioning of language and Einzelsprachen be probed into holistically, that is, in an open-ended and interdisciplinary manner.

Hence, the (socio)linguistic study of diachronic alterations in a language should also take note of who, in the terms of individuals and human groups, when and why effected these changes. Likewise, the synchronic study of speech differentiation in a speech community’s Einzelsprache ought to investigate the origins and political dynamics of the community’s socio-economic and spatial stratification, including the changing mosaic of the polities inhabited by the speakers of the Einzelsprache in question. This is what I mean under the concept of the political and social history of languages at its most basic. Likewise, historians and social scientists need to do their bit by stopping to misperceive languages as unitary, immutable and neutral entities (‘billiard balls’) and media of communication. Einzelsprachen as actualizations of the biological capacity for speech constitute the very ‘bricks and mortar’ of the human world (social reality), which in turn is the subject matter of research for scholars working in history and the social sciences (including the humanities).

In light of what I have just said, the reader now can ask what interesting or important topics may be out there for research in such a way. I believe that the foundational task is to recover and learn more about non-Western concepts and manners of creating actualizations of Sprache (or the human capacity for speech). Einzelsprache is one concept of this kind among many. Lost knowledges of other non-European and European concepts of this type hold a promise of surprises and useful discoveries. In this context and bearing in mind the persisting post/imperial division between Eurasia and the Rest of the globe, the social and political history of the colonial (European) creation and subsequent suppression of indigenous Einzelsprachen is a must (cf. Roxo Mexía y Ocón 1648). This story should be contrasted and completed

with a probe into the pre- and non-colonial indigenous practices of language making and maintenance. Sociolinguistics, like global language politics, is in dire need of genuine decolonization and de-provincialization. The relentlessly Eurocentric focus excludes nine-tenths of the world's population and their languages from purview (Kamusella and Ndhlovu 2018; Ndhlovu 2021; Ndhlovu and Kamusella 2018).

Beyond these general research postulates many other topics remain that need tackling. Obviously, it is my own experience and interests that yield the following selection. Above all, this does not cease to astound me that practically no research has been done on the Jewish Holocaust's effects on the use of Yiddish (and German) and its speech community in wartime and postwar Europe. Surprisingly little scrutiny has been expanded on the role and participation of scholars (including linguists and social scientists) in the Holocaust and their postwar whitewashing and denial of what they did during the war. The same is true in relation to the Roma Holocaust and the colonial-like situation of the Roma and their culture (including Romani) in present-day Europe.

Apart from this moral outrage of our times, cases of abandoned projects of Einzelsprachen are quite interesting, be it Karelian (Austin 1992), the Gheg-based Kosovan (Kamusella 2016c), or the Romance Einzelsprache of Moldovan molded into a Slavic language (Burchis 1982: 71–115). Although during the last decades much attention has been lavished on the split of Serbo-Croatian and the rise of the post-Serbo-Croatian languages of Bosnian, Croatian, Montenegrin and Serbian, strangely the subject of interwar Yugoslavia's official and national language of Serbocroatoslovenian has been left untouched. After the war, this composite Einzelsprache yielded federal Yugoslavia's main languages of Macedonian, Serbo-Croatian and Slovenian. This tripartite Serbocroatoslovenian emulated the interwar bipartite Einzelsprache of Czechoslovak, on which only little research exists (cf. Kamusella 2007). However, as to my knowledge, no one has probed into how the bipartite model of Norwegian language influenced the rise of Czechoslovak. Despite its monopartite name, Norwegian consists of two different and separate varieties (Bokmål and Nynorsk) that differ at least as much from each other as Czech from Slovak.

In a Norwegian bookstore, publications in both varieties are not separated into sections of their own. This indiscriminate mixing of Bokmål and Nynorsk books in a typical Norwegian bookstore instills in readers the ideologically beneficial belief in the essential unity of the Norwegian language. It was the lack of such a generalized belief that entailed the breakups of Czechoslovak, Serbo-Croatian and Serbocroatoslovenian. Yet, to publish or read a book in Norwegian one needs to decide on a single variety. So, in school

students use extensive Bokmål-Nynorsk dictionaries to be able to acquire both varieties and be able to discriminate between them (cf. Lindh 2015). Recently, this practice of keeping Bokmål and Nynorsk separate from each other necessitated the creation of two Norwegian Wikipedias, one in Bokmål and the other in Nynorsk.

The initially deterritorialized and unregulated cyberspace increasingly becomes ‘geolocalized’ (spatialized), privatized and put under tightening state control (or even subjected to outright censorship). The sheer amount of time people now spend surfing the web, tweeting or using Facebook through the medium of numerous languages and scripts (the majority of them of European provenance) emphasizes the urgent need of research into the politics of language practices observed on the internet. For instance, the facility of converters among different scripts used for writing the same language was recently implemented for a handful of Wikipedias. The Serbian Wikipedia can now be read both in Cyrillic and Latin letters, while users of the Kazakh Wikipedia are free switch between the Arabic, Cyrillic and Latin scripts for perusal and to contribute to this resource (Wikipedias 2021).

Without a command of relevant non-European languages or without any realistic prospects to secure funding for field research in far-flung corners of the planet, I have several questions that bother me and I am unable to find material on them. For example, the official indigenous languages of Rwanda and Burundi – Kinyarwanda and Kirundi – are mutually comprehensible, like Croatian and Serbian. In the mid-20th century an eventually failed effort was undertaken to meld them into a single Kinyarwanda-Kirundi language (Barakana 1952). Hence, recently two separate Wikipedias were created, one in Kinyarwanda and the other Kirundi. I wonder whether books in Kinyarwanda are available as a matter of course in Burundi, and Kirundi-language ones in Rwanda.

In 1998–2001 the Ethiopian authorities embarked on the Soviet-style quest to endow ‘unwritten languages’ in the south of this country with writing systems. De facto it was a colonial-style heavy-handed imposition from above, also known as ‘linguistic engineering’ in the Soviet Union. For the sake of ‘efficiency,’ it was decided to meld the four North Omotic languages of Dawro, Gamo, Gofa and Wolayita into a single composite Einzelsprache of WoGaGoDa. Subsequently, Wogagoda was made into a medium of education and administration in this area, much to the Wolayitas’ outrage who felt robbed of their agency, tradition and literacy. On the other hand, the Dawros, Gamos and Gofas saw this ‘merger’ as an affront to and attack on the identities of their ethnic groups. Protests and clashes with the police followed, leaving in their wake seven casualties and over 1,000 people under arrest. Eventu-

ally, the authorities relented and nowadays all the four pre-Wogagoda languages are in educational and administrative use (Data Dea 2005-2006; Guidi 2012; Hirut Woldemariam 2014). Information on the events is scant and hard to obtain, though it is an excellent non-European example for a comparison with the rise and fall of Serbo-Croatian. Interestingly, after 1995 Ethiopia was made into an ethnolinguistic federation, like communist Yugoslavia.

I have some colleagues stemming from India and doing research on the country's history. Bengali (Bangla) with the speech community of over a quarter of a billion is one of the world's largest languages, for sure ahead of Russian, Portuguese or German. It is the national and official language of Bangladesh and the regional language of India's state of West Bengal. Apart from the state frontier, it is religion that separates Hindu Bengali-speakers in West Bengal from their Muslim counterparts in Bangladesh. I am aware of some orthographic differences in the Bangladeshi and West Bengali varieties of this language, though both continue to be written in the same shared Bengali (Bangla) script (বাংলা বর্ণমালা *Bangla bôrnômalā*). However, no one could tell me whether Bengali-language books circulate freely between Bangladesh and West Bengal or not. Some would say, a trivial issue, but I disagree. Isolation or integration conducted with the use of language may lead to politically and culturally different outcomes as the afore-discussed cases of Yugoslavia's Serbo-Croatian and Norway's language of Norwegian clearly indicate.

So many questions – so few answers, but such a rich field for investigation.

August & November 2021 and October 2024

References

- “639 Identifier Documentation: prs”. (2010). SIL. <https://iso639-3.sil.org/code/prs>. Accessed: Aug 4, 2021.
- Almási, G. and Šubarić, L. (eds) (2015). *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden: Brill.
- American Indians in Kansas. (2021). *Kansapedia*. <https://www.kshs.org/kansapedia/american-indians-in-kansas/17881>. Accessed: Aug 2, 2021.
- Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Asnake Kefale; Kamusella, T. and Van der Beken, C. (2021). *Eurasian Empires as Blueprints for Ethiopia*. London: Routledge.

- Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words* (Ser: William James Lectures, delivered in 1955) [edited by J. O. Urmson]. New York: Oxford University Press.
- Austin, P. M. (1992). “Soviet Karelian: The Language that Failed”. *Slavic Review*, Vol. 51, No. 1, pp. 16–35.
- Barakana, G. (1952). “L’unification des langues au Ruanda-Urundi”. *Civilisations*. Vol. 2, No. 1, pp. 67–78.
- Berger, P. L. and Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City NY: Doubleday.
- Bernstein, T. P. and Li, H. (eds). (2010). *China Learns from the Soviet Union, 1949-Present*. Lanham MD: Lexington Books.
- Bořkovicová, M. (2007). *Romský etnolekt češtiny. Případová studie*. Prague: Signeta.
- Böttcher, E. (1930). *Teubners Geschichtsatlas*. Leipzig: Teubner.
- Bugarski, R. (2018). *Govorite li zajednički? Kako je nastala i kako je primljena Deklaracija o zajedničkom jeziku*. Belgrade: Biblioteka XX vek.
- Bunčić, D. (2016). *Biscriptality: A Sociolinguistic Typology* [Edited by Daniel Bunčić, Sandra L. Lippert, Achim Rabus] (Ser: Akademiekonferenzen, Vol. 24). Heidelberg: Winter.
- Burchis, M. (1982). *One Step Back, Two Steps Forward: On the Language Policy of the Communist Party of the Soviet Union in the National Republics: Moldavian, a Look Back, a Survey, and Perspectives, 1924–1980* (Ser: East European Monographs, Vol. 109). Boulder CO: East European Monographs (distributed by Columbia University Press, New York).
- Burke, P. (2004). *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burke, P. (2012). *A Social History of Knowledge II: From the Encyclopaedia to Wikipedia*. Cambridge: Polity.
- Churchill, W. (1997). *A Little Matter of Genocide: Holocaust and Denial In The Americas 1492 To The Present*. San Francisco CA: City Lights Books.
- Crosby, A. W. (1986). *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*. New York: Cambridge University Press.
- Data Dea. (2005-2006). “Enduring Issues in State-Society Relations in Ethiopia: A Case Study of the WoGaGoDa Conflict in Wolaita, Southern Ethiopia”. *International Journal of Ethiopian Studies*. Vol. 2, No. 1–2, pp. 141–159.
- Dixon, R. M. W. (1984). *Searching for Aboriginal Languages: Memoirs of a Field Worker*. St Lucia: University of Queensland Press.

- Dominian, L. (1917). *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*. London: Constable and New York: Henry Holt.
- Dorren, G. (2018). *Babel: Around the World in Twenty Languages*. London: Profile Books.
- Dunbar, R. I. M. 1993. “Coevolution of Neocortical Size, Group Size and Language in Humans”. *Behavioral and Brain Sciences*. Vol. 16, No. 4, pp. 681–735.
- Eckel, M. (2019). “A Language Scholar's Suicide Draws Official Disdain – And Brings Hope to Russia's Minority Groups”. *RFE/RL*. 3 Oct. <https://www.rferl.org/a/a-language-scholar-s-suicide-draws-official-disdain---and-brings-hope-to-russia-s-minority-groups/30197171.html>. Accessed: Aug 5, 2021.
- Errington, J. (2008). *Linguistics in a Colonial World: A Story of Language, Meaning, and Power*. Oxford: Blackwell.
- Evans, R. J. W. (1998). *The Language of History and the History of Language: An Inaugural Lecture Delivered Before the University of Oxford on 11 May*. Oxford: Clarendon Press.
- Fishman, D. E. (2017). *The Book Smugglers: Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis*. Lebanon NH: ForeEdge, an imprint of University Press of New England.
- Fumaroli, M. (2011). *When the World Spoke French* [translated from the French by Richard Howard]. New York: New York Review Books.
- “Genocide of European Roma (Gypsies), 1939–1945”. (2021). *Holocaust Encyclopedia*. Washington DC: United States Holocaust Memorial Museum. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945>. Accessed: Aug 6, 2021.
- Greenberg, R. D. (2004). *Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croatian and Its Disintegration*. Oxford: Oxford University Press.
- “Guidelines for the Identification of Serbian, Croatian, and Bosnian”. (2021). Washington DC: Library of Congress. <https://www.loc.gov/catdir/cpsd/serb.html>. Accessed: Nov 21, 2021.
- Guidi, P. (2012). “Les enfants du Wolaitta n’apprendront pas en wogagoda. Les enjeux linguistiques et politiques d’un conflit scolaire en Éthiopie (1999–2000)”. *Cahiers de la recherche sur l’éducation et les savoirs*. Vol. 11 (Mélanges et variations), pp. 129–148.
- “Harry Potter”. (2021). *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Harry_Potter. Accessed: Aug 2, 2021.
- “Harry Potter in Translation”. (2021). *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Harry_Potter_in_Translation. Accessed: Aug 2, 2021.

- Hirut Woldemariam. (2014). “Writing Both Difference and Similarity: Towards a More Unifying and Adequate Orthography for the Newly Written Languages of Ethiopia: The Case of Wolaitta, Gamo, Gofa and Dawuro”. *Journal of Languages and Cultures*. Vol. 5. No. 3, pp. 44–53.
- Homen, J. (2020). “Indigenous-Owned Bookstores in the USA and Canada”. Libro.fm 2 Nov. <https://blog.libro.fm/indigenous-owned-bookstores/>. Accessed: Aug 2, 2021.
- Hooshmand, D. (2020). “Farsi vs Dari: Major Similarities and Differences”. *Discover Discomfort*. 20 Nov. <https://discoverdiscomfort.com/farsi-vs-dari-similarities-differences/>. Accessed: Aug 4, 2021.
- Horst, J. van der. (2008). *Het einde van de standaardtaal. Een wisseling van Europese taalcultuur*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Huia Bookshop. (2021). <https://huia.co.nz/huia-bookshop/bookshop/>. Accessed: Aug 2, 2021.
- Hutton, C. (1999). *Linguistics and the Third Reich: Mother-tongue Fascism, Race, and the Science of Language* (Ser: Routledge Studies in the History of Linguistics, Vol. 1). London: Routledge.
- “ISO 639 Code Tables”. (2021). SIL International. https://iso639-3.sil.org/code_tables/639/data. Accessed: Aug 2, 2021.
- Kamusella, T. (2007). “The Political Expediency of Language-Making in Central Europe: The Case of Czechoslovak”. *Studia Slavica / Slovenské Studie* (Yearbook, ed. by Jana Raclavská and Aleksandra Wieczorek). Vol. 11, pp. 217–222. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego and Ostrava: Ostravská univerzita.
- Kamusella, T. (2012a). “The Global Regime of Language Recognition”. 2012. *International Journal of the Sociology of Language*. Vol. 218, pp. 59–86.
- Kamusella, T. (2012b). “Scripts and Politics in Modern Central Europe”. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*. Vol. 154, No. 1, pp. 9–42
- Kamusella, T. (2016a). “The History of the Normative Opposition of ‘Language versus Dialect.’ From Its Graeco-Latin Origin to Central Europe’s Ethnolinguistic Nation-States”. *Colloquia Humanistica*. Vol. 5, pp. 165–188.
- Kamusella, T. (2016b). “Are Central Europe, and East and Southeast Asia Alike?: The Normative Isomorphism of Language, Nation and State”. In: Hara, K. and Heinrich, P. (eds). *Standard Norms in Written Languages: Historical and Comparative Studies Between East and West*. Tokyo: Joshibi University of Art and Design, pp. 13–78.

- Kamusella, T. (2016c). “The Idea of a Kosovan Language in Yugoslavia's Language Politics”. *International Journal of the Sociology of Language*. Vol. 242, pp. 217–237.
- Kamusella, T. (2017). “The Arabic Language: A Latin of Modernity?”. *Journal of Nationalism, Memory and Language Politics*. Vol. 11, No. 2, pp. 117–145.
- Kamusella, T. (2018a). “Russian: A Monocentric or Pluricentric Language?”. *Colloquia Humanistica*. Vol 7, pp. 153–196.
- Kamusella, T. (2018b). “Nationalism and National Languages”. In: Tollefson, J. W. and Pérez-Milans, M. (eds). *The Oxford Handbook of Language Policy and Planning*. Oxford: Oxford University Press, pp. 163–182.
- Kamusella, T. (2019a). “What's Next after Ukraine's New Language Law?”. *Harvard Ukrainian Studies*. <https://www.husj.harvard.edu/news/opinion-whats-next-after-ukraines-new-language-law>. Accessed: Aug 4, 2021.
- Kamusella, T. (2019b). “Banishing Yiddish: On Tacit Antisemitism in Academia”. *New Eastern Europe*. 5 Jul. <https://neweasterneurope.eu/2019/07/05/banishing-yiddish/>. Accessed: Aug 6, 2021.
- Kamusella, T. (2019c). “Yiddish-German: From Central Europe to the Holocaust and back?”. *New Eastern Europe*. 16 Jan. <https://neweasterneurope.eu/2019/01/16/yiddish-german-from-central-europe-to-the-holocaust-and-back/>. Accessed: Aug 6, 2021.
- Kamusella, T. (2019d). The New Polish Cyrillic in Independent Belarus. *Colloquia Humanistica*. Vol 8, pp. 79–112.
- Kamusella, T. (2020). “Global Language Politics: Eurasia versus the Rest”. *Journal of Nationalism, Memory and Language Politics*. Vol. 14, No. 2, pp. 117–151.
- Kamusella, T. (2021a). *Politics and the Slavic Languages*. London: Routledge.
- Kamusella, T. (2021b). “Belarusian: An Extremist Language?”. *Wachtyrz*. 22 Jun. <https://wachtyrz.eu/belarusian-an-extremist-language/>. Accessed: Aug 4, 2021.
- Kamusella, T. (2021c). “Russian and English: Minority Languages in Europe?”. *Slavica Wratislaviensia* (edited by H. Jaroszewicz). Vol. 174, pp. 137–150.
- Kamusella, T. (2021d). “Bulgaria's Secret Empire: An Ultimatum to North Macedonia”. *Journal of Balkan and Black Sea Studies*. No. 6, pp. 155–212.
- Kamusella, T. (2021e). “Yiddish, or Jewish German? The Holocaust, the Goethe-Institut, and Germany's Neglected Obligation to Peace and the Common European Cultural Heritage”. *Śląskie Studia Polonistyczne*. No. 2 (18), pp. 1–18.

- Kamusella, T. (2021f). “Israel: The Last Ottoman State”. *New Eastern Europe*. 2 Jun. <https://neweasterneurope.eu/2021/06/02/israel-the-last-ottoman-state/>. Accessed: Aug 6, 2021.
- Kamusella, T. (2021g). “Who is Afraid of the Letter Ł? Łacinka and the Belarusian Dictator”. *New Eastern Europe*. 11 Apr. <https://neweasterneurope.eu/2021/04/11/who-is-afraid-of-the-letter-l-lacinka-and-the-belarusian-dictator/>. Accessed: Aug 9, 2021.
- Kamusella, T. and Ndhlovu, F. (2018). “Introduction: Linguistic and Cultural Imperialism, Alas”. In: Kamusella, T. and Ndhlovu, F. (eds). *The Social and Political History of Southern Africa's Languages*. London: Palgrave Macmillan, pp. 1–11.
- King, C. (1994). “Moldovan Identity and the Politics of Pan-Romanianism”. *Slavic Review*. Vol. 53, No. 2, pp. 345–368.
- Kloss, H. (1978). *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800* (Ser: Sprache der Gegenwart, Vol. 37). Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann.
- Kornai, A. (2013). “Digital Language Death”. *Plos One*. 22 Oct. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0077056>. Accessed: Aug 9, 2021.
- Labbé, M. (2019). *La nationalité, une histoire de chiffres. Politique et statistiques en Europe centrale (1848-1919)*. Paris: SciencesPo les presses.
- Lansky, A. (2004). *Outwitting History: How a Young Man Rescued a Million Books and Saved a Vanishing Civilization*. Chapel Hill NC: Algonquin Books.
- Lee, Y. (2010). *The Ideology of Kokugo: Nationalizing Language in Modern Japan* [translated from the Japanese by Maki Harano Hubbard]. Honolulu HI: University of Hawai’i Press.
- Lešaja, A. (2012). *Knjigocid. Uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*. Zagreb: Profil and Srpsko narodno vijeće.
- Lindh, K. (2015). *Bokmål-nynorsk ordbok*. Oslo: Cappelen Damm.
- Lindqvist, S. (2005). *Terra nullius. En resa genom ingens land*. Stockholm: Bonnier.
- “List of Extinct Languages”. (2021). Linguist List. <http://linguistlist.org/forms/langs/get-extinct.cfm>. Accessed: Aug 2, 2021.
- Lobjakas, A. and Vitu, V. (2008). “Romania/Moldova: Divided by a Common Language”. *RFE/RL*. 21 Feb. <https://www.rferl.org/a/1079514.html>. Accessed: Aug 7, 2021.
- “Macedonia's Albanian-Language Bill Becomes Law”. (2019). *RFE/RL*. 15 Jan. <https://www.rferl.org/a/macedonia-s-albanian-language-bill-becomes-law/29711502.html>. Accessed: Aug 5, 2021.

- “Maori Language Act 1987 (1987 No 176)”. (1987). New Zealand Acts as Enacted. www.nzlii.org/nz/legis/hist_act/mla19871987n176159/. Accessed: Aug 2, 2021.
- Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca NY Cornell University Press.
- Maxwell, A. (2018). “When Theory is a Joke: The Weinreich Witticism in Linguistics”. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*. Vol. 28, No. 2, pp. 263–292.
- Moore, C. (2002). “Russia: Cyrillic Law Ruffles Feathers in Republics”. *RFE/RL*. 5 Dec. <https://www.rferl.org/a/1101584.html>. Accessed: Aug 6, 2021.
- “Most Popular Edition of Wikipedia by Country”. (2021). *Wikimedia Commons*. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Most_popular_edition_of_Wikipedia_by_country.svg. Accessed: Aug 2, 2021.
- “Most Popular Edition of Wikipedia by Country (with the Exclusion of Wikipedias in ‘World Languages’)”. (2021). *Wikimedia Commons*. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Most_popular_edition_of_Wikipedia_by_country_\(with_the_exclusion_of_Wikipedias_in_‘world_languages’\).png](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Most_popular_edition_of_Wikipedia_by_country_(with_the_exclusion_of_Wikipedias_in_‘world_languages’).png). Accessed: Aug 2, 2021.
- Mühlhäusler, P. (1996). *Linguistic Ecology: Language Change and Linguistic Imperialism in the Pacific Region* (Ser: The Politics of Language). London: Routledge.
- Mullaney, T. S. (2011). *Coming to Terms with the Nation: Ethnic Classification in Modern China* (Ser: Asia: Local Studies / Global Themes, Vol. 18). Berkeley CA: University of California Press.
- “Nazi Font Banned by Nazis: Fraktur and Its Legacy”. (2020). *typeroom*. 21 Feb. <https://www.typeroom.eu/a-nazi-font-banned-by-nazis-fraktur-legacy-must-listen-design-podcast>. Accessed: Aug 6, 2021.
- Ndhlovu, F. (2021). “Decolonising Sociolinguistics Research: Methodological Turn-around Next?”. *International Journal of the Sociology of Language*. Vols 267–268.
- Ndhlovu, F. and Kamusella, T. (2018). “Challenging Intellectual Colonialism: The Rarely Noticed Question of Methodological Tribalism in Language Research”. In: Kamusella, T. and Ndhlovu, F. (eds). *The Social and Political History of Southern Africa's Languages*. London: Palgrave Macmillan, pp. 347–364.
- Ngũgĩ wa Thiong'o. (1980). *Caitani mũtharaba-Inĩ*. Nairobi: Heinemann Educational Books.
- Nikolov, V. (ed.). (2020). *On the Official Language of the Republic of North Macedonia*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian

- Academy of Sciences. <https://www.bas.bg/wp-content/uploads/2020/12/Za-oficialnia-ezik-na-RSM-EN-Online-Version.pdf>. Accessed: Aug 6, 2021.
- Offord, D.; Rjéoutski, V. and Argent, G. (2018). *The French Language in Russia: A Social, Political, Cultural, and Literary History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
 - Peersman, C.; Rutten, G. and Vosters, R. (eds). (2015). *Past, Present and Future of a Language Border Germanic-Romance Encounters in the Low Countries* (Ser: Language and Social Life, Vol. 1). Berlin: De Gruyter.
 - Preble, R. C. (1954). *Britannica World Language Dictionary*. Chicago IL: Encyclopaedia Britannica.
 - Phillipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
 - Reynolds, C. J. (ed.). (1993). *National Identity and Its Defenders: Thailand, 1939-1989*. Chiang Mai: Silkworm Books.
 - Rooy, R. van. (2020a). *Language or Dialect?: The History of a Conceptual Pair*. Oxford: Oxford University Press.
 - Rooy, R. van. (2020b). *Greece's Labyrinth of Language: A Study in the Early Modern Discovery of Dialect Diversity* (Ser: History and Philosophy of the Language Sciences, Vol. 2). Berlin: Language Science Press.
 - Roxo Mexía y Ocón, J. (1648). *Arte de la lengua general de los Indios del Peru*. Lima: J. López de Herrera.
 - Saádat Book Store, Kabul: Photographs. (2021). Google Maps. https://www.google.co.uk/maps/place/Saádat+Book+Store/@34.5324988,69.1507028,3a,75y,90t/data=!3m8!1e2!3m6!1sAF1QipOpKYcj9u84XUju-p9k0-_vYx5obdhXNPhB4qvD!2e10!3e12!6shhttps:%2F%2F1h5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipOpKYcj9u84XUju-p9k0-_vYx5obdhXNPhB4qvD%3Dw397-h298-k-no!7i3264!8i2448!4m1!1m2!2m1!1skabul+bookshop!3m7!1s0x38d16edbfd531fa9:0xc72e6f98a4171d70!8m2!3d34.5324988!4d69.1507028!14m1!1BCgIYEg!15sCg5rYWJ-1bCBib29rc2hvcFoQIg5rYWJ1bCBib29rc2hvcJIBCmJvb2tfc3Rv-cmWaASRDaGREU1VoTk1HOW5TMFZKUTBGblNVUkxiRFJsUmp-CblJSQUI?hl=en&authuser=0. Accessed: Aug 4, 2021.
 - Searle, J. (1995). *The Construction of Social Reality*. New York: Free Press.
 - “Secret Documents Reveal Afghan Language Policy”. (2017). Tajikam. http://tajikam.com/index.php?option=com_content&task=view&id=13. Accessed: Aug 4, 2021.
 - Sinitsyn, F. (2018). *Sovetskaia naciia i voina. Natsional'nyi vopros v SSSR 1933-1945*. Moscow: Tsentropoligraf.

- “Spanish Language Fiction”. (2021). Penguin Random House. <https://www.penguinrandomhouse.com/books/spanish-language-fiction>. Accessed: Aug 2, 2021.
- Spolsky, B. and Shohamy, E. (1999). *The Languages of Israel: Policy Ideology and Practice* (Ser: Bilingual Education and Bilingualism, Vol. 17). Clevedon: Multilingual Matters.
- Stoll, D. (1982). *Fishers of Men or Founders of Empire?: The Wycliffe Bible Translators in Latin America*. London: Zed Press and Cambridge MA: Cultural Survival.
- *South African Publishing Industry, The*. 1998. Cultural Industries Growth Strategy (CIGS). https://www.gov.za/sites/default/files/gcis_document/201409/publishingreport0.pdf. Accessed: Aug 4, 2021.
- Sridhar, C. R. (2006). “Historical Amnesia: The Romani Holocaust”. *Economic and Political Weekly*. Vol. 41, No. 33, pp. 3569–3571.
- “Taalunie - Union for the Dutch Language”. (2021). Taalunie: 40. <https://taalunie.org/informatie/112/taalunie-union-for-the-dutch-language>. Accessed: Aug 3, 2021.
- Tsanin, M. (1952). *Iber shteyn un shtok. A rayze iber hundred horuv-gevarene kehilos*. Tel-Aviv: Farlag Letste Naves.
- Tshotsho, B. P. (2013). “Mother Tongue Debate and Language Policy in South Africa”. *International Journal of Humanities and Social Science*. Vol. 3, No. 13, pp. 39–44.
- Vošahlíková, P. (2016). *Rákoska v dílně lidskosti. Česká škola v 19. století očima účastníků*. Prague: Academia.
- Wang, M. (2021). China Signals Roll-Back on Minority Languages: Growing Constraints on Mother-Tongue Education. *HRW*. 28 Jan. <https://www.hrw.org/news/2021/01/28/china-signals-roll-back-minority-languages>. Accessed: Aug 5, 2021.
- “Wikipedias in Multiple Writing Systems”. (2021). *Wikimedia: Meta-Wiki*. https://meta.wikimedia.org/wiki/Wikipedias_in_multiple_writing_systems. Accessed: Aug 9, 2021.
- Wodziński, M. and Spallek, W. (2019). *Chasydyzm. Atlas historyczny*. Cracow: Austeria.
- Wolf, E. R. (1982). *Europe and the People Without History*. Berkeley CA: University of California Press.
- “World Alphabet Distribution”. (2021) [map]. *Wikimedia Commons*. 17 Feb. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:World_alphabet_distribution.png. Accessed: Aug 7, 2021.

- Yusupova, G. (2018). “Russia is Cracking Down on Minority Languages – But a Resistance Movement is Growing”. *The Conversation*. 11 Sept. <https://theconversation.com/russia-is-cracking-down-on-minority-languages-but-a-resistance-movement-is-growing-101493>. Accessed: Aug 5, 2021.
- Zajc, M. (2006). *Kje se slovensko neha in hrvaško začne. Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- Zonis, M. (1976). *Political Elite of Iran*. Princeton NJ: Princeton University Press.

Tomasz KAMUSELLA

IZMEĐU MAKROSOCIOLINGVISTIKE I MIKROSOCIOLINGVISTIKE KROZ PRIZMU KNJIŽARA

Oslanjajući se na svoje četvrtvjekovno iskustvo s interdisciplinarnim istraživanjem jezičke politike i društvene i političke istorije jezika u centralnoj i istočnoj Evropi, autor u ovome radu skicira primjere makro i mikro pristupa načinu na koji naučnici u domenu društvenih nauka (uključujući istoričare) mogu plodno istraživati lingvistička pitanja. Istovremeno, ovi primjeri mogu biti od koristi i (socio)lingvistima koji žele da svoje nalaze integrišu s relevantnim društveno-političkim, ekonomskim i kulturnim dešavanjima sadašnjosti ili prošlosti. Autor se kreće na liniji od rijetko isticane podjele u jezičkoj politici između Euroazije i „ostatka“ svijeta do politike globalnog prevodilačkog tržišta, etnolingvističkog nacionalizma, poricanja holokausta i politike pisma. Kao što se najavljuje i samim naslovom rada, knjižare se posmatraju kroz objedinjujuću prizmu, pri čemu fizička svojstva knjižara čine opipljivom „kristalizaciju“ tehnologije i odnosa moći u datom društvu ili političkom sistemu, a sve to izraženo posredstvom jezika ili simbolizovano na taj način.

Ključne riječi: *etnolingvistički nacionalizam, eurocentrizam, jezička politika, politika pisma, (post)imperijalni jezici, društvena istorija jezika*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.42'366

Jurica BUDJA (Zagreb)

Institut za hrvatski jezik – Zagreb

jbudja@ihjj.hr

**NASTAVAK INSTRUMENTALA JEDNINE *NOMINA AGENTIS*
IZVEDENIH SUFIKSOM *-ĀR-* U SLAVONSKOM PREDSTANDARD-
DNOM/PROTOSTANDARDNOM VARIJETETU HRVATSKOGA
I U RANIM TEKSTUALNIM SPOMENICIMA
SLAVONSKOGA DIJALEKTA**

U hrvatskom kod stanovitih tipova imenica muškoga roda postoji dubletizam nastavka instrumentala jednine, koji može biti *-om* ili *-em*. U radu se na izabranom korpusu istražuje je li nastavak instrumentala jednine *nomina agentis* izvedenih sufixsom *-ār-* u slavonskom predstandardnom/protostandardnom varijetetu hrvatskoga i u ranim tekstualnim spomenicima slavonskoga dijalekta imao obličje *-om* ili *-em*. Rezultati analize pokazuju da je nastavak gotovo beziznimno imao obličje *-om*. Nastavak *-em* se sreće u nekoliko izoliranih ukazaka, i za njih se predlaže tumačenje.

Ključne riječi: *morfonologija, dubletizam, nastavak instrumentala jednine, agentivni sufix -ār-, hrvatski jezik, slavonski protostandardni/predstandardni varijetet, slavonski dijalekt*

1. Uvod

Morfološki dubletizam se neko vrijeme istražuje u okviru projekta Baza hrvatskih morfoloških dubleta Instituta za hrvatski jezik.¹ Među različitim dvojnostima koja su predmet interesa projekta jest dvostruk instrumentalni nastavak imenica izvedenih sufixsom *-ār-*, koji može biti *-om* ili *-em* (usp. Bošnjak Botica i Hržica 2016, gdje je dan i teorijski okvir za morfološko preobilje).

¹ Ovaj je rad postao u okviru projekata *Morfološko preobilje u hrvatskom jeziku (MOPREH)* i *Hrvatski povijesno-etnografski jezični korpus (HRPEJK)*, koje financiraju Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovoran je samo autor, te ti stavovi ne odražuju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Niti Europska unija ni Europska komisija ne mogu se držati odgovornima za njih.

Prije razmatranja uzrokā te dvojnosti u suvremenom hrvatskom jeziku, valjalo bi odrediti stanje u njegovim predstandardnim ili protostandardnim varijetetima i u dijalektima. Za ovaj rad istraživanje smo ograničili na slavonski predstandardni/protostandardni jezik i na rane tekstualne spomenike slavonskoga dijalekta. Kao slavonski predstandardni/protostandardni jezik razumijemo nestandardiziran jezik svih slavonsko-srijemskih pisaca do stvaranja natpokrajinskoga hrvatskoga jezika, dakle negdje do polovice četvrtoga desetljeća 19. st. Većinom su to bili rođeni govornici slavonskoga dijalekta hrvatskoga jezika, manjim dijelom govornici novoštokavskoga ikavskoga dijalekta, iznimno doseljenici iz drugih hrvatskih pokrajina (npr. J. Milunović, V. Došen, I. Švear).

Predstandardni/protostandardni slavonski interesantan je i s jezičnokontaktne gledišta, budući da se je neposredno doticao južnougarskoga dijela srpskoga jezičnoga prostora, osobito na svojem skrajnjem istoku (Srijem). Iz južnougarskoga srpskoga je slavonski predstandardni/protostandardni jezik, bolje rečeno, pisci koji tim jezikom pisahu / organski idiomi pisaca koji tim jezikom pisahu, primao stanovite jezične crte. Što se ide istočnije, to je tih crta bilo više. O tom zasada nema istraživanja. Na srpskom jezičnom prostoru začeo se je nemal broj jezičnih promjena, od kojih su mnoge poslije primljene u hrvatski jezik, najčešće preko novoga natpokrajinskoga standardnoga jezika. Iz njihova mnoštva zasada je potanče obrađena promjena roda i vrste pregibanja imenica *glad* u srpskom (Budja 2021) i stanje roda i vrste pregibanja imenice *splav* negdje do polovice 19. st. u hrvatskom i u srpskom (Budja 2018), a ktomu sumarno promjene roda i vrste pregibanja imenica *bol*, *žeđa*, *varoš* i nekih izvedenih sufiksom *-ež* (Bošnjak Botica i dr. 2018). Utvrdivši stanje nastavka imenica izvedenih sufiksom *-ār-* u slavonskom, interesantno bi moglo biti usporediti ga sa stanjem u južnougarskom srpskom. Moguće je pretpostaviti dvoje: da je instrumentalni nastavak imenica izvedenih sufiksom *-ār-* u slavonskom predstandardnom/protostandardnom varijetetu hrvatskoga različit od nastavka u južnougarskom srpskom ili da je isti. Ako bi bio različit, onda je u jednom od tih dvaju jezika moralo doći do inovacije. Treća je mogućnost da su ta dva jezika u početku imala isti nastavak, koji se je onda u jednom od njih promijenio, prešavši zatim i u drugi jezik; rezultat bi bio da obadva jezika opet imaju isti nastavak, samo drugi.

Hrvatski sufiks *-ār* je sljednik praslavenskoga **-ar'-b*. Taj je postao ili od latinskoga sufiksa *-ārius* (npr. Skok 1971: 49–50) ili od gotskoga sufiksa *-āreis* (npr. Šekli 2012: 160, podrubnica 15), ili od obaju. U hrvatskom je stanovito iz latinskoga (*mlinar*, *mornar*; *gusar*, ako nije posredovanjem grčkoga). Kako je u prajeziku završno *r* bilo palatalizirano, tako je instrumentalni nastavak imao tzv. meku inačicu nastavka, sa samoglasnikom *-e-*.

2. Metodologija

Istraživanje smo proveli na korpusu pretraživih, digitaliziranih jezičnih spomenika i na par nedigitaliziranih. Spomenici su razdijeljeni u tri vremenska sloja:

1. tekstovi pisani slavonskim predstandardnim/protostandardnim jezikom
2. tekstovi koje su ranim inačicama hrvatskoga standardnoga jezika pisali rođeni Slavonci
3. etnografski tekstovi koje su idiomom svojega rodnoga mjesta pisali rođeni Slavonci.

U prvi sloj ulaze slavonski jezični spomenici od najstarijih (listovi iz druge polovice 17. st.) do 1835. 1835. smo uzeli kao, više ili manje simboličnu, razdjelnicu prvih dvaju slojeva, budući da je toga godišta Lj. Gaj pričio izdavati *Novine hrvatske s književnim prilogom Danicom hrvatskom, slavonskom i dalmatinskom* i time započeo proces stvaranja natpokrajinskoga hrvatskoga standardnoga jezika. Neki su pisci prvoga sloja i poslije 1835. slijedili pisati slavonskim predstandardnim/protostandardnim jezikom, usp. npr. knjige *Ručna knjižica* M. Jaića iz 1837. ili *Govorenja nedilnja za cilu godinu crkvenu* S. Grdenića iz 1845., doduše pisana i objelodanjena izvan Hrvatske od pisca iz mađarskoga dijela Baranje, iz Pečuha, za ondješnji puk. Drugi su se u jednom času preključili na novi jezik, npr. A. Filipović od Heldenthal(a), I. A. Brlić M. Topalović ili S. Marjanović.

Drugi sloj zahvatili smo u rasponu od 1835. do 1858. 1858. smo uzeli kao međaš jer je toga godišta prestao izlaziti književni časopis *Neven*, slijednik *Danice* i jedini književni časopis koji je u Hrvatskoj izlazio za Bachova apsolutizma (1852. – 1859.). U ovom vremenskom sloju dominiraju autori mlađega naraštaja, koji su od početka svoj pisani izraz gradili na novom hrvatskom standardu. Neki su od njih, kako se je i nadati, neko vrijeme zadržavali mjesne (slavonske) jezične osobine, navlastito u posobnim (privatnim) listovima.

Treći sloj čine pučki narodopisci koji su svoje tekstove pisali mjesnim idiomom za *Zbornik na narodni život i običaje južnih Slavena*, na poziv i polag uputa A. Radića (*Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* iz 1897.). Prvi od tekstova te vrste bila je monografija *Otok* J. Lovretića, koje prvi dio bī objavljen 1897., a koja je, budući napisana prije Radićevih *Osnova*, sa svoje strane djelovala na njihovo uobličjenje (Svirac 1984). U treći sloj bi se mogao uključiti i slavonski dio korpusa narodnih pjesama koje pojedinci ili skupine skupljahu na poziv Matice hrvatske u periodu 1877. – 1887., a neki na vlastitu ruku i prije (sve skupa njih 122), ter skupljeno poslaše toj ustanovi (potanje u: Broz i Bosanac 1896: IX–XXIV). Kako te pjesme nisu

objeldanjivane osobito po skupljaču, nego u izboru, i kako pojedinačne zbirke tih 122 entuzijasta dosada najvećim dijelom nisu objelodanjene, odlučili smo tu građu zanemariti.

Prvi sloj bi morao odraživati organičko stanje u slavonskim idiomima. U drugom se je organičko stanje teorijski moglo promijeniti pod utjecajem natpokrajinskoga standardnoga jezika u izgradnji. Treći sloj bi morao ovjeriti organičko stanje u slavonskim idiomima, pretpostavivši da se jedna relativno marginalna morfološka promjena nije u šezdesetak godišta mogla iz natpokrajinskoga književnoga jezika probiti do mjesnih idioma, barem ne do svih.

Korpus smo razdijelili u dva dijela; drugi dio ima podrazdjele:

1. *Nomina agentis* slavenskoga (hrvatskoga) korijena izvedena sufiksom *-ār-*.
2. *Nomina agentis* koja su u hrvatski primljena iz drugih jezika, a koja su u procesu primanja zadobila obličje *nominā agentis* izvedenih hrvatskim sufiksom *-ār-*. Njihov se instrumentalni nastavak, čisto teorijski, može razlikovati od nastavka imenica slavenskoga (hrvatskoga) korijena.

Podskupine su:

- a) primljenice iz latinskoga
- b) primljenice iz grčkoga
- c) primljenice iz njemačkoga
- d) primljenice iz mađarskoga
- e) primljenice iz turskoga.

3. Građa

Imenice izvedene sufiksom *-ār* kojih je instrumental zasvjedočen popisujemo abecednim redom. Ako za stanovitu imenicu raspolažemo korpusom od dvaju ili više zasvjedočenja, popisujemo ih kronološkim redom. Natuknica se donosi u standardnojezičnom ili njemu najbližem obličju.

Uz svako prvo ili jedino spomenuće autora u podrubnici dajemo mjesto rođenja².

1. *Nomina agentis* slavenske (hrvatske) osnove (uključujući posuđenice) izvedena sufiksom *-ār-*

čuvar

a) nastavak *-om*:

- LIPOVČIĆ, J.³, *Dušu čuvajuće pohođenje*, 387. (1750.)

² Zahvaljujem Ankici Šunjić Matković iz Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža na pomoći u prikupljanju podataka.

³ Jerolim Lipovčić je rođen u Požegi.

- KANIŽLIĆ, A.⁴, *Bogoljubnost molitvena na poštenje Prisvete Trojice jedinoga Boga, Blažene Divice Marije i svetih*, 21; 504. (1766.)
- ŠVEAR, I.⁵, *Ogledalo Iliriuma*, IV, 353. (najkasnije 1839.)
- BRLIĆ, A. T.⁶, *Životopisi slavnih muževā iz obitelji Erdödskih Bakačā – I. Toma Bakač*, u: *Neven*, IV, 119. (1855.)
- BABIĆ, M. S.⁷, *Propoviedi nedjeljne, svetkovne i prigodne*, II, 24. (1857.)
- ETTINGER, J.⁸, *Sriemsko-slavonsko-hrvatske divje životinje, zvieri i ptice*, 202. (1857.)

dobošar

a) nastavak *-om*:

- [FILIPOVIĆ, I.⁹ I RIESEL, M.¹⁰], *Wakefieldski župnik*, 37. (1847.)

gospodar

a) nastavak *-om*:

- LIPOVČIĆ, J., *Dušu čuvajuće pohođenje*, 234; 270. (1750.)
- RELKOVIĆ, M. A.¹¹, *Pravi i naravni meštar Esopus iliti popisanje života i njegovih fabulā*, 2; 111. (prije 1767.)
- DOŠEN, V.¹², *Aždaja sedmoglava bojnim kopjem udarena i nagrđena iliti Sablast griha na sedam glavni griha razdiljenoga oštrom istinom pokarana i prikorena*, VII, 1166, str. 221. (1768.)
- IVANOŠIĆ, A.¹³, *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj*, 7. (1788.)
- KATANČIĆ, M. P.¹⁴, *Sveto pismo Starog zakona*, I, 72; II, 410; III, 658; *Sveto pismo Novog zakona*, II, 310. (1809. – 1816.)
- ČEVAPOVIĆ, G.¹⁵, *Josip, sin Jakoba patrijarke*, str. 98. (1820.)
- BABUKIĆ, V.¹⁶, *Ljubav Islandā k literaturi iliti slovstvu*, u *Danica ilirska*, III, 101a. (1837.)

⁴ Antun Kanižlić je rođen u Požezi.

⁵ Ivan Švear je rođen u Ivaniću, u slovjenskom dijelu uže Hrvatske, 1775., a od 1813. življaše u Požezi i požeškoj okolici.

⁶ Andrija Torkvat Brlić je rođen u Brodu na Savi.

⁷ Mateo Skender Babić je rođen u Novoj Gradiški.

⁸ Josip Ettinger je rođen u Novoj Gradiški.

⁹ Ivan Filipović je rođen u Velikoj Kopanici.

¹⁰ Mijat Riesel je rođen u Jarmini.

¹¹ Matija Antun Relković je rođen u Svinjaru (> Davoru).

¹² Vid Došen je rođen u Tribnju 1719. ili 1720. u Podgorju (Tribanj je najsjeverozapadnija piknja kopnene Dalmacije (ili najjužnija Hrvatskoga primorja?)), a u Slavoniji življaše od 1756..

¹³ Antun Ivanošić je rođen u Osiku.

¹⁴ Matija Petar Katančić je rođen u Valpovu.

¹⁵ Grgo Čevapović je rođen u Bertelovcima.

¹⁶ Alojzija (> Vjekoslav) Babukić je rođen u Požezi.

- BABUKIĆ, V., *Razdĳljenje otĳinstva – Iztoĳna povĳest*, u: *Danica ilirska*, IV, 162a. (1838.)
- ŠVEAR, I., *Ogledalo Iliriuma*, I, 63. (najkasnije 1839.)
- MARJANOVIĆ, S.¹⁷, *Prevod iz tretje knjige „Tužnicā“ Ovidiovih – Źalospev VII.*, 58, u: *Vitie*, III, 31. (1839.)
- UŹAREVIĆ, J.¹⁸, *Palježina*, I, 16, str. 32. (1841.)
- STOJANOVIĆ, M.¹⁹, *Uprave za dobro i krĳepostno vladanje, i nĳekoje poslovice za mladež*, 54. (1844.)
- GRDENIĆ, S.²⁰, *Govorenja nedilnja za cilu godinu crkvenu*, II, 128; 220. (1845.)
- ILIJAŠEVIĆ, S.²¹, *Obuka malenih*, 201, podrubnica. (1850.)
- BRLIĆ, A. T., *Źivotopis kralja Krešimira II. Velikoga. 1050. – 1074.*, u: *Kolo*, VIII, str. 116. (1851.)
- RIESEL, M., *Marina, carica*, u: *Neven*, I, 201. (1852.)
- FILIPOVIĆ, I., *Ognjeni zmaj*, u: *Neven*, I, 665. (1852.)
- FILIPOVIĆ, F.²², *Georgiana*, u: *Neven*, I, 693. (1852.)
- [FILIPOVIĆ, I.]²³, *Harrisova obitelj*, u: *Neven*, II, 40; 40; 42. (1853.)
- STOJANOVIĆ, M., *Źivot u Carigradu*, u: *Neven*, II, 236. (1853.)
- STOJANOVIĆ, M., *Kako su Turci 29. svibnja g. 1453. predobili Carigrad*, u: *Neven*, II, 376. (1853.)
- STOJANOVIĆ, M., *Poljaci i Rusi*, u: *Neven*, II, 780. (1853.)
- JURKOVIĆ, J.²⁴, *Putopisne ĳrtice – Poklade u Slovaĳkoj 1854.*, u: *Neven*, III, 169. (1854.)
- BRLIĆ, A. T., *Źivotopisi slavnih muŹevā iz obitelji Erdōdskih Bakaĳ – I. Toma Bakaĳ*, u: *Neven*, IV, 169. (1855.)
- OKRUGIĆ, I.²⁵, *Morović-grad i Velika-crkva*, u: *Neven*, IV, 276. (1855.)
- JURKOVIĆ, J., *VraŹja bara*, u: *Neven*, V, 309a. (1856.)
- SKALICA, T.²⁶, *Putovanje na moru iz Evrope u Ameriku, Aziju i Australiju*, u: *Neven*, V, 325a; 326a. (1856.)
- BABIĆ, M. S., *Propoviedi nedjeljne, svetkovne i prigodne*, I, 230; II, 188; 221. (1857.)

¹⁷ Stipan Marjanović je rođen u Brodu na Savi.

¹⁸ Jakov UŹarević je rođen u Osiku.

¹⁹ Mijat Stojanović je rođen u Babinoj Gredi.

²⁰ Stipan Grdenić je rođen u Peĳuhu.

²¹ Stipan Ilijašević je rođen u Oriovcu.

²² Ferdo Filipović je rođen u Velikoj Kopanici.

²³ Za autora v. Naranĳić Kovaĳ i Milković 2010.

²⁴ Janko Jurković je rođen u PoŹegi.

²⁵ Ilija Okrugić je rođen u Karlovcima.

²⁶ Toma Skalica je rođen u Brodu na Savi.

- FILIPOVIĆ, F., *Bošnjaci*, u: *Neven*, VII, 136. (1858.)
- LOVRETIĆ, J., *prigodna narodna pjesma*, 10, u: *Otok*, u: *ZNŽOJS*, II, 338. (1897.)

jurišar

a) nastavak *-om*:

- ŠVEAR, I., *Ogledalo Iliriuma*, III, 294. (najkasnije 1839.)

kriomčar

a) nastavak *-om*:

- FILIPOVIĆ, F., *Kriomčar*, u: *Neven*, III, 547. (1854.)

kurvar

a) nastavak *-om*:

- PAVLIĆ, B.²⁷, *Sveta govorenja za sve nedilje kroz cilu godinu*, I, 167. (1827.)

ljekar

a) nastavak *-om*:

- KANIŽLIĆ, A., *Primogući i srdce nadvladajući uzroci s kripostnimī pod-pomoćmā za ljubiti Gospodina Isukrsta, Spasitelja našega*, 80. (1760.)
- TADIJANOVIĆ, B.²⁸, *Svašta pomalo iliti Kratko složenje imenā i ričī u ilirski i njemački jezik*, 169. (1761.)
- KANIŽLIĆ, A., *Bogoljubnost molitvena na poštenje Prisvete Trojice jedinoga Boga, Blažene Divice Marije i svetih*, 240. (1766.)
- RELKOVIĆ, M. A., *Pravi i naravni meštar Esopus iliti popisanje života i njegovih fabulā*, 126. (prije 1767.)
- RELKOVIĆ, M. A., *Nauk političan i moralski od Pilpaj-bramine, filsofa indijanskoga*, 24. (prije 1767.)
- VELIKANOVIĆ²⁹, I., *Upućenja katoličanska*, I–II, 208. (1787.)
- TOMIKOVIĆ, A.³⁰, *Život Petra Velikoga, cara Rusije*, 243. (1794.)
- LEAKOVIĆ, B.³¹, *Nauk od poglavutih stvarī krstjansko-katoličanskih*, 77 (2x). (1798.)
- BRLIĆ, I. A.³², *Grammatik der illyrischen Sprache*, 338. (1833.)
- ILIĆ, L.³³, *Baron Franjo Trenk i slavonski panduri*, 118, podrubnica 56. (1845.)

²⁷ Bartol Pavlić je rođen u Klokočeviku.

²⁸ Blaž Tadijanović je rođen u Rastušju.

²⁹ Ivan Velikanović je rođen u Brodu na Savi.

³⁰ Aleksandar Tomiković je rođen u Osiku.

³¹ Bernardin Leaković je rođen u Bošnjacima.

³² Ignatije/Ignacija Alojzija Brlić je rođen u Brodu na Savi.

³³ Luka Ilić je rođen u Oriovcu.

- FILIPOVIĆ, I., *Zdravlje djetinstva i mladosti*, u: *Narodna knjiga*, [I], str. 98. (1858.)

mesar

a) nastavak -om:

- RELKOVIĆ, J. S.³⁴, *Kućnik*, 437. (1796.)

mlinar

a) nastavak -om:

- ILIĆ, L., *Narodni slavonski običaji*, 190. (1846.)
- LUKIĆ, L.³⁵, u: *Varoš*, u: *ZNŽOJS*, XXV, 270. (1921. – 1924.)

b) nastavak -em:

- RELKOVIĆ, M. A., *Slavonske libarice s lipimi molitvicami i naukom krstjanskim nakitite*, [57]. (1761.)

pekar

a) nastavak -om:

- SKALICA, T., *Putovanje iz Evrope okol Amerike u Kaliforniju, rusku Ameriku, po ostrvih Polinezije, Tihog i Južnog oceana itd.*, u: *Neven*, V, str. 20b. (1856.)

pisar

a) nastavak -om:

- BRLIĆ, I. A., *Grammatik der illyrischen Sprache*, 28; 257. (1833.)
- OKRUGIĆ, I., *Liepa Klementinka*, u: *Neven*, III, 727. (1854.)

a) nastavak -em:

- MARJANOVIĆ, S., *Pravda ili Skrb poglavarā za dobro podložnikā svojih*, III, 13, str. 127. (1839.)

poglavar

a) nastavak -om:

- BAČIĆ/BAČIĆ, A.³⁶, *Istina katoličanska iliti Skazanje upravljenja spasono- snoga žitka krstjanskoga*, 194. (1732.)
- IVANOŠIĆ, A., *Svemogući neba i zemlje Stvoritelj*, 7. (1788.)
- TOMIKOVIĆ, A., *Život Petra Velikoga, cara Rusije*, 273. (1794.)
- KATANČIĆ, M. P., *Sveto pismo Starog zakona, II*, 133. (1809. – 1816.)
- ČEVAPOVIĆ, G., *Josip, sin Jakoba patrijarke*, str. 98. (1820.)

³⁴ Josip Stipan Relković je rođen u Zadubravlju.

³⁵ Luka Lukić je rođen u (Brodskom) Varošu.

³⁶ Antun Bačić/Bačić je rođen u Vrbi.

b) nastavak *-em*:

- HADŽIĆ, N.³⁷, *Cvitje istine za oplemeniti razum i popraviti srce mladeži*, 83. (1828.)

pjetlar

a) nastavak *-om*:

- [FILIPOVIĆ, I. I RIESEL, M.], *Wakefieldski župnik*, 53. (1847.)

staklar

a) nastavak *-om*:

- BLAGOJEVIĆ, A. T.³⁸, *Khinki, nikoji kokhinkhinezijanski događaji drugima zemljam hasnoviti*, 38. (1771.)

stanar

a) nastavak *-om*:

- LOVRETIĆ, J.³⁹, *Otok*, u: *ZNŽOJS*, II, 326. (1897.)

strelar

a) nastavak *-om*:

- RELKOVIĆ, J. S., *Kućnik*, 12. (1796.)

škrinjar

a) nastavak *-om*:

- BLAGOJEVIĆ, A. T., *Khinki, nikoji kokhinkhinezijanski događaji drugima zemljam hasnoviti*, 41. (1771.)

šumar

a) nastavak *-om*:

- JURIĆ, B.⁴⁰, *Otok – Razgovori i zabave zrelih ljudi*, u: *ZNŽOJS*, IV, 85. (1899.)
- LUKIĆ, L., u: *Varoš*, u: *ZNŽOJS*, XXIV, 141. (1919.)

vladar

a) nastavak *-om*:

- MARJANOVIĆ, S., *Prezirani, i njegova utjeha*, 140, u: *Danica ilirska*, IV, 66b. (1838.) > *Vitie*, III, 20. (1839.)

³⁷ Nikola Hadžić je rođen u Srijemskoj Mitrovici.

³⁸ Adam Tadija Blagojević je rođen u Petrijevcima.

³⁹ Josip Lovretić je rođen u Otoku.

⁴⁰ Bartol Jurić je rođen u Privlaci.

- BABUKIĆ, V., *Razdjeljenje otčinstva – Iztočna povjest*, u: *Danica ilirska*, IV, 158b, podrubnica 5). (1838.)
- BABIĆ, M. S., *Propoviedi nedjeljne, svetkovne i prigodne*, II, 330. (1857.)

suvladar

a) nastavak -om:

- ILIĆ, L., *Slavonske starine (Iz sbirke starožitnosti Luke Ilića Oriovčanina)*, u: *Neven*, V, str. 81a, podrubnica 6). (1856.)

vrt(l)ar

a) nastavak -om:

- [FILIPOVIĆ, I.], *Uporavnik za početnicu i čitanku u prvom razredu katoličkih učionā u carevini Austrijskoj*, 107. (1855.)

zidar

a) nastavak -om:

- LUKIĆ, L., u: *Varoš*, u: *ZNŽOJS*, XXIV, 184. (1919.)

ženskar

a) nastavak -om:

- STOJANOVIĆ, M., *Slike iz domaćega života slavonskog naroda i iz prirode, s dodatkom: Slavonske pučke sigre*, 173. (1858.)

2.a) Nomina agentis primljena iz latinskoga

kancelar

a) nastavak -om:

- LIPOVČIĆ, J., *Dušu čuvajuće pohođenje*, V. (1750.)
- ŠVEAR, I., *Ogledalo Iliriuma*, III, 96; IV, 281. (najkasnije 1839.)

notar

a) nastavak -om:

- BRLIĆ, A. T., *dnevnični zapis od 20. 9. 1848.*, u: I. Brlić Mažuranić, *Ulomci dnevnika Andrije Torquata Brlića*, I, 13.

sekretar

a) nastavak -om:

- KANIŽLIĆ, A., *Kamen pravi smutnje velike iliti Početak i uzrok istiniti rastavljenja crkve Istočne od Zapadne*, 13. (prije 1777.)

vikar

a) nastavak *-om*:

- BRLIĆ, A. T., **list Ljudevitu Gaju iz Beča od 5. 5. ili malo prije**, u: V. Deželić, *Pisma pisana dru Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: GPKH, VI, str. 30.

2.b) Nomina agentis primljena iz grčkoga

poklisar

a) nastavak *-om*:

- KANIŽLIĆ, A., **Kamen pravi smutnje velike iliti Početak i uzrok istiniti rastavljenja crkve Istočne od Zapadne**, 122. (prije 1777.)
- TOMIKOVIĆ, A., **Život Petra Velikoga, cara Rusije**, 255. (1794.)
- LEAKOVIĆ, B., **Nauk od poglavitih stvari krsjansko-katoličanskih**, 231. (1798.)
- NAGY, A.⁴¹, **Izpisavanje življenja i činih Napoleona, cesara Francuzā i kralja od Italija**, 72; 153. (1811.)
- BABUKIĆ, V., **Različnosti**, u: *Danica ilirska*, V, 16b. (1839.)
- ŠVEAR, I., **Ogledalo Iliriuma**, I, 93; III, 113; 114. (najkasnije 1839.)

2.c) Nomina agentis primljena iz njemačkoga

komisar

a) nastavak *-om*:

- TOMIKOVIĆ, A., **Život Petra Velikoga, cara Rusije**, 201. (1794.)
- BRLIĆ, A. T., **dnevnični zapis od 9. 10. 1848.**, u: I. Brlić Mažuranić, *Ulomci dnevnika Andrije Torquata Brlića*, I, 37.
- BRLIĆ, A. T., **dnevnični zapis od 4. 4. 1849.**, u: I. Brlić Mažuranić, *Ulomci dnevnika Andrije Torquata Brlića*, II, 102.

krigskomisar

- BRLIĆ, I. A., **Grammatik der illyrischen Sprache**, 346. (1833.)

obrstar

a) nastavak *-om*:

- BABUKIĆ, V., **Dopis o smrti i životu nj. ekscelencije grofa Karla Clam-Martinica**, u: *Danica ilirska*, VI, 50b. (1840.)
- BRLIĆ, A. T., **dnevnični zapis od 10. 10. 1848.**, u: I. Brlić Mažuranić, *Ulomci dnevnika Andrije Torquata Brlića*, I, 38.

⁴¹ Antun Nagy je rođen u Požegi.

**2.d) *Nomina agentis* primljena iz mađarskoga
*kaplar***

a) nastavak *-om*:

- ANONIM, *Judit, victrix Holofernus*, I, 4, str. 6. (oko 1770.)

**2.e) *Nomina agentis* primljena iz turskoga
*barjaktar***

- ILIĆ, L., *Baron Franjo Trenk i slavonski panduri*, 65. (1845.)

bećar

a) nastavak *-om*:

- LOVRETIĆ, J., *Otok*, u: *ZNŽOJS*, II, 338. (1897.)
- LOVRETIĆ, J., *prigodna narodna pjesma*, 9, u: *Otok*, u: *ZNŽOJS*, II, 338. (1897.)

Popis pregledanih tekstova u kojim nisu nađena zasljedovanja

Kratice:

- DHSD: Danica horvatska, slavonska i dalmatinska
- GPKH: Građa za povijest književnosti hrvatske
- LMHSGD: List mjesečni Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva
- ZNŽOJS: Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena.

A) Period od najstarijih jezičnih dokumenata do 1835.

- ANONIM, *list slavonskih kršćana iz Požege od 27. 5. 1651.*, u: J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437. – 1878.)*, u: *Starine*, XXXVI, 121–122.
- OGRAMIĆ, NIKOLA⁴², BOSANSKI BISKUP, *list(ovi)* u: R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII. vjek*, u: *Starine*, XXX: **franciškocima iz veličanskoga, našičkoga i požeškoga samostana iz Beča od 28. 3. 1688.**, str. 77–78. || **franciškocima iz veličanskoga i požeškoga samostana iz Beča od 29. 3. 1688.**, str. 78–79. || **gvardijanu franciskovačkoga samostana u Velikoj iz Cernika od 17. 9. 1688.**, str. 84. || **Ivanu Pinotiću, gvardijanu franciskovačkoga samostana u Požegi, iz Beča(?) iz 1688.**, str. 84–85. || **požeškomu kapelanu iz Kaptola od 17. 4. 1690.**, str. 93. || **Ivanu Pinotiću, gvardijanu franciskovačkoga samostana u Velikoj, iz Đakova od 11. 10. 1690.**, str. 96–97. || **franciškocima iz veličanskoga samostana iz Đakova od 21. 4. 1698.**, str. 140.

⁴² Nikola Ogramić je rođen u Požegi.

- PINOVIĆ, FRA IVAN⁴³, POŽEŠKI ŽUPNIK, **list obrstaru Janku Makaru iz Požege od 2. 8. 1689.**, u: R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII. vjek*, u: *Starine*, XXX, 87–88.
- HUNALIĆ, VOJVODA MARIN⁴⁴, **list(ovi) u: R. Lopašić, Slavonski spomenici za XVII. vjek**, u: *Starine*, XXX: **obrstaru Janku Makaru iz Požege od 24. 9. 1691.**, str. 104–105. || **obrstaru Janku Makaru iz Požege od 16. 10. 1691.**, str. 105–106.
- [ANONIMNI TUMAČ OBRSTARA BARUNA GALLA, ZAPOVJEDNIKA BRODSKE TVRĐAVE], **list požeškim kapetanima i vojvodana iz Broda na Savi od 6. 8. 1689.**, u: R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII. vjek*, u: *Starine*, XXX, 88.
- [ANONIMNI TUMAČ GROFA GUIDA VON STARHEMBERGA], **list svimkolikim Slavoncima iz Osika iz 1696.**, u: R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII. vjek*, u: *Starine*, XXX, 128–129.
- MILUNOVIĆ, J.⁴⁵, *Šest nediljā na poštenje s. Alojzije Gonzage* (1759.)
- RELKOVIĆ, M. A., *Satir iliti divji čovik u verše Slavoncem* (1762.)
- ZANIČIĆ, I. [= PAVIŠEVIĆ, J.⁴⁶], *Kratkopis poglavitiji događajā sadašnje vojske među Marijom Terezijom, kraljicom od Mađarske, i Friderikom IV., kraljem od Brandiburske, od početka godine 1756. do svrhe godine 1759.* (1762.)
- ANONIMNI PREVODITELJ, *Illyrico idiomate articuli bellici + Formula juramenti fidelitatis + Formula juramenti militaris brevior pro militibus Illyricis*, u: *De jure civili et criminali austriaco-bellico tractatus practicus* (1764.)
- RAPIĆ, Đ.⁴⁷, *Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskomu ubavistit, uputit, naučit i pokrstit* (1766.)
- RELKOVIĆ, M. A., *Čudoredne pripovidke Pilpaj Bramine, indijanskog mudroznanca iliti Vladanje velikih i malih* (prije 1767.)
- DOŠEN, V., *Jeka planine koja na pisme Satira i tamburaša slavonskoga odjekuje i odgovara* (1767.)
- RELKOVIĆ, M. A., *Nova slavonska i nimačka gramatika* (1767.)
- RELKOVIĆ, M. A., *Razloženje svrhu plodenja i pripaše ovaca, s jednim nadometkom od sijanja i timarenja duhana* (1771.)
- JABLANCZY, I.⁴⁸, *Priručna knjiga za slavonsku seljansku mladež učiti u dobro naređenom poljskomu radenju* (1772.)

⁴³ Ivan Pinović je rođen(?) u Požegi.

⁴⁴ Marin Hunalić je rođen(?) u Požegi.

⁴⁵ Jozip Milunović je rođen u Visočanima, u sjevernodalmatinskom zaleđu (Ravnim kotarima), 1709., a podatka otkad življaše u Slavoniji nismo našli.

⁴⁶ Josip Pavišević je rođen u Požegi.

⁴⁷ Đurađ Rapić je rođen u Staroj Gradiški.

⁴⁸ Ignatija Jablanczy je rođeni Mađar, a u Slavoniji (u Požegi) življaše najkasnije od 1752., ali ne do smrti.

- BLAGOJEVIĆ, A. T., *Predika od jedinstva u krstjanstvu svrhu evan. Joan. pog. 17. red. 20. 21.* (1773. ili poslije)
- KANIŽLIĆ, A., *Sveta Rožalija, panormitanska divica*, 335, str. 12. (prije 1777.)
- LANOSOVIĆ, M.⁴⁹, *Neue Einleitung zur slavonschen Sprache*, 100; 101. (1778.)
- KATANČIĆ, M. P., [*Koliko se gizda veseli Dijana*], u: rukopis *Poemata lyrica* (okvirno: [1778. ili 1779.].)
- PAVIŠEVIĆ, J., *Polazjenje na vojsku prusku-bavarsku svitli krajinā Slavonije, Srma i Potisja godine 1778. i povraćenje istih godine 1779.* (1779.)
- RELKOVIĆ, M. A., *Satir iliti divji čovik; u prvomu dilu piva u verše Slavoncem, a u drugom dilu Slavonac odpiva u verše Satiru* (1779.)
- VELIKANOVIĆ, I., *Prikanje razpuštene kćeri, velike poslije pokornice, svete Margarite iz Kortone, trećega reda, svetoga Franceska* (1780.)
- [ŠTEFANAC, Š.⁵⁰], *Pisma od Ivana Salkovića, silnog viteza i junaka* (1781.)
- ANONIM, *Prikaza iliti komedija*, u: [M. Lanosović], *Svetodanik iliti kalendar ilirički za općeno godište 1781.*, u: M. Tatarin, *Jedna slavonska svjetovna drama tiskana u 18. st.*, u: *Croatica*, XXXVII/57, 56–70.
- LUKIĆ, M.⁵¹, *Knjiga od marvinskih bolesťi za seljane* (1784.)
- [IVANOŠIĆ, A.], *Sličnorični natpis groba Zvekanovoga* ([1784.])
- IVANOŠIĆ, A., *Opivanje sličnorično groba Jozipa Antuna Čolnića od Čolke* (1786.)
- PAVIŠEVIĆ, J., *list Blažu Tadijanoviću iz Osika od 25. 3. 1787.*, u: F. E. Hoško, *Pisma Josipa Paviševića Blažu Tadijanoviću*, u: *Croatica Christiana periodica*, VIII/14, 147.
- MATKOVIĆ, I.⁵², *Općinska naredba od zločinstvā i njihovih pedepsā* (1788.)
- IVANOŠIĆ, A., *Pedesetogodišnjemu misniku, mlogo poštovanomu Ivanu Pavloviću, [...], na dan s. Bartola druge nove mise obluživajućemu, iz Zagreba poslano čestitovanje* (1788.)
- [IVANOŠIĆ, A.], *Pjesma od junačtva viteza Peharnika, regementa Ogulinskoga obrštara* ([1788.])
- KATANČIĆ, M. P., *Fructus auctumnales* (1791.)
- BOŠNJAK, B.⁵³, *Ispisanje rata turskoga pod Josipom cesarom II. početog godine 1787.* (1792.)
- RELKOVIĆ, M. A., *Postanak naravne pravice i dužnostī ljudskih iz nje izviraćući* (1794.)

⁴⁹ Marijan Lanosović je rođen u Orubici.

⁵⁰ Šimun Štefanac je rođen u Slunju ili slunjskoj okolici, ostale podatke o njem nismo našli.

⁵¹ Nismo našli gdje je Marko Lukić rođen.

⁵² Ivan Matković je rođen u Požegi.

⁵³ Blaž Bošnjak je rođen u Vrbovi.

- LANOSOVIĆ, M., *Anleitung zur slawonischen Sprache + Anhang zu der slawonischen Sprachlehre* (1795.)
- LEAKOVIĆ, B., *Govorenja za sve nedilje godišnje na službu pripovidaocā, a na korist slišaocā* (1795.)
- RELKOVIĆ, M. A., *Nek je svašta iliti Sabranje pametnih riči i kriptostnih dilā ljudskih* (1795.)
- MAREVIĆ, I.⁵⁴, *Dila svetih mučenikā nehimbena i izabrana, II* (1800.)
- JOZEPAC, I.⁵⁵, *Osik kralj-varoš* (1809.)
- [RELKOVIĆ, J. S.], *Čestitanje godovno u majuru s ove strane Bosuta na dan 26. miseca jula godine prošaste učinito po Klimboku iz Kaperca*, u: [A. Tomiković], *Novi i stari svetodanik iliti kalendar ilirički za prosto godište 1811.*, 33–42.
- RAKITIĆ, P.⁵⁶, *Sarod Rakitičā 1820.* (1820.)
- PAVIĆ, K.⁵⁷, *Politika za dobre ljude, to jest Uprave razumnoga i kriptostnoga živoga* (1821.)
- FILIPOVIĆ OD HELDENTHAL, A.⁵⁸, *Kratki izpis života privridnoga gospodina Matije Antuna Relkovića plemenitog od Ehrendorf, kapitana slavne Brodske regimente i početnika knjige ove*, u: *Matije Antuna Relkovića „Satir iliti divji čovik; u prvomu dilu piva slično Slavoncem, a u drugom dilu Slavonac odpiva opet Satiru“*, str. [1]–[6]. (1822.)
- ANONIM, „*Treća Medićeve ljekaruša*“, djelomičan tekst u: M. Medić, *Četiri ljekaruše*, u: *ZNŽOJS*, XX, 239–246 (1822.)
- FILIPOVIĆ OD HELDENTHAL, A., *Život velikoga biskupa, privelikoga domorodca i najvećega prijatelja našega Antuna Mandića*, str. 119; str. 161. (1823.)
- JAIĆ, M.⁵⁹, *Istinito izpisanje čudotvorne prilike B. D. Marije koja u Radnoj svrhu 150 godinā veće od bogoljubnih krstjanā pobožno se štuje* (1824.)
- PUSTAIC, M.⁶⁰ + JAIĆ, M., *Indijanski mudroznanac iliti Način i viština kako čovik na svitu živiti mora da Bog ugoditi, opštini hasnovit i srićan biti more, s nadometkom nikojih priričjā i čudorednih naukā primudrog Katona* (1825.)
- ANONIM, „*Đakovačka ljekaruša [obitelj Lukić]*“, u: D. Boranić, *Đakovača ljekaruša*, u: *ZNŽOJS*, XX, 142–151 (orijentaciono: drugo-treće desetljeće 19. st.)

⁵⁴ Ivan Marević je rođen u Vukovaru. Našli smo digitaliziran samo drugi svezak njegova tro-sveščanoga djela.

⁵⁵ Ivan Jozepac je rođen u Požegi.

⁵⁶ Petar Rakitić je rođen u Sikirevcima.

⁵⁷ Karla Pavić je rođen u Tovarniku.

⁵⁸ Adam Filipović od Heldenthal je rođen u Velikoj Kapanici.

⁵⁹ Marijan Jaić je rođen u Brodu na Savi.

⁶⁰ Martin Pustaic je rođen u Orubici.

- MIHALIĆ, A.⁶¹, *San u vrime svečanoga uvoda prisvitloga i pripoštovanoga gospodina Pavla Sučića od Pačer u biskupiju stolnih crkva Bosanske iliti Đakovačke i Srimске, zakonito ujedinjenih* (1830.)
- BABUKIĆ, A. (V.), list I. K. Franikiću iz Zagreba negdje iz siječnja 1832. (koncept), u: T. Smičiklas, *Život i djela Vjekoslava Babukića*, 56–58.
- JAIĆ, M., *Tome od Kempā, kanonika redovnog, „Od naslidovanja Isukrstova“ knjige četiri* (1833.)
- BABUKIĆ, A. (V.), list I. K. Franikiću iz Zagreba od 18. 4. 1833. (koncept), u: T. Smičiklas, *Život i djela Vjekoslava Babukića*, 58–62.
- HADŽIĆ, N., *Račun iz glave, za učitelje i učenike narodnji škola u Slavoniji* (1834.)

B) Period od 1835. – 1858.

1835.

- ADŽIĆ/ADIĆ, K.⁶², list Ljudevitu Gaju iz Vukovara od 13. 11., u: V. Deželić, *Pisma pisana d^{ru} Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: GPKH, VI, 1–2.
- BABUKIĆ, V., u: DHSD, I: *Granici i Danici*, str. 1b–2b. || *Listi dvih slavonskih domorodcev o pravopisu ilirskom*, str. 122a–124b, 125b–128a.
- BRLIĆ, I. A., *Krstovka iliti Život i dila Gospodina našega Isukrsta*
- STANKOVIĆ, I.⁶³, u: DHSD, I: *Uzdisi vile Slavonkinje*, str. 29a–30a.
- TOPALOVIĆ, M.⁶⁴, u: DHSD, I: *List iz Beča*, str. 18a–19b. || *Tužna Bosna*, str. 53a–b. || *Naklon Ilirov Ferdinandu I.*, 97a–98a. || *Slavjan*, str. 146b–148a. || *Rodoljub Miloslavu*, str. 195b–196b.
- TOPALOVIĆ, M., u: *Srpski narodni list*, I: *Rastanak čobanke od stada*, str. 25a–b. || *Tužna Ilirija*, str. 83a–b. || *Elegija*, str. 146b–148a.
- TORDINAC, Đ.⁶⁵, list Ljudevitu Gaju iz Đakova od 3. 4., u: V. Deželić, *Pisma pisana d^{ru} Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: GPKH, VI, str. 265.
- TORDINAC, Đ., u: DHSD, I: *Slavonija sestram*, str. 22a. || *Žalost – radost*, str. 63a–64b.

⁶¹ Antun Mihalić je rođen u Iloku.

⁶² Kajo Adžić/Adić je rođen u Pleternici.

⁶³ Ivan Stanković je rođen u Đakovu.

⁶⁴ Mato Topalović je rođen u Brodskim Zdencima.

⁶⁵ Đuro Tordinac je rođen u Đakovu.

1836.

- ADŽIĆ/AĐIĆ, K., **listovi Ljudevitu Gaju**, u: V. Deželić, *Pisma pisana d^{ru} Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: *Građa za povijest književnosti hrvatske*, VI: **iz Vukovara od 15. 1.**, str. 3–5. || **iz Vukovara od 24. 5.**, str. 6–7. || **iz Vukovara od 2. 8.**, str. 7. || **iz Vukovara od 29. 11.**, str. 8.; **list iz Vukovara od 11. 3.**, u: J. Horvat i J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, u: *GPKH*, XXVI, str. 21–22.
- ADŽIĆ/AĐIĆ, K., u: *Danica ilirska*, II: **Izrčenja mudra**, str. 12b. || **Nětilo**, str. 76b. || **Nětila**, str. 116b.
- BABUKIĆ, V., u: *Danica ilirska*, II: **Osnova slovnice slavjanske narčja ilirskoga**, str. 37a–40b; 41a–44b; 45a–48b; 49a–52b; 53a–56b; 57a–60b.
- MARJANOVIĆ, S., **list Ljudevitu Gaju iz Donjih Andrijevacu od 30. 6.**, u: V. Deželić, *Pisma pisana d^{ru} Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: *GPKH*, VI, 123–125. = J. Horvat – J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, u: *GPKH*, XXVI, 304–306.
- MARJANOVIĆ, S., u: *Danica ilirska*, II: **Pokoj Đure Kastriotića–Škenderbega**, str. 81a–82a. || **Graničarski dčćak**, str. 89a–b. || **Ilirski bojници**, str. 101a–b.
- STOJANOVIĆ, M.⁶⁶, u: *Danica ilirska*, II: **Tužba na odhranjenje mnogih slavjanskih dčćakā**, str. 201a–203a.
- TOPALOVIĆ, M., **Jozipu Kuković na dan svetčani imena**.
- TOPALOVIĆ, M., u: *Danica ilirska*, II: **Razgovor pšnika i vile Slavonkinje**, str. 33a–35b. || **Krajišnikom ilirskim**, 85a–b. || **Mladim Ilirom**, str. 113a–114a. || **Bog i molitva domorodca ilirskog**, str. 121a–122a. || **moto**, str. 133. || **Društvo ilirsko**, str. 193a–b. || **Spšv prijatelju da ilirski piše**, str. 205a–206b.
- UŽAREVIĆ, J., **list Ljudevitu Gaju iz Beča od 5. 4.**, u: J. Horvat – J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, u: *GPKH*, XXVI, str. 473.

1837.

- BABUKIĆ, V., u: *Danica ilirska*, III: **Indijanski mudrac**, str. 38b–39a. || **Različnosti**, str. 72a–b. || **Misli slavni mudracā**, str. 75b–76a. || **Jarac i vuk**, str. 84b. || **Priměrna radinost**, str. 105a–106a. || **Prolčće, uzorni obraz mladosti**, str. 106a–107a. || **Plaća prilizavcem**, str. 118b–119b. || **Iznemak iz pisma g. M. P. P. iz Moskve, dana 21. veljače (febr.) 1834.**, str. 135a–136a.
- JAIĆ, M., **Ručna knjižica za narediti i na sritno priminutje sa svetima sakramentī dostojno pripraviti bolesnike, kakono takojer i nad nemoćnim moliti, dušu im priporučiti i kod umirajućih spasonosne uzdase ponavljati**, I–II.
- MARJANOVIĆ, S., u: *Danica ilirska*, III: **Ostavljeni**, str. 125b–126a. || **Pšsan junačka**, str. 147b. || **Božidar Dragojli**, str. 149a.

⁶⁶ Za autora v. Živančević 1973: 95–96. Prije pripisivano S. Marjanoviću.

- STOJANOVIĆ, M.⁶⁷, u: *Danica ilirska*, III: *Věće momu rodu na putu svoga izobraženja*, str. 110b–111a.
- TOPALOVIĆ, M., u: *Danica ilirska*, III: *Danici ilirskoj*, str. 13a–b. || *Sigetu gradu*, 29a–b. || *Polazak ilirskog viteza od svoje ljube na neprijatelje domovine svoje u vrěme rata*, str. 33a–34a. || *Slovak i Tatra*, str. 37a. || *Ibrahim i Osman*, str. 38a–b. || *Slavo-ilirski narod u državi Austrijskoj na dan rođenja svoga kralja*, str. 57a–b. || *Miš i mačak*, str. 69a. || *moto*, str. 89.
- TOPALOVIĆ, M., u: *Novi srpski letopis*, XL: *Elegija prijatelju koji na list dugo ne odgovara*, str. 51–52. || *Rastanak s prijateljom*, str. 52–53. // u: *Novi srpski letopis*, XLI: *Gospodinu Simeonu Klariću, [...], soneti*, str. 71–73.
- TOPALOVIĆ, M., u: *Srpski narodni list*, II: *Pozdrav knezu Janku Draškoviću*, str. 173.
- TORDINAC, Đ., *list Ljudevitu Gaju iz Svilaja od 13. 12.*, u: V. Deželić, *Pisma pisana d^{ru} Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: *GPKH*, VI, str. 266.

1838.

- ADŽIĆ/AĐIĆ, K., *list Ljudevitu Gaju iz Vukovara od 15. 5.*, u: V. Deželić, *Pisma pisana d^{ru} Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: *GPKH*, VI, str. 9–10.
- BABUKIĆ, V., u: *Danica ilirska*, IV: *Iskre*, str. 8b. || *Domorodkinjam ilirskim za lěto 1838.*, str. 15a–16a. || *Oranje Marokanacā*, str. 16a–b. || *Dětinjska ljubav*, str. 23a–24b; 26b–28b; 29b–31a. || *Sada a nęgda*, str. 24b. || *Pribiće duha*, str. 40b. || *Različnosti*, str. 48b; 52b. || *Tvrđa Petrinja u Iliriji*, str. 53b–56a; 57b–59a; 63a–64b; 67a–68b. || *Sofronim*, str. 195b–196b; 198b–200a; 203a–204b.
- MARJANOVIĆ, S., u: *Danica ilirska*, IV: *Ilirskomu graničaru*, str. 29a–b. || *Čověk*, str. 37a–b. || *Sanka*, str. 73a–b. || *moto*, str. 77.
- STOJANOVIĆ, M.⁶⁸, u: *Danica ilirska*, IV: *Mom rodu na putu svoga izobraženja*, str. 77a–b.
- TOPALOVIĆ, M., u: *Danica ilirska*, IV: *moto*, str. 69. || *moto*, str. 81. || *moto*, str. 97. || *moto*, str. 121. || *moto*, str. 165. || *Njoj*, str. 165a.
- TORDINAC, Đ., u: *Danica ilirska*, IV: *Pozdrav „Danici“*, str. 5a–b. || *Moja domovina*, str. 25a–26a. || *Zvęzdica*, str. 53a–b. || *Ljubav domovine*, str. 69a–b. || *Rodu na poštenje!*, str. 93a. || *moto*, str. 125.⁶⁹ || *Radomir*, str. 125a–126a. || *Stan žuđeni*, str. 133a–b. || *Nevinost*, str. 173a–b.

⁶⁷ Za autora v. Živančević 1973: 96. Prije pripisivano S. Marjanoviću.

⁶⁸ Za autora v. Živančević 1973: 96. Prije pripisivano S. Marjanoviću.

⁶⁹ Inicijali J. T. Za *Danicu* je pisao još jedan J. T., „Ilir iz Horvatske“, pak je atribucija ovoga mota Tordincu nestanovita. Ali je vjerojatna, na istoj bo je stranici utiještena Tordinćeva pjesma *Radomir*, a u *Danici* pisac mota veoma često bude pisac pjesme na istoj, prvoj stranici.

- „...OVIĆ, J., ILIR IZ SLAVONIJE“, u: *Danica ilirska*, IV: *Uzdasi za nevěrnóm*, str. 157a–b.

1839.

- BABUKIĆ, V., u: *Danica ilirska*, V: *Ljubitelji slavjanskoga naroda kod inostranih narodā*, str. 2a–3b; 6a–8b. || *Grof Gašpar Sternberg*, str. 11b–12a. || *Različnosti*, str. 12b. || *Slovesnost ilirska*, str. 14b–16a. || *Različnosti*, str. 16a–b. || *Pučko prosvěćenje u Rusiji*, str. 20a–b, 24a–b. || *Věsti o slavjanskom kazalištu u Pešti*, str. 36a–b. || *Ustav jezika i literature československe u Požunu*, str. 62a–63a; 67a–68a. || *Sveslavjanske věsti*, str. 68b. || *Vendi, pleme slavjansko*, str. 88a–b; 90a–91b. || *O uměrenosti*, str. 109a–111a; 113b–115b. || *Ilirsko kazalište u Sisku*, str. 161a–162b.
- BRLIĆ, I. A., u: *Danica ilirska*, V: *Samostanska crkva – Dogadaj od godine 1814.*, str. 17a–20b; 22a–23b.
- MARJANOVIĆ, S., u: *Danica ilirska*, V: *Klementinci u Srěmu*, str. 30b–32b; 34a–36a.
- TOPALOVIĆ, M., u: *Danica ilirska*, V: *Čověk*, str. 17a–b.
- TORDINAC, Đ., *list Ljudevitu Gaju iz Podcrkavja od 2. 5.*, u: V. Deželić, *Pisma pisana d^{ru} Ljudevitu Gaju i njegovi njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: *GPKH*, VI, str. 266.
- TORDINAC, Đ., u: *Danica ilirska*, V: *Tri cvěta*, str. 157a–b. || *Tužba ljubičice*, str. 169a–b.

1840.

- BABUKIĆ, V., u: *Danica ilirska*, VI: *Hod izobraženja kod Slavjanā i njihovi pisci*, str. 18a–19a. || *Věsti sveslavjanske*, str. 76b. || *Čtvrtó stolětno slavljenje Gutenberga*, str. 111a–b. || *Starine ilirske*, str. 117b–119b; 189b–190b. || *Kolo prosvěćenja*, str. 121b–123b. || *Katedra jezika i literature slavjanske u Kolegiji franczkoj u Parizi*, str. 129b–131b. || *Različnosti*, str. 136b. || *Narodnost slovenska u Ugarskoj*, str. 137b–139a. || *Lužičke narodne pěsme*, str. 163a–164a. || *Različnosti*, str. 172b.
- BRLIĆ, I. A., *list Lj. Gaju iz Broda na Savi od 2. 5.*, u: J. Horvat – J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, u: *GPKH*, XXVI, str. 69–70.
- MARJANOVIĆ, S., *Nikola Šubić, knez Zrinjski, ili Pad sigetski*, I, 8, str. 12.
- MARJANOVIĆ, S., *Razbojnici na gori Kulminskoj ili Moć věre*.
- TORDINAC, Đ., u: *Danica ilirska*, VI: *Moje pěsni*, str. 77a–b. || *Srěća pěsnička*, str. 145a–b.

- TUNIĆ, D.⁷⁰, u: *Danica ilirska*, VI: **moto**, str. 201. || *Majka*, str. 201a–b.
- UŽAREVIĆ, J., *Grizelda*.

1841.

- BABUKIĆ, V., **listovi Ljudevitu Gaju**, u: V. Deželić, *Pisma pisana d^{ru} Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: *GPKH*, VI: **iz Zagreba od 2. 4.**, str. 13–15. || **iz Zagreba od 14. 5.**, str. 16–17.
- BABUKIĆ, V., u: *Danica ilirska*, VII: *Danica slavnomu narodu ilirskomu*, str. 2b–3a. || *Poljski prevod Šafarikovih „Starožitnosti slovanskih“*, str. 4a–b. || **[Ja ne mogu...]**, str. 8b. || *Sabor čitaonice ilirske zagrebske*, str. 21b–24a. || *Dopis iz Moravske*, str. 27b–28b. || *Različnosti slavjanske*, str. 28b. || *Sveslavjanske vjesti*, str. 60b. || *Něšto o narodnom životu literarnom u Českoj*, str. 62a–64a. || *Domaći glasonoša*, str. 76b. || **podrubnica uz Dopis iz Dalmacije**, str. 116b. || *Literatura ilirska (kirilskimi pismeni)*, str. 132a–b. || *Literarno navještenje iz Slavije ugarske*, str. 135b–136b.
- BRLIĆ, I. A., **listovi A. T. Brliću**, u: *Ignjat Alojzije Brlić – Pisma sinu Andriji Torkvatu, 1836. – 1855.*, I: **iz Broda na Savi od 24. 1.**, str. 33. || **iz Broda na Savi od 20. 7.**, str. 34. || **iz Broda na Savi od 7. 11.**, str. 35–36. || **iz Broda na Savi od 17. 11.**, str. 36–38.
- ILIĆ, L., u: *Danica ilirska*, VII: *Dva pera ljubopera*, str. 137a.
- MARJANOVIĆ, S., u: *Bačka vila*, I: *Leptice u sokrovište „Bačke vile“ – Slavonske vile*, str. 175–176. || *Utěha*, str. 198–199.
- MARJANOVIĆ, S., u: *Danica ilirska*, VII: **moto**, str. 133.
- TORDINAC, Đ., u: *Danica ilirska*, VII: *Pěsник i Ilirčė*, str. 45a–b. || **moto**, str. 105.
- UŽAREVIĆ, J., *Angelo, padovanski okrutnik*.

1842.

- BABUKIĆ, V., **list P. J. Šafáriku iz ? iz 1842. (koncept)**, u: T. Smičiklas, *Život i djela Vjekoslava Babukića*, 73–87.
- BABUKIĆ, V., u: *Danica ilirska*, VIII: *Starine ilirske*, 3a–b. || *Literatura češka*, str. 120a–b.
- BRLIĆ, A. T., u: *Danica ilirska*, VIII: *Pozdrav Danici*, str. 25a–b. || **moto**, str. 117. || *Molba na slogu*, str. 117a–b.
- BRLIĆ, I. A., **listovi A. T. Brliću**, u: *Ignjat Alojzije Brlić – Pisma sinu Andriji Torkvatu, 1836. – 1855.*, I: **iz Broda na Savi od 26. 1.**, str. 38–40. || **iz Broda na Savi od 19. 2.**, str. 40–42. || **iz Broda na Savi od 12. 3.**, str. 42–43. || **iz Broda na Savi od 21. 3.**, str. 43–46. || **iz Broda na Savi od 1. 11.**, str. 55.

⁷⁰ Nismo našli gdje je Dragutin Tunić rođen.

- BRLIĆ, I. A., **predgovor pred njegovom redakcijom teksta *Sličnoričnoga natpisa groba Zvekanovoga***, u: *Ignjat Alojzija Brlić i Ivanošićev „Sličnorični natpis groba Zvekanovoga“*, u: *GPKH*, XXV, str. 232–234.
- ILIĆ, L., u: *Danica ilirska*, VIII: ***Križari, narodna zabava pastirska u Slavoniji***, str. 33a–36a. || ***Prvi svibanj u Slavoniji***, str. 75a–76b.
- ILIĆ, L., u: *Kolo*, II: ***Gradovom Gradiški i Brebiru***, str. 16–17. || ***Něšto o narodnih zabavah u Slavoniji***, str. 71–86. || ***Smrt graničara***, str. 95–96.
- MARJANOVIĆ, S., u: *Bačka vila*, II: ***Na ******, str. 28–30. || ***Milki***, str. 32.
- MARJANOVIĆ, S., u: *Danica ilirska*, VIII: ***Běograd***, str. 118–119, 121–124. || ***Hrabrost Šešićeva***, str. 161–163. || ***Opis běogradske varoši***, str. 174–176, 178–180. || ***Opis běogradskih predgrađā***, str. 181–184.
- TOPALOVIĆ, M., ***Odziv rodoljubnog srca iliti Vlastitih pěsničkih pokušenjā, stranom već putem „Danice ilirske“ tiskanih, dakle poznanih, stranom pak u rukopisih nahodećih se, daklem ilirskom občinstvu još nepoznanih, [...], I.***
- TOPALOVIĆ, M., ***Tamburaši ilirski iliti Prva kitica narodnih ilirskih pěsamā po livadah i dubravah slavonskih sabrana i svemu junačkom ilirskom narodu prikazana, I.***⁷¹
- TOPALOVIĆ, M., u: *Danica ilirska*, VIII: ***Odziv rodoljubnog srca***, str. 180a–b. || ***moto***, str. 201. || ***moto***, str. 205. || ***moto***, str. 209.
- TORDINAC, Đ., u: *Danica ilirska*, VIII: ***Tuga věrnog domorodca zbog někih***, str. 105a–106b.
- UŽAREVIĆ, J., **list Lj. Gaju iz Zagreba od 22. 3.**, u: J. Horvat – J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, u: *GPKH*, XXVI, str. 474.

1843.

- BABUKIĆ, V., **list Lj. Gaju iz Zagreba od 6. 6.**, u: V. Deželić, *Pisma pisana dru Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: *GPKH*, VI, 17–18.
- BABUKIĆ, V., **listovi K. Jarnevićevoj**, u: M. Šrepel, *Listovi iz ostavine Dragojle Jarnevićeve*, u: *GPKH*, III: **iz Zagreba od 16. 3.**, str. 205. || **iz Zagreba od 31. 3.**, str. 205. || **iz Zagreba od 9. 5.**, str. 206.
- BRLIĆ, A. T., u: *Danica ilirska*, IX: ***Molba na Ladu***, str. 25a.
- BRLIĆ, A. T., *Slava lěpote. Uspomenica za godinu 1843. [...]. Domorodkinjam od građanskoga strělačkoga dužtva na svom balu 23. veljače 1843. obdržanom posvećena. : br. [3] – [Slava vama, děve mile]*, u: M. Šrepel, *Sitnice iz ilirskog doba*, u: *GPKH*, III: str. 298.
- BRLIĆ, I. A., **listovi A. T. Brliću**, u: *Ignjat Alojzije Brlić – Pisma sinu Andriji Torkvatu, 1836. – 1855.*, I: **iz Broda na Savi od 15. 3.**, str. 55–56. || **iz Broda**

⁷¹ Zbirka narodnih pjesama s Topalovićevim komentarima.

na Savi od 8. 4., str. 56–57. || iz Broda na Savi od 1. 6., str. 57–59. || iz Broda na Savi od 24. 6., str. 59–60. || iz Broda na Savi od 8. 7., str. 60–61. || iz Broda na Savi od 19. 8., str. 62. || iz Broda na Savi od 4. 10., str. 63–65. || iz Broda na Savi od 8. 11., str. 65–68. || iz Broda na Savi od 15. 11., str. 68–70.

- ILIĆ, L., u: *DHSD*, IX: *Kresnica ili ivanjska svečanost u Slavoniji*, str. 74a–76b, 79a–80b, 81a–84a. || *Jakob plem. Svetić*, str. 173a–174b, 179a–180b.
- ILIĆ, L., *Slava lěpote. Uspomenica za godinu 1843. [...] Domorodkinjam od građanskoga strělačkoga dužtva na svom balu 23. veljače 1843. obdržanom posvećena.*: br. [13] – [Što je sunce, car na nebu], u: M. Šrepel, *Sitnice iz ilirskog doba*, u: *GPKH*, III: str. 300.
- MARJANOVIĆ, S., u: *DHSD*, IX: *moto*, str. 121. || *moto*, str. 173.
- TOPALOVIĆ, M., u: *DHSD*, IX: *moto*, str. 9. || *moto*, str. 13. || *moto*, str. 21. || *moto*, str. 77.

1844.

- BABUKIĆ, V., u: *DHSD*, X: *Kratko izvěstje o „Osmanu“ Gundulićevu*, str. 11b–12a.
- BRLIĆ, A. T., u: *Zora dalmatinska*, I: *Blagorodni gospodine uredniče!*, str. 73a–75a. || *Ljubav*, str. 193a–b.
- BRLIĆ, I. A., listovi A. T. Brliću, u: *Ignjat Alojzije Brlić – Pisma sinu Andriji Torkvatu, 1836. – 1855.*, I: iz Broda na Savi od 13. 1., str. 70–73. || iz Broda na Savi od 17. 2., str. 73–75. || iz Broda na Savi od 6. 4., str. 76–77. || iz Broda na Savi od 11. 5., str. 77–79. || iz Broda na Savi od 26. 6., str. 80–81.
- BRLIĆ, I. A., u: *Zora dalmatinska*, I: *Promišljanje o Velikoj nedjelji*, str. 146a–149a. || *Uredničtvu „Dalmatinske zore“*, str. 155b–157b. || *Razrješene zagonetke I.*, str. 163b–164b. || *Razrješene zagonetke II.*, str. 179b–180a. || *Plemeniti mladi vuk*, str. 224a–b. || *Bajke*, str. 231b–232b. || *Proljetni snijeg*, str. 248b. || *Uredničtvu „Dalmatinske zore“*, str. 274a–276a. || *Bajke*, str. 278a–b. || *Slavulj i tigar*, str. 408a–b. || *Kip i kamenar*, str. 415a–b. || *Minoš i duh*, str. 415b–416b. || *Majmun i konj*, str. 416a–b. || *Mladi Perzijanac*, str. 423b–424b.
- ILIĆ, L., u: *DHSD*, X: *Odluka*, str. 25a. || *Želja*, str. 109a–b. || *Soljansko jezero*, str. 177b–178b.
- MARJANOVIĆ, S., u: *DHSD*, X: *moto*, str. 125.
- OVNIČEVIĆ, S.⁷², u: *DHSD*, X: *Moć vėre*, str. 13a.
- TOPALOVIĆ, M., u: *DHSD*, X: *moto*, str. 49.
- TORDINAC, Đ., u: *DHSD*, X: *moto*, str. 57.

⁷² Stanko Ovnićević je rođen u Šamcu.

među 1837. – 1845.

- MARJANOVIĆ, S., u: J. Ravlić, *Iz uredničke ostavštine Ljudevita Gaja*, u: *GPKH*, XXXI: *Opis Beograda*, 111–120. || *Očikanja*, str. 121–122. || *Snubnica*, str. 122–123.

1845.

- BABUKIĆ, V., **list ?-u iz Zagreba od 30. 7. (koncept)**, u: T. Smičiklas, *Život i djela Vjekoslava Babukića*, 87–89.
- BABUKIĆ, V., u: *DHSD*, XI: „*Zora Dalmatinska*“ i *naprèdak našega knjiženstva*, str. 206a–207b.
- BRLIĆ, A. T., u: *Zora dalmatinska*, II: *Pěsni gosp. Andrije Torkvata Brođanina*, str. 369a–b.
- BRLIĆ, I. A., **listovi A. T. Brliću**, u: *Ignjat Alojzije Brlić – Pisma sinu Andriji Torkvatu, 1836. – 1855.*, I: **iz Broda na Savi od 1. 1.**, str. 81–82. || **iz Broda na Savi od 8. 2.**, str. 83–86. || **iz Broda na Savi od 29. 3.**, str. 86–90. || **iz Broda na Savi od 9. 4.**, str. 90–92. || **iz Broda na Savi od 8. 5.**, str. 96–98. || **iz Broda na Savi od 5. 11.**, str. 103–104. || **iz Broda na Savi od 3. 12.**, str. 105–106.
- BRLIĆ, I. A., u: *Zora dalmatinska*, II: *Udovica iz Zegre*, str. 7a–8b. || *Mladi i stari meded*, str. 16b. || *Basna*, str. 24a. || *Basna*, str. 40b. || *Basna*, str. 48a.
- FILIPOVIĆ, I., u: *DHSD*, XI: *Mome rodu o novom godu*, str. 5a–6a. || *Danici i bratji slavenskoj*, str. 165a–166a.
- FILIPOVIĆ, I., u: *Zora dalmatinska*, II: *Krasna đeva*, str. 257a–b. || *Sebi i dragoj*, str. 281a. || *Pěsma potlim svršenog posla*, str. 353a–b. || *Đevojkam i gospojam slovinskim*, str. 361a–362a.
- MARJANOVIĆ, S., u: *DHSD*, XI: **moto**, str. 173.
- OKRUGIĆ, I., u: *DHSD*, XI: **Danici za novu godinu**, str. 1a–2a.
- OKRUGIĆ, I., u: *Zora dalmatinska*, II: *Moja ptica*, str. 225b–226b.
- TOPALOVIĆ, M., *Veselje majke Slavonije pri udaji svoje kćeri lěpote Srěmice*.
- TOPALOVIĆ, M., u: *DHSD*, XI: **moto**, str. 1. || **moto**, str. 9.
- TORDINAC, Đ., *Visokorođenomu i presvětlomu gospodinu gospodinu Franji baronu Kulmeru, [...], prigodom sjajnog njegovog uvoda u vrhovno župansko dostojanstvo sl. Srěmske županije dana 16. travnja 1845. obdržavanoga*.
- TORDINAC, Đ., u: *DHSD*, XI: **moto**, str. 81.
- VESELIĆ, F.⁷³, u: *LMHSGD*, IV: *Ognjica slezenska*, str. 27–28.

1846.

- BABUKIĆ, V., u: *DHSD*, XII: „*Ilirsko-němačko-talijanski mali rěčnik*“ od *Josipa Drobnića*, str. 105b–106b.

⁷³ Nismo našli gdje je Franjo Veselić rođen.

- BABUKIĆ, V., u: *Obći zagrebački kalendar*, I/2: *Několiko rěčt o pravopisu*, str. XXVII–XXXVI.
- BRLIĆ, A. T., u: *Zora dalmatinska*, III: *Progonstvo neslogi*, 65a–65b. || *Protrešanje – Svak na svoju, evo primjer!*, str. 66a–69a. || *Ljudevit*, str. 79. || *Pěsničtvo – San i istina*, str. 89a–90a. || *Boj Parisa i Menlava*, str. 137–138.
- BRLIĆ, I. A., listovi A. T. Brliću, u: *Ignjat Alojzije Brlić – Pisma sinu Andriji Torkvatu, 1836. – 1855.*, I: **iz Broda na Savi od 7. 2.**, str. 107–110. || **iz Broda na Savi od 2. 6.**, str. 110–112. || **iz Broda na Savi od 11. 7.**, str. 112–115. || **iz Broda na Savi od 29. 8.**, str. 115–117. || **iz Broda na Savi od 14. 10.**, str. 118–121. || **iz Broda na Savi od 7. 12.**, str. 121–124. || **iz Broda na Savi od 21. 12.**, str. 124–126.

- BRLIĆ, I. A., u: *Zora dalmatinska*, III: *Několiko rěčt o najnovijima proměna- ma u ilirskom ograničkom vrstopisu*, str. 82a–87a, 90a–91b. || *Uspomena jednog od naših glavnijih i slavnijih pisateljā*, 94b–95a. || *Skorup od lěkarije iliti Salernitanski nauci kako se dobro zdravlje uzdržati može*, str. 95a–96a, 118b–120b, 128a–b, 166a–167a. || *Poštovanomu uredničtvu „Dalmatin- ske zore“*, str. 242a–b. || *Premudroga Katona čudoredni nauci*, str. 248a–b, 262b–263b, 271a–272a, 280a–b, 287a–288b, 302b–304b. || *Nadodatak k „Čudorednim naucim premudroga Katona“*, str. 310b–311b. || *Naredbe kr- stjanskoga življenja*, str. 342a–343b. || *Koristne čudoredne uprave za življe- nje*, str. 352a–b.
- FILIPOVIĆ, I., u: *DHSD*, XII: *Měsecu*, str. 9a–b. || *Gdje je pjesnika stan?*, str. 115a–b. || *Slavoncem*, str. 139a–140b. || *Izvor mojih pěsamā*, str. 197a–198a.
- MARJANOVIĆ, S., u: *DHSD*, XII: **moto**, str. 5. || **moto**, str. 69.
- OKRUGIĆ, I., u: *DHSD*, XII: **Sriemu našem na slavu**, str. 5a–6a.
- OKRUGIĆ, I., u: *Zora dalmatinska*, III: *Svim mladim Dalmatinkam*, str. 17a–b. || *Pobožni uzdasi Bogu*, str. 129b–130b. || *Davorija*, str. 209a–b. || *Što je prijatelj?*, str. 372b. || *Veselje i tuga svrhu domovine, ali uteha istoj*, str. 399a–b. || *Fruškoj gori*, str. 402–403.
- TOPALOVIĆ, M., u: *DHSD*, XII: **moto**, str. 151.
- VESELIĆ, K. J.⁷⁴, u: *Zora dalmatinska*, III: *Slovnica – sklanjanja*, str. 269a–271a; 300a–301a; 306a–307a. || *Nauk seljaku o maku*, str. 301b–302a. || *Odgojenje domaćih živinā*, 307a–309b. || *Želja jednoga Ilira*, str. 311b. || *Odhranjivanje svinjā (krmakā)*, str. 335a–336a. || *Prosta upućenja poljskoga rađenja za seljaka*, str. 349b–350b. || *Veļučeni gospodine brate uredniku*, str. 361b–362a. || *Nikoliko ričt o ječmu, hordeum*, str. 389a–390a. || *Koristne uprave životu čudoredne*, str. 395b.

⁷⁴ Krunoslav Joso Veselić je rođen u Đakovu.

1847.

- BRLIĆ, A. T., u: *DHSD*, XIII: *Dopis iz Beča*, str. 56a–b.
- BRLIĆ, I. A., listovi A. T. Brliću, u: *Ignjat Alojzije Brlić – Pisma sinu Andriji Torkvatu, 1836. – 1855.*, I: **iz Broda na Savi od 30. 1.**, str. 126–128. || **iz Broda na Savi od 15. 3.**, str. 129–131. || **iz Broda na Savi od 19. 4.**, str. 131–133. || **iz Broda na Savi od 7. 5.**, str. 133–135. || **iz Broda na Savi od 13. 5. + pripisak od 15. 5.**, str. 135–136. || **iz Broda na Savi od 31. 5.**, str. 137–138. || **iz Broda na Savi od 10. 6.**, str. 139–140. || **iz Broda na Savi od 16. 8.**, str. 141–145. || **iz Broda na Savi od 15. 9.**, str. 145–148. || **iz Broda na Savi od 16. 10.**, str. 148–150. || **iz Broda na Savi od 6. 11.**, str. 150–151. || **iz Broda na Savi od [kraja studena]**, str. 152. || **iz Broda na Savi od 13. 12.**, str. 152–155.
- BRLIĆ, I. A., u: *Zora dalmatinska*, IV: *Šta se to dogodi, šta li će još biti?*, str. 77a–79b, 83b–84b, 94a–95b. || *O izobraženju i knjiženstvu*, str. 121a–123b, 125a–127b, 129b–130b.
- [FILIPOVIĆ, I. I RIESEL, M.], *Elizabeta ili Prognani u Sibiriji*.
- FILIPOVIĆ, I., u: *DHSD*, XIII: *Poraz hrasta stolétnog*, str. 33a–34. || **moto**, str. 45. || *Rěč mlađoj braći*, str. 45a–46b. || *Pokraj Save u tihoj noći*, str. 71a–72a. || *Nje krasote*, str. 137a–138a. || *Tužnoj ljubi*, str. 177a–178a.
- [FILIPOVIĆ OD HELDENTHALA], A., u: *DHSD*, XIII: *Gospodinu Šimi Starčeviću*, str. 50a–51b.
- LATKOVIĆ, S.⁷⁵, u: *DHSD*, XIII: *Moja samoća*, str. 133a–134b.
- LATKOVIĆ, S., u: *Zora dalmatinska*, IV: *Ništo o vračarama, nagraisajim, činima, vilam i višticam*, 139a–140b, 142b–144b, 147a–148b, 151b–152b, 154a–156a.
- MARJANOVIĆ, S., u: *DHSD*, XIII: **moto**, str. 169. || **moto**, str. 173. || **moto**, str. 193.
- OKRUGIĆ, I., u: *DHSD*, XIII: *Věrnost i stalnost ilirska*, str. 149a–150a.
- TOPALOVIĆ, M., u: *DHSD*, XIII: **moto**, str. 33.
- VESELIĆ, F., u: *LMHSGD*, IV: *Kratko upućenje za one koji s roгатom marhom (govedami) posla imadu*, str. 95–97.
- VESELIĆ, K. J., u: *Zora dalmatinska*, IV: *Češljugar (carduelis) i ptičar*, str. 8b. || *Lav, magariac i zec*, str. 40b. || *Pričica*, str. 40b. || *Kurjak-vuk i roda (ciconia)*, str. 64a. || *Soko i seljanin*, str. 64a. || *Pričica*, str. 102b. || *Mat i dvi kćeri*, str. 108b. || *Stražnji uzdasi žalujućega srdca*, str. 123b–124a. || *Dvi pričice*, str. 168b.
- VESELIĆ, K. J., u: *LMHSGD*, VI: *Osobita vrsta laganog duhana*, str. 57–59. || *Broč (Rubia tinctorum, die Färberröthe, der Krapp)*, str. 93–95. || *Vrbovnik*, str. 110–112. || *Naše šumarstvo*, 117–120. || *Hmelj ili melj (Humulus*

⁷⁵ Nismo našli gdje je Stipan Latković rođen.

lupulus, der Hopfen), str. 120–124. || **Šafran (Crocus sativus, der Saffran)**, str. 124–126. **C) Odgovori na pitanje prvo – d) Člana g. Krunoslava Jose Veselića**, str. 168–171.

1848.

- BABUKIĆ, V., u: *DHSD*, XIV: **Rodoljubi slavjanski svomu obćeljubljenomu Josipu Jelačiću, dalmatinsko-hrvatsko-slavonskomu banu**, str. 185a–186a.
- BRLIĆ, A. T., **list(ovi)**, u: I. Brlić Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*, u: *GPKH*, XVI: a) **A. Sukiću: iz Beča od 11. 4.**, str. 106–107. // b) **I. Filipoviću: iz Beča od 12. 4.**, str. 91–93 // c) **B. Šuleku: iz Beča od 29. 5.**, str. 107. // d) **I. Kukuljeviću Sakcinskomu: iz Beča od 29. 5.**, str. 107. // e) **Narodnomu vijeću slovačkomu: iz Zwölfaringa od 21. 10.**, str. 108. // f) **barunu F. Kulmeru: iz Bruxellesa od 13. 12. (u vlastoručnom prijepisu)**, str. 93–94. // **iz Pariza od 21. 12. (u vlastoručnom prijepisu)**, str. 95. // g) **J. Jelačiću, banu hrvatskomu, dalmatinskomu i slavonskomu: iz Pariza od 17. 12. (u vlastoručnom prijepisu)**, str. 94. // **iz [Pariza] od 31. 12. (u vlastoručnom prijepisu)**, str. 96.
- BRLIĆ, A. T., **listovi Ljudevitu Gaju**, u: V. Deželić, *Pisma pisana dru Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828. – 1850.)*, u: *GPKH*, VI: **iz Beča od 5. 5.**, str. 29–31. // **iz Beča od 8. 5.**, str. 31–33. // **iz Beča od 22. 5.**, str. 34–35.
- BRLIĆ, A. T., **ulomak dnevnika od 17. 9. – 1. 12., pisan 16. 12.**, u: I. Brlić Mažuranić, *Ulomci dnevnika Andrije Torquata Brlića, I.* // **ulomak dnevnika od 1. 12. – 31. 12.**, u: I. Brlić Mažuranić, *Ulomci dnevnika Andrije Torquata Brlića, II.*
- BRLIĆ, A. T., u: *DHSD*, XIV: **Književna viest**, str. 24a–b. // **Pazke vrhu Srbije**, str. 149a–151a, 153a–155b, 158a–159b, 161a–163a, 165a–166a.
- BRLIĆ, A. T., u: *Zora dalmatinska, V: Rič braći dalmatinskoj iz Beča*, str. 129a–130a. // **Čuj Dalmaciju!**, str. 159a–160a. // **Pobjeda Slavjanā na bečkom sboru**, str. 164a–164b. // **Tri riči**, str. 164b.
- BRLIĆ, I. A., **listovi A. T. Brliću**, u: *Ignjat Alojzije Brlić – Pisma sinu Andriji Torkvatu, 1836. – 1855.*, I: **iz Broda na Savi od 10. 1.**, str. 155–158. // **iz Broda na Savi od 9. 2.**, str. 159–163. // **iz Broda na Savi od 15. 3.**, str. 163–167.
- BRLIĆ, I. A., u: *Zora dalmatinska, V: Književnost*, str. 54b–55a. // **Dositka**, str. 56b.
- FILIPOVIĆ, F., u: *DHSD*, XIV: **Nevjerni vojno**, str. 193a–194a.
- FILIPOVIĆ, I., u: *DHSD*, XIV: **moto**, str. 125. // **Zarobljeni sokol**, str. 125a–127a. // **Što je bolje?**, str. 141a–b. // **Moć pjevanja**, str. 213a–214a.
- TOPALOVIĆ, M., **list(ovi)**, u: I. Brlić Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*, u: *GPKH*, XVI: **A. T. Brliću iz Đakova od 12. 3.**, str. 166–168. // **[J. J. Strossmayeru i A. T. Brliću] iz Đakova od 12. 3.**, str. 168–171. // **istima**

iz **Đakova od 7. 4.**, str. 171–175. || **A. T. Brliću iz Đakova od 28. 4.**, str. 175–177. || **J. J. Strossmayeru i A. T. Brliću iz Đakova od 30. 4.**, str. 177. || **J. J. Strossmayeru iz Praga od 24. 6.**, str. 177–178. || **istomu iz Budyšina/Bautzena od 8. 7.**, str. 178–179. || **A. T. Brliću iz Budyšina/Bautzena od 14. 7.**, str. 180–181. || **J. J. Strossmayeru iz Đakova od 20. 9.**, str. 181–183.
 • VESELIĆ, K. J., u: *LMHSGD*, VII: *Upućenje u poljskom radenju*, str. 5–12. || *Voćarstvo*, str. 26–28, 55–58. || *Nauk o duhanu*, str. 43–46. || *Spisak vinove loze u Slavoniji*, str. 54–55. || *Šumarstvo*, str. 113–117, 142–144, 170–171.

1849.

• BRILIĆ, A. T., **list(ovi)**, u: I. Brlić Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*, u: *GPKH*, XVI: a) **J. Jelačiću, banu hrvatskomu, dalmatinskomu i slavonskomu: iz [Pariza] od 29. 1.** (u vlastoručnom prijepisu), str. 96–97. || **iz [Pariza] od 3. 3.** (u vlastoručnom prijepisu), str. 102. || **iz [Pariza] iz [okolo 19. 3.]** (u vlastoručnom prijepisu), str. 103. || **iz [Bruxellesa] iz [lipnja?]** (koncept), str. 103–104. || **iz [Pariza] iz [srpnja]** (u vlastoručnom prijepisu), str. 104–105. // b) **barunu F. Kulmeru: iz [Pariza] od 5. 2.** (u vlastoručnom prijepisu), str. 98. // c) **I. Garašaninu: iz Pariza od 11. 2.** (koncept), str. 98–99. || **iz [Pariza] od 17. 2.** (u vlastoručnom prijepisu), str. 99–100. || **iz Pariza od 19. 2.** (u vlastoručnom prijepisu), str. 100–101. || **iz [Pariza] od 25. 2.** (u vlastoručnom prijepisu), str. 101–102.
 • BRILIĆ, I. A., u: *Zora dalmatinska*, VI: *Razbroj događajā u Austriskoj carevini godine 1848.*, str. 29a–31b, 35b–36b || *Sloboda, jednakost, bratstvo*, str. 41b–43a.
 • STOJANOVIĆ, M., u: *Danica ilirska*, XV: *Nješto o izobraženosti*, str. 198a–199b.
 • TOPALOVIĆ, M., **list(ovi)**, u: I. Brlić Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*, u: *GPKH*, XVI: **A. T. Brliću iz Đakova od 15. 1.**, str. 183–190. || **opatu Adamu Sukiću iz Vicenze od 4. 6.**, str. 190–192. || **A. T. Brliću iz „kod Sv. Breka“ od 29. 8.**, str. 192–194.
 • VESELIĆ, K. J., u: *LMHSGD*, VIII: *Pecivo hlěba (kruha)*, str. 60–62. || *Prirodo- ili naravopisje nēke kućno-hasnovite rasteži*, 79–80. || *O spravljanju žita i lětine*, str. 103–110. || *Livadarstvo (t. j. gojenje livadā)*, str. 117–125. || *Od domačih kreljutastih životinjā*, str. 161–174.

1850.

• BRILIĆ, A. T., **list J. Jelačiću, banu hrvatskomu, dalmatinskomu i slavonskomu: iz [Londona] iz [1850.]** (koncept), u: I. Brlić Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*, u: *GPKH*, XVI, str. 105–106.

1851.

- BRLIĆ, A. T., u: *Kolo*, VIII: *Listine hrvatske*, str. 81–101. || *Lamartine-ov put kroz Bugarsku i Srbiju*, str. 101–107. || *Knjižnica narodnog Muzea zagrebačkoga*, str. 131–142. || *Knjigopis*, str. 145–159.
- FILIPOVIĆ, I., u: *Kolo*, VIII: *Bršljanke*, str. 143–144.

1852.

- BRLIĆ, I. A., *Kraljodvorski rukopis*, u: *Polyglotta Kralodvorského rukopisu*, str. 315–386.
- BRLIĆ, I.⁷⁶, u: *Neven*, I: *Život i djela J. Kollára*, str. 103–107. || *Naricanje za J. Kollárom*, str. 107–108. || *Adam Mickiević*, 119–120.
- FILIPOVIĆ, F., u: *Neven*, I: *Georgiana*, str. 689–693.
- FILIPOVIĆ, I., u: *Neven*, I: *Nahod*, str. 33–42; 50–59. || *Najsladi glasi*, str. 81. || *Naš život*, str. 305. || *Njen pogled*, str. 529. || *O važnosti pučkih školā*, 613–615. || *Ognjeni zmaj*, str. 634–638; 649–654; 663–670; 678–687. || *Ljubezne želje*, str. 673–674.
- ILIĆ, L., u: *Neven*, I: *Kraljeva Velika (Iz sbirke starožitnosti kraljestva Slavonskog)*, str. 788–792.
- STOJANOVIĆ, M., u: *Neven*, I: *Vrač*, str. 76–77. || *Vitez Senčević*, str. 80–85. || *Sužanj*, str. 146–151, 161–163. || *Kralj Vladislav*, str. 201–205. || *Nješto o izobraženju nježnog spola*, str. 261–263. || *Ženitba Stojanova. Polag narodne pjesme.*, str. 310–316. || *Opet nešto o izobraženju nježnog spola*, str. 330–331. || *Nad grobom svoje mile supruge. (Preminuvše 15. svibnja 1852.)*, str. 382. || *Plemenita Špartanka*, str. 519–522.
- VESELIĆ, K. J., u: *Neven*, I: *Neoženjen trgovac*, str. 504–507.

1853.

- BRLIĆ, A. T., u: *Gospodarske novine*, I: *Lětina*, str. 142a–b. || *Putovanje moje g. 1853. po nekih predelih Slavonije*, str. 205b–206b; 212a–213b; 217b–218b.
- BRLIĆ, I. A., u: *Gospodarske novine*, I: *Trgovačke vjesti*, str. 15b.
- FILIPOVIĆ, I., u: *Danica ilirska*, XVI: *Jelica*, str. 33a–34b.
- FILIPOVIĆ, I., u: *Gospodarske novine*, I: *Prirodni (naravski zemljopis)*, str. 6b–7a; 12a–b; 16a; 31a–b; 70b–71b. || *Lépo ti je kad čovék zna čitati i pisati*, str. 96b.
- FILIPOVIĆ, I.⁷⁷, u: *Neven*, II: *Harriet Beecher Stowe, spisateljica glasovitoga romana „Uncle Tom's Cabin“*, str. 26–28. || *Ruža*, str. 225–229. || *Iskrenost*, str. 259–262. || *Svaki za se a Bog za sve*, str. 353–357; 357–363; 370–374; 391–395.

⁷⁶ Ignjat Brlić je rođen u Brodu na Savi.

⁷⁷ Za autora v. Narančić Kovač i Milković 2010.

- FILIPOVIĆ OD HELDENTHALA, A., u: *Gospodarske novine*, I: **Gorjani**, str. 69b–70b.
- ILIĆ, L., u: *Neven*, II: **Gaibia, turski prorok (Iz sbirke slavonskih starožitnosti Luke Ilića Oriovčanina)**, str. 458–460. || **Stara Gradiška (Iz sbirke slavonskih starožitnosti Luke Ilića Oriovčanina)**, str. 467–470.
- JURKOVIĆ, J., u: *Danica ilirska*, XVI: **Basne**, str. 38b–40b, 43a–44b, 51a–52b. || **Iz Zagorja**, str. 50a–51a. || **Ulomak iz putopisa J. J. pisanog za S. J.**, str. 54b–56b, 59b–60a, 62b–64a, 67a–68a. || **Vječnost**, str. 61a–b. || **Nesuđeno – neoteto**, str. 72a–75a, 78a–79b, 81b–84a, 86b–88a, 90a–91b, 94b–96a, 98a–99b, 101b–102a, 106a–107b, 109b–111a, 113a–114b, 117a–118b. || **Ljubav**, str. 101a. || **Pjesan pri izhodu sunca u dolini Šaverskoj dana 13. svibnja 1853.**, str. 77a–78a. || **Savjet prijatelju**, str. 81a–81b. || **Sviet kao što jest**, str. 121a–123a, 125a–126b, 129a–130a, 133b–135a. || **Kako se najbolje možemo naučiti svoj matrnji i tuđe jezike**, str. 126b–127b, 130a–131a, 135a–136a. || **Car svieta**, str. 137a. || **K karakteristikci Slavjanā u Šlezkoj**, str. 137b–139a, 142a–143b. || **Smrt rabina Ben-Davida**, str. 148a–b. || **Ljubav pjesnikova**, 163a–164b, 165a–168b, 169a–171b. || **O pismenih i abecedah uobće**, str. 171a–172b, 174a–175a.
- MARJANOVIĆ, S., u: *Gospodarske novine*, I: **Levanska Varoš**, str. 87a–b. || **Nošaji (nošnje)**, str. 237b–238a; 250b–251b.
- STOJANOVIĆ, M., u: *Neven*, II: **Sunčanica**, str. 81–85. || **Veteranska špilja u Banatu**, str. 302. || **Prosvjeta nježnoga spola**, str. 395–397. || **Naobraženje čovjeka**, str. 552–554.
- VESELIĆ, K. J., u: *Gospodarske novine*, I: **Seljanski sastanci**, str. 10b–11b. || **Nešto o voćarstvu**, str. 53b–54a. || **Hrtkovci**, 59a–60a. || **Prirodni pojav**, str. 125a.

1854.

- BRLIĆ, A. T., u: *Neven*, III: **Poslaničtvo rusko na sultana g. 1668. 25 siečnja**, str. 203–204. || **Banovanje Jurja Zrinjskoga 1622.**, str. 670. || **Slavenske starine u Englezkoj**, str. 700–703. || **Slavenske starine u Draždanih**, str. 731–732.
- BRLIĆ, I., u: *Neven*, III: **Bosna, Krajina i Primorje hrvatsko**, str. 315–319. || **Slavonija – Put iz Vukovara do Siska**, str. 422–427; 441–443.
- FILIPOVIĆ, F., u: *Neven*, III: **Osveta**, str. 258–269; 274–276; 290–292.
- [FILIPOVIĆ, I.], u: *Neven*, III: **Lepirice**, str. 17a–b; 33a–b; 241a–b. || **Listovi za naš krasni spol**, str. 218–222; 276–280; 410–413; 452–458; 518–524. || **Što ljubeznom djevu čini?**, str. 273a–b.
- ILIĆ, L., u: *Neven*, III: **Iz zbirka starožitnosti Kraljestva Slavonije. I. Biela Stina; II. Raić, III. Subocki grad; IV. Požega**, str. 429–430; 476–477; 502–510; 524–526; 532–534.
- JURKOVIĆ, J., u: *Neven*, III: **Slavenske vjesti. (Slavenski ples u Beču)**, str.

143b–144b. || *Poklade u Slovačkoj 1854.*, str. 165–170. || *Čestitka*, str. 205. || *Da s' ostala što si*, str. 385–391; 401–406. || *Grčka povjestnica: kao predmet učenja i čitanja za našu mladež*, str. 489–494.

- OKRUGIĆ, I., u: *Neven*, III: *Sladkim uspomenama*, str. 827–828.
- STOJANOVIĆ, M., u: *Gospodarske novine*, II: *Osobito postupanje naroda našega kod poljodjelstva, rukotvorstva, ribarenja, lova, gospodarstva*, str. 53b–56b; 59a–60b; 62b–64a; 66a–67a; 71b–72b; 76a–76b; 79b–80b; 84a–86a. || *Čime i kako se zanima dobar gospodar ili kućnik kroz godinu?*, str. 94a–95a; 99a–100a.
- STOJANOVIĆ, M., u: *Neven*, III: *Četiri godišnje dobe na slavonskom stanu*, str. 53–55; 68–70. || *Turci u Slavoniji*, str. 104–105; 123–127. || *Zločinac*, str. 210–212; 225–228; 242–244. || *Nješto iz prirodopisa Slavonije*, str. 269–270; 286–287; 299–300. || *Nješto o praznovjerju i predsudah našega prostoga puka*, str. 458–460. || *Harambaša*, str. 497–503; 513–517; 529–532. // u: *Književna priloga k „Nevenu“*, broj 2: *Nješto o našem domaćem knjižtvu*, str. X–XI.
- VESELIĆ, K. J., u: *Gospodarske novine*, II: *Žito (žitak)*, str. 17b–20b.

1855.

- BRLIĆ, A. T., u: *Neven*, IV: *Životopisi slavnih muževā iz obitelji Erdödskih Bakačā – I. Toma Bakač*, str. 115–119; 132–139; 151–155; 167–171; 181–187; 197–200.
- FILIPOVIĆ, F., u: *Neven*, IV: *Prsten*, str. 497–500; 522–524; 540–541; 571–573.
- [FILIPOVIĆ, I.], u: *Neven*, IV: *Listovi za naš krasni spol*, str. 23–29; 310–315.
- ILIĆ, L., u: *Neven*, IV: *Zemun – Iz sbirke starožitnostī Kraljestva Slavonije Luke Ilića Oriovčanina*, str. 43–45, 62–63, 78, 92–93, 107–109. || *Kupinovo – Iz sbirke starožitnostī Kraljestva Slavonije*, str. 204. || *Iz sbirke starožitnostī Slavonije – III. Viškovci*, str. 490–492. || *Iz sbirke starožitnostī Slavonije – IV. Crkvišće*, str. 521–522.
- JURKOVIĆ, J., u: *Neven*, IV: *Ulomci iz lomna i kršovita života starovjerskoga pučkoga učitelja*, str. 49–56; 65–70; 81–87. || *Moja o kazalištu*, str. 511–516. || *Misli o jeziku*, str. 554–557; 567–569.
- OKRUGIĆ, I., u: *Zagrebački katolički list*, VI: *Spomeni se, čovče, da si prah*, str. 57a–b. || *Nješto o Moroviću*, str. 220a–221a.
- OKRUGIĆ, I., u: *Neven*, IV: *Kameno i ledeno*, str. 56.
- STOJANOVIĆ, M., u: *Gospodarske novine*, III: *O vinogra darstvu*, str. 74a–b, 78a–b. || *O poljodjelstvu*, str. 109b–111a, 118a–b, 125a–126b, 139a–141a. || *O pčelarstvu*, str. 147b–148b, 152a–153a. || *O odgojivanju murvā ili dudovā i o odhranjivanju svilenih bubā*, 164a–165a, 167b–168b, 176b–177b.
- STOJANOVIĆ, M., u: *Neven*, IV: *Krunoslava*, str. 528–529; 545–546; 559–561.

1856.

- BRLIĆ, A. T., u: *Gospodarski list*, IV: *Iz Beča 28. studena*, str. 228a–229b.
- BRLIĆ, A. T., u: *Neven*, V: *Životopisi slavnih muževā porodice Bakač–Erdődijanske – II. Simo, biskup zagrebački. 1518–1543.*, str. 265–272; 296–299.
- [FILIPOVIĆ, I.], u: *Neven*, V: *Listovi za naš krasni spol*, str. 56–61; 122–124; 151–153. || *Tri leptira*, str. 78–79. || *Novi svijet i stari*, str. 79. || *Božja dobrota*, str. 105. || *Mudri sinak*, str. 169.
- OKRUGIĆ, I., u: *Zagrebački katolički list*, VII: *Na blagdan imena Isusova*, str. 17a–8a. || *Něšto o Moroviću*, str. 220a–221a.
- STOJANOVIĆ, M., u: *Neven*, V: *Slike iz domaćega života našega slavonskog naroda*, str. 53b–56b; 82b–85b; 116b–118b; 149a–151b; 179b–182a; 244b–248a; 272a–274a; 299b–301b; 326a–327a; 341a–347a. || *Crte iz Sriema*, str. 203b–206b. || *Slava imendana u manastiru Grgetegu*, str. 206b–208b.

1857.

- STOJANOVIĆ, M., u: *Neven*, VI: *Slike iz domaćeg života slavonskoga našeg naroda*, str. 22–26; 70–74. || *Jedan dan u Beogradu*, str. 74–78.

1858.

- FILIPOVIĆ, F., u: *Neven*, VII: *Bošnjaci*, str. 134–136; 151–153; 167–169; 183–184; 199–202. || *Bitka kod Slankamena*, str. 230–232.
- FILIPOVIĆ, I., u: *Narodna knjiga – Koledar za godinu 1858.*, [I]: *predgovor*, str. [III]–[IV]. || *Koledarski razbroj*, str. [XVII]–[XX]. || *Novi satir*, str. 3–11. || *Sevastopoljske slike*, str. 22–39. || *Stoljetna svetkovina reda Marije Terezije*, str. 39–42. || *Veličina svieta*, str. 55–58 || *Tajne vrijuće vode*, str. 66–70. || *Tuča (grad, led)*, str. 70–73. || *Krt*, str. 73–75. || *Slipe miš*, str. 76–77. || *Djetelj*, str. 77–78. || *Savjeti za naše zanatnike*, str. 79–87. || *Zdravlje djetinstva i mladosti*, str. 87–101. || *Kučevnost*, str. 101–103. || *Iskrice, za pučke učitelje*, str. 103–111. || *Breske*, str. 125–129. || *Mali cvjetnjak za stare i mlade*, str. 159–170. || *Kratak naputak u poštarini*, str. 181–182. || *Pregled europskih vladarā*, str. 184–189. || *Književni oglasnik*, (204)–(208).
- FILIPOVIĆ, I., u: *Neven*, VII: *Njekoliko rieči o našoj prozi*, str. 28–31. || *Pra- vac naše književnosti*, str. 58–60; 72–74; 91–93. || *Dopis [5. svibnja imasmo u Požegi učiteljski sastanak...]*, str. 169–170. || *Kako bi se školom podić dalo duševno i stvarno blagostanje našega naroda*, str. 170–173. || *Što da se još u pučkih i glavnih školah uči?*, str. 202–204. || *Kako se naš ženski naraštaj odgojiva*, str. 364–366.
- JURKOVIĆ, J., *Tri lipe*.
- JURKOVIĆ, J., u: *Neven*, VII: *Ima i tomu lieka*, str. 193–199; 225–227; 257–

259. || *Vražja bara*, str. 281–292; 305–314.

- OKRUGIĆ, I., u: *Neven*, VII: *Vezirac i tekije*, str. 130–133; 145–151; 162–166; 178–183; 194–198; 221–215; 225–229.
- STOJANOVIĆ, M., u: *Neven*, VII: *Uzdisanje stvora*, str. 236–237; 249–251; 264–265.

C) Etnografski tekstovi objavljavani u *ZNŽOJS* u periodu 1897. – 1939.

- VARNICA, Š., u: *ZNŽOJS*, V: *Iz Gradišta*, str. 120–131; 298–320. (1900.)
- ČOLIĆ, Đ., u: *ZNŽOJS*, VIII: *Križari – Običaji u Varošu u Slavoniji*, str. 113–118. (1903.)
- FILAKOVAC, I., u: *ZNŽOJS*, X: *Vjerovanja (Retkovci u Slavoniji)*, str. 144–149. (1905.)
- FILAKOVAC, I., u: *ZNŽOJS*, XI: *Ženidba (Narodni običaji u Retkovicima (Slavonija))*, str. 108–128. (1906.)
- JURIC B., u: *ZNŽOJS*, XIII: *Igre (Iz Privlake i Komljetinaca u Slavoniji)*, str. 267–292. (1908.)
- FILAKOVAC, I., u: *ZNŽOJS*, XIX: *Godišnji običaji (Retkovci u Slavoniji)*, str. 153–175. (1914.)
- ČOLIĆ, Đ., u: *ZNŽOJS*, XXI: *Godišnji običaji (Varoš u Slavoniji)*, str. 143–147. (1917.)
- JURIC, B., u: *ZNŽOJS*, XXIII: *Razgovori (Otok u Slavoniji)*, str. 291–305. (1918.)
- PAPRATOVIĆ, M., u: *ZNŽOJS*, XXXII/2: *Narodne pripovijetke iz okolice Đakova⁷⁸ s komentarima i poredbenim pregledom*, str. 85–195. (1939.)

4. Analiza

1.1. Nastavak instrumentala jednine dvadeset i dvaju zasvjedočenih *nomena agentis* izvedena sufiksom *-ār-* iz slavenskoga (hrvatskoga) korijena je u pravilu *-om*: *čuvar* (7x), *dobošar* (1x), *gospodar* (41x), *jurišar* (1x), *kriomčar* (1x), *kurvar* (1x), *ljekar* (12x), *mesar* (1x), *mliinar* (2x), *pekar* (1x), *pisar* (2x), *poglavar* (5x), *pjetlar* (1x), *staklar* (1x), *stanar* (1x), *strelar* (1x), *škrinjar* (1x), *šumar* (2x), *(su)vladar* (4x), *vrt(l)ar* (1x), *zidar* (1x), *ženskar* (1x).

1.2. Nastavak *-em* se zasvjedočuje samo tri puta: u jednom zasvjedočenju imenice *mliinar* M. A. Relkovića (1761.), u jednom zasvjedočenju imenice *poglavar* N. Hadžića (1828.) i u jednom zasvjedočenju imenice *pisar* S. Mar-

⁷⁸ 41 pripovijest od deveterih kazivača iz triju sela: Đakovačkih Selaca, Punitovaca i Pridvorja. Sabrano godišta 1935. i 1936.

janovića (1839.).

1.2.1. Jedino zasvjedočenje instrumentala na *-em* M. A. Relkovića, *mlinarem*, suprotstavljeno je u njegovu opusu četirima zasvjedočenima instrumentalima na *-om* (*gospodarom* (2x), *ljekarom* (2x)). Knjiga u kojoj se *mlinarem* zasvjedočuje je najstarije njegovo tiskano djelo (1761.). Nije nužno najstarije napisano, jer je četiri djela od kojih se sastoji tzv. Vinkovački rukopis, kojega je *terminus post quem non* 1767. (Matić 1916: XXVI–XXVII), mogao napisati/prevesti i prije. Ako jest najstarije njegovo napisano djelo, onda bi instrumental na *-em* mogao biti arhaizam, koji je Relković poslije zamijenio novotarskim *-om*. Taj se hipotetički arhaizam ne ovjeruje ni kod kojega od Relkoviću prethodećih ili suvremenih slavonskih pisaca čija smo djela pregledali (A. Bačić/Bačić, J. Lipovčić, A. Kanižlić, B. Tadijanović). On je u Relkovićevu jeziku mogao biti pasivan, a u konkretnom je primjeru mogao biti aktiviran instrumentalnim nastavkom *-em* u *nomen agentis* s kojim je *mlinarem* u rečenici supostavljen, *kovačem* (»Ne mrazi se s redovnici, s kovačem i s mlinarem; [...]«), pretpostavivši da *nomina agentis* izvedena sufiksom *-āč-* u slavonskom predstandardnom/protostandardnom jeziku imadijahu nastavak *-em*. Najzad, valjalo bi provjeriti nije li se priređivaču ponovnoga izdanja *Slavonskih libarica* (u *GPKH XXXIII*), A. Djamiću, potkrala pogreška u reproduciranju jedinoga zasad poznanoga primjerka izvirnoga tiskopisa.

1.2.2. Za Hadžićevo zasvjedočenje imamo dijelom drugačije tumačenje. Hadžić je po mjestu rođenja (Srijemska Mitrovica) i po mjestima prebivanja (do godišta kada je izdao *Cvitje istine*, dakle 1828.: Mitrovica – Vojka – Martinci i Hrtkovci – Nova Gradiška – Bela Crkva – Zemun; usp. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/hadzic-nikola>), najistočniji slavonsko-srijemski pisac u našem korpusu. Istočni Srijem je kraj u kojem su se slavonski varijetet hrvatskoga jezika i srpski jezik tijesno doticali. Nastavak *-em* u Hadžićevu jeziku može se tumačiti dvojako:

a) u jeziku istočnosrijemskih Hrvata prvanji nastavak je bio *-om*, kao u ostanku slavonsko-srijemskoga hrvatskoga, koji je pod utjecajem srpskoga bio u nekom času zamijenjen nastavkom *-em*

b) u jeziku istočnosrijemskih Hrvata prvanji nastavak je bio *-em*, a promjena *-em* > *-om*, provedena u ostanku slavonsko-srijemskoga hrvatskoga, nije zahvatila istočnosrijemski rub slavonsko-srijemskoga hrvatskoga zbog utjecaja srpskoga.

Pretpostavka je da je u srpskom nastavak bio *-em*, bilo jedini, bilo u dubletizmu s *-om*. Za ovu smo priliku istražili ovelik dio digitalizirane ugarskosrpske pismenosti do 1815. Rezultati su sljedeći:

dobošar

a) nastavak -om:

- VUJIĆ, J., *Rukovodstvo k francuzstěj gramaticě*, 371. (1805.)

gospodar

a) nastavak -om:

- JANKOVIĆ, E., *Trgovci*, I, 5, str. 14; I, 10, str. 33; II, 2, str. 53; III, 11, str. 108. (1787.)
- STOJKOVIĆ, A., *Srpski sekretar*, 317; 389; 470; 482. (1802.)
- VUJIĆ, J., *Rukovodstvo k francuzstěj gramaticě*, 377. (1805.)
- ŽIVKOVIĆ, J., *Palmovo listvije*, I, 66; 101. (1808.)
- LAZAROVIĆ, J., *Sobranije moralnih veščej*, 84. (1809.)
- VUJIĆ, J., *Mladi Robinzon*, 361. (1810.)
- VIDAKOVIĆ, M., *Ljubomir u Jelisijumu*, I, 174. (1814.)
- VUJIĆ, J., *Kreštalica*, 97. (1814.)
- ŽIVKOVIĆ, S., *Priključenija Telemaka*, 83. (1814.)

ključar

a) nastavak -om:

- ŽIVKOVIĆ, S., *Priključenija Telemaka*, 560. (1814.)

lađar

a) nastavak -om:

- LAZAREVIĆ, N., *Život Robinzona Kruse*, I, 502. (1799.)

ljekar

b) nastavak -em:

- STOJKOVIĆ, A., *Aristid i Natalija*, I, 50. (1801.)

mitar

b) nastavak -em:

- BERIĆ POPOVIĆ, J., *Žitije Isusa Hrista*, 114. (1812.)
- POPOVIĆ, G., *Put u raj*, 177. (1815.)

poglavar

a) nastavak -om:

- ŽIVKOVIĆ, S., *Priključenija Telemaka*, 478. (1814.)

vodeničar

a) nastavak *-om*:

- VIDAKOVIĆ, M., *Ljubomir u Jelisijumu*, I, 107; 137; 353; 389. (1814.)

vračar

a) nastavak *-om*:

- ASI-MARKOVIĆ, P. OT, *Stematografija sireč opisanije načalnago proishoždenija Ciganov mađarskih*, 34. (1803.)

vrtogradar

b) nastavak *-em*:

- RAKIĆ, V., *Istorija monastrja Feneka*, 12. (1799.)

zidar

b) nastavak *-em*:

- STOJKOVIĆ, A., *Srpski sekretar*, 472; 474. (1802.)

kesar (titula na srednjovjekovnom srpskom dvoru; ovamo ako je *a dug*)

b) nastavak *-em*:

- IVANOVIĆ, J., *Novi Plutarh*, I, 224. (1809.)

sekretar

a) nastavak *-om*:

- ANONIM, *Srbije plačevno pakiporabošćenije lěta 1813.*, 89. (1815.)

Zasvjedočenjā nije mnogo (broj tekstova u kojima traženo nismo našli je mnogo veći, uključujući najveći dio opusa D. Obradovića). Bistrenje fenomena dubletizma *-om/-em* u ugarskom srpskom, kako nam se sada vidi, pravocrtno vodi u mrežu hipoteza i spekulacija. Jedina je tvrda činjenica da on jest. Usput budi rečeno, V. Rakić (*vrtogradarem*) je rođeni Zemunac, u kojem varošu življahu tako N. Hadžić (od 1826. do 1833.) kako S. Marjanović (od 1837. do 1845., v. niže, pod 1.b)cc).

1.2.3. U Marjanovićevu opusu jedino zasvjedočenje instrumentala na *-em, pisarem*, suprotstavljeno je dvama zasvjedočenjima instrumentala na *-om (gospodarom, vladarom)*. Zasvjedočenje s anomaličnim nastavkom je iz igrokaza *Pravda ili Skrb poglavarā za dobro podložnikā svojih* (izdana 1839.); prvo s kanonskim nastavkom iz pjesme *Prezirani, i njegova utjeha* koju je prvo objavio u *Danici ilirskoj* (1838.), zatim u III. knjizi *Vitijā* (1839.); drugo s kanonskim iz *Prevoda iz tretje knjige „Tužnicā“ Ovidiovih – Žalospeva VII.*, izdanu u III. knjizi *Vitijā* (1839.). Pjesme u *Vitijama* nisu datirane. Predgovor prvoj knjizi *Vitijā* je iz svibnja 1838., dakle pjesme su, barem njih dio, mogle

postati 1838. ili prije. *Pravda* je, naravno, mogla biti prevedena neko vrijeme prije negoli bi objelodanjena.

U predgovoru *Pravde* Marjanović piše: »Ovaj igrokaz, pod starim naslovom *Pravdenić i Poštovančić* (sastavljen, kakono se pověda Jurem Feketiom, nęgdanjim upraviteljem gimnasiuma Požeškoga), dopade mi sręćom po jednom mojih priateljā prije nękoliko godinā još neutišten u ruke, kog pročitavši, upazih vrędnost njegovu i zato ga evo sada s promęnom naslova i osobā popravljena i umnošana jednom osobom, rodu mojemu na nevinu zabavu i razveselenje prikazujem.« U podacima koje daje članak Hrvatskoga biografskoga leksikona o Đuri Feketiju (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/fekete-juraj>) stoji da je on »[b]ogoslovni studij završio 1798. u Zagrebu te bio profesorom dječaćkog sjemeništa, na čijoj je pozornici izvedena njegova preradba drame *Liebrecht und Hönwald* (sic! namjesto *Hörwald*, op. J. B.) Karla Eckartshausena pod naslovom *Pravdenić i Poštovančić*.« Pod imenom *Pravdenić i Poštovančić* skriva se zapravo hrvatskokajkavski prijevod igrokaza s nešto drugačijim imenom deuteragonista: *Pravdenić i Poštenčić iliti Ovak biva negda na ladanju*, koji je bio premijerno izveden 1792., a poslije tri puta repriziran, 1793., 1794. i 1804. (Jug 2018: 230). »Priredio« (pohrvatio?) ga je S. Korolija »zajedno s Jurjem Feketijem« (Jug 2018: 252, prama R. Strohalu). Ishodi da je Feketi još kao student sudjelovao s Korolijom u prevođenju igrokaza i/ili njegovu višekratnom izvođenju. Ako je tako, onda je Marjanović morao poslavončiti (poštokaviti) hrvatskokajkavski tekst, ili je Feketi imao neku svoju (djelomice) slavonsku verziju. Kako bilo, u Marjanovićevoj preradi, akoprem je u cjelini pisana izglednim hrvatskim jezikom, s obiljem kajkavizama, ima nekih srpskih jezičnih elemenata, koje je Požežanin Feketi na prijehodu iz 18. st. u 19. teško mogao poznati, kamoli se njima služiti. Poglavitomislino na stanovite lekseme, npr.: *grud, lutka, blagodętelj, nevin/nevinost, vaęnost, supruga, odvažiti se, opravrci, okrom*.

Marjanović od 1837. do 1845. življaše u Zemunu (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/marjanovic-stjepan>). Uzme li se da je *Pravdu* preradio u zemunskom periodu svojega života, a to bi dokazivali gore spomenuti serbizmi, onda je i instrumentalni nastavak *-em* hipotetički mogao, kao i Hadžić, preuzeti iz srpskoga. Ako je pjesma *Prezirani, i njegova utjeha* bila napisana 1838., to bi pokazivalo da se je Marjanović u zemunskom periodu još služio i nastavkom *-om*. Zašto je baš u *Pravdi* posegao za nastavkom *-em*, ne možemo reći. Valja opaziti da je, analogno slučaju s Relkovićevim *mlinarem*, Marjanovićev *pisarem* supostavljen u rečenici s *nomen agentis* koje je izvedeno sufiksom *-(a)c-* i koje u instrumentalu ima nastavak *-em*: »Svaki se inesetni skoro na visoko sada stere, tako da se već jedan metlovežac neterpi *metlovežcem* nego *gospodinom umętnikom* nazivati; – jedan pisar ne dade se više *pisarem* nego

dominus spectabilis imenovati; [...].«

2. Nastavak instrumentala jednine *nominā agentis* posuđenih iz stranih jezika kojih se je obličje procesom jezične prilagodbe izjednačilo s obličjem imenica izvedenih sufiksom *-ār-* iz slavenskoga (hrvatskoga) korijena:

– nastavak svih četiriju posuđenica iz latinskoga je beziznimno *-om*: *kancelar* (3x), *notar* (1x), *sekretar* (1x), *vikar* (1x)

– nastavak jedine posuđenice iz grčkoga je *-om*: *poklisar* (9x)

– nastavak obadviju posuđenica iz njemačkoga je *-om*: (*krigs*)*komisar* (4x), *obrstar* (2x)

– nastavak jedine posuđenice iz mađarskoga je *-om*: *kaplar* (1x)

– nastavak obadviju posuđenica iz turskoga je *-om*: *bećar* (2x), *barjaktar* (1x).

Dakle, nastavak *nominā agentis* koja se svršuju glasovnim skupom *-ār* posuđenih iz stranih jezika kojih se je obličje procesom jezične prilagodbe izjednačilo s obličjem imenica izvedenih sufiksom *-ār-* iz slavenskoga (hrvatskoga) korijena beziznimno je *-om*.

4. Zaključak

Nastavak instrumentala *nominā agentis* izvedenih sufiksom *-ār-* iz slavenskoga (hrvatskoga) korijena je u slavonskom hrvatskom u pravilu *-om* (u našem korpusu zasvjedočeno ukupno 114 puta). Za tri iznimke od pravila kušali smo dati tumačenje, koje se svodi ili na zadržavanje *-em* kao staroga nastavka ili na primanje *-em* kao novoga nastavka pod utjecajem srpskoga. Nastavak instrumentala jednine *nominā agentis* posuđenih iz stranih jezika koje su se u hrvatskom izjednačile s obličjem imenica izvedenih sufiksom *-ār-* iz slavenskoga (hrvatskoga) korijena je također *-om*, beziznimno.

Takvo stanje je nepromijenjeno od najstarijih slavonskih jezičnih spomenika do skupa etnografskih tekstova s kraja 19. i početka 20. st.

Simptomatično je da Ignatija Alojzija Brlić u svojoj gramatici ilirskoga (1833.) pozna samo nastavak *-om*, služeći se imenicom *pisarom* kao oprimjerenjem (v. pod 3. *Građa*), dok mu sin Andrija Torkvat u svojoj gramatici ilirskoga (= srpskoga i hrvatskoga; 1854.) pozna obadva nastavka (str. 30): »Die sechste Endung ·Einzahl auf *em*, *em*, und *om*, *om*, nehmen an: a) Die auf *ar*, *ap*, ausgehenden: *gospòdār* hat *gospodárem* und *господáром* etc.« Premda u oprimjerenju nastavak *-om* pripisuje srpskomu, a *-em* hrvatskomu, stoji obrnuto. Pokazuju to i zasvjedočenja iz njegovih vlastitih tekstova (npr. *gospodarom* dva puta, 1851. i 1855.). Nastavak *-em* je morao poprimiti iz srpskoga.

Potrebno je pretresti ono malo slavonskih jezičnih spomenika starijih od Bačićeve/Bačićeve knjige kako će se vidjeti ne nahodi li se gdje još koji *-em*, čime bi se potvrdila mogućnost da ga je do 1761. u Slavoniji bilo barem

sporadično čuti i da Relkovićeve *mlinare* nije hapaks. Kada bi se on našao, onda bi se moglo spekulirati da se u slavonskom hrvatskom zamjena nastavka *-em* nastavkom *-om* nije začela toliko dugo prije 18. st. Ako ne, onda Relkovićeve hapaks ostaje teško tumačiv.

Od *nominā agentis* koje se završuju glasovnim skupom *ār* istraživanje se može protegnuti na semantički i/ili fonetički slične imenice, i to u više pravaca:

– *nomina agentis* koja se završuju glasovnim skupovima *īr* (npr. *pastir*; germanizmi *kurir*, *oficir*), *ōr* (npr. germanizam *major*), *-ūr* (npr. hungarizam *pandur*)

– apelativi zaznamenavajući živine koji se završuju glasovnim skupom *ār* (npr. *bumbar*), *īr* (npr. *leptir*) i sl.

– *ne-nomina agentis* koja se završuju glasovnim skupom *ār* (npr. *kotar*, *šestar*; latinizmi npr. *kalendar*, *oltar*, *ormar*; germanizmi npr. *pehar*; turcizmi npr. *bunar*, *handžar*, *ular*), *īr* (npr. germanizmi *krumpir*, *papir*)

– vlastita imena koja se završuju glasovnim skupom *ār* (npr. *Lazar*, *Mađar/Madžar*)

– *nomina agentis* koja se završuju glasovnim skupovima *ār* (npr. latinizam *cesar/car*), *ēr* (npr. germanizam *maler*), *ōr* (npr. germanizam *majstor*) i sl.

– *ne-nomina agentis* koja se završuju glasovnim skupom *ār* (npr. *tovar*; hungarizam *vašar*), *ēr* (npr. turcizam *fener/fenjer*), *ōr* (npr. *šator*) i sl.

Zgodno bi bilo ispitati i kako je bilo s istoobličnim nastavkom staroga dativa množine, *-em/-om*.

Literatura

- Bošnjak Botica, Tomislava; Hržica, Gordana. 2016. *Overabundance in Croatian dual-class verbs*. Fluminensia, 28/1, Rijeka, 83–106.
- Bošnjak Botica, Tomislava; Budja, Jurica i Hržica, Gordana. 2018. *Rodovna i sklonidbena dvojnost imenica u hrvatskom jeziku*. Rasprave Instituta za jezik i jezikoslovlje 44/1, Zagreb, 57–88.
- Broz, Ivan; Bosanac, Stjepan (ur.). 1896. *Hrvatske narodne pjesme: odio prvi: junačke pjesme, knjiga prva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Budja, Jurica. 2018. *Napomene o leksemu splav*. Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 44/1, Zagreb, 89–111.
- Budja, Jurica. 2021. *Promjena osnove/roda imenice glad u povijesti srpskoga jezika*. Croatica et Slavica Iadertina 17/2, Zadar, 487–569.
- Fekete, Juraj. // *Hrvatski biografski leksikon, mrežno izdanje*. 1983. – 2024. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/fekete-juraj> (pristupljeno 13. 4. 2024.)

- Hadžić, Nikola. // *Hrvatski biografski leksikon, mrežno izdanje*. 1983. – 2024. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/hadzic-nikola> (pristupljeno 11. 4. 2024.)
- Jug, Kristina. 2018. *Anonimne kajkavske dramske adaptacije s kraja 18. i početka 19. stoljeća u hrvatskoj književnosti i kulturi*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Marjanović, Stjepan. // *Hrvatski biografski leksikon, mrežno izdanje*. 1983. – 2024. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/marjanovic-stjepan> (pristupljeno 13. 4. 2024.)
- Matić, Tomo (prir.) 1916. *Djela Matije Antuna Reljkovića*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: Stari pisci hrvatski 23.
- Narančić Kovač, Smiljana; Milković, Ivana. *Hrvatski prijevodi Čiča Tomine Kolibe. Društvo i jezik: višjezičnost i višekulturalnost*. Ur. Pavličević-Franić, Dunja; Bežen, Ante. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – ECNSI, 202–217.
- Skok, Petar. 1971. – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Svirac, Manda. 1984. *Novija istraživanja o Josipu Lovretiću kao etnografu*. Etnološka tribina 6–7, Zagreb, 127–135.
- Šekli, Matej. 2012. *Besedotvorni pomeni samostalniških izpeljank v praslomanščini*. *Philological Studies* 10/1, Skopje – Perm – Ljubljana, 115–32.
- Živančević, Milorad. 1973. „*Danica ilirska*“ i njeni anonimni suradnici (*Bilješke in tergo u povodu reprint izdanja*). *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* 5/5, Zagreb, 67–105.

Jurica BUDJA

INSTRUMENTAL SINGULAR ENDING OF *NOMINA AGENTIS* DERIVED WITH THE SUFFIX *-ĀR-* IN THE SLAVONIAN PRE-STANDARD/PROTO-STANDARD VARIETY OF CROATIAN AND IN EARLY TEXTUAL DOCUMENTS OF THE SLAVONIAN DIALECT

With certain types of masculine nouns in Croatian there is a doubletism of the instrumental singular ending, which can appear as either *-om* or *-em*. In this paper we have analysed a selected corpus to see whether instrumental singular ending of *nomina agentis* derived with the suffix *-ār-* in the Slavonian pre-standard/proto-standard variety of Croatian and in early textual documents of the Slavonian dialect took the form *-em* or *-om*. Our analysis demonstrates that the suffix form was almost exclusively *-om*, while its allomorph *-em* is only found in a few isolated occurrences. The paper also presents explanations for this phenomenon.

Keywords: *morphology, doubletism, instrumental singular ending, agentive suffix -ār-, Croatian language, Slavonian pre-standaard/proto-standard variety, Slavonian dialect*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.42'28

Filip GALOVIĆ (Zagreb)

Hrvatsko katoličko sveučilište – Zagreb
filip.galovic@unicath.hr

GOVOR MJESTA ALJMAŠA

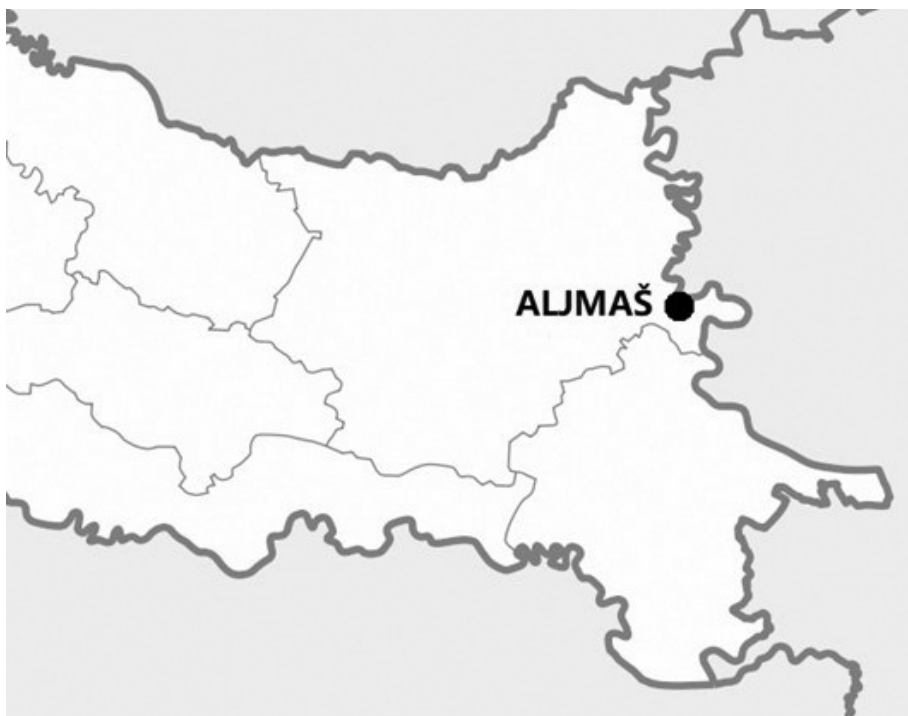
Mjesto je Aljmaš smješteno u Osječko-baranjskoj županiji, a zajedno s Bijelim Brdom, Daljem i Erdutom pripada Općini Erdut. Sve do našega vremena ovaj govor nije dijalektološki opisan premda je o njemu poznata poneka jezična činjenica. U članku¹ se na temelju novijega terenskoga istraživanja podastiru jezične posebnosti aljmaškoga govora na fonološkoj i morfološkoj ravni.

Ključne riječi: *govor Aljmaša, fonologija, morfologija, slavonski dijalekt, štokavsko narječje*

UVOD

Aljmaš se nalazi u Osječko-baranjskoj županiji. Smješten je na obali Dunava, pored ušća Drave u Dunav, u podnožju Erdutskoga brijega. Zajedno s Bijelim Brdom, Daljem i Erdutom pripada općini Erdut. Prema popisu stanovništva iz 2021. u mjestu živi 481 stanovnik. Narod je uglavnom okrenut poljodjelstvu i uzgoju domaćih životinja, ponešto vinogradarstvu, građevinarstvu, trgovini, a i turizam danas uzima maha. Naselje se prvi put spominje još u 14. stoljeću. Svetište je Gospe Aljmaške jedno od najvažnijih hodočasničkih središta u Hrvatskoj. Česta su starosjedilačka prezimena poput *Andričević*, *Būlič*, *Ivánović*, *Komendánović*, *Kováčević*, *Lipovac*, *Matijášević*, *Màtišić*, *Matóšević*, *Mikánovac*, *Pètrović*, a u mjestu ima i drugih prezimena poput *Cindrić*, *Žurkov*, *Miloš*. Narod svoje naselje naziva *Ālmaš*, rabe se etnici *Ālmašac* i *Ālmaškiña* te ktetik *ālmaški*.

¹ Rad je napisan u okviru projekta *Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju* (LinGeH) (voditeljica: prof. dr. sc. Dunja Brozović Rončević), koji pri Sveučilištu u Zadru financira Hrvatska zaklada za znanost pod brojem HRZZ 3688.

Karta 1. Geografski položaj Aljmaša

1. GOVOR ALJMAŠA U DOSADANJOJ DIJALEKTOLOŠKOJ LITERATURI

O govoru se Aljmaša znade da pripada slavonskomu dijalektu i samo se parcijalno spominje u nekim dosadanjim radovima, no nije zasebno opisan. Tako ga, primjerice, Stjepan Sekereš (1977: 190) u studiji *Akcentatske zone slavonskog dijalekta* uključuje u XVI. akcentatsku skupinu kojoj je svojstvena novoštokavska akcentuacija (usp. 4.4.7.). U radu se *Areali ikavskog, ekavskog i ijekavskoga govora u slavonskom dijalektu* istog autora saznaje da govori Aljmaša i susjednoga Erduta jesu ekavski, a i Ljiljana Kolenić u radu *Slavonski dijalekt* ova dva govora spominje kao ekavske punktove (1997: 105). Josip Lisac u knjizi *Hrvatska dijalektologija 1.* bilježi: „Podravskom tipu priključuju se i govori Erduta i Aljmaša istočno do Osijeka“ (2003: 31). Vrijedno je spomenuti da je Stjepan Sekereš u drugoj polovini prošloga stoljeća ispunio upitnik za tadanji *Srpskohrvatski dijalektološki atlas*, ali rezultati tih istraživanja nisu objelodanjeni.

2. RECENTNO ISTRAŽIVANJE ALJMAŠKOGA GOVORA

U proljeće sam i ljeto 2023. u okviru projekta *Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju* (voditeljica: prof. dr. sc. Dunja Brozović Rončević), koji je odobren i financiran od Hrvatske zaklade za znanost, boravio više dana u Aljmašu, gdje sam za zadatak imao temeljito istražiti taj govor. Pored slobodnih razgovora, ispunih upitnik za *Hrvatski jezični atlas*, kao i dodatni upitnik *LinGeh* s ovoga projekta. Imao sam pet izvornih govornika starije i srednje životne dobi, muškaraca i žena, koji su rado prihvatili susrete i obradovali se istraživanju i prikupljanju ovoga narodnoga blaga.² Također sam po naselju nevezano razgovarao s pojedinim mještanima, čime sam nastojao dobiti što širu sliku o stanju ovoga mjesnoga govora.

Na temelju prikupljenoga materijala uvidio sam da je govor Aljmaša danas uzdrmani govor, gdje su povijesni kontakti, migracije, Domovinski rat i progonstvo, utjecaj standardnoga jezika i drugi nanosi sa strane napravili svoje. Ne smije se zanemariti ni položaj Aljmaša gdje se u susjedstvu sudaraju govori slavonskoga dijalekta s onima iz istočnohercegovačkoga dijalekta, ali ima i drugih nacionalnih kolektiva (Srbi, Mađari). Ipak je, unatoč svemu nabrojenomu, opservirani govor i danas punktom slavonskoga dijalekta jer su mnoge njegove osobitosti, poglavito kod starijega naroda, čvrsto utkane u strukturu govora i opiru se nestajanju.

U ovome se radu na temelju recentnoga terenskoga istraživanja prezentiraju jezične specifičnosti aljmaškoga govora na fonološkoj i morfološkoj ravni.

3. FONOLOGIJA

3.1. Vokalizam

3.1.1. Inventar

Vokalski se sustav aljmaškoga govora svodi na pet vokala u dugim slogovima: *ī, ē, ā, ō, ū*, i pet vokala u kratkim slogovima: *i, e, a, o, u*.

Funkciju silabema ima i *r*, koji može biti dug i kratak (v. niže).

3.2.1. Realizacija

Vokali se realiziraju kao srednje vrijednosti.

² Osobito sam zahvalan Aljmaškinji Mireli Ravas, etnologinji i antropologinji, koja me pored mnogih dijalektoloških, etnoloških i drugih razgovora srdačno uputila na govornike i pratila u mojemu terenskomu radu.

3.3.1. Distribucija i podrijetlo

3.3.1.1. Distribucija je vokalskih fonema većinom slobodna: svaki se od njih, u načelu, može naći u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji, ispred i iza bilo kojega konsonanta, ali se ne mogu pojaviti uz silabem *r*.

3.3.1.2. Dugi vokali mogu stajati pod dugim akcentom (*glávē* Gsg., *izbūše* 3pl. praes., *svēt, záperak*) i u dugome nenaglašenoj slogu koji se može ostvariti ispred akcenta u dosta rijetkim slučajevima (*glāvôm* Isg., *požūtī* 3sg. praes., *skūtē* Apl.) te nakon akcenta (*komádā* Gpl., *pedēsēt, písō* pr. r. m. sg., *ùlār*).

3.3.1.3. Kratki vokali mogu stajati pod kratkim akcentom (*čòšak, kèsten, rešèto, ùlicama* Lpl.) te ispred i iza akcenta (*burénce, kišùrina, klèkni* 2sg. imper., *pokušávaš*).

3.3.1.4. Vokali se u inicijalnoj poziciji prigodice mogu likvidirati, npr. *bilo je šùme vâmo; nâki mâli sânduk; vâki sîr kôzji*.

3.3.1.5. Vokali se u medijalnoj poziciji prigodice mogu likvidirati, npr. *kòlko bi skùvala*.

3.3.1.6. Vokali se u finalnoj poziciji prigodice mogu likvidirati, npr. *kâk je mèn?; nek nèko kâže; nîma je dòst; znâm ga sàm po slici*. U infinitivima se pretežito eliminira finalni vokal, npr. *izbròjat, òbesit, pòdić*, no danas cirkuliraju i puni oblici. Jednako je u glagolskome prilogu sadašnjemu, npr. *pèvajuć* pored *pèvajući*.

3.3.1.7. Nije rijetka pojava da se dva vokala mogu ostvariti uzastopce: *autóbus, beloùška, bràon 'smeđ', gostióna, iz kamióna, neòdgojen, pàuk, praùnuk, ràonik, reumàtičar, zàova* iako u određenim prilikama dolazi do razbijanja zijeve: *četŕnâjst, pètnâjst; pòkiso, zàgŕto, sónice*. Eliminacijom se fonema *x* zijev u izvjesnim slučajevima može održati, npr. *graòrica, griòta, màuna*. U nalazu je *Dòve* 'blagdan koji se slavi pedeseti dan po Uskrsu, Duhovi' skup *uo* nakon eliminacije *x* kontrahiran u *ò*. Skup je *aa* nakon eliminacije *x* u primjerima tipa *grâ* Gsg. kontrahiran u *â*.

3.3.1.8. Silabem *r* obično stoji između dvaju konsonanta: *bydášce, mŕkva, ráskršće, sŕpañ, tŕći* 2sg. imper. Malobrojne su potvrde s inicijalnim *r*, npr. *ržá*.

3.3.1.9. Primjeri:

Dugi vokali (akcentirani i neakcentirani):

- *ī*: *kīša* Gpl., *fīčkali* pr. r. m. pl., *gòdīšte, obŕžu* 3pl. praes.
- *ē*: *némaju, sēno, skrēneš* 2sg. praes., *zòvē* 3sg. praes.
- *ā*: *čeládetu* Dsg., *lâktu* Lsg., *pròdāj* 2sg. imper., *razvláčite* 2pl. praes.
- *ō*: *jèdnōg, motòrâ* Gpl., *nóžēva* Gpl., *òdamo* 1pl. praes.
- *ū*: *cúrī* 3sg. praes., *pècúrka, plūsak, túžila* pr. r. f. sg.
- *ŕ*: *cŕna* pr. Nsg. odr. f., *kŕpa* Gpl., *sŕž, vŕšili* pr. r. m. pl.

Kratki vokali (akcentirani i neakcentirani):

- *i*: *bàrica*, *pìjac*, *prâznik*, *tîšjer* 'stolar'
- *e*: *jarèbica*, *lěšňaku* Lsg., *mòžemo* 1pl. praes., *slezèna*
- *a*: *nanèse* 3sg. praes., *pijàndura*, *tàlas*, *tkàla* pr. r. f. sg.
- *o*: *kòtlić*, *stòmāk*, *prìsvòjili* pr. r. m. pl., *šogòrica*
- *u*: *bùkva*, *ćùpriji* Lsg., *guštèraća*, *plüg*,
- *r*: *dřlaća*, *gřlica*, *křtina* 'krtica', *sàtrta* pr. t. Nsg. neod. f.

3.3.1.10. Govor Aljmaša svojim temeljem ide u ekavske govore: *dèver*, *dvê*, *kòleno*, *izlécit*, *lék*, *lěšňak*, *mèra*, *měsec*, *méšat*, *měšina*, *odélo*, *pésak*, *pètlić*, *plésan*, *pretáčete* 2pl. praes., *pripovédamo*, *rèpa*, *sěme*, *sètit se*, *snéžan* (*dân*), *sréda*, *svét*, *tèram*, *vréme*, *zdèla* iako treba upozoriti da je govore danas prilično preplavljen i jekavskim formama, pa se stječe dojam fluktuacije.

Vokal *e* stoji i u nekih priloških riječi poput *lâne*, *odávde*, *óvde*, *pòsle* itd., no vokal *e* u svim nabrojenim riječima ne mora biti odraz jata. U nalazima *kòleba* i *vème* riječ je o sekundarnome jatu.

Ikavizmi su rjeđe zastupljeni, npr. *divòjka*, *pròvrit*, *sikira*, *žvit*.³

U imenici *òra* na mjestu jata stoji vokal *a*.

3.3.1.11. Vokal *a* nastupa kao kontinuata negdašnjega šva: *dân*, *dànas*, *dàska*, *gòrak*, *lâž*, *màgla*, *sèdam*, *šipak*, *ùzak*, *vòsak*.

3.3.1.12. Vokal *u* zaposjeo je mjesto stare sonantne likvide *l* (*l̥*), kao i nazala stražnjega reda *o*: *bùva*, *dužina*, *jàbuka*, *mùzlica*, *pùzat*, *vùna*; *bùdeš*, *gùsenica*, *gùska*, *òbruč*, *rùb*, *tùp*, *tùžba*, *vručina*.

3.3.1.13. Stari je prednji nazal *ɛ* u svim pozicijama i primjerima supstituiran vokalom *e*: *déte*, *gòvedina*, *gréda*, *ime*, *jéčam*, *jèzik*, *měso*, *zàčēt*, *žédan*, *žètva*.

3.3.1.14. Odraz *və(-)* u premoćnome je dijelu ovjera vokal *u*: *u bùretu*, *udòvica*, *ùnuk*, *Ùskrs*, *útorak*, *ùveće*, *ùžēt*. Razvoj *va* evidentiran je u izoliranome primjeru *vâš*, koji je poznat mnogim govornicima slavonskoga dijalekta.

3.3.1.15. Premda veći broj govora slavonskoga dijalekta zna za izmjenu stare korijenske sekvencije *ra* u *re* u leksemu *vrebac*, Aljmašci govore *vrábac*, dakle sa sekvencijom *ra*.

3.4. Konsonantizam

3.4.1. Inventar

Konsonantski sustav aljmaškoga govora raspolaže ovim fonemima: *b*, *p*, *m*, *v*, *f*, *d*, *t*, *c*, *z*, *s*, *l*, *n*, *ć*, *č*, *ž*, *š*, *r*, *l̥*, *ń*, *j*, *g*, *k*, (*x*).

³ U obliku *žvit* može biti i riječ o morfološkoj pojavi (poopćavanje vokala *i* prema prezentu).

3.4.2. Realizacija

Artikulacijske su distinkcije između dvaju afrikatskih parova zavrte, odnosno govor ima jedan par palatalnih afrikata *č* – *č̣*.

3.4.3. Distribucija i podrijetlo

3.4.3.1. Zvučni opstruenti zadržavaju zvučnost u finalnoj poziciji, npr. *bùbreg*, *lištopad*, *zùb*.

3.4.3.2. Distribucija je konsonanata također većinom slobodna. Svi se konsonanti, u načelu, mogu naći u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji u riječi, izuzimajući izvjesna ograničenja u konsonantskim skupovima.

3.4.3.3. U domaćim su riječima obični finalni skupovi *st*, *št* i *zd* (za *žd* nema potkrepa): *brêst*, *plâst*, *poníznost*, *pòšast*; *prîšt*; *gròzd*. U primljenih su riječi ovjereni i drugi finalni skupovi, npr. *ěscajg* 'pribor za jelo', *fundàment* 'temelj (građevine)', *kràmp*, *pìrinč* (uz novije *riža*), *špàjz* 'ostava'. Zgodimice se u finalnoj poziciji može prikovati vokal *i* kako bi došlo do razbijanja teško-ga finalnoga konsonantskoga skupa, npr. *mîšajfli* 'lopatica za smeće', *šìrajzli* (uz *žàràč*).

3.4.3.4. Finalno se može ostvariti skup od triju konsonanata, npr. *jedànājst*.

3.4.3.5. Fonem *x* nerijetko je iščezao bez supstituta: *grà*, *griòta*, *lâd*, *lâdan*, *ódat*, *râst*, *řskav*, *sàrana*, *sarānit* pr. t. Nsg. neod. m., *strâ*, *třbu* ili na njegovu mjestu nastupaju fonemi *v* i *j*: *dùvān*, *glùv*, *krùva* Gsg., *máčuva*, *pàzuv*, *sùv*, *ùvo*; *mijur*, *snāja*, *strija*. Ipak, njegovo je mjesto periferno jer danas nije potpuno nepoznat ovomu govoru: *díxat*, *grêx*, *xmêl*, *xòklica*.

3.4.3.6. Fonem *f* ne dijeli sudbinu fonema *x*, odnosno u govoru je konzistentan: *fârma*, *fěšta*, *fijàker*, *fotèla*, *frâtar*, *frùla*, *jěftin*, *šlâuf* 'gumeno crijevo', *štàfir* 'miraz'.

Stari je skup *pv* očekivano rezultirao fonemom *f* u nalazu *ùfāne*.

Skup *xv* s jedne se strane svodi na *f*: *fála*, *pořalit*, a s druge se strane iz skupa reducira prvi član: *svăčate*, *ùvatit*, *vâtat*.

3.4.3.7. Potvrna je razlika između *č* i *č̣*, stoga *č̣* dolazi prema ishodišnomu *ṭ* i sekundarnomu skupu *taj*, kao i prema ishodišnomu *č̣*: *kùč̣a*, *nôč̣*, *tèleč̣i*; *č̣úvat*, *kòpáč̣*, *večera*.

3.4.3.8. Polazni *ḍ* i sekundarni skup *daj* redovito su reflektirali kao *ẓ̌*: *č̣âẓ̌*, *mèẓ̌aš*, *mlàẓ̌i*, *prèẓ̌a*, *ròẓ̌ak*, *řẓ̌a*, *sùẓ̌e*, *slàẓ̌i* Nsg. comp. m., *svàẓ̌a*, *tùẓ̌e* Nsg. neod. n., *zagraẓ̌ivat*, *žèẓ̌*, a u usamljenome je leksemu *gòspoja* razvijen *j*.

3.4.3.9. Prema **stj* = **skj* običan je skup *št*: *gòdīšte*, *gūšter*, *kršténe*, *natàšte*, *ògñište*, *prîšt*, *prâštaš* 2sg. praes., *prègršt*, *sirište*, *štìpet* 'prstovet', *štùcat*. Samo se okaziono može pojaviti kakva šćakavska forma poput *pùšćat*, a poneko starije čeljade kaže *išču* 3pl. praes. i *vriščit* 3sg. praes.

Stari **zdj* = **zgj* i sekundarni skup *zdaj* rezultirali su skupom *žž*: *grôžžje*, *gvôžžje*.

3.4.3.10. Ishodišni je skup *čr* u svim nalazima prometnut u *cr*: *crévo*, *cřn*, *cřv*, *cřven*, *cřvič*, *ùcřvan*.

3.4.3.11. U prezentskoj se osnovi glagola prefigiranih od glagola 'ići' ostvaruje skup *jd*: *dôjdemo*, *izâjdem*, *nâjde*, *prôjde*, a u infinitivnoj skup *jt*: *dôjt*, *izâjt*.

3.4.3.12. Nakon ispadanja poluglasa i metateze stara je zamjenička osnova *vəs-* prometnuta u *sv-*: *svâki*, *svî*; *svùdâ*.

3.4.3.13. Skup *št* u primjeru *pošténe* rezultat je razvoja staroga skupa *čt*.

Skup *št* inače nastupa i u primljenih riječi, npr. *štòk* 'drveni okvir koji okružuje i učvršćuje vrata ili prozore', *štrânga* 'debelo uže'.

3.4.3.14. Lateral *l* u značajnome se broju primjera čuva na dočetu finalnoga sloga osnova imenica, pridjeva i priloga: *ânžel*, *ból*, *pèpel*, *sòkol*, *sól*, *vól*; *bél*, *dèbel*, *kìsel*, *okrùgal*, *trùl*, *zrèl*; *pól*, ali je evidentiran i pokoji primjer tipa *pétōv*, *pòsōv* (uz *pòsō*). U unutrašnjemu je slogu također u mnoštvu potkrepa sačuvan: *ispōlcu* Lsg. 'pomagalo u obliku lopatice kojim se iz čamca ispljuskuje voda', *kólca* Gsg., *sèlski*, *stèlna*. U pr. r. m. sg. finalni je *l* prešao u *o*: *bácio*, *izneo*, *mètio*, *pòčeo*, *pòginio*; *bèžo*, *lègo*, *sazidō*, *stânovō*.

3.4.3.15. Ovjereni su ova ispadanja konsonanata u konsonantskim skupovima: *dn* > *n*: *spâne* 3sg. praes.; *kć* > *ć* (*ćêr*), *ps* > *s* (*sòvat*, *sòvali* uz danas često i *psòvat*), *pt* > *t* (*tica*), *svr* > *sr* (*srâka*, *sřbī* 3sg. praes.); *tk* > *k* (*kò*, *nìko*), ali ipak *pć* (*pćèla*, *pćèlarski*). U skupu *dl* u imenici *gléto* 'dlijeto' konsonant *d* nije likvidiran, već se isti supstituira konsonantom *g* (ali *dlâka*).

3.4.3.16. Govor zna za kontaktnu disimilaciju *mn* > *vn*: *gúvno*, *távno*, ali *sedâmnâjst*. Spominjem i da se danas kaže *sùmñâmo*, dakle nema izmjene *mñ* > *mļ*. Distantna je disimilacija potvrđena u *blagosòvit*.

3.4.3.17. Kontaktne su asimilacije fakultativne, npr. *š ñîma*. Distantna je asimilacija očigledna u riječi *čîžma*.

3.4.3.18. Fonem *l* palataliziran je u *dèteļina*, *gļista*, *ļubènica*.

3.4.3.19. Sibilizacija često izostaje u DLsg. imenica ženskoga roda *e*-vrste: *dâski*, *dúgi*, *Prîvlaki*, *rúki*, *vòčki* dok se u NDLIpl. imenica muškoga roda glasovi sibiliziraju u nadmoćnome broju riječi: *bùbrezi*, *jâstuci*, *komîñci*, *òtârci*, *sùrduci*, *vòčñacima*, ali i *frùštuki*.

4. AKCENTUACIJA

4.1. Inventar

U inventaru je prozodema pet akcenata: kratkosilazni (*ä*), dugosilazni (*â*), akut/neoakut (*ã*), kratkouzlazni (*à*) i dugouzlazni (*á*) te nenaglašena kračina (*a*) i nenaglašena duljina (*ā*).

4.2. Realizacija

U primjerima s kratkosilaznim akcentom u nekim se prilikama može čuti i kratkouzlazni akcent, npr. *bòlest*||*bòlest*, *kùčã*||*kùčã*, *vèčel*||*vèče*.⁴

4.3. Distribucija

4.3.1. Kratki se silazni akcent uglavnom javlja u inicijalnoj ili jednoj poziciji u riječi: *gṛ̌bavac*, *ìmenom* Isg., *mṛ̌in*, *mòzak*, *ńṛ̌va*, *plàmen*, *ṛ̌trikamo* Ipl. praes., *žděrete* 2pl. praes., a u efemernim je slučajevima ovjeren u drugim pozicijama: *beloüşka*, *jedinṛ̌ca*.

4.3.2. Dugi se silazni akcent uglavnom javlja u inicijalnoj ili jednoj poziciji u riječi: *čůrkama* Ipl., *grēde* Apl., *kṛ̌ša* Gpl., *lěvak*, *lṛ̌pań*, *pěńžeru* Lsg., *sůnce*, *ṛ̌est*, a iz drugih se pozicija najčešće povlači: *dòronka* 'batina, štap', *jedànãjsti*, *ovolikṛ̌i*. U rijetkim se primjerima čuva nakon duljine: *mrāvṛ̌i* Gpl., *snāṛ̌e* Gsg. jer je duljina u najvećemu broju slučajeva preuzela akcent.

4.3.3. Akut/neoakut dolazi u inicijalnoj i medijalnoj poziciji: *důbiṛ̌* 2sg. praes., *korěne*, *prāsaca* Gpl., *sarānit* pr. t. Nsg. neod. m., *skrěnem*, *ṛ̌esti*, *ugůṛ̌išṛ̌* 2sg. praes., *žumãṛ̌aka* Gpl., a iz finalne se pozicije redovito povlači: *òṛ̌itṛ̌*, *odazòvṛ̌u se* 3pl. praes., *òzěpst*, *pòdnět*, *sa sudbṛ̌inòm*, *vòdē* Gsg. U jednosložnim riječima alternira s dugim silaznim akcentom: *jãṛ̌||jã*, *krṛ̌ṛ̌||krṛ̌ṛ̌*.

4.3.4. Dugi se uzlazni akcent ostvaruje pri regresivnome pomicanju siline s finalnoga ili medijalnoga sloga na predakcenatsku duljinu: *čámci* Npl., *iseṛ̌lávaju*, *glásu* Lsg., *povrédio* pr. r. m. sg., *strána*, *svétac*, *vratite* 2pl. imper., uz veoma rijetka odstupanja: *ṛ̌klṛ̌òcã*, *žgãncṛ̌*. Distribucija mu je u pravilu ograničena na ultimi i u jednosložnih riječi.

4.3.5. Kratki se uzlazni akcent pojavljuje pri regresivnome pomicanju siline s finalnoga ili medijalnoga sloga na predakcenatsku kračinu: *kòbili* Dsg., *pàrica* 'vršnjakinja', *pijàndura*, *pòkiso* pr. r. m. sg., *sělo*, *svèdok*, *zàlazi* 3sg. praes. Distribucija mu je u pravilu ograničena u finalnoj poziciji i u jednosložnih riječi.

⁴ U hrvatskim je govorima zapadne Bačke Sekereš (1980: 143) zabilježio identičnu pojavu, npr. *govědina*, *pṛ̌isma*, *ostàvila* te pridodaje: „Međutim, velika većina riječi tog akcenatskog tipa govori se još s kratkosilaznim akcentom“. Isto je u novije vrijeme u nekim primjerima u govoru mjesta Sonte, koje se nalazi nedaleko Aljmaša, na suprotnoj strani Dunava, potvrđio i Galović, npr. *klěknit*, *komṛ̌ija*, *vṛ̌una*, *žṛ̌ito* (2020a: 56).

4.3.6. Stare se postakcenatske duljine javljaju razmjerno rijetko: *jünād*, *nërāst*, ali *bölest*, *cüre* Gsg., *krātki*, *pokāžem*, *prösim*, *sēdmi*, *vëdim*.

4.3.7. Sekundarne se postakcenatske duljine, koje su nastale povlačenjem akcenta, u pravilu dobro čuvaju. No, u nekoliko sam primjera zapisao i tip *igála* Gpl., *Šokáca* Gpl.

4.4. Ostale napomene

4.4.1. Preskakanje je akcenta veoma frekventno: *iz Aljmaša*, *kröz šumu*, *nā jesen*, *nā more*, *nā noge*, *nā sokak*, *prëko dana*, *ù Dunav*, *ù glas*, *ù grad*, *ù red*, *ù Osek/Osjek*, *ù stranu*, *ù vodu*.

4.4.2. Duljenje je pred sonantom većinom izostalo u finalnim slogovima: *dëbel*, *dëm*, *jëcam*, *köñ*, *nëgov*, *pün*, *sür*, *zdräv*, ali ipak *gnôj*, *kráj*, *ráj*. Duljenje u unutrašnjim slogovima dokazuje nekoliko primjera: *jârca* Gsg., *pâlca* Gsg., *stârca* Gsg., *sünce*. Interesantno je što je ovdje zabilježen dugi silazni akcent iako bi se u sjevernoj zoni slavonskoga dijalekta očekivao akut/neoakut. Usp. i slogove s kojih je akcent povučen: *dívōjka*, *òpānci* Npl., *òtārka* Gsg.

4.4.3. Premda prethodni istraživač bilježi interesantan akcent *rešëta* Npl. (str. 42. u upitniku), tip svojstven podravskim (i kajkavskim) govorima, ali također i *imëna*, *ramëna* (str. 9. i 18. u upitniku), danas je sustavan tip *imëna*, *rešëta*, *vremëna* i sl.

4.4.4. Kod starijega su naroda zanimljivi komparativi s akutom/neoakutom poput *belji*, *čvrstiji*, *plaviji*, *svetliji*, oblici poznati nekim podravskim govorima premda danas preteže tip *stàriji*.

4.4.5. Neke imenice srednjega roda u Lsg. s dugim korijenom glase *na mësu*, *na môru*, *na zlātu*, dakle nisu ovjereni likovi tipa *móru*, *zlātu* i sl.

4.4.6. U primjerima tipa *ruje* obično je kračina: *pļuje*, *sùje/psùje*, ali *kúje*.

4.4.7. Kako je gore spomenuto, govor je Aljmaša prema Sekerešu pripojen XVI. akcenatskoj skupini gdje se govori *râdnik*, *nôž*, *sačüvam*, *vòdë*, *gospòdâr*, *dívōjka*, *òstō*, *rúkōm*, *kazívō*, *nòsili*, *kázali*, *òtac*, *víno*, a na istome mjestu autor pridodaje: „U Aljmašu se kod starijeg svijeta mogu čuti oblici *nōž*, *râdnik*, *sačüvam*, ali kod mlađeg svijeta preovladavaju književni oblici“ (1977: 190). Novija su istraživanja pokazala mnoga podudaranja, ali i ponešto starije stanje u dijelu primjera. Naime, u jednosložnih je riječi tipa *nož* i danas sasvim običan čas akut/neoakut, čas dugi silazni akcent; akut/neoakut na prvome se slogu još dobro drži, uglavnom i u medijalnome u primjerima tipa *sačüvam*; u finalnim se pozicijama dugi silazni akcent iz medijalnih i finalnih pozicija povlači, dakle vrijedi tip *òstō*; dominira njegov tip *rúkōm*, *kazívō* uz izolirana odstupanja tipa *svñhá* Gpl.; ostaje tip *nòsili*, *òtac*; ostaje tip *kázali*, *víno* ako se izuzmu zbilja rijetke potvrde tipa *bākë* Npl.

5. MORFOLOGIJA

5.1. Imenice

5.1.1. Neke imenice muškoga roda u jednini nemaju krajnje *-in*, npr. *Čigan*, *čòban*.

5.1.2. U imenica tipa *ràme* u svim padežima, izuzev NAVsg., osnova je proširena infiksom *-n-*, npr. *ìmenom* Isg., *raménā* Gpl., *sěmena* Gsg., *těmenu* Lsg., *vřěmena* Gsg. itd.

Registrirane su i osnove proširene s *-t-*, npr. *bùretu* Lsg., *jāheta* Gsg., *pìletu* Dsg., *pùleta* Gsg. itd. Imenica *ùvo* ima deklinaciju *ùva* Gsg., *ùvu* Lsg. itd., a mogu se gdjekada čuti i oblici tipa *na ùvetu*. U množini su uobičajeni likovi *ùši* Npl., *ùšiju* Gpl., *ùšima* Dpl. itd., to jest nisu ovjereni oblici tipa *uše-sa*. Imenica *sřce* ima deklinaciju *sřca* Gsg., *sřcu* Lsg., *sřca* Npl. itd. kada je u pitanju mišićav organ, srce, a u množini se, kada je riječ o srcolikim ukrasima, govori i *sřceta* Npl.

5.1.3. U DLsg. imenica *e*-vrste u opserviranome je govoru redovito *-i*: *jéli* 'vrsta crnogoričnoga stabla, jela', *kīši*, *nīvi*, *sušici* 'vrsta zarazne bolesti, tuberkuloza, sušica', *trāvi*, odnosno nema nastavka *-e* za koji znaju određeni govori slavonskoga dijalekta, pa i govori koji nisu ekavski. Već se u susjedstvu Aljmaša, točnije u podunavskome dijelu zapadne Bačke, susreće taj nastavak (Galović 2020a: 57).

5.1.4. Imenice koje znače 'neživo' imaju Asg. = Nsg., npr. *pròsluk*, *tānīr*, *tōr*, a imenice koje znače 'živo' imaju Asg. = Gsg., npr. *brāta*, *frātra*, *lōvca*. Pojava se, pak, Asg. = Gsg. i za značenje 'neživo' svodi na pojedinačne slučajeve, npr. *něčemo grāška jěst*.

5.1.5. U Isg. imenica *a*-vrste alterniraju nastavci *-on* i *-en*, ovisno o palatalnosti finalnoga konsonanta osnove: *čòbanom*, *klūpkom*, *kūmom*, *něčakom*; *grōžžem*, *mišēm*, *ūļem*, ali su ovjereni i pojedini izuzetci: *čāmcōm*, *čēkičōm*, *klūčōm* (uz *klūčēm*). U imenica je ženskoga roda *e*-vrste dosljedno *-om*: *krāvom*, *mrěžom*, *zēmļōm*. Imenice *i*-vrste imaju nastavak *-om/-jom*: *bòščōm*, *māščōm*, *sòļōm*, a nije rijedak ni *-i*: *bòlesti*, *kòpiladi*, *čāži*, *zòbi*.

5.1.6. U jednosložnih su imenica muškoga roda, kao i u dijelu dvosložnih, osnove redovito proširene množinskim infiksom *-ov/-ev-*: *bògovi*, *būbñevi*, *gòlubovi*, *grādovi*, *gròbovi*, *klūčevi*, *lėkovi*, *pāñevi*, *plíkovi*, *pūževi*, *sīnovi*, *snėgovi*, *štrikovi*, *tòčkovi*, *tòrovi*. Iako su duge množine obilato potvrđene, rjeđe se pojavi i kakva kratka množinska forma, npr. *sòkoli*.

Treba spomenuti i pokoji nalaz tipa *òbadovi*, *stūpcevi*, dakle s proširkom.

U slavonskome dijalektu „dolazi kadšto i u nom. pl. (i u ostalim padežima) *-ov-* mjesto zakonitoga *-ev-*, na pr.: *krīžòvi* (Varoš), *brošòve* (Gradište)“

(Ivšić 1913: 212), kao što je u aljmaškome registriran oblik *nóžovi*, no ta je pojava ovdje ograničena domašaja.

5.1.7. U Gpl. imenica *a*-vrste i *e*-vrste pretežit je nastavak *-a*: *čâmaca*, *golubóvā*, *jěžēva*, *komāraca*, *kónā*, *korákā*, *lovácā*, *nòkata*, *òrasa*, *tétkōva*, *vrågōva*, *vùkova*; *krílā*, *pilícā*, *pīsama*, *rèbara*, *séla*, *stābala*, *zvōna*; *brēsāka*, *dasákā*, *gòdina*, *gūsaka*, *jāsala*, *ovácā*, *pātāka*, *planínā*, *štāka*, *zemālā*, *zgrāda*, a u određenome je opsegu zastupljen i nastavak *-i*: *cřvī*, *mesécī*, *mrāvī*; *kōli*, *vrāti*; *bāšći*, *kòlěvki*, *kròšñī*, *pètěļki*, *rínglī*. U ženskome se rodu imenica *e*-vrste kao relikat može pojaviti nulti nastavak u usamljenim primjerima: *gòdin*, *kńíg*. Nastavak *-u* iz nekadanjih *o*-osnova nastupa u riječima *rùku* i *nògu*. U imenica *i*-vrste prevagu ima nastavak *-i*: *kòsti*, *stvárī*, *vásī*, *večērī*, *zapovédī*, a u nekih se imenica javlja i stari dualni *-iju*: *òčiju*, *ùšiju*. Interesantno je da imenica *nòč* lavira između formi *nòči* i *nòčiju*.

5.1.8. U DLlpl. sviju rodova pretežit je nastavak *-ima*, odnosno *-ama*: *àmperima*, *brègovima*, *frātrima*, *kajásima*, *kònima*, *kòtlovima*, *sìnovima*, *tañirima*; *jájima*, *kolicima*, *ramènimā*, *rešètima*, *sèlima*; *grédama*, *jàslama*, *küčāma*, *nògama*, *svìnama*, *ùsnama*, *žènama*; *čèrima*, *kòstima*, *nòčima*. Vrijedno je podvući da su i danas žive forme poput: *na žěpova*, *u òpanaka*, *u svātova*; *na vrāti*; *na čòrapa*, *po pāpuća*, *po stòlica*, *u àļina*, *u còkula*, *u fotéļā*, no one ne pokazuju veliku frekvenciju.

5.1.9. Apl. imenica muškoga roda redovito se pravi nastavkom *-e*: *sìno-ve*, *šešire*, *vòlove*. Ivšić napominje kako se na istoku posavskih govora „u ak. pl. govori obično *c*, *z* i *s* mjesto *k*, *g* i *h*, na pr.: *lívce* (: lijevke, Andrijevc), *náplace* (: naplatke, St. Mikanovci), *dvójce* (Čajkovci), *obòjce* (Budrovci) (...)“ (1913: 215), a takve se forme s analoški palataliziranom osnovom, doduše rjeđe, mogu čuti i u ispitivanome govoru, npr. *bàrjace*, *žáce*.

5.2. Zamjenice

5.2.1. U Isg. lične zamjenice za 1. lice nastupa oblik *sā mnom*, a u Isg. lične zamjenice za 2. lice *tòbom*, dakle dolaze osnove *mn-* i *tob-*. Mjesto 'njih' govori se *nñju/nñ*. U DLI 1. i 2. lica množine evidentirani su stari dualni oblici *nāma*, *vāma*.

5.2.2. Stara je osnova *sob-* registrirana u Isg. povratne zamjenice: *sā sobom*.

5.2.3. Među posvojnim je zamjenicama bitno zabilježiti lik *ně* u značenju 'njezin', npr. *ně būnar*; *tò je ně bila ròžena tětka* iako cirkulira i *nèlnñn*, npr. *něna māmā se nàpatila*; *vèliku nēnu kùću*. Mjesto 'njihov' govori se *něv*, npr. *něva máčuva*.

5.2.4. Pokazne su zamjenice u Nsg. muškoga roda *òvājļòvāj*, *tāj*, *ònājļònaj*.

5.2.5. Pokazni zamjениčki pridjevi glase *ovākī/vāki, onākī/nāki, tākī/tāki*.

5.2.6. Upitne i odnosne zamjenice jesu *kò* i *štà/štò*.

5.2.7. Ovjerene su pridjevske zamjenice *kòji, čiji, kākī* te *kolikī*.

5.2.8. U značenju je 'netko' registrirano *nīko*, a u značenju je 'netko' registrirano *nēko*. Značenje 'nešto' pokriva *nēšta*, a značenje 'ništa' pokriva *nīšta*.

5.3. Pridjevi

5.3.1. Neodređeni su pridjevi u deklinaciji u pravilu priklonjeni nastavcima zamjениčko-pridjevske deklinacije. Evidentiran je tip *malog(a) – vručeg(a)*, to jest razlikuju se nastavci tvrdih i mekih osnova.

5.3.2. Komparativi se obično tvore pomoću sufikasa *-j-* i *-ij-*: *dēbli, dūbli, jāči, mlāži, širji, tvrži; belji, noviji, plaviji, slabiji*,⁵ *stāriji*, u ograničenome broju slučajeva i pomoću sufiksa *-š-*: *lākši, lēpši, mēkši*. Pozornost plijeni lik *dobrīji/dòbriji*. Ima i primjera supletivnih oblika komparativa, npr. *māni, vēči*.

5.3.3. Superlativ se tvori prefiksom *naj-* koji se predmeće komparativu, npr. *nājmāni*.

5.4. Brojevi

5.4.1. Izdvajaju se oblici brojeva 11 – 19, koji su važni zbog sufiksa *-najst*, npr. *jedānājst, pētnājst, šēsnnājst, osāmnājst*. Desetice glase *dvādeset, trīdeset* te *četrdēsēt, šezdēsēt* itd.⁶ Za 100 se obično kaže *stòtina*, pa tako i *dvē stòtine, trī stòtine, šest stòtina* itd. Za značenje se 'tisuća' kaže *xīlada*.

5.4.2. U brojevnih je imenica zabilježen formant *-er-*: *čētvero, pētero*.

5.5. Glagoli

5.5.1. Infinitivi su često apokopirani: *krāst, krūnit* 'odvajati zrnje s kukuruznoga klipa, runiti', *pòmoč, pripovédāt*, no nisu rijetki ni cjeloviti infinitivi.

5.5.2. U infinitivu je glagola II. vrste i oblicima tvorenima od infinitivne osnove sustavan formant *-ni-* (< **-ny-*): *brīnit, dīgnit, krénit, spoménit, šāpnit, utāknit; gūrnili, krénili, māknili, ošinio, pōginio, skīnila, ūginila*.

5.5.3. U 3pl. praes. više je nastavačnih morfema: *bācaju, brānu, čūtē/šūtē, darívaju, divānu, izbūše, lētū, mēšaju, nēčedu, nòse, pòjedu, prežívaju, pūste, razgovárajū, skūpe, vèruju, vòlu, vūkū, znāju, zòvū, zrījaju*.

⁵ Taj je akcent zabilježen kod starije čeljadi, a danas se većinom napušta. Frekventnije je *nōviji, slābiji* itd.

⁶ Mogu se čuti i likovi tipa *osamdēs* i sl.

5.5.4. Koristi se futur I.: *měni će sŕce pùknit; ǒn će ràtovati*. Ako se oblici pomoćnoga glagola nađu iza infinitiva, oni prianjaju na infinitivnu osnovu: *čijaćemo pěrje; dǒće pòmoć čistit; stàvićeš bibera*.

5.5.5. Perfekt se tvori od nenaglašenoga prezenta pomoćnoga glagola *bit* i glagolskoga pridjeva radnoga određenoga glagola: *rádio je u pòdrumu kod gròfa; sǐnoć je bila u cǔkvi*. U stanovitim se okolnostima može izostaviti pomoćni glagol, npr. *sèstra mu imala karcinǒm*.

5.5.6. Aorist je jedva čujan, npr. *glèdaju, a mǐ òdosmo*.

5.5.7. U kondicionalu pomoćni glagol za sva lica glasi *bi*.

5.5.8. Imperativni su oblici zanimljivi. Pored *dáj, dǐgni, klèkni, nàmesi, òdreži, pòreži, tŕći, zapíši; donèsite, idite, otídite, ràspuknite* čujemo *pí, pǒpǐ, prèlǐ, sǐ 'sij'*. Za poticanje radnje može se čuti *dè: dè odnèsi*. Glede niječnoga imperativa, zabilježena je tvorba od posebnih oblika *nèmǒj, nèmǒjmo, nèmǒj-te*, npr. *nèmǒj da čùjem da si ga zvála; nèmǒj mi pričát glúposti; nèmǒjte joj srèću kvárit*, zatim od čestice *ne* i oblika imperativa, npr. *ne nòsite ništa sà sobom*, a nerijetko je zastupljena i tvorba pomoću čestice *něka, nèkate*, npr. *něka ga ùdariti!; něka mu kázat!; něka sòvati!*

5.5.9. Glagolski se pridjev trpni u mnogim slučajevima tvori pomoću sufiksa *-t-*: *izokrěnit, narānit, oženit, pǒpito, ràstavita, sākrito, učínita, ùsvojit, ùvenito*, ali i *pùšćen, spāšen*.

5.5.10. Glagolski prilog prošli nije evidentiran. Glagolski se prilog sadašnji obično tvori pomoću sufiksa *-ć*, npr. *sǐgrajuć (se), tŕččć*, no mogu se pojaviti i forme s *-ći*.

5.6. Nepromjenjive vrste riječi

5.6.1. Među priložima ističem da su frekventne forme *dǒle* i *gǒre*, ali stariji narod također kaže i *dǒlu* i *gǒru*. Prilozi vremena jesu *dānas, sùtra, nòčas, sǐnoć* itd., a u značenju se 'jučer' rabi forma *jùčē*. Interesantna je svakako i forma *sādē* u značenju 'sada'. U značenju se 'stalno' koristi *stálno* i posuđenica *fürt*.

5.6.2. Veznik 'kao' obično se govori u liku *ko*, npr. *lǐje ko lúdo; mǐ smo se slágale ko sèstre*.

6. ZAKLJUČAK

Na temelju se novijega terenskoga istraživanja u radu se iznose fonološke i morfološke značajke mjesnoga govora Aljmaša u istočnoj Hrvatskoj. Vokalski sustav ima pet vokala u dugim i pet vokala u kratkim slogovima, a silabem je *i*, koji može biti dug i kratak. Govor je svojim temeljem ekavski iako je ovjeren jak prodor jekavskih formi. Očekivan je razvoj starih vokala

($\partial > a$; $\epsilon > e$; $q, l = u$). Konsonantski sustav raspolaže ovim fonemima: *b, p, m, v, f, d, t, c, z, s, l, n, č, ž, š, r, l, ŋ, j, g, k, (x)*. Fonem *x* jest periferan, a fonem *f* u cijelosti stabilan. Riječ je o štakavskome govoru s ponekom šćakavskom formom. Običan je skup *cr*, a skupovi *jd* i *jt* nastupaju u nalazima tipa *dōjde* i *dōjt*. Finalni je *l* pretežito očuvan u imenica, pridjeva i priloga, kao i na dočetu unutarnjega sloga dok je u pr. r. m. sg. prešao u *o*. Govor zna za pet akcenata te za nenaglašenu kračinu i nenaglašenu duljinu. Preskakanje je akcenta veoma frekventno, a duljenje je pred sonantom većinom izostalo. Duge množine očekivano dominiraju. U Gpl. imenica *a*-vrste i *e*-vrste pretežit je nastavak *-a*, u dijelu primjera i *-i*, a u neznatnome broju primjera i poneki drugi nastavci. U imenica je *i*-vrste običan *-i* uz *-iju*. U DLipl. sviju rodova pretežit je *-ima*, odnosno *-ama*, a ima i drukčijih rješenja. Lik *ñē* obično nastupa u značenju 'njezin', a u značenju 'njihov' govori se *ñēv*. Dolazi *òvāj|òvāj, tāj, ònāj|ònaj*, zatim *ovākī|vāki, onākī|nāki, tākī|tāki*. Komparativi se obično tvore pomoću *-j-* i *-ij-*. Važni su oblici brojeva tipa *jedānājst*. U brojevnih je imenica formant *-er-*. Infinitivi su većim dijelom apokopirani. Glagoli II. vrste imaju formant *-ni-*. U 3pl. praes. ovjereni su različiti nastavci. Glagolski se pridjev trpni često tvori pomoću sufiksa *-t-*. Premda su, dakle, novije okolnosti i noviji utjecaji s različitih strana učinili svoje, u govoru se Aljmaša sačuvao znatan broj posebnosti svojstvenih slavonskomu dijalektu, osobito kod starijega svijeta.

LITERATURA

- Galović, Filip. 2020a. Govor mjesta Sonte u Vojvodini. U: Bilić, Anica (ur.). *Šokačka rič 17. Zbornik radova Znanstvenoga skupa 'Slavonski dijalekt' s međunarodnim sudjelovanjem*, 43–63. Vinkovci: Zajednica amaterskih kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije.
- Galović, Filip. 2020b. Govor Srednjega Lipovca (pored Nove Kapele). *Lingua Montenegrina* 13/1: 87–106.
- Galović, Filip. 2020c. Pogled na govor Monoštora i njegov leksik. U: Bara, Mario; Galović, Filip; Mihaljević, Lucija (ur.). *Etnokulturni identitet Hrvata u Vojvodini: povijesni i suvremeni procesi*, 217–233. Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Galović, Filip. 2021. O govoru mjesta Davora (u slavonskoj Posavini). U: Bilić, Anica (ur.), *Šokačka rič 18. Zbornik radova Znanstvenoga skupa 'Slavonski dijalekt' s međunarodnim sudjelovanjem*, 135–152. Vinkovci: Zajednica amaterskih kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije.

-
- Galović, Filip. 2022. Mjesto nekih narodnih govora u Vojvodini u okviru slavonskoga dijalekta. U: Čeliković, Katarina (ur.). *Dani hrvatske knjige i riječi – Dani Balinta Vujkova: Zbornik radova s međunarodnog znanstveno-stručnog skupa 2021.*, 23–38. Subotica: Hrvatska čitaonica – Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata.
 - Galović, Filip. 2023. Govor mjesta Pavlovaca (kod Nove Kapele). *Hrvatski dijalektološki zbornik* 27: 15–35.
 - Ivšić, Stjepan. 1913. Današnji posavski govor. *Rad JAZU* 196 (I): 124–254; *Rad JAZU* 197 (II): 9–138.
 - Kapović, Mate. 2008. O naglasku u staroštokavskom slavonskom dijalektu. *Croatica et Slavica Iadertina* 4/4: 115–147.
 - Kapović, Mate. 2015. *Povijest hrvatske akcentuacije. Fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska.
 - Kolenić, Ljiljana. 1998. Slavonski dijalekt. *Croatica*, 27/45–46: 101–116.
 - Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
 - Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Zagreb – Rijeka – Čavle: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
 - Lukežić, Iva. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
 - Sekereš, Stjepan. *Aljmaš*. Upitnik za SHDA. (U rukopisu).
 - Sekereš, Stjepan. 1967. Klasifikacija slavonskih govora. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 10, 133–145.
 - Sekereš, Stjepan. 1980. Govor Hrvata u zapadnoj Bačkoj. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 23/1: 135–205.
 - Sekereš, Stjepan. 1989. Areali ikavskog, ekavskog i ijekavskoga govora u slavonskom dijalektu. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8: 135–144.

LOCAL DIALECT OF ALJMAŠ

Aljmaš is located in the Osijek-Baranja County and together with Bijelo Brdo, Dalj and Erdut belongs to the Municipality of Erdut. Until today, this local dialect has not been dialectologically described, although the basic linguistic facts about it are known. Based on recent field research, the paper presents the phonological and morphological features of the local dialect of Aljmaš.

Keywords: local dialect of Aljmaš, phonology, morphology, Slavonian dialect, Štokavian dialect group

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.43'373.2
UDK 811.162.1'373.2

Indira ŠABIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
indira.sabic@untz.ba

Magdalena CHYŁA (Wrocław)

Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
258866@uwr.edu.pl

**O JEDNOJ BOSANSKO–POLJSKOJ OJKONIMSKOJ
PARALELI (OJKONIMI MOTIVIRANI TIPOM I
FUNKCIONALOM KLASIFIKACIJOM NASELJA)**

Istražujući bosanske ojkonime, autorice su odlučile usporediti ih s poljskim, očekujući mnoge sličnosti zbog genetske srodnosti ova dva jezika, bliske povijesne strukture društva, načina proizvodnje, običaja i duhovnog svijeta. Međutim, uzevši u obzir prošlost Bosanaca i Poljaka, izloženih znatno drukčijim uvjetima življenja u različitim krugovima Južnih i Zapadnih Slavena, jasno je da su vremenom prema kontekstnim prilikama različitih epoha, razlike postajale brojnije i izrazitije. S tim u vezi, u ovome se članku provodi analiza u nastojanju uvrđivanja koliko se u bosanskoj i u poljskoj ojkonimiji očuvao slavenski kontinuum u pogledu imenovanja naselja motivima (slavizmima) koji svjedoče kulturni krajolik. Također, nastoji se utvrditi različitost u definiranju i imenovanju naselja pod utjecajem izvanjezičnih faktora kroz koje su naselja imenovana preko posuđenica. Istraživanje nije zaokruženo samo stručnim elaboriranjem ojkonima ovih dvaju jezika, nego su prezentirani, interpretirani i povezani uzročni procesi: djelovanje socijalnih, gospodarskih, povijesnih, kulturnih čimbenika i međujezičnih dodira u novim sredinama. Tako su utvrđeni obrasci koji u definiranoj temi razlikuju ova dva ojkonimska sustava. Kroz onomastiku progovara se i o genezi naselja, njihovih dijelova kao nositelja identiteta bosanskohercegovačkoga i poljskoga prostora. S takvim rezultatima koji se definiraju kroz uzak odnos jezika i društvenog razvoja, članak je doprinos bosanskoj i poljskoj onomastičkoj leksici te bosnistici i polonistici uopće.

Ključne riječi: *bosanski jezik, poljski jezik, onomastika, ojkonimi, slavizmi, hungarizmi, orijentalizmi*

Zahvaljujući arheološkim nalazištima i recentnim etimologijama znano je da su slavenska naselja u VI st. najčešće podizana na krčevinama u blizini vode, i da su ih činili nizovi privatnih ograđenih koliba s vrtom, zajedničkim njivama i zajedničkim košnicama (Bajuk, 2018). Okupljanje na jednome mjestu je jamčilo kolektivnu sigurnost ne samo u odbrani od neprijatelja nego i u zajedničkom raspolaganju imovinom, svjedočeći uspješnost zadružničkog koncepta. Tako su međusobno udaljena sela s nizom prvobitnih kuća – koliba, činili prostorni identitet slavenskoga sela. I kada su različitim putevima započeli svoja migracijska kretanja, Slaveni su opet naselja utemeljivali spontano, tragajući za pašnjacima za svoja stada ili novim oranicama, pronoseći općeslavenski obrazac utvrđivanja naselja u nizinama, uz vodu, na zemlji lakoj za obrađivanje, gdje su mogli lagodnije da se nastane. Pretpostavka je da su u tim procesima zadržali i slavenski kontinuum imenovanja svojih naselja. S tim u vezi, u ovome radu su odabrana dva genetski srodna jezika, bosanski i poljski, u nastojanju da se uradi poredbena analiza njihovih ojkonima. Pri tome, i jedna i druga ojkonimija promatrane su kroz slojevite odnose kulture i prostora. Cilj rada je analizirati slavenske elemente u bosanskoj i poljskoj ojkonimiji, u nastojanju da se utvrde zajednički nazivi koji su poslužili kao motivi u procesu ojkonimiziranja, a koji referiraju na tipove i funkcionalnu klasifikaciju naselja. Oblici teritorijalnih jedinica koji se pojavljuju u statusu ojkonimskih osnova, navedeni su u svim njihovim terminološkim višestrukostima. Istraživanje je prošireno na utvrđivanje načina ojkonimiziranja koji u definiranoj temi razlikuju ova dva ojkonimska sustava. S tim u vezi, u nastavku se definiraju interferencije i divergencije u bosanskohercegovačkoj i poljskoj ojkonimiji, u pogledu načina imenovanja naselja motivima koji svjedoče kulturni krajolik, odnosno koji znače različite oblike definiranja naselja od strane njihovih stanovnika. Komparativna istraživanja prošlosti slavenskih naroda pomažu da se jasnije pronikne u pojave općih razmjera. S tim u vezi, bosansko-poljska ojkonimska paralela bi trebala progovoriti o važnim pojavama slavenskoga svijeta o: odnosu pojedinac – porodica – zajednica – društvo, migracijama i povijesnom razvoju jezika, organiziranju društva kroz utjecaj različitih religijskih i kulturnih shvatanja. Dakle, kroz ojkonime se prate promjene koje se lagano obrazuju a zatim sazrijevaju pod snažnim utjecajem smjene okupatora i globalnih procesa .

ISTRAŽIVAČKI KORPUS

Dio istraživačkoga korpusa koji se odnosi na ojkonime iz Bosne i Hercegovine, oblikovan je nad publikacijama *Sistemski/sustavni spisak općina i naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine* (2013), *Abecedni spisak naselja u*

SFRJ. Promene u sastavu i nazivima naselja za period 1948-1990 (1991), *Imenik naseljenih mjesta u SFRJ* (1985), i *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima* (1995). Ovako oblikovana paralelnokorpusna građa je jamčila više mogućnosti: pored savremenih podataka koji su pouzdani i iskoristivi u onomastičkome radu, bogato postavljen onomastički resurs otvorio je mogućnost dijahronog promatranja slijeda povijesnog razvoja ojkonima koji su motivirani tipom i funkcionalom klasifikacijom naselja. U znaju da su globalizacijski procesi, okupatorske smjene i mijene demografske povijesti u srednjem i novom vijeku, donijeli u bosanski jezik mnogo novih imena, valjalo je doći do potvrde kako je to utjecalo na domaću ojkonomiju. O tome svjedoče „Promjene u sastavu i nazivima naselja za period 1948-1990.“ (*Abecedni spisak naselja u SFRJ* 1991) i „Promjene u naseljima i općinama u odnosu na stanje Popisa 1981.“ (*Stanovništvo BiH. Narodnosni sastav po naseljima* 1995). U njima je moguće pratiti segregacijske procese u urbanoj i ruralnoj sredini npr. izdvajanje novih naselja iz već postojećih: *Kalesija Grad*, umjesto prijašnjeg naziva Kalesija; *Kalesija Selo*, novo naselje nastalo izdvajanjem dijela naselja Kalesija (Sl. l. SRBiH, 33/99); *Ugljevik Selo*, novo naselje nastalo izdvajanjem dijela iz naselja Ugljevik (Sl. l. SRBiH, 24/85); Stupari, podijeljeno na nova naselja *Stupari-Centar* i *Stupari-Selo* (Sl. l. SRBiH, 28/81 i 33/81) itd. Također, moguće je pratiti nestajanje ojkonima koji su bili motivirani tipom naselja koje je administrativno prestalo postojati npr. *Varošište*, pripojeno naselju *Ponirak* (ASN, 1991: 550), kao i nestajanje ojkonima motiviranih orijentalizima koji su izgubili svoju funkciju: *Vasin Han*, pripojeno *Sarajevu* (Sl. l. NRBiH 47/62); *Han Luka*, ušlo u sastav naselja Poriče (Sl. l. SRBiH 28/81 i 33/81), *Perin Han*, ušlo u sastav naselja Zenica (Sl. l. SRBiH 28/81 i 33/81) itd. Također može se pratiti nestajanje ojkonima u čijim je osnovama bio arhaizam npr. *Pokoj*, ušlo u sastav naselja *Bihać* (Sl. l. SRBiH 28/81 i 33/81) itd. Tako je, premda o tome još nema sustavnih istraživanja, mnogo starih ojkonima nestalo bez traga u današnjoj ojkonomiji.

Poljski korpus je oblikovan nad publikacijama *Nazwy miast Polski* (1987), *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 1–16 (1996–2021) i prema spisku službenih naziva mjesta i njihovih dijelova *Serwis Rzeczypospolitej Polskiej gov.pl* (2022). *Wykaz urzędowych nazw i ich części*, koji je dostupan na službenoj web stranici Republike Poljske¹.

¹ https://dane.gov.pl/pl/dataset/188,wykaz-urzedowych-nazw-miejscowosci-i-ich-czesci/resource/39233/table?page=1&per_page=20&q=&sort= (pristup: 17. 6. 2022.)

BOSANSKO-POLJSKA ŽIVOTNA PARALELA

U prošlosti, život bosanskohercegovačkog i poljskog stanovništva je bio vrlo sličan. Radove na krčenju šuma, isušivanju močvara, kanalisanju voda i sl., kojima je trebalo urediti prostor i učiniti ga pogodnim za naseljavanje, zajednički su obavljali pod upravom čvrste zajednice koja nije pripadala pojedincu ili porodici, ali koju su teški uslovi rada na tvrdoj zemlji činili neophodnom. Tako je već u X st. potvrđen koncept *ius slavicum* – zajedničkog vlasništva nad oranicama. I dok su Zapadni Slaveni rano usvojili pojedinačan rad i ličnu svojinu – *ius teutonicum* nad kućama i vrtovima, Istočni i Južni Slaveni su do X st. zadržali instituciju zajedničkog života i zajedničke svojine. Pored sveslavenskog oblika *selo*, zajedničke teritorijalne organizacije dugo su održane u slavenskome svijetu, kroz različito nazivlje: u Poljskoj *opole* ili *osada*, u Češkoj *občina*, u ruskom *mir*, u Ukrajini i Bjelorusiji *xromada*, u Ukrajini riječ *verv'*, kod Južnih Slavena uglavnom *župa*, označavali su seosku zajednicu koja se zasnivala na susjedstvu i konceptu zadruga. Razlika je između njih često bila samo lingvističke, a ne značenjske prirode.

Unutarnje uređenje i teritorijalne organizacije, uglavnom su bile pod utjecajem smjene okupatora i stalnih ratovanja. Dok su na Bosnu i Hercegovinu utjecala osvajanja Rimljana, Osmanlija i Ugara, Poljska je bila pod izrazitim udarima Germana, Rusa i *Austro-Ugarske*. Kao što je to bio slučaj i s Bosnom i Hercegovinom, Poljska je još od srednjega vijeka bila poprište sukoba, političkih promjena i kolonizacija, koje su utjecale i na imenovanje naselja. Promjene granica, osvajanja i međusobno prožimanje kultura doprinijeli su evoluciji imena mjesta, koji su se mogli prilagoditi novoj političkoj i društvenoj stvarnosti. Npr, XVII st. je u Poljskoj bilo prije svega razdoblje stalnih ratova, što je znatno pridonijelo gospodarskom i demografskom padu, zbog čega su se neka od postojećih sela ispraznila i prestala postojati (Davies, 2010: 405–456). Suprotno tome, u XVIII st. pod utjecajem tzv. vala moderne njemačke kolonizacije i jozefinske kolonizacije, došlo je do intenziviranja naseljavanja u nekim regijama Poljske (Grodziski, 1999: 214- 223; Wójcik, 215: 198).

Tokom XIX i XX st. na oba terena uslijedili su naponi za ponovno uspostavljanje državnosti. Nakon završetka Prvog svjetskog rata priznata je nezavisnost Poljskoj i Jugoslaviji u kojoj je Bosna i Hercegovina dobila novi položaj. Svoju nezavisnost Bosna i Hercegovina je obnovila u posljednjem desetljeću XX st.

NAZIVI KOJI SVJEDOČE TIP NASELJA
U OSNOVAMA OJKONIMA

Uprkos savremenoj tendenciji napuštanja sela i privrede, razvoj bosanskohercegovačkih naselja se nije uvijek odvijao kroz odliv i koncentraciju stanovništva u gradove, već je pored promjene privredne aktivnosti stanovništvo višestoljetno ostajalo u selu mijenjajući njegovu ekonomsku, socijalnu i demografsku fizionomiju. U takvoj situaciji, stari oblici seoskoga privređivanja i utvrđeni oblici naseljenosti su se miješali s novim, pri čemu su novi bilježili ekspanziju, dok su stari uzimali. Tako su se naseljena mjesta već u bosanskoj srednjovjekovlju počela razlikovati i usložnjavati, pa se po jednoj od podjela zbir naselja sastojao od „sela, katuna, zanatlijskog naselja, trgovišta, varoši, grada-varoši, te grada.“ (Dedić, 2015: 164) Budući da osmanlijska administracija nije uvijek prihvatila zatečene nazive za oznaku vrste naselja, nego se služila odgovarajućim orijentalizmima: *pazar* – trg, pijaca; *kasaba* – manje gradsko naselje; *šeher* – veće gradsko naselje; *saraj* – dvor, palača; *čaršija* – trgovačka četvrt grada; *mahala* – gradska četvrt, zaselak; *kula* – utvrda u tvrđavi, toranj; *han* – zgrada koja služi za svratište i prenoćište putnika (Škaljić, 1989: 165, 174, 309, 423, 439, 512, 550), *palanka* – gradić, varošica (Klaić, 1982: 993). Skladno ranijim podjelama, adstratne, supstratne i superstratne nazive koji svjedoče tip naselja, moguće je prepoznati u strukturama historijskih i savremenih ojkonima. Takvi nam ojkonomi svjedoče priče o bosanskohercegovačkom prostoru kojeg su stalno i nemilosrdno, u svim pravcima, oduvijek karakterizirale seobe, bježanje, velike vojske i smjene naroda, jezika, kultura, običaja itd. Tome u prilog ide i podatak da je u osmanlijskoj periodu (1463–1878) nova vlast načelno prihvatila zatečenu srednjovjekovnu podjelu i kategorizaciju osvojenih naselja, i da je izmijenjen status samo onih mjesta koja su u ratovima teško stradala ili su sasvim opustjela (Vasić, 2005: 87). Međutim, da osmanlijska administracija nije uvijek prihvatila slavenske nazive za oznaku tipa naselja, nego se u procesima imenovanja ili preimenovanja služila sinonimima iz orijentalnih jezika, svjedoče mnogi ojkonomi motivirani nazivima: *saraj*, *šeher*, *kasaba*, *pazar*, *mahala* i mnogi drugi.

Iako je u poljskoj ojkonomiji moguće naći na tragove nanosa iz njemačkoga, npr. starovisokonjemački *būde*, *boude* > *Buda*, *Budy*, *Budki*, *Budzisko*, *Budziska*, ili arapskoga jezika npr. ar. *ma-dān* > *Majdan*, *Majdany*, *Majdanek* (Wójcik, 2015: 204), poljska imena naselja u kontekstu ovdje zadane teme, uglavnom su ostala motivirana riječima vlastitoga jezika, bilo da se radi o leksičkome sloju arhaizama ili o sloju još uvijek aktivnih leksema: *siolo*, *wieś*, *gród*, *grąd*, *miasto*, *dwór*, *targ*.

S obzirom na prethodno izloženo, jasno je da je u procesu ojkonomiziranja prelazak apelativa sa značenjem 'tip naselja' u kategoriju vlastitih imena – ojkonomima, određen djelovanjem izvanjezičnih čimbenika kao što su promjena tipa naselja ili oblika zemljišne svojine, njegova kolonizacija i sl. S tim u vezi, u nastavku se daje pregled ojkonomima i njihovih motiva u značenju tipa i funkcionalne klasifikacije naselja u Bosni i Hercegovini i Poljskoj, što je od iznimne važnosti za historiju postanka i razvoja ojkonomije i utvrđivanja međujezičnih dodira na ovoj razini leksičkog sloja u bosanskom i poljskom jeziku.

POVIJESNI OBLICI NASELJA U OSNOVAMA OJKONIMA

Područje Bosne i Hercegovine sa svojim specifičnim prirodnim značajkama i historijsko-geografskim razvojem, odlikuje se i specifičnim tipom naseljenosti koja je u prošlosti bivala rastuća i opadajuća u ovisnosti od historijskih mijena. Kako se na širokom bosanskohercegovačkom području razlijevaju mnoge rijeke, pružaju plodne ravnice i uzdižu visoka brda, te su bazične dispozicije višestoljetno uvjetovale nastanak mnogih naselja. Razvoj tih naselja je u znatnoj mjeri određen reljefom koji je definirao ne samo konfiguraciju naselja već i način života i gospodarsku osnovu. Voda je održavala biljni i životinjski svijet i okupljala ljude koji su u riječnim dolinama nagonski stvarali puteve, nuždom ih ugazili, te pored njih zasnivali misli o ljepoti svijeta, sreći i bogatstvu. U mislima, zbog svega onoga što tu nema, a što može da bude, žitelji tih ranih uskih zajednica uz rijeke, bili su slabašno tkivo nad kojim su privrednim vezama, utemeljena bosanskohercegovačka naselja u najrazličitijim povijesnim oblicima: selo, zaseok, selište, grad, katun, kasaba, varoš, čaršija, mahala, palanka, vardište, dvor(ište), saraj, šehar, pazar(ište), trg(ovište), stan(ovi), kolibe, majdan itd.

NASELJE – NASEOBINA U OJKONIMSKIM OSNOVAMA

Naselje je hiperonim nazivima *selo* i *grad*, i predstavlja osnovnu jedinicu koja referira na geografsko mjesto koje su ljudi izabrali za svoje stanište. Da bi se neko mjesto naselilo, njegove su prirodne karakteristike crpile veći dio ljudske snage, jer da bi se zajednica negdje nastanila bilo je potrebno ogromno prostranstvo prokrčiti, obraditi i braniti od neprijatelja. Zato su ljudi, sredivši uvjete na nekome terenu, isti uglavnom trajno naseljavali. Stekavši kolektivnu svijest, naseljena mjesta su imenovali, ponekad najizravnije prema kriteriju naseljenosti u odnosu na nenaseobinsku okolinu. Takav je npr. ojkonom *Naseoci* motiviran apelativom *naselje* u značenju „svako naseljeno

mjesto bez obzira na veličinu“ (RBJ, 2007: 423). U slučajevima složenih ojkonima, dodavano je prisvojno npr. *Šuškovno Naselje*, etničko npr. *Naseobina Hrvacani*, ili teritorijalno obilježje npr. *Naseobina Babanovci*, *Naseobina Lišnja*. U posljednjim primjerima *naseobina* kao ojkonomska sastavnica se javlja kao istoznačnica *naselju*, u značenju 'mjesto na koje su se ljudi naselili i trajno nastanili' (RBJ, 2007: 423). Ojkonom *Novo Naselje* pored Bijeljine, potvrđuje da apelativ *naselje* može značiti i 'novoizgrađeni dio' (RBJ, 2007: 423), referirajući na naselje koje nastaje nadomak nekog drugog, ranije izgrađenog naselja.

Sezonske naseobine u ojkonomskim osnovama

Kako je to bio slučaj i s ojkonomom *Naseobina Lišnja* koji se nalazi u blizini naselja *Lišnja*, potrebno je istaći da se u nedostatku mjesta za ispašu ili za pojila (livade, lokve, korita, i sl), nedaleko od sela, organizirala ljetna ispaša na bližim pašnjacima, i da su na taj način, neposrednim radom oko stoke, izvan naselja stvarane tzv. stočarske nastambe (pojedinačni objekti za ljude i stoku), koje će vremenom steći svoju autonomiju i postati zasebne naseobine, tzv. *stočarski stanovi* (Đaković, 1996). *Stan* se u ovome kontekstu javlja u svome ranijem značenju prostora za stanovanje, kao 'nastamba' (RBJ, 2007: 1068). Područja i regije gdje su takvi stanovi postojali zadržani su u tragovima ojkonima do našeg vremena u primjerima *Stanovi* i *Stanari*. U posljednjem primjeru, ojkonom aludira na profil 'stanara' kao člana zadruge koji bi sa svojom porodicom odlazio na polje koje je bilo udaljeno od naselja i tu se starao o govedima, konjima i drugoj stoci. On bi prihod od stoke slao u selo, a otuda dobivao druge namirnice (brašno i dr.). Slično je i sa zanimanjem 'kolibara', odnosno utvrđivanjem ranijih *koliba* kao privremenih naselja: „Dok su bile čifluk-sahibije (begovi), ako je seljak-čifčija imao više zemlje, morao je mnogo da daje begu na ime trećine. Da bi to izbjegli, neki su napuštali kuće u selu, pa bi sa nešto stoke otišli u šumu.“ (Filipović, 1969: 125, 224) Tako su imenovali *Gornje* i *Donje Kolibe* kao naselja utemeljena na prostoru gdje je bilo prakticirano kolibarenje.

Na ovaj način i imenica *koliba* je zabilježila semantičko širenje. O *kolibi* kao o slavenskoj prototipnoj kućici, pisao je u VI stoljeću Prokopije, izvijestavajući o Slavenima iz vremena kada su bili nastanjeni uz Dunav, gdje su „živjeli u ubogim kolibama, u međusobno veoma udaljenim zaseocima i često su mijenjali mjesto stanovanja“ (Kont, 1989: 115). Detaljnije, o slavenskome prebivalištu koje je već imalo odlike kuće stalnih žitelja, Ibn Rusta u X stoljeću piše o *kolibi* i dalje kao o primitivnom skloništu „svako sebi izdubi neku vrstu jame, prekrivenu drvenim krovom koji je nasut zemljom“ (Kont,

1989:116) Dakle, koliba je iz prvotnog značenja 'nastamba od drveta ili kojeg drugog lakšeg materijala (granja, slame i sl.)' ostvarila semantičko širenje u 'mjesto privremenog boravišta' (RBJ, 2007: 295). Bliskoznačnim se podrazumijevalo i katunsko stočarenje koje je porađalo nove naseobinske jedinice *katune*, sa značenjem 'privremeno pastirsko naselje uz pasište' (Marasović-Alujević, 2022: 8). Nomadsko je naselje vremenom moglo prerasti u stalno, kako je to bio slučaj s naseljem kod Fojnice u središnjoj Bosni, koje je prema tome i imenovano ojkonom *Katunište*. Kao *modus vivendi*, pokretno je stočarstvo i preko apelativa *ladina* u značenju 'sezonska naseobina radi odvijanja kosidbe i ispaše od Markovdana do Lučindana u planinskim predjelima', motiviralo ojkonom *Crnačka Ladina* na obroncima Čabulje. (Pandžić, 1999: 104) Ovdje objedinjeni ojkonomi motivirani apelativima *stan*, *koliba*, *katun* i *ladina*, s evidentnom rasprostranjenošću poznatih nam stočarskih naselja i nastambi, samo su jedan dio u poželjnom sveobuhvatnom istraživanju više relevantnih čimbenika tradicijskog stočarstva na bosanskohercegovačkom ozemlju.

U poljskom jeziku, pandan ovakvim imenima naselja jesu ojkonomi nastali na temelju apelativa *buda* koji je njemačkog porijekla u značenju 'manja građevina, šumsko naselje, primitivni pogon za preradu drva; siromašno selo'. Ova je osnova u toponimiji potvrđena od XVI st., npr.: *Buda*, *Budy*, *Budki*, *Budzisko*, *Budziska*, i često u složenicama kao što su *Budy Kozickie* (Bijak, 2021: 203; vidi i Wójcik, 1991). Također, u savremenome poljskom jeziku imenica *buda* jednako kao u savremenome bosanskom *koliba*, označava nastambu od drveta i služi kao sklonište ili boravište na određeno vrijeme (RBJ, 2007: 295; SJP1, 1898: 226) i češće referira na sklonište za životinje.

SELO – VAS U OJKONIMSKIM OSNOVAMA

Riječ *selo* je prvobitno značila plodnu zemlju koju je jedna obitelj iskrčila, u namjeri da na njoj 'sjedi'² i obrađuje je. Tako je temeljno značenje riječi *selo* bilo 'uzak posjed; jedno imanje, polje s kućom onih koji ga obrađuju' (Andrić, 2013: 84), međutim prateći arheološka i lingvistička istraživanja, jasno je da su se slavenska sela poznata od VI st., „sastojala od niza malih, samostalnih, međusobno donekle udaljenih koliba s takvim rasporedom koji je dozvoljavao da svaka kuća ima i svoj komad zemlje (okućnicu), ali je pri tom svaki seljak radio i na njivi koja je pripadala zajednici“ (Kont, 1989: 245). S takvim odrednicama, selo je postalo zajednička teritorijalna jedinica, zemlja koju su seljaci obrađivali, ali koja nije bila njihova svojina, nego vlastelinska, a i kada su stoljećima poslije, tijekom osmanlijskoga i austrougarskoga perio-

² Riječ *selo* je izvedenica iz ie. *sed- u značenju 'sjesti'.

da, seljaci postupno postajali vlasnici zemlje, istu nisu mogli zadužiti, prodati ili pokloniti jer je i dalje bila svojina zadruga, cijeloga roda ili plemena.

U Jugoslaviji su tek 1921. godine, u selima svih krajeva, ukinuti izvijesni oblici feudalne zemljišne svojine.³ Sela su i dalje zadržala prijedloške autonomije lokalnoga kolektiviteta. Stanujući na istom geografskom prostoru, ljudi nisu bili povezani samo zajedničkom zemljom nego su bili isprepletani mnogim odnosima, obavezama i interesima: zajedničkom svojinom (npr. skladištima, vodenicama, mlinovima, pašnjacima, stadima) i zajedničkim radom. Ovaj oblik života koji je spajao seljakov individualizam s osjećanjem pripadnosti široj zajednici održao se kod Bosanaca i Hercegovaca u svojoj jakosti sve do Drugog svjetskog rata, nakon čega je sistem zadruga počeo slabiti, da bi devedesetih godina, s ratnim i poslijeratnim egzodusom stanovništva, dosegao najnižu razinu seoske uzajamnosti. Uprkos demografskim previranjima, značajan broj seoske populacije je ipak održao kontinuitet življenja za stan i hranu, prema pradjedovskim običajima. Održivost takvoga načina života u sredinama koje su ostale pretežno seoske, otkriva stamenost mentalnih struktura, zasnovanih na vjerovanjima, mitovima i obredima, karakterističnim za zemljoradničko bosanskohercegovačko društvo. Tako su mnoga sela uspjela zadržati kontinuitet do današnjih dana, a mnoga od njih i apelativ 'selo' u svojoj imenskoj strukturi:

Babino Selo, Begovo Selo, Bobanovo Selo, Bogojević Selo, Bosansko Petrovo Selo, Bogutovo Selo, Desin Selo, Dobro Selo, Donje Selo, Dragan Selo, Eminovo Selo, Gornje Selo, Jalovče Selo, Jelovče Selo, Kadino Selo, Kifino Selo, Kovačevo Selo, Kramer Selo, Mahmić Selo, Malo Selo, Mandino Selo, Milino Selo, Novo Selo, Novoselci, Novoseoci, Par Selo, Perduhovo Selo, Petrovo Selo, Pusto Selo, Reljino Selo, Sela, Selačka, Selići, Sivrino Selo, Staro Selo, Velino Selo, Vidovo Selo.

U poljskome jeziku izraz *siolo* se javlja u značenju 'selo' i potvrđen je u ojkonomiji od XII st., npr. *Siedlec, Sielc, Siedlce, Sielce, Siedlice, Siedlica, Siedlin, Siedliska, Siedliska, Siedliszczce, Siodło, Siodła*. Pored apelativa *siolo*, u osnovama poljskih ojkonima se javlja i sinonimski oblik *wieś*. Uglavnom je dio složenih imena, najčešće u spoju s pridjevima: *stary* 'stari' i *nowy* 'novi', npr. *Stara Wieś, Nowa Wieś*, također *mały* 'mali' i *wielki* 'veliki', npr. *Mala Wieś, Wielka Wieś*. Ti se nazivi odnose na vrijeme nastanka naselja i njegovu veličinu. (Bijak, 2021: 202).

Arhaizam *vas* je stara latinska riječ koja označavajući također neku vrstu naseobine (RBJ, 2007: 1208), također značenjem zalazi u semantičko polje 'seoske civilizacije'. Apelativ *vas* u istaknutome značenju raširen je u

³ Čl.- 42 Ustava Kraljevine SHS, Službene novine, br. 142a, Beograd, 1921.

ojkonimiji geografski susjednih i genetski srodnih zemalja, npr. Cesarska Ves, Krajska Ves, Lepa Ves, Martinska Ves, Martiša Ves u Hrvatskoj, Lačaves, Lačja Ves, Petrova Vas, Srednja Vas, Dolenja Vas, Gorenja Vas, Mala Vas, Nova Vas, Sadinja Vas pri Dvoru, Sadinja Vas pri Dragi i mnogi drugi ojkonomi u Sloveniji. Uglavnom je dio složenih imena, često u spoju s pridjevima, pri tome imenom referiraju na vrijeme nastanka naselja, njegovu podjelu na dije-love ili njegovu veličinu. U Bosni i Hercegovini je usamljen primjer *Nova Ves* u općini Srbac.

Dakle, „*selo* je značilo vezanost za stočarsko privređivanje, mjesto za pojila, ispašu, obrađivano zemljište, a *vas* naseobine. Postepeno je selo preuzelo obadrije funkcije, a za *selo* u ranijem značenju stvoren je naziv *stan*“ (Pandžić, 1999: 124), kako smo objasnili u dijelu o sezonskim naseobinama. Bogat je morfološki niz izveden u odnosu na imenicu *selo*, otuda *zaselje*, *zaseok*, *selce* i *selište*. U živoj riječi se ostvaruju kao bliskoznačnice: *selo* ‘manje ljudsko naselje, nastamba čiji se stanovnici pretežno bave zemljoradnjom i stočarstvom’, *selce/seoce* ‘malo selo’, *zaselak* ‘seoce ili nekoliko kuća izvan sela, odvojeni dio, ogranak sela’, *selište* ‘mjesto gdje je nekad bilo selo, nase-lje, selo, zaselak’. (RBJ, 2007: 1024, 1273). U ovim značenjima motivirani su ojkonomi *Zaselje*, *Zaseok*, *Seoci*, *Seona*, *Seonica*, *Selišta* i *Selište*.

Bliskoznačno, u poljskome jeziku je potvrđen izraz *zaścianek* u znače-nju 'selo naseljeno nižim plemstvom' (Karłowicz, 1927: 303) koji je poslužio kao motiv imenovanja naselja *Zaścianek*, *Zaścianki*, *Zaścienie*. Izraz je prisutan i u genetski srodnim i geografski susjednim jezicima 'obično su ograđena zemljišta davana nižoj klasi, koja je tamo živjela u jednom ili više kućanstava (Жучкевич, 1974: 137; НЕЧ СССР, 1964: 881)

POČITELJ – POČINOK U OJKONIMSKIM OSNOVAMA

Različita su tumačenja postanka ojkonima pa se u tom nesuglaslju historičara i lingvista polazilo od teze da je *Počitelj* tvorenica: iz antropo-nima⁴; prefiksa *po-* i završne sekvence *-čitelj* odnosno da je toponimizacija nepotvrđene radne imenice **počitelj* morfološki srodne oblicima *počinuti* i *pokolj*⁵; iz nepotvrđenoga apelativa **počitelj* koji je postojao značenju ‘onaj koji nekog (nešto) poštuje’⁶; prijedloga *pod* i osnove *-čitelj* koja je adaptacija

⁴ Marko Vego „Starost naselja i grada Počitelja na Neretvi“, Sloboda, br. 32, Mostar, 1976: 6.

⁵ Đuro Daničić, *Osnove srpskoga ili hrvatskoga jezika*, Beograd 1876: 248; RjJAZU, s. v. Počitelj i počiti; Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971-1974.

⁶ Radoslav Matić, „Toponim Počitelj“, Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije, Posebna izdanja ANUBiH, Sarajevo 1985: 70.

tal. *cittadella* u značenju 'kula, utvrda, grad' odnosno da je oblik nastao iz toponimske sintagme **Pod Čiteljem* u značenju 'mjesto pod srednjovjekovnom utvrdom ili gradom, podgrađe' (Alerić, 1986: 11-14).

Ojkonim *Počitelj* na južnoslavenskom području ima dvije ojkonomske pojavnice, i to u južnome dijelu Bosne i Hercegovine (prvi spomen 1444. godine) i u Hrvatskoj u Lici (prvi spomen 1263. godine), izuzme li se ime groblja *Pokojište* kod Konjica (Pandžić, 1999: 120) i povijesni ojkonom *Pokoj*, u sjeverozapadnome dijelu Bosne kao ime naselja koje je ranije ušlo u sastav Bihaća (Sl. l. SRBiH 28/81 i 33/81). I u Poljskoj je zabilježen homonimni ojkonom *Pokój*, te oblici *Spokojna*, *Spokojne* (Rymut, 2018: 107) izvedeni iz oblika (*s*)*pokój* u značenju 'mir' ili *spoczywać* u značenju 'sjesti ili leći radi odmora; biti smješten negdje' (SJP2, 1909: 306–307) Slična ojkonomska izvedenica *Počinok* potvrđena je u Rudnjanskome rejonu Smolenske oblasti u Rusiji gdje je u lingvističkim radovima tumačena kao izvedenica iz riječi *počinok* u značenju 'malo novo selo, naselje' (Будаев, Махотин, 2009: 209). U *Топонимастичком рјечнику централне Русије* (rus. *Топонимический словарь Центральной России*, Смолицкая, 2002) također je potvrđen toponim *Počinok*, s natuknicom da u osnovi ima rusku dijalekatsku riječ *počinok* u širem značenju 'početak nečega', i da od 14. stoljeća označava tip naselja 'novo naselje u šumi pored proplanka', 'naselje na šumskom lokalitetu ili u pustari', 'novo naselje na čistini oranici ili u šumi' (Смолицкая, 2002: 268). Uzevši u obzir prethodne pojavnice i njihova tumačenja, čini se korektnim zaključiti da je osnova aktivna u toponimiji da se razvija iz značenja 'mjesto za počinjanje', i da se u pravilu odnosi na manja naselja.

GRAD U OJKONIMSKIM OSNOVAMA

U prošlosti je za zemljišnu svojinu najuže bila vezana 'velika porodica' kao seoska pojava unutar koje su seljaci kao bazični sloj seoske populacije živjeli u svojim kućama, odnosno selima, gradeći nezavisnu privrednu jedinicu koja je praktično mogla da funkcioniра bez nastanka složenijeg tipa naselja. Međutim, kada su povijesno-civilizacijski uvjeti, i to kulturno-običajni, ekonomski i političko-administrativni, utjecali na razvoj domaćeg područja, neka mjesta su izdvojena 'ograđena'⁷, prozvana *gradom*, *gradinom*, *gradištem*, i upravno povezana s okolinom. Takve su upravne jedinice, građene strateški na uzvišenjima, pa su pored vode i brda postala mjesta okupljanja i socijalne živosti, jer je bosanskohercegovačko, napose graničarsko/krajiško povijesno iskustvo, odredilo karakter urbanističko-graditeljskih aspekata lokalne kultu-

⁷ Prvobitno je značenje imenice grad je bilo 'ograđeno mjesto', budući da je oblik hipotetički postao od ie. *gherdh- u značenju 'ograditi, opasati'. (Gluhak 1993: 242)

re: fortifikacijski objekti nikada nisu građeni u ravnici. Stoga je i termin *grad* prihvaćen kao sinonim za srednjovjekovno utvrđenje, a *gradsko naselje* za urbanu sredinu u srednjovjekovnoj Bosni. (Mušeta-Aščerić, 1996: 56) Iako se time utjecalo i na tip privređivanja, selo je i dalje moglo da se odrekne grada jer nije imalo potrebu za njim, ali kako je grad potrebovao gomilu životnih realija iz seljačke djelatnosti, ostali su neraskidivo povezani.

Međutim, kako slavenska riječ *grad* nije jednoznačna, nego se javlja u višestrukome značenju i u mnogim izvedenicama, složenicama i sintagmama, potrebno je osvijetliti njihova značenja. Sve sastavnice morfološkoga niza *grad*, *gradac*, *gradačac*, *gradić*, *gradina*, *gradište*, susrećemo u pisanim svjedočanstvima i predajama o gorovitim krajevima Bosne i Hercegovine, na kojima su ostaci drevnih utvrda iz kojih su se nekoć branili životi ljudi i njihova zemlja koja ih je hranila, od neprijatelja koji su dolazili sa svih strana. Ujedno, sve te izvedenice s osnovom *grad-* motivirale su ojkonime diljem Bosne i Hercegovine.

U bosanskome jeziku *grād* ima dva značenja, pri tome u aktivnome leksičkom sloju imenica *grad* znači 'veliko naseljeno mjesto, administrativni, kulturni, industrijski i trgovački centar nekoga kraja, dok u statusu historizma *grad* znači 'utvrđenje, tvrđava', jer je u srednjem vijeku grad zapravo bio tvrđava na brijegu, koja se još nazivala 1. *gradina* u značenju 'povijesna utvrda', i 2. *gradište* ili *gradišće* u značenju srednjovjekovne fortifikacijske građevine podignuta na položaju koji najbolje omogućuje njegovu obranu, uglavnom na nekoj teško pristupačnoj visini'. Kako su gradovi kao politička sjedišta, utemeljeni na uzvisinama tj. gradinama ili gradištima, u podbrđu 'mjestu pod brdom', odnosno u podgrađu 'mjestu pod gradom', redovito se formiralo naselje koje je nazivano deminutivnim oblicima imenice *grad*: *gradac*, *gradić* i *gradačac*, u značenju 'mali grad', a dosta često i hungarizmom *varoš*. Neka gradišta su zbog izvanrednog smještaja u strateškome smislu, daljnjim društvenim razvojem pretvorena u gradove. (RBJ, 2007: 177; Jahić, 2011: 78). Tragovima prethodnih interpretacija nastali su bosanskohercegovački ojkonimi:

Bijograd, Biograci, Biograd, Donji Graci, Donji Gradac, Donji Kamengrad, Donji Podgradci, Gornja Gradina, Gornji Graci, Gornji Gradac, Gornji Kamengrad, Grad, Gradac, Gradačac, Gradeljina, Gradina, Gradinja Donja, Gradišće, Gradiška, Gradska, Krehin Gradac, Kula Grad, Mrkonjić Grad, Pećigrad, Podgradina, Podgrađe, Stari Grad, Tomislavgrad, Vinograd, Višegrad, Zagrad, Zagradci, Zagradinje

Ovakva ojkonimizacija u bosanskome jeziku, načinom tvorbe i semantikom, bliska je u poljskim ojkonimima. Ojkonimska osnova *gród-* (< psl. **gordъ*) u značenju 'utvrđeno naselje, smješteno tako da je teško dostupno', posvjedočena je u pisanim izvorima od XII st., npr. *Grodno, Grodnica, Grodziec, Grójec, Gródek, Grodzisk, Grodziszce* (Bijak, 2021: 205). Djelomice

je bliska interpretacija ojkonima izvedenih iz osnove *grąd-* (< psl. **grōdъ*) u značenju 'uzvišeno, suho mjesto, s čvrstim tlom, šumovito'. Takvi su ojkonomi registrirani od XIV st. u oblicima *Grąd, Grądy, Grądzik, Grądziki* (Bijak, 2021:196). Primjeri su bliski bosanskim povijesnim *gradinama* koje su, kako je ranije istaknuto, nužno locirane na uzvisinama.

Poljski jezik je razvio bliskoznačne oblike *miasteczko/miastko* u značenju 'mali grad' (bos. *gradić*). Ovaj apelativ je postao plodna osnova u ojkonomima, npr. *Miasteczko, Miasteczko Krajeńskie, Miasteczko Śląskie, Miasteczko-Huby, Nowe Miasteczko, Miastko, Miastkowo, Miastków Kościelny, Miastków, Miastkówek* (Rymut, 1987: 145-146).

Budući da je intenzitet promjena nekoga mjesta određen gospodarskom valorizacijom izraženom oblicima poljodjelstva, zanatstva i trgovine, a kako su se takve promjene odigrale i još uvijek se odigravaju u zadnjih tridesetak godina, gospodarsko se težište pomjerilo s brdskog područja na ravnicu. Tako je u zapadnome dijelu Bosne utvrđeno naselje *Novi Grad*. Osim prostora aluvijalnih ravni, novo gradsko naselje moglo je nastati pored već utvrđenog grada, autonomizacijom gradske četvrti, npr. *Novi Grad* (Sarajevo).

DVOR U OJKONIMSKIM OSNOVAMA

Tokom srednjeg vijeka riječ *dvor* je prvobitno označavala kuću, dom ili mjesto stanovanja u općem smislu, pa se i danas koristi pojam *dvorište* da označi prostor oko kuće. U pojedinim trenucima to je značenje postalo usko ograničeno na raskošno boravište rezervirano za vladara i gospodu. Dvor je vremenom prevazišao svoje prvobitno značenje pa je bio ne samo političko nego i kulturno središte u srednjovjekovnoj Bosni. (Filipović, 235) U savremenome jeziku *dvor* označava raskošnu zgradu, palatu u kojoj boravi vladar i njegova porodica, uz metonimijsko preslikavanje i na društvo koje je oko vladara (Jahić, 2010: 165), međutim upravo su ranija arhaična značenja motivirala ojkonime i u Bosni i Hercegovini i u Poljskoj. Apelativ bos. *dvor*, odnosno polj. *dwór*, leži u osnovi bosanskohercegovačkih: *Dvor, Dvorovi, Podvori, Veliko i Malo Dvorište*, i poljskih ojkonima: *Dwór, Dworek, Dworki, Dworzysko, Dworskie, Dworszyczna, Nowy Dwór, Podworskie, Podworzany, Podworze, Stary Dwór, Dworzysk, Dwórzno, Dwórzynek, Dworzyna, Dwornia, Dwornica, Dworowsko, Dworzakowo, Dworzysk, Dworzyska, Dworzysko, Dworzyszcze, Dworackie, Dwory, Dwory Długie, Dwory Pierwsze, Barczewski Dwór, Bargłów Dworny, Bartkowski Dwór, Bezlawecki Dwór, Biały Dwór, Borecki Dwór, Chudy Dwór, Czerwony Dwór, Dębowy Dwór, Dolny Dwór, Gościno-Dwór, Waliły-Dwór, Białolęka Dworska, Buczyn Dworski, Dworszowice Kościelne, Dworszowice Pakoszowe* (Rymut, 1997: 464–467)

HUNGARIZMI U OJKONIMSKIM OSNOVAMA

U razdoblju transformacije naselja iz težačkog u trgovačko-zanatsko središte, razvijaju se naselja u podnožju uzvišenja na kojim su se nalazile srednjovjekovne tvrđave. Na novonastalo se naselje prenosio i naziv tvrđave, na način da se tvrđava nazivala *gradom*, a u podgrađu nastalo naselje nazivalo se hungarizmom *varoš*. Npr. Gradъ Ključ ... i varoš Podъključ. „Prema pisanim podacima može se pretpostaviti da su to uglavnom bila skromnija i manja naselja koja su imala funkciju trgova s ciljem podmirivanja lokalnih potreba. Tu su vjerovatno postojali određeni dućani, ili tržni štandovi, gdje se obavljala neposredna razmjena ili kupoprodaja domaće ili uvozne robe, odnosno plovova zanatske radinosti.“ (Filipović, 2018: 529) Upravo je u toj fazi razvoja, „potreba očuvanja robe i učestalijeg trgovanja uslovljavala je i boravak sve većeg broja ljudi u trgovima, što je za posljedicu imalo razvoj tog naselja na jedan viši stupanj, pri čemu bi se onaj dio u kojem se obavljala stalna trgovina i zanatstvo nazivao varoš, termin koje će kasnije poprimiti cijelo naselje. (Dedić, 2015: 165) U daljem razvitku bosanskohercegovačkih naselja, varoši su nastajale i neovisno od srednjovjekovnih utvrda, kroz utjecaj koji je naselje imalo na okolinu, odnosno preko funkcija koje je naselje vršilo (trgovina, obrt). Time je uvjetovano semantičko pomjeranje ovoga naziva, od temeljnoga 'naselje u podgrađu' do značenja koje ima u savremenim rječnicima bosanskoga jezika 'manje gradsko naselje, kasaba' (RBJ, 2007: 1208).

Varoš je, kao stupanj razvoja naselja, zasvjedočen ne samo u historijskoj nego i savremenoj ojkonimiji: *Kotor Varoš*, *Varoš*, *Varošište*, *Varoška Rijeka*, *Varošluk*. Ovi ojkonimi ne svjedoče samo specifičnost područja u trenucima ojkonimiziranja, nego zrcale i potvrdu naseobinskog kontinuuma, činjenicom da su naselja koja su nastajala na ovaj način, uz povremena demografska previranja, uspjela zadržati kontinuitet do današnjih dana.

Ovdje ćemo ukazati i izolirani ojkonim motiviran apelativom *salaš*. *Fincijev Salaš* povijesni je ojkonim u sjeveroistočnoj Bosni, koji je dobio ime preko zemljoposjednika Fincija koji je za vrijeme uprave Austro-Ugarske podigao salaš na jugozapadnoj strani Bijeljine, s nekoliko stotina dunuma zemlje (Grabčanović, 2006: 200). Ojkonim je izveden iz imenice *salaš* (< mađ. *szállás*) u značenju 'imanje, gazdinstvo izvan naselja'. Ime je najprije ostvareno u izravnome značenju apelativa kao agronimi tj. ime parcele-imanja s gospodarsko-stambenim zdanjem izvan naselja, na udaljenom polju pogodnom za ljetni smještaj stoke, gdje je stanovala nekolicina ljudi koji su se izmjenjivali na privremenom boravku. Nakon 1910. godine kada je počelo rješavanje agrarnog pitanja, ukinuto je kmetstvo, a veliki posjedi feudalaca kakav je bio

i *Fincijev Salaš*, dodjeljeni su bezemljašima kroz tzv. seoski proleterijat. Apelativ salaš ne bilježi pojavnost u ojkonimiji ostatka Bosne i Hercegovine. U ovome sjeverozapadnome dijelu zemlje dospio je vjerovatno pod utjecajem prakse imenovanja iz sjeverne Srbije gdje, zbog intenzivnijih međujezičnih dodira s mađarskim, postoji više primjera npr. *Salaš Crnobarski* (Bogatić) i *Salaš Noćajski* (Sremska Mitrovica).

ORIJENTALNI TIP NASELJA U OJKONIMSKIM OSNOVAMA

Od vremena kada Europljani nisu bili svjesni da žive zajedno na jednoj kontinentu, kada nisu znali jedni za druge i jedva su komunicirali, uslijedio je višestoljetni ratni kontinuitet europske povijesti. Pod osmanskom opasnosti, taj je kontinuitet osobito intenziviran od XV stoljeća. Europska ratna poprišta su imala obilježja ekstremnih razaranja, pri tome je žestina razaranja bila posljedica ratnih strategija svih ratnih sudionika radi uništenja proizvodne snage i ekonomske moći protivnika. Uporedo s granama privrede, sve kategorije naselja su u većoj ili manjoj mjeri, došle pod udar ratnih pustošenja. Tome svjedoči i pogled na osmanlijska osvajanja Bosne i Hercegovine, kada je kao posljedica vanjskih prisila uslijedila preobrazba mnogih srednjovjekovnih bosanskih sela i gradova. Ratovi i osvajanje pogodili su u različitoj mjeri obje kategorije ovih naselja. Podaci turskih i europskih izvora pokazuju da su nezaštićeno selo i njegova privreda, osobito graničnoga područja, bili mnogo više izloženi ratnim pustošenjima i razaranjima nego utvrđeni gradovi. Iz njih se vidi da su Osmanlije u toku laganog pomjeranja svoje granice prema Dunavu i Savi, koje je ovdje trajalo nekoliko decenija, porobili i opustošili na stotine sela. To isto učinila je i vojska Kraljevine Ugarske prilikom pokušaja da protivudarima onemogućiti dalje nadiranje Osmanlija i učvršćivanje njihovih pozicija u Bosni. Česti upadi Osmanlija na ugarsku, i Mađara na osmanlijsku teritoriju, ratovi i pomjeranje granice, redovno su se završavali tim što je stanovništvo potiskivano ili odvođeno, njegova materijalna dobra odvlačena ili razarana, a sela i obradive površine pretvarani u pustoš. (Vasić, 2005: 73) Neka od njih stradala su toliko da više nisu obnavljana. S gradovima je situacija bila djelomice drukčija. Zatekavši veći broj strateški dobro utvrđenih gradova, kao vojnih uporišta i administrativnih centara, i još veći broj trgova, Osmanlije su preuzimali mjere da ih obnove. Kako se usljed ratnih razaranja smanjio broj zanatlija i trgovaca, njihova privredna aktivnost je minimizirana ili potpuno prekinuta. U nastojanju da ožive privredu izgrađivali su nove trgo-ve, utvrđivali nova naselja različitog tipa, strukture i funkcije. I dok se s jedne strane razvoj seoskih područja u perspektivnom smislu ostvario u ojačanoj

poljoprivrednoj djelatnosti u njima, s druge strane je prosperitetan razvoj teritorija uvjetovao jači stupanj urbanizacije. Tako su prema turskim katastarskim popisima utvrđeni gradski tipovi: *čaršija*, *kasaba*, *mahala*, *palanka*, *pazar* i *šeher*. Svi navedeni orijentalizmi poslužili su kao ojkonomske osnove u procesu imenovanja naselja: *Čaršija* (< čaršija 'trgovačka gradska četvrt'), *Nova Kasaba* (< kasaba 'manje gradsko naselje'), *Buzić Mahala*, *Donja Mahala*, *Mahala*, *Mahala Gomionica*, *Mahala Višnjica*, *Nova Mala*⁸, *Posavska Mahala* (< mahala 'gradska četvrt, zaselak'), *Lušci Palanka*, *Palanka*, *Veliko* i *Malo Palančište* (< palanka 'gradić, varošica'), *Pazarić* (< pazar 'trg, pijaca'), *Šeher*, *Šeherdžik* (< šeher 'veće naselje').

Većina starih gradova brzo je obnovljena, a na mjestu nekih ranijih trgova podignuta su nova gradska naselja. Budući da je imenica trg u davnoj prošlosti značila središte trgovačkoga života duž prometnih putova, gdje su se vremenom podizale javne ustanove, hanovi, trg je postajao jezgra budućega naselja, zbog čega je ovaj tekmin bio produktivna ojkonomska osnova: *Trgovište*, *Trzac*, *Tržačka Platnica*, *Tržačka Raštela*. Tako je, za vrijeme osmanske uprave, trg Četvrtkovište, koji odgovara današnjem gradu Bijeljina, dosljedno tako nazivan u pisanim izvorima tokom cijelog XVI st. „Od 1533. do 1600. godine Zvornički sandžak je, koliko se dosada zna, popisivan pet puta (1533., 1548, oko 1570. oko 1585. i 1600.-1604.) U svim tim popisima zapisano je 'selo', a u posljednja dva 'kasaba' Četvrtkovište. (Handžić, 1963: 51) Defter iz 1600. godine, saopćava uslove pod kojima je jedno naselje moglo biti proglašeno kasabom... bilo je potrebno da u njemu postoji pazarni dan i da se obavlja džuma, tj. da postoji najmanje jedna džamija u kojoj se ta molitva obavlja. (Handžić, 1963: 54) Neki su trgovci dobili status naselja npr. *Trgovište*, ili status gradskog naselja što je bio slučaj u Tuzli i Banjoj Luci gdje su iz apelativa *mejdan* (< ar. *māydān* 'trg, pijaca, vašarište'; usp. Škaljić, 1989: 454) bez ikakve strukturne preinake nastala imena naselja *Mejdan*. Identično su u Poljskoj iz slavenske osnove *targ-* (bos. *trg*) izvedeni ojkonomi *Nowy Targ*, *Targowa Górka*, *Stary Targ*, *Targowica*, *Targowisk*, *Targowa Górka Mała*, *Targowiska*, *Targowisko*, *Targowo*, *Targówek*, *Targówka* (Rymut, 1987: 166, 244).

U savremenoj poljskoj ojkonomiji o motivu trgovačke djelatnosti svjedoče i nazivi mjesta vezanih za sistem nedjeljnog trgovanja odnosno jednodnevnih ili nedjeljnih sajmova koji su redovno održavali u određenom naselju. Odatle potječu i ojkonomi: *Czwartek*, *Białe Piątkowo*, *Czarne Piątkowo*, *Dolna Piątkowa*, *Górna Piątkowa*, *Piątek*, *Piątki*, *Piątek Wielki*, *Piątek Mała-Kolonia*, *Piątkowice*, *Piątkowiec*, *Piątkowo*, *Piątkówka*, *Piątkowa*, *Piątków*, *Piątnica*, *Sobota*, *Sobotczyzna*, *Sobótka*, *Sobót*, *Sobótki*, *Sobótka-Kolonia*,

⁸ Nekada je to bila *Visoka Mahala* (u puku *māla*) prema kojoj je nastao ojkonom, odnosno zaselak ispod nje: *Nova Mala*. (Pandžić 1999: 113)

Środa Śląska, Środa Wielkopolska, Wtórek, Niedzieliska, Niedzieliska-Kolonia, Niedzielisko, Niedziela, Długoniedziela (Rymut, 1987: 183, 241–242, *Wykaz urzędowych nazw i ich części*). Vrijedi napomenuti da su u današnje vrijeme mnoga od ovih naziva izgubila svoje izvorno trgovačko značenje što je uzrokovano razvojem modernih oblika trgovine, a povijesne pijace su se transformirale u obična stambena naselja ili četvrti. Međutim, sjećanje na ove tradicije ostaje u nazivima mjesta, koji još uvijek nose sa sobom povijesni trgovački kontekst.

Na razvoj gradova djelovali su i razlozi vojne prirode. Tako su, utvrdivši svoj položaj u Bosni i Hercegovini, Osmanlije upravo na ovome sigurnom području pripremali za ratove u Europi. Budući da su ratovi iziskivali povećanu potrošnju gvožđa i olova, potrebovanje za ovim metalima u procesima izrade oružja i municije stalno je rasla. U vezi sa zahtjevom vojske da se poveća proizvodnja topovske đuladi, otvoreni su novi rudnici npr. Kamengrad u zapadnoj Bosni (Vasić, 2005: 83) i više njih diljem Bosne koji su izvedeni iz apelativa *majdan* prema ar. *ma-dän* u značenju 'rudnik' (Škaljić, 1989: 443). Tako su nastali ojkonomi *Kamengrad, Bronzani Majdan, Majdan, Stari Majdan i Vareš Majdan*. Apelativ *majdan* pojavljuje se i u poljskom jeziku, gdje je vjerovatno usvojen preko ukrajinskog kao jezika posrednika, u značenju 'šumsko naselje čiji su se stanovnici bavili obradom drva, proizvodnjom drvenog ugljena ili katrana', a tako i u toponimiji od XVIII st., npr. *Majdan, Majdany, Majdanek*. (Bijak, 2021: 203)

Preobražavanje prostijeg gradskog naselja u složenije moguće je pratiti u primjeru *palanke*. Tim se nazivom najprije „zvala utvrda sagrađena, uglavnom, od drvenog materijala, ponajčešće od hrastovine. Takve su, npr. bile utvrde u Kobašu, Kupresu, Brčkom itd. Danas ima više lokaliteta u Bosni, koji se zovu *Palanka*. Do nas nije doprla nijedna palanka. Neke su palanke vremenom pretvorene u gradove, kao npr. *Tuzla, Duvno*, a ima i jedan slučaj da je grad vremenom propao i potom podignuta utvrda od drveta – palanka“ (Kreševljaković, 1953: 7). Ovaj tip ojkonomiziranja metonimijskim konceptom DIO ZA CJELINU u kojem *palanka* kao utvrda tj. jedan dio naselja, imenuje cijelo naselje, nije usamljen primjer u bosanskohercegovačkoj ojkonomiji. Tako je nastalo ime grada *Sarajeva* iz osnove *saray* u značenju 'dvor, palača' (Šabanović, 1960), kao i grad *Sedidžedid* (< tur. nova tvrđava) što je povijesni ojkonom današnjega Tomislavgrada (Pandžić, 1999: 125) i mnogi ojkonomi izvedeni iz osnove *han* u značenju 'zgrada koja služi za svratište i prenočište putnika' (Škaljić, 1989: 309), npr. *Begov Han, Han Bila, Han Brdo, Han Karaula, Han Pijesak, Han Ploča, Han Šići, Kapov Han, Mangalin Han, Pajtov Han, Simin Han*.

Zaseban su tip tzv. *fortifikacijski ojkonomi* u čijim je osnovama moguće prepoznati tip fortifikacijskih građevina. Kako je povijesni prostor Bosne i Hercegovine bio obilježen stalnim vojnim aktivnostima, takve su prilike praćene razvojem odbrambenog graditeljstva tj. utvrđivanjem fortifikacijskih građevina. To se odrazilo u ojkonomiji: *Han Karaula, Karaula, Karaulsko Polje* (< karaula 'stražarnica, vojna pogranična stanica'), *Kula, Kula Banjer, Kula Grad, Begović Kula* (< kula '1. utvrda u tvrđavi, kamena zgrada koja umjesto prozora ima puškarnice podešene za odbanu on navale; 2. višespatna kamena stambena zgrada; 3. toranj').

ETIMOLOŠKE ZNAČAJKE

Veliki okupatorski obrati i mijene demografske povijesti tokom srednjeg i u novom vijeku, donijeli su u bosanskohercegovačku i poljsku toponimiju mnogo novih ojkonomima. Tako je bazični indoeuropski i općeslavenski jezički sloj administrativnih jedinica, izgrađen u opreci *selo – grad* (polj. *siolo – gród*), zadržao slavenski kontinuum u ojkonomiji:

bos. Babino Selo, Begovo Selo, Bobanovo Selo, Bogojević Selo, Bosansko Petrovo Selo, Bogutovo Selo, Desin Selo, Dobro Selo, Donje Selo, Dragan Selo, Eminovo Selo, Gornje Selo, Jalovče Selo, Jelovče Selo, Kadino Selo, Kifino Selo, Kovačevo Selo, Kramer Selo, Mahmić Selo, Malo Selo, Mandino Selo, Milino Selo, Novo Selo, Novoselci, Novoseoci, Par Selo, Perduhovo Selo, Petrovo Selo, Pusto Selo, Reljino Selo, Sela, Selačka, Selići, Seoci, Seona, Seonica, Selišta, Selište, Sivrinovo Selo, Staro Selo, Velino Selo, Vidovo Selo, Zaselje, Zaseok – Bijograd, Biogranci, Biograd, Donji Graci, Donji Gradac, Donji Kamengrad, Donji Podgradci, Gornja Gradina, Gornji Graci, Gornji Gradac, Gornji Kamengrad, Grad, Gradac, Gradačac, Gradeljina, Gradina, Gradinja Donja, Gradišće, Gradiška, Gradska, Krehin Gradac, Kula Grad, Mrkonjić Grad, Pećigrad, Podgradina, Podgrađe, Stari Grad, Tomislavgrad, Vinograd, Višegrad, Zagrad, Zagradci, Zagradinje.

polj. Siedlec, Sielc, Siedlce, Sielce, Siedlice, Siedlica, Siedlin, Siedliska, Siedliska, Siedliszcze, Siodło, Siodła – Grodno, Grodnica, Grodziec, Grójec, Gródek, Grodzisk, Grodziszcze, Grąd, Grądy, Grądzik, Grądziki, Tarnogród, Baligród, Nowogród Bobrzański, Rajgród, Wyszogród, Żmigród, Żmigródek, Nowy Starogród, Nowy Żmigród, Zagródki, Podgród, Podgródek, Tumlín-Podgród, Zagródzie, Nowogród, Nowogródek Pomorski, Juskowy Gród, Kowalowy Gród, Nowy Gródek, Stary Gródek.

Istodobno, mnogo starih ojkonomima nestalo je bez traga u današnjoj ojkonomiji, kao što ih je mnogo postalo semantički neprozirnim – izgubili su značenjsku vezu s motivom kojim su tvoreni. Pisanim ili usmenom spome-

nom na njih, evociramo lekseme iz ojkonomskih osnova. U nekim slučajevima, leksemi koja čini osnovu ojkonomima, u savremenom jeziku je pridružen nov ili drugačiji sadržaj. Takvi su značenjski arhaizmi *dvor* i *pokoj*. Izraz *dvor* je arhaičan ako mu pridružimo sadržaj 'kuća, dom, mjesto stanovanja u općem smislu', kao i izraz *pokoj* sa sadržajem 'mjesto za odmaranje/počivanje'. Upravo u tim značenjima oblikovali su ojkonime u oba jezika: bos. *Dvor, Dvorovi, Podvori, Veliko i Malo Dvorište, Počitelj, Pokoj*; i polj. *Dwór, Dworek, Dworki, Dworzysko, Dworskie, Dworszczyzna, Nowy Dwór, Podworskie, Podworzany, Podworze, Stary Dwór, Pokój, Spokojna, Spokojne*.

Zbog navedenih sličnosti u ojkonomskim sistemima ova dva jezika, očito je da se može govoriti o njihovoj uklopljenosti u općeslavenske ojkonomske tvorbe. A pored slavenskih odraza, još je jedna zajednička karakteristika ovih dvaju jezika: i jedan i drugi jezik su u svoj leksički pa tako i ojkonomijski sustav usvojili oblik *vas/ves* (lat. *vicus*) iz latinskoga jezika: bos. *Nova Ves* i polj. *Nowa Wieś*.

Uzevši u obzir prošlost Bosanaca i Poljaka, izloženih znatno drukčijim uvjetima življenja u različitim krugovima Južnih i Zapanih Slavena, jasno je da su vremenom prema kontekstnim prilikama različitih epoha, različitim kontaktima s jezicima iz okruženja ili pod okupacijom, ova dva jezika nadograđena različitim adstratnim u superstratnim nanosima.

S obzirom na činjenicu da se Bosna i Hercegovina višestoljetno nalazila pod okrijem triju stranih uprava (Rimskoga Carstva, Osmanlijskoga Carstva i Austro-Ugarske Monarhije), ne treba čuditi velik broj ojkonomima koji su motivirani leksemama iz službenih jezika što su ih na bosanskohercegovačko područje donijeli došljaci (osvajajući, doseljenici). U tome treba tražiti razlog zašto su bosanski ojkonomi motivirani hungarizmima, npr. mađ. *város* > Kotor Varoš, Varoš, Varošište, Varoška Rijeka, Varošluk; mađ. *szallas* > Fincijev Salaš, i u neusporedivo većem broju orijentalizmima: pers. *hān* > Begov Han; pers. *čārsū* > Čaršija; ar. *māhallā* > Mahala; ar. *madān* > Majdan; ar. *māydān* > Mejdan; ar. *qašabā* > Nova Kasaba; pers. *bāzār* > Pazarić; pers. *serāy* > Sarajevo; pers. *šehr* > Šeher (Škaljić, 1989). Stalne okupacije i ratovanja, oblikovale su i zaseban tip tzv. fotrifkacijskih ojkonomima koji su također motivirani uglavnom riječima iz orijentalnih jezika. Svojim korijenom takvi se ojkonomi odnose na utvrde i stražbenice, npr. tur. *karavulhane* > Karaula, Han Karaula, Karaulsko Polje; ar. *qullā* > Kula, Kula Banjer, Kula Grad, Begović Kula. Ovi su ojkonomi prežitak više od četiristogodišnje osmanlijske vladavine nad Bosnom i Hercegovinom, ujedno i potvrda jezične simbioze bosanskoga i orijentalnih jezika. Suživot s Osmanlijama nije bio obilježje poljske povijesti, međutim geografski kontakti i druge interakcije trajale su desetljećima. Tijekom XVII st. ove države dijelile granicu na Dnjestaru vodeći krvave ratove. A kako

nijedan jezik nije zatvoren sustav, s geografskim je uslijedio i međujezični kontakt. Tako je u poljski jezik posuđen oblik *majdan* (< ar. *madān*), koji će se odraziti i u poljskoj ojkonomiji kroz ojkonime *Majdan*, *Majdany* i *Majdanek*, i oblik *bazar* (< pers. *bāzār*) također posvjedočen u ojkonomiji primjerima *Bazar*, *Bazarek*, *Bazarówka* i *Bazary* (Karlłowicz, 1898: 107).

ZAKLJUČAK

U radu su analizirani bosanski i poljski ojkonimi koji su motivirani tipom i funkcionalom klasifikacijom naselja, u nastojanju da se utvrdi u kojoj mjeri bosanski i poljski, kao dva genetski srodna jezika, slijede iste obrasce ojkonomiziranja. Utvrđeno je sljedeće:

1. Bez obzira na značajne doprinose susjednih civilizacija, često daleko naprednijih od njihove, kao Slaveni po postanku, Bosanci i Poljaci su uspjeli sačuvati svoje vlastite crte kojima su iscrtavali – imenovali prostor koji su naseljavali. Kako su toponimi unutar onomastičkoga sustava najslablnije jedinice, odnosno najmanje skloni mijenama, u mnogim primjerima je do danas za-bilježen slavenski kontinuum u pogledu imenovanja naselja leksemama koje su praslavenska baština, i koji su izvedenice iz oblika **selo*, **gordь*, **pokoљь*, **dvorь* i **tьrgь*. Međutim, dok je u bosanskome veći dio primjera motiviran oblicima *selo* i *grad*, leksemama koje i u savremenome bosanskom jeziku bilježe izrazitu produktivnost, njihova je čestotnost znatno niža u poljskome ojkonomastikonu, vjerovatno iz razloga što su ti oblici u savremenome poljskom jeziku prešli u pasivni leksički sloj. Poljski jezik je razvio blisko značne oblike *miasteczko/miastko* u značenju 'mali grad' (bos. *gradić*). Iako je u živome govoru imenica *mjesto* izrazito produktivna, u bosanskome jeziku nije poslužila kao motiv u procesu ojkonomiziranja.

2. Budući da bosanski i poljski jezik ne dijele samo zajedničku genetsku prošlost, nego su dijelom i zajedničkog europskog iskustva unutar kojeg je utjecaj klasičnih kultura i jezika neprijeporan. Poznato je da su latinski jezik i kultura imali velik utjecaj na narode diljem Europe, pa tako i na narode i jezike Bosne i Hercegovine i Poljske. Takav utjecaj moguće je prepoznati u ojkonomima izvedenim iz imenice *vas*, koja je kao stara latinska riječ u značenju manje naseobine motivirala ojkonime u oba analizirana jezika. A kako se europski svijet u ranom novom vijeku susreo se s brojnim društvima i civilizacijama, iskustvenim je postao orijentalni svjetonazor koji je ujedno postao i značajan faktor u formiranju europskog identiteta uopće a tako i njezinog prostornog identiteta. S tim u vezi, zajednička ojkonomimska crta u Poljskoj i Bosni i Hercegovini ogledala se i u ojkonomima izvedenim iz osnova ar. *majdan*- i pers. *bazar*-.

3. Razlike koje se javljaju između ova dva analizirana ojkonomska sustava, uvjetovane su različitim izvanjezičnih čimbenicima, povijesnim okolnostima, različitim okupatorima, intenzitetima okupacija, kontaktnim kulturama i sl. Tako su drugačije okolnosti uvjetovale različite tipove i funkcionalne klasifikacije naselje, a s tim u vezi i oblike teritorijalnih jedinica koji se pojavljuju u statusu ojkonomskih osnova. Iako se pod orijentalnim utjecajem i u bosanskoj i u poljskoj ojkonomiji javljaju jedinice istih osnova (*majdan-* i *bazar-*), zbog duljine suživota s narodima koji su činili Osmanlijsko Carstvo, u Bosni i Hercegovini je nastao zaseban, iznimno sadržajan, ojkonomski orijentalni sloj izveden tipologijom orijentalnih naselja. Na ovaj su način ojkonomi motivirani oblicima *čaršija*, *kasaba*, *mahala*, *palanka*, *saraj*, *šeher*, postali ojkonomski prežitak, jezični ostatak više od četrinstogodišnje osmanlijske vladavine nad Bosnom i Hercegovinom, ujedno i potvrda jezične simbioze bosanskoga i orijentalnih jezika. Suživot s Osmanlijama nije bio obilježje poljske povijesti, međutim geografski kontakti i druge interakcije trajale su desetljećima.

4. Brojne su druge ojkonomske razlike nastale na savremenom tlu ova dva slavenska jezika, tijekom njihova samostalnog razvitka. Tako su unutar ova dva ojkonomska sustava atestirane funkcionalne značenjske istovrijednice. Npr. za bosanski ojkonomski motiv *koliba* (posuđen iz grčkoga jezika) značenjski je ekvivalent u poljskome *buda* (posuđenica iz njemačkoga). U istome su značenjskome odnosu istovrijednica u bosanskoj ojkonomiji *salaš* (posuđenica iz mađarskoga) prema poljskome *zaścianek*.

Zaključno, iako su bosanski i poljski ojkonomski sustavi razvili razlike kroz višestoljetne i višestruke utjecaje drugih jezika i okupatora, očita je i trajna njihova uklopljenosti u općeslavenske ojkonomske tvorbe.

Literatura

- Alerić, D. (1986). „Pogled na toponim Počitelj“. *Filologija*, br. 14, str. 9-18.
- Andrić, S. (2013). „Imenica *vas* u staroj slavenskoj toponimiji“. *Croatica*, vol. 37/57, str. 73-129.
- Bajuk, L. (2018). *Odjeci slavenskog mita u nematerijalnoj kulturi Međimurja*, Doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet u Zagrebu, Sveučilište u Zagrebu.
- Bijak, U. (2021). „Space and landscape in Polish toponymy“. *Jazykovedný časopis*, Vol. 72/1, str. 194–207.
- Будаев, М., Д.И., Махотин, Б.А. (2009). *Топонимический словарь Смоленской области*. Смядынь.

- Davies, N. (2010). *Boże igrzysko. Historia Polski*. Kraków: Znak.
- Dedić, E. (2015). „Toponomastička građa srednjovjekovne Bosne“. *Historijska traganja*, 15, str. 161-195.
- Đaković, B. (1996). „Stočarski stanovi: rasprostranjenost i nazivi“. *Studia ethnologica Croatica*, vol. 7/8, br. 1, str. 228-228.
- Grabčanović, M. (2006). *Bijeljina i Bijeljinci*, Bijeljina.
- Grodziski, S. (1999). *Wielka historia Polski. T. VI: Polska w czasach przelomu (1764–1815)*, Kraków: Fogra.
- Handžić, A. (1962/1963). „Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku“. *Priilozi za orijentalnu filologiju*, 12/13, str. 4574.
- Jahić, Dž. (2010). *Rječnik bosanskog jezika D-F*, Sarajevo: ANUBiH.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (1927). *Słownik języka polskiego*. T. 8: Z-Ż, Warszawa.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (1898). *Słownik języka polskiego*. T. 1: A-G, Warszawa.
- Kreševljaković, H. (1954). „Stari bosanski gradovi“. *Naše starine I*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo, str. 7-44.
- Marasović-Alujević, M., Borovina, A. (2022). „Toponimija Blata na otoku Korčuli – tragovi romanstva u hrvatskim jezičnim spomenicima“. *Studia Polensia*, 11/1, str. 7-34.
- Mušeta-Aščerić V. (1996). „Utjecaj istoka i zapada na nastanak i razvoj urbanih naselja u Bosni u XV stoljeću“. *Bosna i Hercegovina i svijet*. Institut za istoriju. Sarajevo. str. 55-61.
- RBJ – *Rječnik bosanskog jezika*. (2007). I. Čedić, H. Hajdarević, S. Kadić, A. Kršo, N. Valjevac, Posebna izdanja, knjiga 14, ur. I. Čedić, Sarajevo: Institut za jezik.
- Pandžić, J. (1999). *Hercegovačka imena i nazivlje*. Zagreb: Naklada Kосinj.
- Regan, K. (2006). „Gorjani – srednjovjekovno sijelo plemićke obitelji Gorjanski“. *Scrinia Slavonica*, vol. 6/1, str. 127-159.
- Rymut, K. (1997). *Nazwy miejscowe Polski. Historia — pochodzenie — zmiany*. C–D. Kraków.
- SJP1 – *Słownik języka polskiego*. (1898). Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., Tom 1 A-G, Warszawa.
- SJP2 – *Słownik języka polskiego*. (1909). Kryński A., Niedźwiedzki W., Tom 6 S-Ś, Warszawa.
- Смолицкая, Г.П. (2002). *Топонимический словарь Центральной России*. Армада-пресс, Москва.
- Šabanović, N. (1960). „Postanak i razvoj Sarajeva“. *Radovi Naučnog društva BiH XIII*, Sarajevo.

- Трифуноски, Ј. Ф. (1963). Географске карактеристике средњовековних влашких катуна, *Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. г.* Сарајево, стр. 19–38.
- Vego, M. (1976). „Starost naselja i grada Počitelj na Neretvi“. *Sloboda*, br. 32, Mostar.
- Vinski, Z. (1949). „Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini“. *Historijski zbornik*, god. 2, br. 1–4. Zagreb.
- Wójcik, U. (2015). „Społeczno-gospodarcze uwarunkowania dziewiętnastowiecznego nazewnictwa miejscowego w Polsce, Częstochowa“. *Onomastica*, 59, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, str. 197-207.
- НЕЧ СССР – (1964). *Народы Европейской части СССР*. Том 1, Ред. В. А. Александров и др., Москва: Наука.
- Жучкевич, В. А. (1974). *Краткий топонимический словарь Белоруссии*. БГУ. Минск.

**Indira ŠABIĆ &
Magdalena CHYŁA**

**ON A BOSNIAN-POLISH OIKONYM
PARALLEL (OIKONYMS MOTIVATED BY THE TYPE
AND FUNCTIONAL CLASSIFICATION OF SETTLEMENTS)**

While researching Bosnian oikonyms, the authors came up with the idea of comparing them with Polish ones, expecting many similarities due to the genetic affinity of these two languages, the close historical structure of society, production methods, customs and the spiritual world. However, taking into consideration the past of Bosnians and Poles, who were exposed to significantly different living conditions in different circles of South and Western Slavs, it is clear that over time, according to the contextual circumstances of different epochs, the differences became more numerous and more pronounced. In this regard, in this article, an analysis is carried out in an effort to establish the extent to which the Slavic continuum has been preserved in Bosnian and Polish oikonymy in terms of naming the settlements with motifs (Slavisms) that testify to the cultural landscape, on the one hand. On the other hand, an attempt is made to determine the diversity in defining and naming the settlements by their inhabitants under the influence of extralinguistic factors through which settlements were named using loan words. The research is not rounded off only by the expert elaboration of the oikonyms of these two languages, but the causal processes were also presented, interpreted and connected: the action of social, economic, historical, cultural factors and cross-lingui-

stic contacts in new environments, which produced modern oikonyms named according to the forms of appearance of settlements. Thus, the patterns that distinguish these two oikonymic systems in the defined topic have been established. In this way, through onomastics, the genesis of settlements and their parts as carriers of the identity of Bosnian-Herzegovinian and Polish areas are also being discussed. With such results, which are defined through the close relationship between language and social development, this article is a contribution to the Bosnian and Polish onomastic lexicon and Bosnistics and Polonistics in general.

Keywords: *bosnian language, polish language, oikonyms, onomastics, slavisms, hungarisms, orientalisms*

Prethodno saopštenje

UDK 811.161.2'37

Tetiana KOTS (Kyiv)

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of Ukraine
Tetyana_kots@ukr.net

MODERN UKRAINIAN SCIENTIFIC STYLE WITHIN THE BROADER FRAMEWORK OF SLAVIC LANGUAGE TENDENCIES AND THE EVOLUTION OF LITERARY NORMS

This article analyzes lexicosemantic processes in contemporary Ukrainian scientific texts against the backdrop of general Slavic trends in literary norms. It traces the activation of rarely used vocabulary, the reactivation of obsolete terms, determinologization, the broadening of the meaning of specialized terms, and the functioning of foreign language lexical units. The article highlights word-formation tendencies in scientific style, taking into account the internal laws and potential capabilities of the Ukrainian language. In terms of stylistic norms, the study has identified excessive expressivity in texts due to the use of linguistic elements that are atypical for scientific discourse, such as colloquialisms, neologisms, and slang.

Key words: *scientific style, scientific discourse, publicistic style, literary norm, stylistic norm, lexical-semantic tendencies, expressive language.*

INTRODUCTION

The scientific style serves the crucial needs of education and science within the linguistic environment. It serves as a means of transmitting new objective knowledge about reality to society, indicating the level of intellectual development within both a national and global context. Being one of the most stable language varieties, its expressive means ensure the creation of reliable and truthful information across various fields of knowledge, promoting its dissemination with the aim of continuously improving societal standards. Although genres vary in their degree of formality (strictly scientific, academic, popular science, and scientific-publicistic), they are all traditionally united by a high style with a neutral stylistic presentation of information and adherence to the literary standard.

The democratic processes activated in Ukraine since gaining independence in 1991 have, on the one hand, stimulated the realization of the language's internal potential, and on the other hand, amid the broader Slavic processes of globalization and digitalization, have intensified changes within the functional-stylistic differentiation of the literary language, primarily associated with increased inter-stylistic interaction. More sensitive to innovation and open to renewal than ever before, one of the most conservative spheres of linguistic life – the scientific – has faced a number of challenges related to the recording of new language phenomena and their appropriate scientific evaluation.

This research provides a survey of contemporary theoretical questions concerning the relationship between scientific discourse and the evolution of the literary norm, with a critical examination of lexical-semantic and grammatical shifts and their influence on language development.

METHODS

The validity of the obtained results and conclusions was ensured by the use of general linguistic and receptive-stylistic methods: comparative-historical (to identify analogy, axiology, and empiricism of language norm in a diachronological and synchronological analysis); communicative-functional (to establish the differentiating features of literature norm as a linguistic category; to identify emotional and rational elements in the structures of scientific texts); system-structural (to identify the units of verbal competence and their textual implementation); semantic-axiological analysis (for understanding the estimated mechanisms of the language norm); semantic-differential analysis (for examining the dynamics, dissimilarity of semantics of language units); linguocultural analysis (to understand the content and evaluation of the language means of scientific texts depending on the socio-political, socio-cultural conditions of their formation).

DISCUSSION

The literary norm in the scientific sphere is tied to its stylistic specificity: the use of both common and specialized linguistic units, formal and neutral expressions. A crucial element of scientific text in any language is its orientation towards a neutral style of presentation and the avoidance of any expressive means. However, the pressure of contemporary external factors is also influencing these fundamental principles. In the context of the psychologically challenging era of the early 21st century for Ukrainians, primarily due to the existential challenges of war and the struggle for European values, language

is being influenced by emotional perceptions of reality and is becoming a tool for affirming national identity. Such processes are characteristic of the Ukrainian literary norm in general and are largely consonant with the trends in the standardization of the Montenegrin language, which is undergoing a revival of its fundamental differential features and their reflection in normative codes. A. Čirgić notes that "the Montenegrin language is standardized in line with the practices that have developed in official communication and the language of literature over the past one hundred and fifty years" (Čirgić, 2023: 14). The external resistance to the establishment of the defining characteristics of the Montenegrin language, in his opinion, is evidence "that language, especially the standard language, is one of the most important forms of identity" (Chirgich, 2023: 17).

Ukrainian scientific writing was heavily influenced by Russian for many decades, but since the country gained independence in 1991, it has returned to its roots, focusing on establishing its unique linguistic characteristics. The trends in scientific style generally mirror the development of the literary norm, evidenced by the renewal of vocabulary and the strengthening of grammatical features that are distinctive of Ukrainian. However, like other European languages, Ukrainian is now susceptible to the globalizing influences, particularly the influx of foreign words that are displacing native Ukrainian equivalents.

Ukrainian scientific texts demonstrate a heightened inter-stylistic interaction, common to all Slavic languages, resulting in diffuse genre transformations. (Pylynskyi, 1990; Klozinska, 2004; Kots, 2022). In light of these developments, linguists have introduced the concept of stylistic polymorphism (Gajda, 2001). S. Gajda points out that all styles in the contemporary world "form a multidimensional, multidirectional, and dynamic system." (Gajda, 2001: 25). A striking and problematic trend in both Ukrainian and other Slavic literary languages is the increasing tendency towards excessive expressiveness in formal written styles.

The issue of expressivity in scientific style has always been a subject of linguistic debate. Researchers have suggested that the communicative context of text creation or its genre-specific nature can justify the use of expressive means in scientific discourse.

Professor S. Haida, referring to the strictly scientific style, uses the term "rigid language" and notes that this is a "conscious and fully justified result of adopting a certain tradition of scientific writing." (Gajda, 2001: 78). Czech linguistics operates with the term "odborný styl" (professional style), characterized by a "minimal degree of expressivity", which is considered entirely justified for the purpose of objective interpretation of scientific facts.. (ES, 2002). This view is commonly held in international academic practice, as

exemplified by the assertion that "scientific writing should be literary, concise, and straightforward, avoiding colloquialisms and slang. Excessive use of technical jargon and complex sentence structures is also not the most effective way to communicate ideas. An effective scientific text is concise, clear, and precise."(Kumar, 2018).

It is noteworthy that Slavic linguists often cite the British author George Orwell, who in 1946 outlined six rules for scientific writing: 1) Never use a metaphor, simile, or other figure of speech; 2) Never use a long word where a short one will do; 3) If it is possible to cut a word out, always cut it out; 4) Never use the passive where you can use the active; 5) Never use a foreign phrase, a scientific word, or a jargon word if you can think of an everyday English equivalent; and 6) Break any of these rules sooner than say anything outright barbarous. However, all linguists agree that it is crucial not to lose the vibrant richness of linguistic communication in the pursuit of excessive formality and standardization.

Polish researchers employ the terms "strict" and "colorful" to distinguish between the formal scientific style and the more informal scientific-popular and scientific-educational varieties. (Wytrebovich, 2009). Shifts in the functions of scientific texts lead to lexical, semantic, and grammatical changes, affecting the overall standardization of the literary language.

The stabilization of the internal structure and the functional development of the Ukrainian literary language are historically conditioned and dependent on both internal and external linguistic factors. Any developed language has a specific, historically and socially determined norm that organizes its complex structure and consolidates the national space. Scientific style, as a product of the highly intellectual strata of society, serves as a model of the literary norm, presupposing the conscious use of established, codified linguistic patterns, and is also one of the key mechanisms for its implementation, popularization, and refinement in the educational process. Its core, like that of all other functional varieties, reflects an unchanging lexical stock and established grammatical rules, ensuring the stability of the literary language over time and uniting the national space. However, language, like any living organism, is constantly evolving, enriching itself, and improving. Speakers of the national language acquire the model of the literary language through education but constantly experience its ongoing variability, which forces them to make choices between different linguistic phenomena. Changes occur primarily on the periphery and do not fundamentally affect the distinctive features of the literary language as a whole.

From the perspective of literary language dynamics, contemporary scientific texts demonstrate the primary influence of extralinguistic factors

on the actualization of nominations for Ukrainian natural phenomena (with explanations of their semantics) related to war, and on their corresponding lexical collocations *зnelюднення території* [*depopulation of the territory*], *здичавіння структур господарювання* [*wildness of economic structures*], *здичавілі тварини* [*wild animals*], *окупована фауна* [*occupied fauna*], *осадна біота* [*sedimentary biota*], *полемохори* [*polemics*] and the like: **Окупована фауна, або фауна окупованих територій**, — набір видів, які мешкають у зонах, не контрольованих відповідними службами (лісознавці, мисливствознавці, карантинні та санепідемслужби, екологічні інспекції та екологічні управління, установи природно-заповідного фонду) і в яких не здійснюються заходи з моніторингу, контролю чисельності, природоохорони, біотехнії тощо; • **осадна (окопна) біота**, зокрема фауна, — комплекс видів, тісно пов'язаних з людиною, обозами, фортифікаціями, який фактично мігрує і формується саме при переміщеннях військових; • **полемохори** — види живих організмів (бактерії, гриби, рослини, тварини), які поширюються саме під час воєнних дій; це переважно чужорідні для відповідної місцевості види, поширенню яких явно сприяють різного роду маневри та дії військових (транспорт, фортифікації, таборування тощо) види — **дінго (пси), разорбеки (свині), мустанги (коні)** (Visnyk NAN Ukrainy. 2022. №11. С. 62).

The new social phenomena arising during wartime primarily pertain to the field of psycholinguistics and require novel, rationally grounded terms, the definitions of which are proposed by the researchers themselves: *Автор торкається зв'язку цих питань з проблематикою війни, та наголошує, що цифрова епоха, яка поліпшує всі сторони життя і комфорт людей, разом з тим несе у собі великі ризики, чи не головним з яких є суттєва деформація свідомості, що спричиняє не тільки падіння з вищих щаблів культури у варварство і дикість, але й загальну зnelюдність – втрату розуміння цінності життя взагалі і тотальне його знищення, аж до самознищення самої людини* (Filosofski obrii. №. 46, с. 51). The new word *znelюдність* offers a new understanding of the concept of *людність* [*humanity*], compare *людність* – ‘людинолюбство, гуманізм’ [*humanity* – ‘philanthropy, humanism’] (SUM IV: 571), thus acquiring the semantics of ‘love of life’ and functioning in texts with the meaning of ‘loss of appreciation for the value of life’.

Lexico-semantic processes in contemporary scientific texts, within the broader context of the dynamics of the literary norm, often reflect the trends of publicistic style, which until recently was virtually the only testing ground for the reactivation of obsolete and rarely used words. Due to their systematic

functioning in the information space, these words typically lost their stylistic connotations, expanding their usage.

Contemporary scientific discourse is marked by lexicosemantic processes that involve reactivating infrequently used vocabulary. The dormant lexicon serves as a reservoir for the creation of novel abstract terms, as exemplified by the derivation of new terms from the seldom-used verb *загрозити* [*threaten*] (SUM III: 94; SUM 20 V: 956) we observe a range of stylistically neutral elements – *загрожений* [*threatened*], *загроженість* [*danger*]. The adjective 'загрожений' (threatened) has been included in dictionaries in recent years with the meaning 'being under threat, threatened by someone or something' ('який перебуває під загрозою, якому загрожує хто-, що-небудь' ['which is under threat, which is threatened by someone, something']), and is exemplified in the works of I. Bagryany, U. Samchuk, and V. Barka. (SUM 20 V: 956), The near-synonym *загрозливий* [*threatening*] conveys the semantic meaning of 'expressing a threat'. (SUM 20 V: 956). The adoption of the noun "загроженість" with the semantics of 'the state of being threatened' is evidenced not only in scientific, but also in publicistic and literary styles, for example: *Останній роман, до речі, показує загроженість існуванню російської мови з боку французької, якою користувався весь вищий світ в Росії* (KunshT, <https://kunshT.com.ua>, visited on 23.06.2023).

Modern scientific texts are characterized by the broadening of term meanings and a process known as determinologization. For example, the noun *напрямна* is defined in dictionaries as 'a guide or rail in a machine or equipment that directs the movement of components'(SUM VI: 164). In academic discourse, this lexical item is synonymous with *напря́м* ['which denotes a direction, course, or trend of development, action, or phenomenon'] (SUM V: 164), for example: *Він розрізняв суспільну та історіографічну (чи історичну пам'яті, і на цих делімітаціях уже означено основні напрямні й відмінності між історією і літературою (а беручи ширше, — між історією і мистецтвом загалом) — як формою художньої реалізації буттєвих матриць колективної та індивідуальної пам'яті* (Slovo i chas. 2022. № 4. С. 47). The adjective 'напря́мний' in the meaning of 'providing a certain direction' was used by Ukrainian writers of the early 20th century and artists of the Ukrainian diaspora. Let us compare: *Поняття епохи як структурної цілості є однією з вирішальних, напрямних засад у наших сучасних історіософічних концепціях і студіях* (В. Домонтович); *Більшість дослідників надають східним враженням поета [Рільке] вирішального й напрямного значення* (О. Izarskyi); *На місці колонки з водою з-під землі було напрямне проміння (у цьому Стецько вже пересвідчився), яке само несло людину в потрібному їй напрямку* (Е. Andiiivska).

Unfortunately, the enrichment of the contemporary literary language with native Ukrainian words is an inconsistent phenomenon. On the contrary, one of the main problems of today is the overuse of borrowings, often non-adapted calques and expressions from English, especially de-terminologized terms from the field of computing. In most cases, there are Ukrainian equivalents; let us compare.: *стартап* [*startup*] – *успішний проєкт, гайд* [*guide*] – *путівник, інструкція*, for example: *Є багато стартапів, які мають ідеї вирішення проблеми, до речі, і в Україні також, але виникає питання — хто це має фінансувати, прибирати в космосі?* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, дата звернення 10.06.2023); *Що, як, чому: гайд найпопулярнішими підходами до психотерапії* (Kunsht, <https://kunsht.com.ua>, visited on 12.06.2023).

One argument for the widespread use of calques is the inability to convey their meaning in a single word (*хакнути* [*to hack*] – *зламати комп'ютерну програму*): *Випробування Росією протисупутникової зброї, розв'язання нею ж війни проти України та спроба хакнути сателіти або заглушити їхній сигнал примусили американців по-новому подивитися на безпеку власних супутників* (Kunsht, <https://kunsht.com.ua>, visited on 12.06.2023). However, the broadening of a word's semantic field (in this case, the verb *зламати* ('*to break*')) is a completely natural process of language development.

Borrowing by calque is one of the uncontrolled processes of transferring new technical terms, for instance term *клік* [*click*] in «*клік-хімія*» [*click chemistry*], compare: *Слово «клік» (click) у терміні «клік-хімія» означає, що використання цих методів дозволяє поєднати молекулярні фрагменти так само легко, як застібнути («клацнути») дві частини пряжки. При цьому сама пряжка, незалежно від того, що до неї прикріплено, «працює» доти, доки дві її частини можуть дотягнутися одна до одної* (Visnyk NAN Ukraine. 2022. №12. С. 31). It is crucial to select equivalents immediately, as this facilitates their assimilation. The component *клік* [*click*] can be replaced by equivalents such as *швидкісний, з'єднувальний* [*high-speed or connecting*]; *геіштальт* – *цілісний* [*gestalt' can be rendered as holistic*] with appropriate, established in the language, attributive phrases. For example, the functioning of the new term from contemporary psycholinguistics, екзистенційна терапія [*existential therapy*]: **Екзистенційна терапія.** *Вона зосереджується на свободі волі, самовизначенні та пошуку сенсу. У ній клієнт звертається до внутрішнього конфлікту, викликаного самотністю, відчуттям безсенсовності життя та неминучості смерті* (Kunsht, <https://kunsht.com.ua>, visited on 18.03.2023).

Grammatical trends in contemporary scientific texts reveal a search for new expressive means that, parallel to lexical innovations, do not always have a positive impact on the long-established word-formation system. New verb models are emerging in scientific texts, particularly those with the prefix 'до-', replacing traditional patterns with prefixes such as 'за-', 'при-', and 'в-', which add various semantic nuances to words (indicating the beginning or end of an action, its duration in time), for example *достосувати* rather than the conventional *застосувати* [*to apply*]; *добачати* in the meaning *вбачати* [*perceive*]; *доєднатися* instead of *приєднатися* [*join*], compare: *Усі разом вони кодують певні засоби переказу, які у періоди історичних перетворень потребують ненастанного відчитування, дискусії та відновлення, щоб їх можна було достосувати до запитів і вимог сучасності* (Slovo і час. Слово і час. 2022. № 4. С. 50); *Філософія історії добачає в подіях минулого особливий сенс. Автор історичного роману теж часто виконує роль не тільки вченого, а й філософа* (Slovo і час. 2022. № 4. С. 51). These linguistic fads deplete the vocabulary and homogenize it.

It is worth noting that synonymy or variation in scientific discourse, even during periods of lexical expansion, can be superfluous and may even cause misunderstandings. For example, the adjective *серіальний* [*serial*] in academic writing is often used interchangeably with the noun *серійний* [*series*] to convey the identical meaning, which is fixed to the noun *серія* [*series*] – ‘ряд однорідних або споріднених за спільною ознакою предметів’ [*a series of homogeneous or related objects by a common feature*] (SUM IX: 138), compare: *Росіяни досить давно зрозуміли роль масової літератури для розширення свого впливу і позначення своєї території й почали видавати масові видання, серіальні, зручні для легкого користування* (Kunsht,).

A problem in contemporary scientific and technical terminology is the use of derivational variant terms with the general meaning of 'designed for any action named by the root', formed from borrowed noun bases: *еліпсоїдний* – *еліпсоїдальний* [*ellipsoidal*], *диференційний* – *диференціальний* [*differential*], *синусоїдний* – *синусоїдальний* [*sinusoidal*], *пропорційний* – *пропорціональний* [*proportional*], *біномний* – *біноміальний* [*binomial*] (<http://journlib.univ.kiev.ua>, visited on 28.09.2023). From the perspective of the literary norm, lexemes with the suffixes **-н-** and **-ійн-** are considered correct. The task of linguists is to disseminate scientifically sound conclusions regarding the use of innovations in order to prevent a negative impact on the stable grammatical system.

Modern scientific texts are increasingly influenced by other functional styles of the literary language, particularly publicistic style. The psychological pressures of our time contribute to the increased expressiveness in scientific writing.

However, it is crucial that the expressivity that is not characteristic of the scientific style does not violate one of its defining criteria: the stylistic neutrality of linguistic units.

The unjustified use of expressive neologisms, colloquialisms, and idioms in scientific texts has been observed. The systematic use of such language elements indicates the phenomenon of stylistic polymorphism - a diffusion of stylistic and genre boundaries.

Authors of scientific reports and articles (specifically the scientific variety of the scientific style), especially in the humanities, use colloquialisms or words used metaphorically with a colloquial connotation.: *инетити, прослизати, приправляти, докотитись, діставати, вичищений* and so on, for example: *У цьому творі, який можна вважати точкою відліку її письменницької кар'єри, авторка порушує питання жіночої долі і щедро приправляє його прискіпливими фізіологічними подробицями* (Visnyk NAN Ukrainy, 2022. №12. С. 45). The use of shortened, colloquial forms with a marked stylistic coloring is widespread, especially in popular science texts. (*Нобелівка* – instead of *Нобелівська премія [Nobel Prize]*, *соціалка* – instead of *соціальна допомога [social assistance]*), compare: *За що дали Нобелівку з фізики в 2022 році* (Куншт, <https://kunsht.com.ua>, дата звернення 23.07. 2023).

Linguistic expressivity is enhanced by authorial neologisms, formed on the basis of journalistic expressions with a negative connotation *вичищена мова, бабиста держава*, compare: *Анні Ерно явно вірить у визвольну силу письма. Її роботи безкомпромісні й написані простою, вичищеною мовою* (Visnyk NAN Ukrainy. 2022. №12. С. 44). This contradicts not only the nature of the scientific style but also the very nature of a term, one of whose distinguishing features is stylistic neutrality.

A functional feature of the Ukrainian language is the inheritance of Soviet-era ideologemes (calques of ideological narratives from Russian), the use of which was previously limited mainly to publicistic and artistic styles. Authors of contemporary scientific texts, especially in the humanities, use them to analyze Ukrainian history and draw historical parallels, shifting the focus from the rational assessment characteristic of scientific texts towards ironic-expressive and overtly publicistic tones. (*советський народ, нерушиме єдинство, бразди правління*), compare: *Фільми, які прокламували «нерушиме єдинство» советського народу, а власне нації, де менишнам дозволено*

мати своє забарвлення і навіть голос (як то було, скажімо, з грузинськими фільмами, озвучуваними з відчутним грузинським акцентом) (Visnyk NAN Ukrainy. 2022. №12. С. 63).

The phenomenon of stylistic polymorphism in scientific texts is exemplified by the use of journalistic metaphors, primarily as a psycholinguistic tool to draw the attention of a broad audience to changes in cultural, historical, and political life. The primary function of such metaphors is to actualize features of the chosen subject that are easily understood by a wide audience and to shape an ideologically motivated perception of it. By introducing a journalistic metaphor into a scientific text, the author consciously departs from the basic nominative function of a scientific (conventionally faded) metaphor.: *Прокинулося й кіно, але майже відразу, у 1993—1994 рр., зазнало нищення з боку вже нібито української влади, в якій провідні ролі відігравали люди, чия рабська московська сукровиця зумовила рух у напрямку нових а-ля переяславських угод [the slave treasure determined the movement in the direction of new a la Pereyaslav agreements]* (Visnyk NAN Ukrainy. 2022. №12. С. 61); *Наступний цикл починається в середині 1980-х, коли українське суспільство почало прокидатися після сильних снодійних ін'єкцій* [Ukrainian society began to wake up after strong sedative injections] (Visnyk NAN Ukrainy. 2022. №12. С. 61).

The use of slang with a strong negative connotation is detrimental to scientific style. Such language enhances metaphorical expressivity within the text, effectively shifting the stylistic orientation from scientific to journalistic, as exemplified by the following statement: *Нині подібні фільми, зроблені «за межею фолу» і здорового глузду, змиті самою історією [Nowadays, such films, created 'beyond the pale' of reason and common sense, are washed away by history itself]* (Visnyk NAN Ukrainy. 2022. №12. Р. 64). Philosophers note that "science requires social control that directs it toward serving societal progress. Outside of socio-moral use, scientific knowledge loses its cultural and humanistic dimension." (Krymskyi 2003: 14).

CONCLUSION

Contemporary scientific texts attest to the dynamics of the lexical norm within the broader Ukrainian literary norm, as well as within stylistic norms. Under the influence of trends toward language democratization, the scientific style is expanding its range of linguistic resources, activating the passive vocabulary of the literary language, and creating new contextual opportunities for the development of semantic connotations. The main challenges facing this sphere of linguistic life include the spread of general negative trends in the

lexical norm (limited word-formation potential, excessive variability, calquing of de-terminologized terms) and, consequently, the threat of losing the fundamental definition of style as a standard of the literary language. The stylistic norm of the scientific style, namely the principle of stylistic neutrality, is being violated by journalistic presentation of information and excessive expressivity in texts, caused by the use of colloquial, evaluative, and slang language. Such processes lead to stylistic polymorphism and the potential destruction of the established functional capabilities of the language. The value of science lies in its ability to address all the challenges of material and spiritual life. The value of scientific language lies in its ability to explain information from various fields of knowledge in a logical, precise, unambiguous, and rationally persuasive manner. Adherence to these criteria is a measure of the level of intellectualization of both the scientific community and society as a whole.

References

- Gajda Stanislav. (2001). Gajda, Stanisław. *Nowe społeczności dyskursywne a edukacja komunikacyjna. Zmiany w publicznych zwyczajach językowych. [New discourse communities and communication education. Changes in public linguistic customs.]*. Warszawa: BV, s. 7–13.
- Chirgish, Adnan. (2023). Čirgić, Adnan. *Crnogorski jezički standard u analizi Milorada Pupovca. [The Montenegrin language standard in the analysis of Milorad Pupovac]*. *Lingua Montenegrina*. XVI/1. Br. 31. Cetinje, 2023, s. 3 – 22
- Klosinska, Katarzyna. (2009). Kłosińska, Katarzyna. *Formy i normy, czyli poprawna polszczyzna w praktyce. [Forms and norms, or correct Polish in practice]*. Warszawa: BV.
- Kumar, Rangit (2018). *Style of Scientific Writing*. https://www.researchgate.net/publication/324993809_Style_of_Scientific_Writing
- Vytrebovich, Jacek. (2009). Wytrębowski Jacek. *O poprawności językowej publikacji naukowo-technicznych. Zagadnienia naukoznawstwa. [On the linguistic correctness of scientific and technical publications. Issues in science]*. 1(179), s. 1–10.
- Kots, Tetiana. (2022). Коць, Тетяна. *Комунікативно-прагматичні ознаки та функції наукового стилю сучасної української літературної мови. [Communicative and pragmatic features and functions of the scientific style of the modern Ukrainian literary language]*. *Українська мова*. 4(84), с. 41–56. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.041>
- Krymskyi, Serhiy. (2003). Кримський, Сергій. *Наука як феномен цивілізації. [Science as a phenomenon of civilization]*. *Вісник НАНУ*. 3, с. 7–20.

- Pylynskyi, Mykola, Dziubysyna-Melnyk Natalia, Lenets Kateryna. (1990). Пилинський, Микола, Дзюбишина-Мельник Наталя, Ленець Катерина. *Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови. [The interaction of artistic and journalistic styles of the Ukrainian language]*. Київ: Наукова думка.

Legend

- **SUM** – Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- **SUM 20** – Rusanivskyi, V.M. (Ed.). (2010–2022). *Dictionary of the Ukrainian language: in 13 vols.* Kyiv: Ukr. mov.-inf. Fond (in Ukrainian).
- **ES** – Tomáš Hoskovec, Jiri Homolac, Jana Hoffmannová, & Milada Hirschová (Eds.). (2002). *Encyclopaedic dictionary of Czech.* Praha: BV (in Czech).

Tetiana KOTS

SAVREMENI UKRAJINSKI NAUČNI STILE U ŠIREM OKVIRU SLOVENSKIH JEZIČKIH TENCENCIJA I EVOLUCIJE KNJIŽEVNIH NORMI

U ovom članku analiziraju se leksikosemantički procesi u savremenim ukrajinskim naučnim tekstovima u kontekstu opšteslovenskih kretanja u književnim normama. Prati aktivaciju retko korišćenog rečnika, reaktivaciju zastarelih pojmova, determinologizaciju, proširenje značenja specijalizovanih pojmova i funkcionisanje leksičkih jedinica stranog jezika. U članku su istaknute tendencije tvorbe reči u naučnom stilu, uzimajući u obzir unutrašnje zakonitosti i potencijalne mogućnosti ukrajinskog jezika. U pogledu stilskih normi, studija je identifikovala preteranu ekspresivnost u tekstovima zbog upotrebe lingvističkih elemenata koji su netipični za naučni diskurs, kao što su kolokvijalizmi, neologizmi i sleng.

Ključne reči: *naučni stil, naučni diskurs, publicistički stil, književna norma, stilaska norma, leksičko-semantičke tendencije, izražajni jezik.*

Pregledni rad

UDK 821.163.41-1-93.09

UDK 77.04

Andrijana NIKOLIĆ

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

PJESME ZA DJECU SA ELEMENTIMA IGRE U KNJIZI „RAZGLEDNICE” “IGRA JE POSAO DJETETA.” – PLATON

Kao sredstvo poštanske komunikacije razglednice su na žalost odavno zaboravljene. Do početka devedesetih godina prošlog vijeka razglednicama smo se javljali prijateljima i rodbini sa različitim destinacija. Nekada su razglednice krasile vitrine u kuhinjama i podsjećale na drage ljude koji su ih poslali, no napretkom tehnologije one su istisnute kao sredstvo komunikacije, pa će ih generacije koje se rađaju, najvjerovatnije posmatrati u muzejima. Iz navedenih razloga, zbirka pjesama za djecu „Razglednice“, Radovana Stevovića, predstavlja svojevrsan vremeplov za generacije rođene do devedesetih godina s kraja prošlog vijeka, ali ova zbirka pjesama za djecu nosi u sebi moralne i tradicijske vrijednosti od kojih nikada nećemo odustati. Bilo da smo poklonici Jove Jovanovića Zmaja, Otona Župančića, Grigora Viteza, Zvonimira Baloga ili Gustava Krkleca, Branka Čopića ili pisaca za djecu novije generacije, jedno je sigurno, a to je osjećaj radosti i tihe sjete pri prvom čitanju pjesama iz ove zbirke uz razigranost misli koje ne odoljevaju maštanju. S obzirom na to da ove pjesme u sebi nose elemente igre, analiza svih pjesama bit će podređena oblicima igre koja je najdominantnija u period djetinjstva kao sredstvo pomoću kojega dijete istražuje svijet oko sebe.

Ključne riječi: *igra, pjesma, djed, dijete, mašta, pisac, Stevović.*

Djetinjstvo

U svom nezavršenom i neredigovanom eseju „Djetinjstvo i poezija”, Grigor Vitez, je napisao davne 1964. godine da riječ djetinjstvo budi mnoštvo asocijacija jer “ta riječ ima nečeg što je samo po sebi jedan izvor živih lirskih žuborenja u nama, kao jedna akumulirana snaga kojom smo zauvijek cijepljeni i koja nas i dalje čuva od raščovječenja kojima nam prijete surovosti života”. Grigor Vitez se u pomenutom eseju bavio značajem dječije igre koja

je okosnica u stvaralaštvu mnogih pisaca čija je literature namijenjena djeci i mladima (Obradović 2007: 96).

Djetinjstvo je nepresušno vrelo mašte i igre kroz koje djeca istražuju nove svjetove a potrebu da saznaju i istražuju okolinu djeca najčešće ispoljavaju kroz igru. Zato je bitno da se djetetu omoguće uslovi za bezbjedno istraživanje kako bi putem igre dolazili u kontakt sa svijetom koji ih okružuje, u prvom redu sa predmetima, ljudima, kućnim ljubimcima, prirodnim pojavama... Samo na ovaj način dijete je sposobno da otkriva svijet oko sebe i njegove zakonitosti, da shvati razliku između dobra i zla, da razvija emotivni svijet svoga bića, jer sadržaji koji čine djetetovu okolinu „odnose se na razne oblasti i sadržaje, transformisane iz više nauka“ (Veselinov, Prtljaga, 2019: 99). Djetetu je potrebno da se poveže sa svijetom u kojem odrasta i da se „aktivno uključi u njega putem interakcije sa vršnjacima i odraslima, uz izgrađivanje zadovoljavajućeg repertoara uloga potrebnih za snalaženje u raznim društvenim situacijama“ (Cvjetićanin 2013 : 134).

Igra kao podstrek dječijoj mašti i poeziji

Dijete ostvaruje interakciju sa okolinom na dva načina: neposrednim kontaktom (fizičkim saznanjem) i posredstvom odraslih (socijalno saznanje). Neposrednim kontaktom, od najranije dobi dijete aktivno upoznaje svijet oko sebe. Ono je sposobno da u istraživačkim pohodima uoči dobro i loše iskustvo, pamćenjem priziva trenutak spoznaje, jasno artikuliše granice istraživačkih svjetova, dok posredstvom odraslih dijete upoznaje okolinu kroz prizmu doživljaja starijih. Dakle, dijete ne stvara sopstvenu sliku o svijetu, već je projektuje na osnovu poruka i predložaka svojih roditelja. Stoga se postavlja pitanje o domenu dječijih saznanja i njihovih povratnih iskustava koja su najvitalniji mjerac djetetove recepcije svijeta. Zato je veoma bitno omogućiti djetetu da koliko god je to moguće, samostalno upoznaje svijet oko sebe uz obavezno motivisanje odraslih ka onim informacijama koje će oblikovati saznajne svjetove djeteta. Igrajući se, dijete uči, ono otkriva, do tada, nepoznate svjetove, provjerava i mijenja svoje pretpostavke, razvija nove ideje, tako da one predstavljaju određeni produkt njegovog stvaranja (Torrance, vidi: Kvaščev, 1976). Veza između poezije za djecu i dječje igre je u onom najsenzitivnijem momentu odsustva djeteta dok se igra, kada se u njemu razvija misao, osnovna potka za razumijevanje svijeta mašte koji je proistekao iz stihova pjesme. Kao što je pjesma iskaz unutrašnjih emocija, tako je i igra dječije prirodno stanje, osnovna aktivnost djetinjstva i osnovni oblik dječije stvaralačke djelatnosti. Kroz igru se „dete svestrano razvija, ispoljava sopstvenu ličnost, karakter, individualne sposobnosti i sklonosti, najbrže i najtemeljnije usvaja nova znanja,

formira određene vrijednosti, druži se, raduje i tuguje.¹ Igra priprema dijete na razvijanje mašte, na socijalizaciju u grupi, život poslije djetinjstva, na odrastanje, sazrijevanje, igra priprema dijete da jednoga dana kao odrastao čovjek bude dostojan roditelj djeteta kojega će podsticati na igru. „Svojom raznovršnošću, priroda sadrži mnogobrojne izvore i podsticaje za dečije saznanje, a samim tim, za dečiji razvoj“ (Valjan, Vukić 33). Zato se igra itekako dovodi u vezu s poezijom jer dok se igra dijete mašta, pjevuši pjesmice ili odabrane stihove, samo smišlja nove stihove i na taj način povezuje intelektualne i kognitivne funkcije (opažanje, mišljenje, pamćenje, učenje, prosuđivanje) kroz motoričke aktivnosti. Igra je duhovni i fizički otklon od devijantnog ponašanja. „Kroz istoriju čovječanstva postala je dokaziva teorija da „što je u društvu potencijal duhovnih vrijednosti manji, utoliko se jače manifestuje fenomen socijalne agresivnosti i devijantnosti koji predstavlja ozbiljnu opasnost po društvo (Grigorjeva Kiseljova 2002: 269). Zato igra posjeduje onu podsticajnu ljekovitu supstancu kojom iz djeteta izvlači najtananije niti kojima gradi svjetove dobra i nade, iščekivanja i vjerovanja u pozitivna čuda.

Kao što igra može da bude :

1. *Funkcionalna* – jednostavna igra koja dopušta da dijete uči putem iskustva;
2. *Konstruktivna* – igra koja podrazumijeva građenje ili pravljenje nečega;
3. *Igre uloga* – igre imitacije i simbolička igra gdje dijete u igri oponaša neku radnju ili osobu,
4. *Igre sa pravilima* – igre u kojima dijete kroz pravila razvija socijalne vještine,

tako, po funkcijama, možemo podijeliti naslove pjesama zbirke „Razglednica“.

Većina pjesama nosi u sebi kombinatoriku funkcija: 1,3,4 (*funkcionalna*-učenje putem iskustva, *igra uloga* kroz igru imitacija i simboličku igru, te *igra s pravilima*, odnosno pjesma koja u sebi nosi pravila kroz vaspitnu i didaktičku poruku).

U navedeni korpus možemo svrstati pjesme: „Ko šumski remeti mir“, „Mačak Miro“, „Bački ovčar“, „Snježni raport“, „Poklon“, „Vozač Vlasta“, „Kamiondžija“, „Zimska“, „Baka i djed“. „Djevojčica i puž“, dok sve četiri funkcije imaju pjesme: „Snješko“, „Pismo“, „Djed voli moga brata“, „Razglednica“, „Djedino dvorište“, „Pozdrav majci“ i „Pećina u ruju“.

Ostale pjesme imaju ili samo prvu funkciju ili kombinaciju prve *funkcionalne* sa četvrtom funkcijom *igre sa pravilima* „Lovćen“, „Ko šumski remeti mir“, „Lov na medvjeda“, „Odlikaš“, „Ne volim“, „Maleri u kući“, „Opasna kuća“, „Baka Fatima“, „Berba“, „Nemirko“, dok se pjesme „Kalimero“ i

¹ <https://sos-decijasela.rs/znacaj-igre-za-razvoj-deteta/#:~:text=Kroz%20igr%20se%20dete%20svestrano,dru%C5%BEi%20se%2C%20raduje%20i%20tuguje.> (1.10.2024.u 12:20)

„Lovačka priča“ mogu svrstati u red pjesama koje u sebi nose *funkcionalno-konstruktivnu* ulogu sa *ulogom igre*.

Kada bismo u ovim pjesmama tražili vaspitne i / ili didaktičke poruke, pronašli bismo ih u skoro svakoj pjesmi od ljubavi prema domovini u pjesmi „Lovćen“ do pjesama „Odlikaš“, „Ne volim“, „Snježni raport“ „Djed voli moga brata“ . U navedenim pjesmama Stevović jasno daje do znanja o značaju učenja i uspješnog usvajanja školskog gradiva/*Petice mi taj donosi*/ (Stevović 2024: 27), do savladavanja moralno vaspitnih odlika koje bi trebalo da usvojimo još u najranijem djetinjstvu, poput onih u pjesmi „Vozač Vlasta“ u kojoj opisuje zgone i nezgone brižnoga vozača koji */Brine o putniku/koga boli glava/majci sa djetetom/Uvijek pruži ruku/* (Stevović 2024: 18). Ne treba zaboraviti da je književnost za djecu u „pojednim fazama razvoja bila opterećena sadržinom pedagoških pouka“[...] a svako konkretno djelo „ne uči samo pedagoškim nazorima već svojom umetničkom lepotom“(Milinković 2012: 25) što se da primijetiti kroz sve pjesme Radovana Stevovića. Pjesme „Razglednica“ i „Pismo“ predstavljaju esenciju onih lijepih, na žalost zaboravljenih, običaja koji su uveseljavali djetinjstvo generacija rođenih do početka devedesetih godina prošloga vijeka kada su se razglednice slale iz svih djelova svijeta. Obje pjesme završavaju pozdravom djeda Radovana: „Razglednica“ [...] *Nek vam svaka zora rana/Nosi pozdrav sa Jadrana/Od djedice Radovana/* (Stevović 2024: 30). „Pismo“ [...] *Završava pismo djeda/i pozdravlja sve od reda/* (Stevović 2024: 22). Posebnost pjesama ove knjižice jeste upečatljiva ilustracija, karakteristična za period druge polovine XX vijeka kada su pjesme stvarane. Čitava je knjižica bogato ilustrovana kroz model davnih slikovnica koje su se izdavale šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga vijeka² što daje posebnu draž cjelokupnom dojmu. Uz nježnost koja se osjeća kroz svaki stih, Stevović je na svoju unučad gledao kao na punopravne članove društva, videći u njima malog-velikog čovjeka koji se sprema za velike životne zadatke, pa nije štedio unučad od ratne tematike jer je sam osjetio svu zlu kob Drugog svjetskog rata. Njegova „Pjesma majci“ pisana je iz pobude odraslog čovjeka koji je znao kolika je snaga majke koja pokušava da sačuva djecu od ratnog vihora *:/Naša dobra majko, koliko si puta/skrivala nas male pod rub svoga skuta/Kapale su suze sa Tvog milog lica/Bojala se za nas od strašnog tuđinca/* (Stevović 2024: 33). Kult žene, majke u ovoj je pjesmi izdignut do kulta svemoćnog božanstva dajući na snazi svakoj napisanoj strofi koja je svaka

² Posebnost slikovnici daju ilustracije koje je za ovo izdanje upodobio Petar Đuričković, praunuk Radovana Stevovića, odnosno sin priređivačice ove knjižice, prof.dr Sofije Kalezić. Kroz program vještačke inteligencije urađene su ilustracije u živim bojama, skoro identične sa ilustracijama iz udžbenika i časopisa za djecu rođenih u šezdesetim i sedamdesetim godinama prošloga vijeka.

za sebe priznanje ženi – majci, čime Stevović potvrđuje da se književnost za djecu pojavila „sa saznanjem da dete nije umanjen čovjek, već biće u razvoju sa svojim posebnim osobinama i potrebama“ (Marjanović 1962: 22). Zato su njegove pjesme različitih tematsko motivskih okosnica jednako interesantne mlađim i starijim čitaocima. Mlađima zbog razigranosti motiva, interesantnih djedinih priča kojima zalazi u duboke pećine ili se penje na vrhove planina, a starijima jer su i oni bili djeca i uživali u sličnim tematskim okvirima pjesama svoga djetinjstva. „Vrednost savremene poezije za decu iskazuje se u funkcionalnoj dimenziji njenog sadržaja koji podstiče kreativnost duha, razvija kod dece estetski ukus, jača karakter i budi interesovanje za druge umetnosti“ (Milinković 201: 24).

Samouki pjesnik

Radovan Stevović³ pripada generaciji koja je svojim djetinjstvom bojala i osmišljavala pjesme i priče budućih naraštaja, u prvom redu, njegovih nasljednika. Ono što karakteriše njegove pjesme svakako je svjesnost vizualiziranih predožbi kroz stihove. Gotovo da nema nijednog stiha koji u sebi ne nosi razigranu sliku dječijeg svijeta, a kompletnost svakoj pjesmi daje ideja kroz motivsko-tematske okosnice u konceptu umjetničkog stvaranja⁴. Gradeći svoj pjesnički stil, Stevović se predstavio kao književnik jasnog i prikladnog stila u pjesmama za djecu jer je osjećao koliko je priroda književnosti za djecu „određena intelektualnim i sociopsihološkim osobinama dečjeg karaktera,

³ Radovan Savov Stevović je rođen 1910. godine u selu Kobilji Do u Cucama, u Katunskoj nahiji. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine, Ordena partizanske zvijezde, Ordena bratstva i jedinstva, Ordena zasluga za narod i tri medalje za hrabrost. Nosilac je partizanske spomenice 1941. Iz Drugog svjetskog vjetskog rata izašao je sa činom majora. Više puta je predlagan za narodnog heroja. Objavio je knjige: „Tragom borbe proletera“, „Pjesme“, „Poema o seobi“, „Ratnicima palim za slobodu“ i „Pjesme za djecu“, a roman „Biografija jedne žene“ je ostavio u rukopisnoj zaostavštini svom najmlađem djetetu, Zagorki. Izdavači romana „Biografija jedne žene“ (2015) su Udruženje Crnogoraca Srbije „Krstas“ i Crnogorski kulturni centar Beograda, a knjiga je štampana uz podršku Nacionalnog savjeta Crnogoraca u Srbiji i opštine Mali Idoš.

Nakon Drugog svjetskog rata Radovan Stevović je bio odgovorni rukovodilac sa kojim su putovali kolonisti, pa njegovo kazivanje u knjizi istovremeno predstavlja autentično svjedočanstvo o prilikama i vremenu u kojima je vršena seoba Crnogoraca za Vojvodinu. Preminuo je jula 1989. godine u Vojno-medicinskom centru u Meljinama, a uz vojne i civilne počasti sahranjen je u Lovčencu.

⁴ Svemu navedenom treba dodati činjenicu da su pjesme ove zbirke nastajale na različitim destinacijama, te da ih je Stevović pomno bilježio na razglednicama koje je slao unucima. Otuda, priređivačici zbirke, prof.dr Sofiji Kalezić, njegovoj unuci i izbor naslova „Razglednice“. Bez obzira gdje sui kojim povodom nastale, pjesme sa razglednica pomno su čuvane, zahvaljujući Zagorki Kalezić, kćerki pok.Stevovića

što do izvesne mere ograničava mogućnost stilskojezičkog ili poetskog radikalizma“ (Milinković 2021: 63). Iako samouk, umio je da održi metriku stiha, pronalazeći adekvatne rime, najčešće parne, njegujući katren kojim je versifikacijski najbolje iskazivao svoje misli i ideje. Ne treba izostaviti ni ostale oblike strofe: tercet, septima, oktava, nona i decima. No, u svakoj od pomenutih strofa on njeguje mjeru stiha, u rasponu od šesterca, osmerca do dvanaesterca, ne rasplinjavajući misao kroz iskaze, već u ujednačenom i uređenom stihu progovara liričnošću djeda i djedice koji svoje novo djetinjstvo živi kroz djetinjstvo svojih unuka. Njemu je stoga bilo od posebne važnosti da svojim unucima pruži doživljaje svijeta kakav jeste, jer skoro ni u jednoj pjesmi ne postoji motiv fantastike, osim u pjesmi „Snježni raport“ kada pri kraju pjesme pominje mjesec u kontekstu */sanjkamo se po mjesecu/poletimo kao strijele/brže nego karavele/* (Stevović 2024: 13). Ovim pjesmama je Radovan Stevović ostavio unucima i djeci uopšte, čitav jedan dječiji svijet u kojem su posvuda putokazi ka dobrom vladanju i učenju uz njegovanje altruizma prema čovjeku i ljubavi prema životinjama. Svijet koji nam je ponudio ne poznaje zlobu i nasilje, već je prepun motiva kojima bi trebalo da bude ispunjeno svako djetinjstvo: igra, sreća, ljubav, pažnja, radost, pjesma, smijeh, podjednako u sjaju sunca i sjeni oblaka, na klizaljčkama ili na sanjkama, u svakodnevnim aktivnostima.

Ovom knjigom, Stevović je svijet djetinjstva prilagodio svijetu odrastanja svakoga mališana, a lako pamtećim i pjevljivim stihovima stvorio je štivo koje će jednako voljeti pojedinci ili grupa vršnjaka, jer su istraživački svjetovi djece u određenoj dobi identični, a aspiracije njihovih saznanja vezuju se ka identifikaciji sa željenim likovima, radnjama i postupcima kojima djeca ispoljavaju sebe i svoj unutrašnji poriv za prepoznavanjem. U svijetu u kojem živimo, u kojem svako dijete ima pravo na sretno i bezbrižno odrastanje, dobili smo knjigu koju bi svaka biblioteka trebala posjedovati i s posebnom pažnjom čitati djeci, razgovarati o pročitanoj i slijediti uputstva zлата vrijedna.

ZAKLJUČAK

Da se zaključiti da se pjesme Radovana Stevovića mogu posmatrati angažovanim, bilo moralno ili vaspitno. Kao neko ko je radio na svom obrazovanju, Stevović je ostavio pjesme za najmlađe kao najjednostavniji oblik učenja i savladavanja životnoga gradiva. Rano shvativši da se „učenje na civilizacijskom i kulturološkom nivou često razmatra u odnosu na načitanost i na okolnosti svesnog angažovanja inteligentnih jedinki da uče čitanjem (Nedović i Šehović 2006: 37), Radovan Stevović je stihovima stvarao podstrek zdravog takmičarskog duha u cilju savladavanja školskog gradiva. Čvrsto je

vjerovao u neiskvarenost mladih naraštaja koje treba konstantno podučavati i usmjeravati, pa su njegove pjesme nosile pečat vremena u kojem su nastale, dok je suština njegove poezije sama pjesnička slika, jer njegovi stihovi, strofe ili čitava pjesma podrazumijevaju određeni prizor, sliku ili situaciju koju možemo vizuelno zamisliti tokom čitanja. Njegova je poezija svojevrsan most između stvaraoca i djeteta koje će jednoga dana odrasti i taj "most" ponuditi drugom djetetu da njime gradi svoje svjetove stvarnosti i mašte. Ovom zbirkom pjesama potvrđena je teza da se pisci za djecu često povezuju sa svojim djetinjstvom u stvaranju novih stihova ili proznih djela namijenjenih djeci, te nerijetko ispisuju poruke koje su i njima davno činile premisu odrastanja.

LITERATURA

- Cvjetičanin, S. (2013). *Metodika upoznavanja okoline I*, Sombor: Pedagoški fakultet u Somboru.
- Golubović-Ilić, I.(2023). "Prirodni i društveni sadržaji kojima ovladavaju deca ranih uzrasta". u: Golubović-Ilić Irena, Vukašinić Kopas Emına, *Dečija igra i upoznavanje okoline*, Jagodina: Fakultet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu. Edicija: Monografije.str.31-42.
- Grigorjevna Kiseljova, T.(2002). Globalizacija društva i svetska kultura. Preveo Dobrilo Aranitović. Javne biblioteke: Časopis za teoriju i praksu bibliotekarstva, god.1, br.2.str.261-270
- Kvaščev, R. (1976). *Psihologija stvaralaštva*. Beograd: ICS.
- Marjanović, A. (1962). *Moje dete i knjiga*. Beograd: Narodna knjiga.
- Milinković, M. *Književnost za decu i mlade-poetika*. Užice: Učiteljski fakultet.
- Nedović, V. & Šehović, S. (2006). *Učenje i čitanje u savremenoj kulturi*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Stevović, R. *Razglednice*. (2024). priredila: Sofija Kalezić-Đuričković. Podgorica: Crnogorski kulturni forum-Cetinje.
- Veselinov, D. & Prtljaga, S. (2019). *Metodika upoznavanja okoline: priručnik za samostalan rad studenata*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače „Mihailo Palov”.

Andrijana NIKOLIĆ

**SONGS FOR CHILDREN WITH GAME ELEMENTS
IN THE BOOK "POSTCARDS". "PLAY IS THE
WORK OF A CHILD." - PLATON**

Unfortunately, postcards have long been forgotten as a means of postal communication. Until the beginning of the nineties of the last century, we sent postcards to friends and relatives from different destinations. In the past, postcards adorned showcases in kitchens and reminded the dear people who sent them, but with the advancement of technology, they have been supplanted as a means of communication, so the generations to come will most likely observe them in museums. For the above reasons, the collection of children's poems "Postcards" by Radovan Stevović represents a kind of time machine for generations born before the nineties at the end of the last century, but this collection of children's poems contains moral and traditional values that we will never give up. Whether we are fans of Jove Jovanović Zmaj, Oton Župančić, Grigor Vitez, Zvonimir Balog or Gustav Krklec, Branko Ćopić or writers for children of the newer generation, one thing is certain, and that is the feeling of joy and quiet nostalgia when reading the poems from this collection with playfulness for the first time thoughts that do not resist imagination. Given that these songs contain elements of play, the analysis of all songs will be subordinated to the forms of play that are most dominant in the period of childhood as a means by which the child explores the world around him.

Key words: *game, song, grandfather, child, imagination, writer, Stevović*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.42-2.09Zorec V.

Dubravka BRUNČIĆ

Faculty of Social Sciences and Humanities,
Josip Juraj Strossmayer University in Osijek
dbruncic@ffos.hr

**IMAGES OF (UN)RESPECTABILITY AND THE IMAGINING OF
THE NATION IN VLADOVIT ZOREC'S SATIRE *ČUDNOVATE
DIPLE [THE MARVELLOUS FLUTE]***

The paper analyses discursive construction of images of respectability and how their role in the development of national identity is presented in the verse satire *Čudnovate diple [The Marvellous Flute]* by the 19th-century Croatian writer Vladovit Zorec. In terms of its stylistic formation, this is a heterogeneous work. Inter alia, the satire's author forms discourse strategies of Croatian Romanticism in the Revival period aimed at promoting national integration, and formulates political and ideological concepts of the Illyrian movement. He discursively forms the national community, describing various aspects of conviviality and entertainment practices, the family and the marital relationship, (un)desirable feminine and masculine roles and sexual behaviour. His satirical rhetoric strategies play the role of establishing and supervising the border between the respectable, 'normal', and the unrespectable, 'abnormal'. The paper shows that the satire's ideal of respectability is often formed by presenting the unrespectable 'otherness' and condemning the infringement of social and moral norms. This is done in order to potentially discipline, and raise national awareness of, various transgressive figures that the author addresses in the text (spouses, parents, youth).

Key words: *Croatian literature, Vladovit Zorec, satire, respectability, national identity, gender identity, Romanticism of the Revival period*

I

In a few papers dealing with satire during the Croatian National Revival and Romanticism during the Revival period,¹ the writer, attorney-at-law

¹ Literature of the Croatian National Revival is varied in terms of its stylistic formation. It is characterised by the co-existence of features of Romanticism, sentimentalism, Classicism

and city judge Vladovit Zorec (1819–1867), from the Croatian town of Sisak, distinguished himself as the author of *Čudnovate diple* [*The Marvellous Flute*] (1842), the first satire of the period. The work was an introduction to the so-called ‘Xenienjahre’ (Vodnik, 1909: 123), a period between 1842 and 1846, when Croatian literature saw the emergence of verse satires in response to current social, political and literary developments. In Croatian literary historiography, these texts have primarily been classified on the basis of the political and ideological concepts they expounded (Illyrian or Magyarone).² However, regardless of their political orientation, one can say that this body of literature enriched the 19th-century literary repertoire. It made the literary scene more dynamic by reflecting and (re)producing both efforts made and disputes that arose in the development of a national community and provision of legitimacy to modern national culture.

In the works that establish a system of these various satirical writings, Zorec’s satire is defined as an Illyrian satire (Vodnik, 1909 114–115; Barac, 1964: 85). Olga Šojat’s view is that Zorec showed himself as “a fighter for the progress of his people” (1951: 282). Literary historiography records his contribution to efforts to integrate the nation that were present during the Revival period, and emphasises that *Čudnovate diple* gave rise to, and deepened disputes on, the literary scene (Vodnik, 1909: 115). The satire was written at the time when the work on making literature autonomous, on establishing a literary canon and introducing aesthetic criteria to the judgement of literary texts, intensified. The newly-established *Kolo* [*Circle Dance*] magazine, launched by Stanko Vraz, Ljudevit Vukotinović and Dragutin Rakovac, gave more space to literary criticism.³ Zorec showed sympathies for a group of “well-meaning patriots” close to Ljudevit Gaj, who did not support the efforts of the *Kolo* editors, but “for the sake of higher considerations, sought an idyllic peace in literature, shunning any conflict” (Barac, 1964: 68). However, despite Barac’s statement on advocacy of “peace”, it is telling that Zorec chose satire, with its critical and polemical tones, to express his ideas. He dedicated it “to the memory of all *sitars* and *rešetars*”, alluding to Stanko Vraz, who used to

and the Enlightenment. Earlier literary historiography held the view that Croatian Romanticism was underdeveloped and/or specific, because literature was subordinated to the demands of National Revival. However, contemporary analysts emphasise that Romanticism was the dominant poetics of the period (cf. Brešić, 1994; Jelčić, 2002; Tomasović, 2008). Furthermore, it is emphasised that the Croatian National Revival, as well as revival movements in other European countries, developed “as part of European Romantic culture” in terms of many of its features (Bobinac, 2012: 145).

² For an overview of satires cf. Vodnik (1909: 112–123) and Barac (1964: 85).

³ For the work on defining the Croatian literary canon in the 19th century cf. Protrka (2008) and for the *Kolo* editors’ concept *ibid.*: 100–185, 188–188.

publish articles in *Kolo* under the pseudonym Rešetar. In *Čudnovate diple*, the satirical narrator explicitly polemicises with Vraz's and Vukotinović's articles on current literary and social affairs of the time. This in turn provoked critical reactions from Vraz, who wrote to the Czech writer Karel Jaromir Erben about the critics of *Kolo*, expressing the view that “[t]he taste of the flute (*Diple*) is the taste of (...) the local shoemakers” (Vraz, 1877: 309).

Zorec wrote his satire as a literary response to the debates on literary and other cultural policies and strategies of the Revival period. The period was marked by processes of national integration and incremental development of a modern bourgeois society. Both were determined by the multi-ethnic framework of the Habsburg Empire, which the satire reflected in several ways. The work presents and questions 19th-century middle-class lifestyle (family relationships, various aspects of middle-class conviviality and entertainment). This lifestyle developed in an environment where demands for the development of Croatian national identity intertwined and, at the same time, clashed with various nationally indifferent, cosmopolitan or foreign tendencies towards national and cultural assimilation.

There are many and varied analyses of the way national identity is formed and presented in Croatian Romantic literature; however, an analysis of the satires in the period is still missing. One should note that *Čudnovate diple* is stylistically a hybrid work. It contains elements of sentimentalism evident when describing the everyday life of the middle class, addressing social and economic circumstances, criticising the vice in aristocratic society, and extolling the ideals of middle-class morality.⁴ In addition, the satire's literary strategies and ideas correspond to Romantic efforts in the Revival period to homogenise the nation. The satire often vacillates between more modern intentions to enlighten the people, stemming from the Enlightenment and the Romantic period, and more conservative demands to (re-)educate the readership (cf. Šojat, 1951: 282). These features enable the analysis of strategies of national-identity development in Zorec's satire. The fundamental task of the revivalists was to awaken national consciousness. This became visible in their endeavours to cultivate the nation while promoting a symbiosis of patriotic efforts and moral values. The paper considers how the images of respectability are discursively formed in the satire, and what their role is in the formation of national identity.

⁴ For more on the features of sentimentalism mentioned cf. Hauser (1999: 58–59) and Pa-taky-Kosove (1977: 16–17).

II

In modern theories of the nation and nationalism, the concept of morality is emphasised as an important factor in the formation of national identity. Margaret Moore believes that ethics is a fundamental element determining nationalism, which she defines as “a normative argument that confers moral value on national members, and on the past and future existence of the nation, and identifies the nation with a particular homeland” (2004: 5). The ethical aspects of constituting and (self-)legitimising national communities include issues such as attitude towards cultural and social differences, (in)tolerance towards members of other nations, (in)equality of members of the national collective with respect to their gender, class, religious, race, sexual, age and other identities, the status of minority groups vis-à-vis the majority in the community, etc. (Moore 2004: 17–18; Yuval-Davis 2008: 46–59). Moreover, some analysts highlight the ethical ambivalences of various nationalisms. Their positive impacts can be manifested, for example, by acquiring national independence and regulating political and social civil rights. However, they can also result in various discriminatory practices and (intra-)national conflicts.⁵

George L. Mosse has given an interesting contribution to the study of the ethical dimension in the formation of national identities. He explored links between the development of nationalism and morality in the European bourgeois society of the late 18th and early 19th centuries. Focusing on the study of the relationship between national, class and gender identities, especially sexuality, Mosse emphasises the relevance of the concept of *respectability*. He defines it as “‘decent and correct’ manners and morals, as well as proper attitude towards sexuality” (1985: 1), which has its foundations in Christian morality. The ideal of respectability played an important role in the formation of middle-class identity, its distinction from the aristocracy and the people. The middle class strove to attain (self-)legitimacy through their lifestyle, which was based, in addition to economic activities, “upon frugality, devotion to duty, and restraint of passions” (ibid.: 5).⁶

⁵ For a broader presentation of the ethical dimension of nationalism cf. Moore (2004). For an overview of different theories of the nation and nationalism with respect to the moral values they promote and/or analyse cf. Frost (2006: 11–35).

⁶ G. L. Mosse published the book after the publication of two studies by influential modernist theoreticians on the nation and nationalism: one on “imagined communities” by Benedict Anderson (1983, 2006) and the other on the “invention of tradition” by Eric Hobsbawm (1983). Although their approaches are very different, what is relevant for this paper is that they emphasise the role of literary, educational, medical and other discourses in the process of formation of national identities. Moreover, I rely on the research by Mosse, since he also analyses respectability as a discursive construction of identity that developed within a specific social and historical context.

Unlike Mosse, who views respectability as something that determines the identity of the middle class, some contemporary analysts believe that this is a trans-class identification concept (Skeggs, 1997; Masters, 2010; Smith, 2018). However, they agree that the ideal of respectability was based on (self-) representation and verification of the moral authority of ‘respectable’ individuals and collective bodies, and served the function of differentiating them from various ‘Others’. Respectability discourses were shaped in dialogue with national, class, racial, gender, medical and other discourses, with the emphasis on the fluidity and alterability of the concept of respectability. For “different groups have differential access to the mechanisms for generating, resisting and displaying respectability” (Skeggs, 1997: 2). Woodruff D. Smith relies on Judith Butler’s theoretical tenets on the performativity of gender identity that is formed by continuous repetition and stylisations of the body, regulated and limited by various cultural norms.⁷ However, he develops them further, advancing a thesis on the performative character of respectability that is manifested in human behaviour, social manners “or actions which stage presentations of bodies (dressing and following fashion)” (2018: 109). Unlike Mosse, who claims that the ideal of the middle-class lifestyle was based on thrift, Smith believes that consumer practices played an important role in “performances of respectability”, because an adequate performance of respectability required material resources (for various public occasions, entertainment practices, clothes etc.). In this way, members of a certain community could ensure social reputation (*ibid.*: 110–117).

Spread of respectability discourse is connected with modernisation processes that resulted in changes to the value system and identification footholds, transformation of economic relations, communication mechanisms, conviviality practices and entertainment. Respectability is viewed as an ambivalent category that is a constituent element of modern bourgeois society, but is formed as a reaction to its negative phenomena (Mosse, 1985: 9; Smith, 2018: 5). According to Mosse, national-identification discourses played an important role in the dissemination of the ideal of respectability (1985: 9). To implement national and political projects, it was necessary to determine social values and norms, which included a clear arrangement of gender roles. The concept of respectability played an important role in the supervision and regulation of family life, marital relationships, care for children, sexuality and health, as well as moral judgement on men’s and women’s appearance, clothes, and private and public behaviour (Mosse, 1985: 14–20; Skeggs, 1997: 2–3). The ideologies of national integration and the ideal of respectability they promoted had a

⁷ For these theses cf. Butler (1993).

patriarchal character, which became manifest in the (re)production of gender asymmetries in the distribution of social roles (Yuval-Davis, 2008). Men were considered the foundation of the nation; they had to be serious, rational and virile, and had to control their (sexual) passions. On the other hand, the imperative of motherhood was imposed on women, who were assigned the role of protectresses of social order and morals (Mosse, 1985: 17).

Bearing in mind the previous observations, the paper explores how images of (un)respectability are discursively formed in Zorec's satire and, consequently, how national identification, ethical and gender discourses intertwine. Satire⁸ seems to be particularly stimulating for analysis of the aforementioned questions. The reason for this is that its fundamental features are criticism and mockery of negative social phenomena and human defects with an aim "to exercise moral judgement", and in doing so "[i]t calls attention to individual or collective evil, and, explicitly or implicitly, urges the reader or viewer to participate in the censure of that evil" (Greenberg, 2019: 13). A satirical narrator can (only) introduce himself as a moral arbiter whose role is to act as a corrective of society, protect the community's interests (Knight, 2004: 52) and advocate certain social and moral values. Analysts accentuate the ethical ambivalence of humour (including satirical humour) since it does not have an exclusively corrective function, but can (re-)create national, gender and other stereotypes, (re)produce various discriminatory practices and, therefore, function as a mechanism of social inclusion and exclusion (Carty & Musharbash, 2008: 214). The paper will explore how these ambivalences are manifested in Zorec's satire.

III

Čudnovate diple "condemns aristocracy's vice, which is manifest in the lives of the wealthy middle-class" (Šojat, 1951: 282), and a specific pseudo-lordship of members of lower social classes (house servants). Members of the middle class are criticised for their national indifference and/or declarative patriotism, for imitating various aspects of the nobility's leisure (dances, parties) and their lifestyle (following fashion trends, polyglotism, cosmopolitanism, hedonism), in their attempt to reproduce an imagined aristocratic glamour. This criticism implicitly contains the condemnation of an Austro-German, i.e.

⁸ In scholarly literature, satire is defined as a genre, practice, mode or discourse. For a brief overview of various definitions of satire cf. Plejić Poje (2012: 8–19), Greenberg (2019: 3–26) and Simpson (2003: 1–11). In this paper, the concept of satire is used to describe a work dominated by satirical discourse, i.e. where "the satirical appears as a *decisive quality*" (Plejić Poje, 2012: 8).

Viennese, culture of living, which was imitated by members of the upper social classes in urban centres of Civil Croatia and Slavonia and the Military Frontier. In this way, they strove to manifest their socio-economic status and belonging to an imagined European cosmopolitan cultural community.

The satire's focus on legitimising national culture is clear in the verse dedication at its beginning. The satirical narrator identifies himself nationally in line with the manifesto of the Illyrian movement. In the Romantic manner, he presents his authorship as a poetic-musical performance ("I will sing (...) / Accompanied by my loud / Marvellous Illyrian flute!"), Zorec 1842: [10]).⁹ The narrator explains his discontent with the current state of affairs and his motivation for writing the satire using a combination of a typical satirical topos of *mundus inversus*¹⁰ ("Now, in this age / Everything goes, / Wrong and not right, / In a word, upside-down", *ibid.*: 12) and a medico-digestive metaphor ("This is neither good, / (...) Nor to be had with bread", *ibid.*: 12). The food metaphor carries the connotation of social and moral transgression. The world in which social values are turned on their head is interpreted through the prism of the nation and politics. Criticising a blind following of foreign influences as a threat to national stability, the narrator condemns nationally-indifferent members of the collective who try to jeopardise national values and efforts by the faithful sons of the homeland. He believes that they want "To deprive them of their language / This ancient adornment, - / And destroy the people / Whose glory is known to the whole world.", (*ibid.*: 14). The verses quoted contain the Romantic idea of the nation. It is characterised by the primordial belief in the ancient history of the nation and by interest in the language as a pillar of national identity and confirmation of the nation's cultural and historical continuity.¹¹

In doing so, the narrator presents himself as a concerned member of the national community who tries to discipline trouble-making fellow countrymen using the values promoted by nation-building discourses of Romanticism in the Revival period. In addition to criticising indifference, the satirical discourse elaborates an acceptable moral code of the national community based on patriotism, freedom, loyalty and self-abnegation.

⁹ For the Romantic principle of musicality cf. Flaker (1976: 116–117), and for Romantic presentation of authorship as a poetic and musical performance cf. Brunčić (2018: 126, 173–175).

¹⁰ The topos of the world turned upside-down "serves both censure of the times and denunciation of the times" (Curtius, 1990: 96).

¹¹ For a broader presentation of Romantic concept of the nation cf. Perkins (1999: 21–30); Özkırmırlı (2010: 11–16).

IV

Representation of the national community included considerations of various aspects of conviviality and entertainment practices, the family and marital relationships, (un)desirable female and male roles and sexual behaviour. The narrator's satirical rhetoric strategies play the role of establishing and supervising the border between the respectable, 'normal' and the unrespectable, 'abnormal'. Indeed, the idea of developing and integrating the national community, as emphasised by Peter Fritzsche, necessarily requires driving impulses, and therefore "the national narrative must sustain itself by reproducing its own state of jeopardy" (quot. after Berger, 2021: 18). Consequently, the satire often forms the ideal of respectability by othering and denouncing the acts of overstepping social and moral norms, with the view of potentially disciplining various transgressive figures in the text (spouses, parents, youth etc.).

Many modern theories of the nation emphasise the central role of the family in national-identity development projects. Metaphorically, nations can be presented as families, which is meant to highlight and reinforce links existing within the nation (Smith, 1991: 79). Moreover, "the family offers a 'natural' figure for sanctioning social *hierarchy*" (McClintock, 1993: 63), including the (re)production of gender roles and hierarchies. As already noted, respectability discourse has played an important role in creating and sustaining gender constellations in the family while, at the same time, reinforcing the role of the family in regulating and supervising corporality and sexual behaviour (Mosse, 1985: 20).

In line with the postulated moral imperatives of care for the welfare of the nation, the narrator condemns the sin of sexual transgressions (adultery, promiscuity, prostitution) as potential threats to the stability of the family and nation, and the health of the nation. At the same time, this dismantles the Romantic ideal of infinite love and deviates from Croatian Romantic love discourses, in which speech on sexuality and carnality is repressed. However, although sexual taboos were relaxed as a result of using the topic of sexual transgressions in a principally more open manner, this did not imply the advocacy of sexual freedoms. Instead, the narrator's denouncement of sinfulness reaffirms the middle-class ideal of respectability and repeats his demand for supervising sexuality.

The satire presents the identities of the adulterous husband, the adulterous wife and the prostitute as problematic and stigmatised Others in relation to the images of respectable masculinity and femininity, marking them as inappropriate in the national-identity narrative, as well. Respectable men were virile, rational and enterprising family providers, and respectable women were

responsible for the family's health and morals; they were presented as guardians "of continuity and immutability of the nation" (Mosse, 1985: 18). Thus, they were assigned the role of symbolic "bearers of the collectivity's honour" (Yuval-Davis, 2008: 45). The identities of adulterer, adulteress and prostitute were defined through their subverting conventions of middle-class morality. Although the narrator criticises improper sexual behaviour of both men and women, one can still notice some asymmetries in the intensity and manner in which arguments for his condemnation are put forward. Namely, female sexual transgressions are addressed more exhaustively, which demonstrates patriarchal abhorrence and the need to discipline female sexuality as 'more transgressive' than male.

Inappropriate male behaviour is originally defined by means of economic categories. Therefore, the narrator denounces male adultery as an aspect of neglect of duty by the family provider and protector ("Children at home / Suffer hunger and thirst / While they waste their riches / On shameless women", Zorec, 1842: 22). While condemning female sexual transgressions, the narrator reproduces clichés on the sinfulness of women and the threat they pose to social order, and then his reproof transforms into condemnation of the whole female sex. This is implied by his comment on meetings of women and allusion to witches' gatherings ("They are holding their covens now", *ibid.*: 66), which result in inappropriate, harmful behaviour. Female adultery is denounced as an aspect of resistance to male authority and an attempt to reverse gender roles (wife mistress versus husband "like an old henpecked husband"). Analogies are established between insatiable economic, consumer and sexual appetites of women (they "rob men's wallets"; "It is fashionable now / For any woman / To have at least two lovers", *ibid.*: 66). Thus, a close bond is established between women's economic interests and inclination towards moral transgressions. Claiming that this is some sort of modishness, the narrator implies that improper behaviour is a consequence of negative tendencies in modern society. While criticising adultery, the narrator still does not attack the institution of marriage as a discriminatory contract (that implies female subordination), but implies, reminding us of the husband's responsibilities in marriage, that women are not mere powerless victims of conventions in marriage. He is uncomfortable with the possibility that women have, to resist conventions in marriage and society.

The attack on prostitution is primarily connected with some stereotypical images of female corporality and sexuality as threats to the stability of social order. While presenting prostitutes, the names used to refer to them are an

important strategy for forming their identity.¹² Prostitutes are called all sorts of names, such as “dissolute”, “shameless woman” and “degenerate”, which stigmatise, degrade and finally dehumanise her. Naming thus becomes a mechanism to articulate the narrator’s moral abhorrence and social exclusion since the prostitute is considered a threatening figure who deviates from the ideal of respectability. Furthermore, calling women disparaging names is linked to social perceptions of unrespectable women’s work (“They earn their bread / Insultingly”, *ibid.*: 100). It is telling that the division of responsibility for this sort of sexual transgression rests on gender asymmetries, which reveals double standards of social morality in the satirical narrator’s discourse. The prostitute is demonised and her body pathologised as infectious and “dirtied”, whereas users of her services are presented as innocent victims (“They foul, poison and infect / Innocent youth as well”, *ibid.*: 100). The motif of (venereal) disease in the satire metaphorically denotes female moral and corporal degradation. Consequently, uncontrolled female sexuality is presented as a threat to social and familial, and thereby national, morality and health.

V

In addition to citizens’ private lives, the narrator also addresses their public life. The satire describes various environments of middle-class conviviality, such as the church, walks in city streets, cafés and dance parties. The central target of the attack is city youth, figures of flirting girls and fops (*gizdelini*). The treatment of this topic shows how relevant Zorec’s satire is in the context of literary history. While criticising negative phenomena, he questions the transformation of 19th-century urban everyday life and entertainment practices, and accentuates the influence of conviviality on “particular constructions of gender, class and national identity” (Russell & Tuite, 2006: 3–4). In *Čudnovate diple*, these descriptions are determined by the 19th-century social and cultural perceptions of the norms of acceptable and respectable behaviour. The satire presents the role of these spaces of conviviality in building and reflecting heterogeneous social tendencies and identity affiliations: the national and the nationally-indifferent or cosmopolitan, indifference to foreign fashion trends and trendiness, allowed pleasures and excessive hedonism, respectability and unrespectability.

Since the nation was understood “as both a *historical* fatality and as a community imagined through language” (Anderson, 2006: 146), the narrator particularly criticises communication practices of young people strolling city

¹² For more on the role of naming in the process of identity building cf. Peternai Andrić (2012).

streets who lack awareness of their national affiliation. Using multilingual macaronic expressions, the narrator feigns communication between young boys and girls: “*Küss die Händ! I will gladly / serve Ihnen, / Szivem, belkem tokja / Und be Ihr Sklave.*” (Zorec, 1842: 61). The narrator finds there the ground to argue and make a disqualifying judgement that “they rave in frenzy” (ibid.: 62) and spoil the beauty of the national language. He categorises their linguistic incompetence as intellectual and moral deficiency.

Special emphasis is given to the description of dance parties, which were given multiple meaning in the society of the 19th century: they functioned as platforms to demonstrate one’s national and political views, and as marriage markets offering opportunities for courtship and flirting.¹³ This topic is communicated intertextually, since Zorec’s satire was written as a literary response to the 1842 polemic led in the *Danica* [*Morning Star*] magazine¹⁴ and *Kolo* magazines between Lj. Vukotinić and P. Štoos on the masked national ball held in January 1842 and (in)adequate expression of one’s national affiliation. Vukotinić criticised it, claiming that it demonstrated nationally-indifferent, European customs of the wealthy Zagreb middle class, as visible in their choice of clothes and the use of German (1842a: 23). He levelled sharp criticism at women, accusing them of insincere and declaratory patriotism (1842a: 23; 1842b: 140–142). Štoos tried to defend the ball’s national character and the significant contribution of many patriotic women. Unlike Vukotinić, who established the opposition of national to foreign/European as mutually exclusive values, Štoos emphasised the heterogeneity of European identity, which is made up of “signs of almost every nation” (1842: 32). He interpreted the promotion of national culture as a way to verify its European values.

Intertextually, Zorec’s satire is a follow-up to the polemic. This is indicated by the use of various paratextual elements, such as remarks in footnotes and the title of an appendix at the end of the satire *Odgovor na sastavak: “Još nešto o narodnom balu”* [*Response to the Essay: More on the National Ball*] (Zorec, 1842: 111). The narrator deals with the topic of dance parties and the presence of women in public life at several places throughout the satire, not just in the appendix, and his views are ambivalent. Polemicising against Vukotinić’s thesis on the national ball, the narrator sends more tolerant messages about the significance of the national *kolo* dance [circle dance] in pro-

¹³ For more details on city dance parties in Croatia in the first half of the 19th century cf. Katarinčić (2005) and Niemčić (2005).

¹⁴ The *Danica* literary magazine was published under the titles *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska* [*The Croatian, Slavonian and Dalmatian Morning Star*] (1835; 1843–1848) and *Danica Ilirska* [*The Illyrian Morning Star*] (1836–1843; 1849).

moting national identity and the pivotal role of women in supporting national and cultural advancement. While criticising the disparagement of women's contribution and their national consciousness, the narrator advances a thesis typical of national and patriotic Romantic discourses on the role of women in the cultural reproduction of the nation ¹⁵ ("Since upbringing is an affair of women, / It is reasonable to try to curry favour with them", *ibid.*: 112). On the one hand, the narrator gives his own instructions on how to treat women properly. On the other hand, he fiercely attacks girls' behaviour at dance parties that transgresses gender limits and codes of middle-class respectability. Girls' inappropriate behaviour is interpreted as a result of poverty of parental upbringing and of the educational system.

The narrator's negative views on women's dance have to do with his uneasiness caused by the stronger prominence of women in the public and by perceptions of women's bodies, pleasures and sexuality. "The dance floor is one location (...) where the body is central, and where sexuality, implicated in the production, limitation, and control of desire, is permitted expression" (Gotfrit, 1988: 129), so dancing might become a site of transgression of social and cultural norms. Dance discourse is therefore focused on criticising and disciplining female behaviour. Satirical effects are attained by depicting "disproportions between efforts and goals" (Draitser, 1994: 59) in the figures' behaviour, such as contrasting dance, as girls' attempt to seduce, with its clumsy performance.

Describing girls in a grotesque and caricatural manner¹⁶, the narrator stigmatises their dance passion and vigour as behaviour inappropriate for women ("They are jumping like monkeys", Zorec, 1842: 25; "The are hopping and riding around / Like witches on brooms", *ibid.*: 29). Although, at the time, some voices of praise could be heard about the health benefits of dance,¹⁷ the

¹⁵ Yuval-Davis uses the phrase 'cultural reproduction' to denote images of women "as the bearers of collectivity's honour" who reproduce the nation culturally "in their 'proper' behaviour, their 'proper' clothing" (2008: 45) and transmit national cultural values through education and upbringing.

¹⁶ Draitser defines the grotesque as "the denigrating device [which] compares a human being to an animal or to a thing" (1994: 135) and is characterised by "comic and repulsive elements" (*ibid.*: 137). Caricature is evident in the "disproportion in a character's external appearance" (*ibid.*: 135). Simpson states that it is sometimes difficult to distinguish these techniques, since they can be intertwined, and one can be subsumed within the other (2003: 140). Zorec lists one grotesque element after another in order to create a caricature of the girls' dancing bodies.

¹⁷ The translation of a review of William Ellery Channing's book, published in the *Danica* magazine, contains his theses on the refining impacts of dance on bodily and mental health (cf. Babukić, 1839: 115). In the Revival culture, next to such reflections there were also different views on dance which reproduced stereotypical demands for women to be demure

satire forms a cliché on the harmfulness of dance to women's health. Directly addressing girls as intratextual addressees, the narrator uses quasi-medical arguments to prove negative effects of dance parties ("Then, you come home / Seized by cramps and headache / (...) Coughs and sore throats", *ibid.*: 31). This stereotype is linked to the motif of fickleness and ephemerality of female beauty, which is a frequent topos in the misogynistic satire.¹⁸ The narrator ironises dance and women's beauty practices as unsuccessful matrimonial strategies burdened by excessive eroticism. He presents them as performances of unrespectability, as manifestations of the sin of pride, and as attempts to conceal their empty souls and moral inferiority ("Few of them / Care for morality!", *ibid.*: 33).

VI

The intertwining of demands to clearly display one's national identity, on the one hand, and the ideal of respectability, on the other, is noticeable in Romantic fashion discourses. There, the perceptions of local nationally-conscious men and women are accompanied by a demand for an adequate dress performance and verification of one's national identity by supporting the Illyrian dress style. This middle-class expression of fashion was one of the 'invented traditions', created as a combination of fashion (basically foreign, Viennese and Parisian fashion trends) and anti-fashion elements¹⁹ taken over from the older dress tradition (from traditional and folk clothes).²⁰ Revivalists called this clothing *narodna oprava* [folk attire]²¹ and referred to *surka* (peasant-style men's jacket) and *crvenkapa* [red hat] as its characteristic components.

and respectable in their dancing performances. For the social role of dance and attempts to discipline female corporality in the 19th century cf. also Župan (2013: 131–134).

¹⁸ Although *Čudnovate diple* cannot be characterised as an explicit follow-up to Croatian satirical tradition, it still contains a number of motifs that appear in Croatian misogynistic satires in the early modern age, which implies Zorec's awareness of the conventions of satire in literature. For more detailed presentation of features of Croatian misogynistic satire in the 17th and 18th centuries cf. Plejić Poje (2012: 154–164).

¹⁹ Polhemus and Procter write that fashionable clothing is characterised by a constant change, while anti-fashion (folk costumes, clergy robes, military uniforms, royal attire, etc.) is settled and changes slowly (2002: 216). For more information on fashion in the Croatian National Revival cf. Simončić (2011) and Smetko (2017).

²⁰ Writing about the creation of various collective identities, Hobsbawm referred to the importance of different "invented traditions" understood as "a set of practices (...) of a ritual or symbolic nature" that "imply continuity with the past" (1983: 1) and contribute to homogenising and legitimising the community.

²¹ The term 'narodna haljina' [folk dress] was used by Vukotinović (1842c: 115), and the terms 'narodna nošnja' [folk costume] and 'narodna oprava' [folk attire] by Šulek (1842: 203–209).

Since Illyrian fashion was an amalgam of the foreign and the national, in Romantic revival discourses and in Zorec's satire it is presented as a factor establishing and delineating identity affiliation. It serves to separate one's own national from the national Other or the cosmopolitan. Depending on their national affiliation, dress practices presented either a verification or a moving away from the desirable models of femininity and masculinity. Therefore, it is right to say that fashion disputes confirm John Fiske's statement that "[e]very commodity reproduces the ideology of the system that produced it: a commodity is ideology made material" (2010: 10). At the same time, these gender-coded dress styles were supposed to reflect the ideal of middle-class respectability. With its simplicity and dark tones, men's fashion supported the image of disciplined nature, sobriety and business-like ambition as desirable characteristics of masculinity. On the other hand, women's fashion expression was characterised by dressing up in order to present the family's social and economic standing (Simončič, 2011: 239), as well as embodiment of the ideal of demureness and morality.

In non-fiction discourses of the Revival period, different fashion expressions are also considered as consumer practices. This is a time of varied and ambivalent reactions to (proto-)modernisation processes in the society of the 19th century that testify to the complexity and heterogeneity of the Revival period. The arguments used by various authors often combined the emphasis on rationality, education and progress of the Enlightenment period, and Romantic advocacy of authenticity and emotional sincerity as basic prerequisites for social development. For example, the subject in Vukotinović's feuilleton entitled *Zimske misli* [*Winter Thoughts*] condemns the nobility's prodigality, material luxury and dependence on foreign influences ([1841]: 153). B. Šulek considers that the way foreign fashion trends are followed shows a negative influence of modern European urban culture and draws attention at the same time to alluring and destructive effects of an emerging consumerist culture. He believes that trendiness has pushed many families into poverty and calls for rational behaviour. He accentuates the value of folk costume that reveals national authenticity and peculiarity, and pleads for wearing folk costume as a way to demonstrate one's patriotism and spiritual virtues (Šulek, 1842: 206). S. Mlinarić reflected in a similar manner. He used economic arguments to support his demands, stressing that folk costume is cheaper than imported foreign clothes and "that every true patriot will buy and wear cloth from his home mill and use it (...) for all his attire" (1842: 364).

Judgements on consumer habits of members of higher social classes (since lower classes had modest economic power) and criticism levelled at foreign fashion trends as aspects of contaminating and assimilating influen-

ces of foreign cultures reflected how uneasy the revivalists were about what they perceived as regressive impacts of social changes. Therefore, revivalist discourses promote the importance of protecting domestic economic interests and strive to establish national borders by (re)defining consumer practices. Moreover, they show some ambivalent ideas about consumer styles. By encouraging the purchase of domestic instead of foreign products, they did not exclusively promote thrift, but rather tried to replace one type of consumer imperative²² with another, which they described as aligned with the ideal of middle-class respectability and the demands of national identity.

Zorec's satire reflects these ideas. The narrator emphasises the changeability of fashion trends and presents the Illyrian dress style as an important factor for national differentiation ("Is it not enough, just to have blue silk / That has been called *Illyrique soie* for ages; / What else is necessary for our surka / To gradually upset French fashion?", 1842: 112). The name (Illyrian versus French) lies at the very heart of this national-identification construct. Emphasising its ancient history, an imagined national past is invoked, and national and historical continuity legitimised.²³

Disputes about fashion practices and the influence of an emerging consumer culture on bourgeois society feature prominently in the critical presentations of figures of coquettes and fops. These figures symbolise the threat that foreign fashion and prodigality posed to the stability of the national economy and social order. While describing these figures, the satire also draws attention to the issue of transgression of the imagined social ideals of femininity and masculinity.

City girls are described as vain, shallow personalities who deviate from the ideal of respectable femininity. The narrator therefore rebukes parents for inadequate upbringing and education of their children. He provides arguments for his views by juxtaposing female virtue and vice. Reproducing patriarchal discourse that ties women to the private sphere, he reduces them to the role of submissive daughters, housewives and potential mothers, and imposes masculine control of female corporality, sexuality and morality. He finds fault with parents who, in his view, have supported their daughters' idleness and prodigality, in contrast to the ideal of modesty, self-sacrifice and hard work in the household ("Each wants to wear her dress / As the fashion has it / (...) But

²² The concept of 'imperative to consume' has been taken over from Felski's book (1995: 78).

²³ Various theoreticians dealing with the nation have stressed the importance of the name in the formation of national identity. For example, Anthony D. Smith believes that the name is an important factor to highlight national peculiarities and to establish borders between nations (2003: 38). For a more detailed presentation of naming strategies in Romantic writings of the Revival period cf. Žužul (2015: 70–98).

God forbid / That any would sew her own dress / This would ruin her hands” (ibid.: 24). Using the technique of comic exaggeration,²⁴ enumerating many caricatural descriptions of beauty practices, such as the use of lipstick, rouge and diverse garments, the narrator accentuates that these practices contribute to making femininity artificial and neglecting national duties, in addition to producing aesthetic effects (“With a net over her head / To cover her face / As if she is going fishing.”, ibid.: 38). The criticism implies Romantic image of femininity as an embodiment of authentic emotionality and naturality, which stands in stark contrast to the alienating influences of modern social and technological development (cf. Felski, 1995: 38). From the narrator’s perspective, moving away from these values is perceived as opposition to the female nature, and therefore he ridicules blind submission to fashion trends. Still, this criticism does not manifest an emancipated vision of femininity that opposes unrealistic ideals of female beauty. Instead, it shows intentions to discipline and (re-)shape girls’ identity in line with patriarchal images of the desirable female virtues of modesty, demureness, voicelessness and obedience to ‘rational’ masculine authorities (“A reasonable man / Wants to find in her / Joy and serenity / Not a wardrobe displaying fashion pieces. / He desires somebody / Virtuous and good, / Quiet rather than covetous”, ibid.: 34).²⁵

On the one hand, the satire (re)produces clichés on female prodigality and women as obsessive consumers of foreign fashion trends. On the other hand, it levels sharp criticism at men as well –using, however, other arguments. Discourses in the Revival period promoted nationally-appropriate female and male clothing expressions. At the same time, fashion and consumer practices were understood as ‘typically’ female domain.²⁶ Therefore, male fashion consumerism is presented as a multiple threat to the attempts to nationalise culture (through fashion), to the stability of the family budget, and to the patriarchal gender order. For example, the subject in Vukotinović’s feuilleton *Zimske misli* instructs readers not to be slaves of fashion enumerating the influence of “pernicious *efeminatie*” on young men ([1841]: 140). In his poem *Polu-muž* [*Semi-Husband*] Mirko Bogović intertextually invokes male figures of fashion fans who belong to various literary

²⁴ Propp believes that exaggeration is comic “only when it reveals a flaw” (2009: 64), and is most often expressed by means of hyperbole, caricature and grotesque.

²⁵ This confirms Pateman’s thesis on different ways of including men and women in bourgeois society: “the patriarchal claim that there is a ‘foundation in nature’ for women’s subjection to men is a claim that women’s bodies must be governed by men’s reason. The separation of civil society from the familial sphere is also a division between men’s reason and women’s bodies” (1989: 45).

²⁶ In his *Zimske misli*, Vukotinović adds the following to his criticism of prodigality and blind following of fashion trends: “[*Luxury* (...) has, since long ago, been that poison that has **feminised and broken** the strongest of nations”] ([1841]: 155) (highlighted by D.B.).

and cultural traditions (“Stutzer, Dandy, Lyon.”, 1848: 17). The lyrical subject recognises similar figures in his local environment and accuses them of not being respectable. Not only do they take over foreign customs without critically questioning them, but they also overstep the assigned gender role (“They do not deserve to be called men, / Since they behave contrary to their nature.”, *ibid.*: 16).

In his satire, Zorec does not explicitly label male personalities because of their ‘feminine’ features. However, he construes the figure of a fop, an irrational follower of foreign fashion trends, which implied his ‘femininity’ and ‘artificiality’ in the constellation of cultural values of the Revival period. Satirical humour is based on some incongruities.²⁷ The satire mocks various male beauty practices by presenting young men as consumers of various cosmetic products. As in his criticism of women’s fashion practices, the narrator uses the technique of comic exaggeration to form the image of the superficial and frivolous fop (“One roguishly washes / his hands with soap, / (...) One puts fragrant grease / in his hair, / One puts boiling tincture / on his head and beard.”, (Zorec, 1842: 52). Since the ideal of respectability and the nation rested on the images of pure and clear gender roles, the figure of an artificial, ‘feminised’ fop, although described as a person of heterosexual orientation, still represented a contrast to the ideal of a virile protector of the nation who embodied “society’s need for order and progress, as well as middle-class virtues such as self-control and moderation” (Mosse, 1996: 9). While literary discourses of the time produced and promoted this ideal by presenting local people as strong, heroic figures with raised national consciousness and protectors of the homeland,²⁸ Zorec implicitly verified this ideal by condemning the fop as an unrespectable othering. These descriptions reflected society’s discomfort with fluidity in gender status, and the potential weakening of the nation as a consequence of inversion and destabilisation of gender roles through fashion practices. However, even though the narrator nominally presents (himself) as a person passing moral judgement, who wants to teach recipients and correct improper behaviour, his comments on the incongruities spotted are primarily disparaging and full of offensive qualifications. Satirical debasement is often realised by equating the figures of fops with animals (“Monkeys do not jump so, / Even before an Italian”, Zorec, 1842: 49), which does not necessarily give rise to laughter, but may potentially invoke the reader’s repulsion.²⁹ This

²⁷ Critchley writes: “In order for the incongruity of the joke to be seen as such, there has to be a congruence between joke structure and social structure – no social congruity, no comic incongruity” (2002: 4). This thesis is applicable to satirical humour, as well.

²⁸ For a broader presentation of this cf. Badurina (2009: 48–50).

²⁹ For a broader questioning of the border between the human and the beastly and various implications of such a type of humour cf. Propp (2009: 46–50) and Critchley (2002: 25–40).

suppresses the potential educational or corrective function of satirical discourse and reveals the narrator's bias and moral ambivalence.

The aforementioned examples demonstrate the ambivalence of satirical humour. Mocking social anomalies, such as lack of national consciousness, and human vice such as prodigality, pride and libertinism, satirical discourse receives "a *critical* function with respect to society" (Critchley, 2002: 10) and invites its intratextual addressees to individual and social transformations. On the other hand, the narrator's patriarchal world view and his misogynous comments reveal the limitation of the idea of social change and the reactionary character of this humour, which further reinforced patriarchal order by denigrating women.

VII

Observations in literary historiography thus far have assigned satires the status of a non-canonical, marginal segment of Croatian 19th-century literature. Due to this, a more comprehensive interpretation of their stylistic features, ideas and world views has been missing. Analysis of Vladovit Zorec's verse satire *Čudnovate diple* [*The Marvellous Flute*] shows co-existence of elements of sentimentalism, the Enlightenment and Romanticism as the dominant poetics of the Revival period in the work. This is evident, inter alia, through discourse strategies of shaping national identity. As part of these strategies, images of respectability played a major role. In the satire, the ideal of respectability was construed as a framework for the narrator's deliberations on the functioning of family life, female and male sexual behaviour, various aspects of conviviality and entertainment practices, and transgression of social and moral norms. Zorec's satire thus turns out to be an interesting example of intertwinement of ethical, gender and national-identity discourses and a work in which the ideal of respectability is presented as a mechanism for construing and disciplining an imagined national community.

REFERENCES:

- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities*. Revised Edition. London – New York: Verso.
- B[abukić], V. (1839). “O uměrenosti. Od Vilhelma Ellerya Chaninga. Po-lag F. Cf. Carovéa”. *Danica ilirska*, no. 28, 29, pp. 109–111, 113–115.
- Badurina, N. (2009). *Nezakonite kćeri Ilirije: hrvatska književnost i ideo-logija u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Barac, A. (1964). *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugo-slavije, book 1. Književnost ilirizma*. II edition. Zagreb: JAZU.
- Berger, S. (2021). “Confronting the Other/Perceiving the Self. National Historiographies and National Stereotypes in Twentieth-Century Europe”, in: Barkhoff, J. & Leerssen, J. (eds.) *National Stereotyping, Identity Politics, European Crises* [e-book]. Leiden – Boston: Brill, pp. 15–30, <https://brill.com/display/title/57145> [1. 4. 2024].
- Bobinac, M. (2012). *Uvod u romantizam*. Zagreb: Leykam international.
- Bogović, M. (1848). *Domородni glasi*. Rijeka: Gubernialna tiskarnica bra-tje Karlecki.
- Brešić, V. (1994). “Ilirizam – inačica europskog romantizma. Byron i byro-nizam kao načelo definicije hrvatskoga romantizma”, in: Brešić, V. *Novija hrvatska književnost*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, pp. 15–37.
- Brunčić, D. (2018). *Zamišljena obitelj: O rodu i naciji u pjesništvu hrvat-skoga romantizma*. Osijek: Filozofski fakultet.
- Butler, J. (1993). *Bodies That Matter*. New York – London: Routledge.
- Carty, J. & Musharbash, Y. (2008). “You’ve Got to be Joking: Asserting the Analytical Value of Humour and Laughter in Contemporary Anth-ropology”. *Anthropological Forum*, no. 3, pp. 209–217, <https://doi.org/10.1080/00664670802429347> [30. 1. 2023].
- Critchley, S. (2002). *On Humour*. London – New York: Routledge.
- Curtius, E. R. (1990). *European Literature and the Latin Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press.
- Draitser, E. (1994). *Techniques of Satire: The Case of Saltykov-Scedrin*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Felski, R. (1995). *The Gender of Modernity*. Cambridge – London: Har-vard University Press.
- Fiske, J. (2010). *Understanding Popular Culture*. London – New York: Routledge.
- Flaker, A. (1976). *Stilske formacije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Frost, C. (2006). *Morality and Nationalism*. London – New York: Rou-tledge.

- Gotfrit, L. (1988). “Women Dancing Back: Disruption and the Politics of Pleasure”. *The Journal of Education*, vol. 170, no. 3, pp. 122–141, <https://www.jstor.org/stable/42748651> [1. 5. 2023].
- Greenberg, J. (2019). *The Cambridge Introduction to Satire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hauser, A. (1999). *Social History of Art, Volume 3: Rococo, Classicism and Romanticism*. London – New York: Routledge.
- Hobsbawm, E. 1983. “Introduction: Inventing Traditions”, in: Hobsbawm, E. & Ranger, T. (eds.) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–14.
- Jelčić, D. (2002). “Hrvatski književni romantizam”, in: Jelčić, D. (ed.) *Hrvatski književni romantizam*. Zagreb: Školska knjiga, pp. 11–82.
- Katarinčić, I. (2005). “Zagrebačke plesne zabave s kraja 18. i tijekom 19. stoljeća”. *Narodna umjetnost*, vol. 42, no. 2, pp. 49–68.
- Knight, Ch. A. (2004). *The Literature of Satire*. New York: Cambridge University Press.
- Masters, Ch. W. (2010). *The Respectability of Late Victorian Workers*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- McClintock, A. (1993). “Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family”. *Feminist Review*, vol. 44, no. 1, pp. 61–80, <https://doi.org/10.1057/fr.1993.21> [10. 6. 2024].
- Mlinarić, S. (1842). “Něšto o surkah”. *Ilirske narodne novine*, no. 91, pp. 363–364.
- Moore, M. (2004). *The Ethics of Nationalism*. New York: Oxford University Press.
- Mosse, G. L. (1985). *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Madison – London: The University of Wisconsin Press.
- Mosse, G. L. (1996). *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Niemčić, I. (2005). “Valcer i salonsko kolo od 19. stoljeća do danas”. *Narodna umjetnost*, vol. 42, no. 2, pp. 69–91.
- Özkırmılı, U. (2010) *Theories of Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Pataky-Kosove, J. L. (1977). *The ‘Comedia Lacrimosa’ and Spanish Romantic Drama (1773-1865)*. London: Tamesis Books Limited.
- Pateman, C. (1989). *The Disorder of Women: Democracy, Feminism, and Political Theory*. Stanford: Stanford University Press.
- Perkins, M. A. (1999). *Nation and Word, 1770 – 1850*. Aldershot – Brookfield: Ashgate.

- Peternai Andrić, K. (2012). *Ime i identitet u književnoj teoriji*. Zagreb: Antibarbarus.
- Plejić Poje, L. (2012). *Zaman će svaki trud: ranonovovjekovna satira na hrvatskom jeziku u Dubrovniku*. Zagreb: Disput.
- Polhemus, T. & Procter, L. (2002). “Moda i antimoda”, in: Cvitan-Černelić, M. et. al. (eds.) *Moda: povijest, sociologija i teorija mode*. Zagreb: Školska knjiga, pp. 209–239.
- Propp, V. (2009). *On the Comic and Laughter*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press.
- Protrka, M. (2008). *Stvaranje književne nacije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Russel, G. & Tuite, C. (2006). “Introducing Romantic Sociability”, in: Russel, G. & Tuite, C. (eds.) *Romantic Sociability*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–23.
- Simončić, K. N. (2011). “Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda”. *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 43, pp. 235–254.
- Simpson, P. (2003). *On the Discourse of Satire*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Skeggs, B. (1997). *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London: Sage.
- Smetko, A. (2017). “‘[...] uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!’ Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda”. *Historijski zbornik*, vol. LXX, no. 2, pp. 365–393.
- Smith, A. D. (1991). *National Identity*. Reno – Las Vegas: University of Nevada Press.
- Smith, A. D. (2003). *Chosen Peoples*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Smith, W. D. (2018). *Respectability as Moral Map and Public Discourse in the Nineteenth Century*. New York – London: Routledge.
- Šojat, O. (1951). “Prva satira na socijalne i književne prilike u vrijeme ilirizma”, in: Barac, A. et. al. *Zbornik radova: Collectanea, book 1*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, pp. 267–286.
- Štoos, P. (1842). “Odgovor na sastavak ‘Salon u Zagrebu’”. *Danica ilirska*, no. 8, pp. 31–32.
- Šulek, B. (1842). “O važnosti narodne nošnje”. *Danica ilirska*, no. 52, 53, pp. 203–206, 208–209.
- Tomasović, M. (2008). “Hrvatski književni romantizam – velika stečevina ilirizma (1835.–2005.)”, in: Tomasović, M. *Nove slike iz povijesti hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, pp. 135–172.

- [Vodnik] Drechsler, B. (1909). *Stanko Vraz*. Zagreb: Matica hrvatska i slovenska.
- Vraz, S. (1877). *Děla: Pěsme, pabirci, proza i pisma*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Vukotinović, Lj. [1841?]. “Zimske misli”, in: Vukotinović, Lj. *Ruže i tårnje*. Zagreb: Tiskom Fr. Župana, pp. [93]-160.
- Vukotinović, Lj. (1842a). “Salon u Zagrebu”. *Danica ilirska*, no. 6, pp. 23–24.
- [Vukotinović], [Lj.] (Lubomir Travnicki) (1842b). “Još nešto o narodnom balu”. *Kolo*, no. 1, pp. 138–147.
- Vukotinović, Lj. (1842c). “Ilirisam i kroatizam”. *Kolo*, no. 2, pp. 109–115.
- Yuval-Davis, N. (2008). *Gender & Nation*. London: Sage.
- Zorec, V. (1842). *Čudnovate diple*. Zagreb: Tiskano u c. k. p. tiskarni Franje Župana.
- Župan, D. (2013). *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja u Bansknoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek – Slavonski Brod: Učiteljski fakultet – Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Žužul, I. (2015). *Tijelo bez kosti*. Zagreb – Osijek: Meandarmedia and Odjel za kulturologiju Sveučilišta J. J. Strossmayera.

Dubravka BRUNČIĆ

**PREDODŽBE (NE)DOLIČNOSTI I ZAMIŠLJANJE
NACIJE U SATIRI ČUDNOVATE DIPLE
VLADOVITA ZORECA**

U radu se analizira diskurzivno konstruiranje predodžbi doličnosti i reprezentiranje njihove uloge u tvorbi nacionalnoga identiteta u stihovanoj satiri *Čudnovate diple* hrvatskoga 19-stoljetnoga književnika Vladovita Zoreca. Riječ je o stilskoformacijski heterogenom djelu u kojem se, među ostalim, oblikuju i preporodno-romantičarske nacionalnointegracijske diskurzivne strategije te se u njemu artikuliraju ilirske političko-ideološke koncepcije. Nacionalna se zajednica u satiri diskurzivno oblikuje prikazima različitih vidova društvenosti i praksi zabave, obitelji i bračnih odnosa, (ne)poželjnih ženskih i muških uloga i seksualnoga ponašanja, a kazivačeve satiričke retoričke strategije imaju ulogu uspostavljanja i nadziranja granica između doličnoga, "normalnog" i nedoličnoga, "nenormalnog". Analiza pokazuje da se ideal doličnosti u satiri često oblikuje reprezentiranjem nedolične "Drugosti" te osuđivanjem prekoračivanja društvenih i moralnih standarda, s ciljem potencijalnoga discipliniranja i nacionalnoga osvješćivanja različitih unutartekstno prizvanih transgresivnih figura (bračnih partnera, roditelja, mladeži).

Ključne riječi: *hrvatska književnost, Vladovit Zorec, satira, doličnost, nacionalni identitet, rodni identitet, preporodni romantizam*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.43-1.09

Alma DENIĆ-GRABIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

alma.denic@untz.ba

ŽIVOT NA RUBOVIMA: ETIČNOST PISMA I BOLEST U POEZIJI BOSANSKOHERCEGOVAČKIH AUTORICA¹

U ovom radu analizira se poezija bosanskohercegovačkih autorica Bisere Alikadić, Feride Duraković, Jozefine Dautbegović, Adise Bašić i Mubere Pašić. Istražuje se na koji način se artikulacijom ženskoga glasa prikazuju stanja bolesti i zdravlja. U fokusu rada je odnos zdravlja/bolesti, roda i starosti, pitanje marginalizacije, stigmatizacije, socijalne nejednakosti i njihov utjecaj na zdravlje. Poezija koja tematizira bolest i zdravlje je etički angažirani tekst u kojem lirski subjekt pruža otpor prema normirajućem i „normalnom“, izražava suosjećanje i solidarnost s bolesnim i odbačenim, te subvertira diskurse i društvene norme koje ugnjetavaju i diskriminiraju, artikulirajući nužnost njegovanja brižne zajednice i važnost brige za čovjeka. Analizom odabranih tekstova dolazi se do spoznaje da *pjesnička pravda* Bisere Alikadić, Feride Duraković, Jozefine Dautbegović, Adise Bašić i Mubere Pašić ukazuje na humanističke vrijednosti njihove književne imaginacije u kojoj progovaraju osnaženi ženski glasovi u svoje, ali i u ime drugih isključenih i nevidljivih, bolesnih i starih.

Ključne riječi: *bosanskohercegovačka poezija, Bisera Alikadić, Ferida Duraković, Jozefina Dautbegović, Adisa Bašić, Mubera Pašić, rod, bolest, zdravlje, starost, ozdravljenje, etika, književna imaginacija, javni život*

¹ Rad je izlagan na znanstveno-književnom skupu s međunarodnim sudjelovanjem: O ZDRAVLJU I BOLESTI: OD MEDIKALIZACIJE DO PATOLOGIZACIJE u sklopu Dana Marije Jurić Zagorke, 25. i 26. studenog 2022. godine u Zagrebu.

Morali bismo istražiti pojavljivanje i iščeznuće ljudskog bića
na rubovima onoga što možemo spoznati, što možemo čuti,
što možemo vidjeti, što možemo osjetiti. (Butler, 2017: 210)

Život se odvija na rubovima tvog prsta
koji slučajno susreće moj
na rubovima knjige
koja prelazi iz jedne u drugu ruku
ovi rubovi nikad neće srasti
u njima pulsira život žestinom infekcije u otvorenoj rani

Život se odvija upravo tu
na rubovima otvorene rane
(Stupar Trifunović, 2018: 77)

Uvod

Da li je pismo/pero „obična motka“ kojom se samo *mjeri* „vodostaj zla u svijetu / vodostaj očaja u duši“ (Vešović, 2004: 107) ili književnost kao dio javnog života može moralizirati stvarnost, doći kao protuteža različitim diskurzivnim praksama? Odnosno, da li književnost, inače „krhka sila“ u svijetu ispunjenom nasiljem i predrasudama može biti „bitnim sastojkom etičkog stajališta² koje od nas traži da se brinemo za dobrobit drugih ljudi, čiji su životi drugačiji od naših“ (Nussbaum, 2005: 16)? Martha C. Nussbaum u knjizi *Pjesnička pravda: književna imaginacija i javni život*, promišljajući o odnosu etike, književnosti i zajednice/javnog života, iznosi mišljenje da je književna imaginacija dio „javne racionalnosti, a ne racionalnost u cjelini“ (Nussbaum, 2005: 16) i citirajući Henry Jamesa naglašava, da je njen zadatak, ako ništa drugo, „izmisliti, jednom riječju, častan i izvediv slučaj“ (Nussbaum, 2005: 19)³. Takva književnost, prema Nussbaum, izražava i razvija koncepciju javnog mišljenja koje je humanističko (usp. Nussbaum, 2005: isto).

² Martha C. Nussbaum ističe da „etika nepristranog poštovanja prema ljudskom dostojanstvu neće moći zainteresirati stvarne ljude ako ih se ne učini sposobnim da u mašti uđu u živote drugačijih ljudi i dožive emocije koje su povezane s tim sudjelovanjem“ (Nussbaum, 2005: 16-17).

³ Zastupajući tezu o književnoj imaginaciji kao javnoj, Martha C. Nussbaum, govori o ulozi književnosti u javnom životu, ističući da je važan „njezin dosljedniji i čovječniji uzgoj“, ali da uobrazilja ne može zamijeniti „neosobne institucionalne strukture“. Književna imaginacija može pomoći „u izgradnji takvih institucija i djelatnika u tim institucijama koji će na potpuniji način utjelovljivati spoznaje do kojih se došlo suosjećajnom imaginacijom i štititi ih čvrstoćom institucije. Ne trebamo i ne bismo se trebali oslanjati isključivo na uobrazilju pojedinca. I same bi institucije trebale biti oblikovane s pomoću spoznaja ‘uobrazilje’“ (Nussbaum, 2005: 18).

Ovaj rad započinjem razgovorom s vrsnim tekstom „Ima li rata u ratnom pismu?“ Nirman Moranjak-Bamburać koja je govorila o „nasilju pisma i nasilju u pismu“ i potrebi da se izmisliti „novi rečenički univerzum spreman za drugačije aktualizacije“ (Moranjak-Bamburać, 2004: 176) „koji neće obavezno proizvoditi krvoprolića i raspete neprijatelje“ (isto).

Ako se prisjetimo Nirman Moranjak-Bamburać i njene vjere da su „uto-pije bar zamislive, ako ne ostvarive“ (Moranjak-Bamburać, 2004: 176), nedvojbeno ćemo moći nasilju (i pisma i u društvu) suprotstaviti etiku književnog teksta. Međutim, otpor dominaciji, patrijarhalnom umu, seksizmu, marginalizaciji i stigmatizaciji čini se nije učinkovit samo ako nudi kritiku istoga, kako to naglašavaju i Martha Nussbaum i bell hooks (mada je to svakako značajan korak), nego je potrebno pronaći „smisao života i mjesto za sebe“ (hooks, 2004: 10) i njegovati brižnu zajednicu u pravcu poštovanja različitosti, ostvarujući (san o) slobodu(i). Ovakva promišljanja spomenutih autorica potvrđuju značaj književne imaginacije i njenu neizbježnu povezanost s društvom kao i njenu ulogu u javnom životu. Kraj uvodnog dijela knjige bell hooks *Feminizam je za sve* završava citatom koji nas podsjeća na to:

Zamislite život u svijetu u kojemu nema dominacije, u kojemu žensko i muško nije slično ili uvijek jednako, ali u kojemu je vizija zajedništva filozofija što oblikuje naše odnose. Zamislite život u svijetu u kojemu sve/i možemo biti ono što jesmo, svijet mira i mogućnosti. Feministička revolucija sama neće stvoriti takav svijet; valja okončati rasizam, klasni elitizam, imperijalizam. Ali omogućit će nam da budemo u potpunosti samoostvarene žene i muškarci koje/i mogu stvoriti dragu nam zajednicu, živjeti zajedno ostvarujući snove o slobodi i pravdi, živeći istinu da smo sve/i „rođene/i jednakima“. (hooks, 2004: 11)

Osim što ukazuje na važnost vizionarske ideje njegovanja/odgoja zajednice jednakopravnih ljudi, bell hooks naglašava još jedno bitno stajalište. Pozivajući se na imaginaciju i spoznaje uobrazilje koja prokazuje različite oblike marginalizacije i diskriminacije, na sposobnost zamišljanja života druge osobe i života punih sloboda i pravde, bell hooks ukazuje na vrijednosti imaginacije koja uključuje drugu/drugog, izražava sućut i solidarnost u prikazu bolesnih, prezrenih i isključenih.

S druge strane, ističući važnost književne imaginacije i „pjesnikove demokratske misije“ (Nussbaum, 2005: 156), Martha C. Nussbaum razvija ideju o „javnom mišljenju kao čitanju romana“ (Nussbaum, 2005: 30), naglašavajući da književni tekst konstruira etičko mišljenje koje ne mora biti samo vezano uz određeni kontekst, nego koje u procesu čitanja može da djeluje na čitateljicu/a. Pozivajući se na Wayna Bootha i njegovu knjigu *Etiku fikcije*,

Martha C. Nussbaum podcrtava „kako čin čitanja i procjenjivanja onoga što smo pročitali ima etičku vrijednost upravo zato što je konstruiran na način koji zahtijeva zadubljenost, ali i kritički razgovor, usporedbu onoga što smo pročitali s vlastitim aktualnim iskustvom te reakcijama i argumentima drugih čitatelja“ (Nussbaum, 2005: 30).

Dakle, kakav osjećaj života utjelovljuje forma pjesme odnosno kakva se vrsta zamišljanja i osjećanja prikazuje u samom pjesničkom govoru, u tkivu teksta?⁴ Zapravo, zanimat će me kakve osjećaje života oživljava i utjelovljuje poezija koja govori o bolesti i zdravlju autorica Bisere Alikadić (*Pjesme*), Jozefine Dautbegović (*Vrijeme vrtnih strašila*), Feride Duraković (*Locus minoris* i *Kao kiša u japanskim filmovima*), Mubere Pašić (*Poslednji predeo*) i Adise Bašić (*Promotivni spot za moju domovinu*). Postavlja se pitanje kakav je život onih koje/i su siromašne/i, stare/i i bolesne/i i zbog toga im je oduzeto pravo na život dostojan ljudskog bića, odnosno onih graničnih subjekata čiji se životi odvijaju na rubovima. Uočavamo da govor o bolesti, društvenim nejednakostima, diskriminaciji i stigmatizaciji, kao i negativnim učincima koje ostavljaju takve društvene anomalije na emocionalni život onih koji trpe, u poeziji spomenutih autorica rasvjetljava kulturu/društvo i njegove politike i ideologije koje ljude označavaju kao druge i bolesne ili bolest/starost prikazuju kao zazorno. Kritički preispitujući takve dehumanizirane društvene odnose, poezija se etičnošću pisma uspostavlja kao konkurentna različitim diskurzivnim praksama. U poeziji lirski subjekt pruža otpor prema normirajućem, „normalnom“, buni se i subvertira diskurse i poredak vrijednosti koji ugnjetava i diskriminira, artikulirajući važnost njegovanja brižne zajednice. U tom smislu *pjesnička pravda* Jozefine Dautbegović, Bisere Alikadić, Feride Duraković, Adise Bašić i Mubere Pašić, vraćajući nas ljudskome biću, ukazuje na humanističke vrijednosti takve književne imaginacije u kojoj progovaraju osnaženi ženski glasovi u svoje, ali i u ime drugih isključenih, nevidljivih, bolesnih i starih.

Slijedeći teorijske uvide Marthe C. Nussbaum koja citira Aristotelovu misao da književnost prikazuje „ono što što bi se moglo dogoditi u nekom ljudskom životu“, uviđamo da poezija bosanskohercegovačkih autorica, odabrani uzorci koji tematiziraju zdravlje i bolest, potiče čitateljicu da se zapita o sebi samoj, da suosjeti ili se uživi u položaj drugog/e. Pred nama su književni tekstovi koji nas uznemiravaju, prizivaju snažne emocije, dok ih čitamo osjetimo nelagodu, a ponekad i zbunjenost. Bilo da čitamo u osamljenosti vlastite sobe

⁴ Martha Nussbaum u knjizi *Pjesnička pravda* ističe važnost čitateljske aktivnosti postavljajući pitanje „kakvu vrstu osjećanja i zamišljanja potiče oblik teksta dok se obraća zamišljenom čitatelju, odnosno kakva je vrsta čitateljske aktivnosti ugrađena u formu“ (Nussbaum, 2005: 24).

ili na javnom mjestu, sve spomenute čitateljske reakcije mogu podstaći na razmišljanje i zadubljenost. Obraćajući se čitateljskim strastima, poezija „potiče nepovjerenje prema konvencionalnim svetinjama“ (Nussbaum, 2005: 26) i nerijetko „zahtijeva bolno suočavanje s vlastitim mislima i namjerama“ (isto).

Poezija Bisere Alikadić, Jozefine Dautbegović, Feride Duraković, Mubere Pašić i Adise Bašić, ona koja govori o čovjeku od krvi i mesa, „govori o ljudskom životu i izborima koji se tiču svih nas“ (Nussbaum, 2002: 31):

Književnost govori o „nama“, o našim životima, izborima i čuvstvima, o našem društvenom postojanju i ukupnosti naših povezanosti sa svijetom. Kako je primijetio Aristotel, književnost produbljeno i na mnogo načina pridonosi našem istraživanju pitanja kako živjeti, jer ona (za razliku od povijesti) ne bilježi jednostavno ovaj ili onaj događaj koji se zbiva; ona traga za obrascima mogućnosti – izbora, okolnosti i međusobne povezanosti izbora i okolnosti – koji se u ljudskim životima pojavljuju s takvom upornošću da se mogu smatrati našim mogućnostima. (Nussbaum 2002: 31)

Tematski zaokupljena bolešću i s njom povezanom usamljenosti i izopćenosti, poezija spomenutih autorica možda najbolje reflektira ljudsku ranjivost i „krhkost dobrote“ tako da poetski tekst u svojoj artikulaciji postaje mjesto mogućeg susreta s drugom/im. Dio, učinak, simptom onoga što se zbiva „tamo negdje“ ukazuje na ono što se događa ovdje, tu gdje smo sebi najbliži, svjedočeći da „ljudske ranjivosti“, njihove „krhkosti“ (Butler, 2017: 210) mogu postati „nove osnove za humanizam“ (Kašić, 2017: 218). Otuda analizirani poetski uzorci postaju jedna scena koja potiče na osjetljivost za ljudsku patnju i tuđu bol i pokreće raspravu o solidarnosti i sućuti, kritički preispitujući institucionaliziranu diskriminaciju, marginalizaciju, prezir, nasilje koje proizvodi bolest i ljudsku ugroženost.

O empatiji i solidarnosti: bolest i društvo

U ovom dijelu rada polazi se od odnosa bolesti i zdravlja kao kategorija čija su značenja konstruirana i regulirana različitim diskurzivnim praksama i procedurama. Pjesme *Govorim* Adise Bašić, *Kao šugav pas – porebarke postrance* Jozefine Dautbegović, *Medeja*, *XX stoljeće* Bisere Alikadić i *Oleni, djevojčici bez ikoga*, 2004. Feride Duraković, traumatičnim iskustvima i duboko ličnim ispovijestima, otvaraju pitanje odnosa roda, socijalnog statusa, bolesti i zdravlja, kao i pitanje empatije i solidarnosti sa „ženama preko granica rase/etniciteta i državljanstva“ (hooks, 2004: 66). U poeziji spomenutih autorica ispituju se rodne uloge, identiteti i socijalne razlike unutar patrijarhal-

nog, dehumaniziranog, dogmatičnog društvenog poretka. Pjesme skreću pažnju na postojanje isključenih društvenih skupina. Govoreći o odnosu bolesti i zdravlja, poezija s jedne strane problematizira dominantne kulturne obrasce, dok s druge strane govori o posljedicama društvenih nejednakosti, diskriminiranja i stigmatiziranja pojedinaca i skupina. Takva poezija uspostavlja odnos prema svom kontekstu i njegovim diskurzivnim praksama i propituje načine vidljivosti marginalnih subjekata društva sa zahtjevom promjene javne politike, kraja zlostavljanja i iskorištavanja žena i drugih, nasiljem ili smrću ušutkanih grupa.

GOVORIM

Nije to samo moje ranjeno lice, raspolučena duša,
Izmučeno tijelo

Govorim i za tri gubave
Jednu prljavu
Četiri sirote
Hiljadu nijemih
Dvije što imaju kraću nogu
Deset njih što nikada nisu imale muškarca
Pet hiljada koje ne smiju iz avlije
I još četiri što im pokrivaju glavu.

Tri kojima ne daju posao
Dvije koje ne idu u školu jer *nisu kurve*
Tristo silovanih jer *jesu kurve*

Za onu jednu malu
Koja će povjerovati da je gubava prljava sirota nijema.

Za onu jednu slobodnu
Što smjerno čeka
Da bude rođena. (Bašić, 2010: 31)

U pjesmi nam se obznanjuje da je subjekt hrabar ali i ohrabruje, da izražava empatiju i solidarnost sa onima koje ne mogu govoriti („hiljade nijemih“, „tristo silovanih“...), dok „raspolučena duša“ i „ranjeno lice“, koji samo nazgled upućuju na krhkost njenoga govora, zapravo razotkrivaju subverzivni potencijal riječi koja hoće stati u odbranu ljudskosti i prava na slobodu. U pje-

smi Adise Bašić kreira se lirski subjekt koji predočava traumatično iskustvo žena žrtava nasilja, razbijajući okoštalu maskulinu normu i javno svjedoči u svoje i u ime drugih o represivnim društvenim matricama i diskursima koje ljude stigmatiziraju i čine bolesnim. Svjedočenjem o tabuima i stigmi koji zataškavaju nasilje u kulturi, lirski subjekt govori o onima koje se u političkom smislu nalaze na margini. Na takav način pjesnički subjekt zastupa iskustvo ranjivih i kao da želi svojim činom utjecati na osjećanja i misli čitateljica i čitatelja, izražavajući naposljetku nadu u mogućnost osvajanja slobode. Pjesma *Govorim* Adise Bašić razotkriva toksičnost patrijarhalnog, seksističkog društva, a tekstualno svjedočenje o podređenom položaju drugih upućuje na etičnost pisma koje problematizira takve normalizirajuće kalupe društvenosti iz pozicije onih kojima je oduzeta moć govora.

Drugi slučaj je pjesma Jozefine Dautbegović *Kao šugav pas – porebarke postrance*.

Zdravlje je nevidljivo
neprirodno se blista
glasno je i razmetljivo
kao bogatstvo

Bolest je nesigurna i šepava
ona jako nalikuje siromaštvu
koje kao i šugav pas točno zna gdje joj je mjesto
i znade da nešto nedostaje
Kao šugav pas ide tiho neopazice iza glasna čopora
porebarke postrance zaostaje
bokom uz plot uza zid uz živicu (Dautbegović, 2004: 43)

U prvoj strofi lirski subjekt donosi kvalifikaciju zdravlja kao nevidljivog, blistavog, metaforički ukazujući na superiornost zdravih i njihovu oglušenost spram drugačijih. Usporedba s bogatstvom navodi na pomisao da se zdravlje misli kao privilegija malog broja ljudi pri čemu potcrtana klasna razlika dovodi nas do zaključka da takav način klasificiranja i hijerariziranja ljudi u društvu ostavlja negativne konsenkvence kako na individu tako i na zajednicu. Poredeći bolest sa šugavim psom, u pjesmi se desmakiraju načela demokratskog društva, samo deklarativno humanističkog, jer u figuri šugavog psa otkriva se ono „carstvo“ odbačenih, marginaliziranih, prezrenih kao i odnos prema njima. Vrsnost i majstorstvo građenja pjesme se ogleda u njenom rasponu – prvi dio pjesme prosudbom o stanjima bolesti i zdravlja nagovještava, a potom i potvrđuje ono što vidimo na kraju pjesme. Višeznačnost ukrštenih

poetskih slika svodi se na zapetljani čvor muke koje se ne da u potpunosti reprezentirati ali ostavlja mučninu u slici grozničavih očiju:

Željan vidjeti a ne biti gledan kao seoska sirotinja
Na proštenjima
Djevojke što su leđima oslonjene na još topao crkveni zid
(čija će im toplota kasnije ustrebati)
dok ostali obijesno
igraju na sred dvorišta i klikću ili se smiju okupljeni u grupice
Tako će isto one kući poslije slavlja poslije tuđih svatova
bolesne od spoznaje kao šugav pas
ići neopazice iza glasne gomile
porebarke postrance bokom uz plot uz živicu
do zadnjih kuća
gdje u pravilu uvijek stanuje sirotinja
bolesnici
i šugavi psi
s grozničavim očima. (Dautbegović, 2004: 44)

Prikazujući granično iskustvo, dramu individue i njen način boravka u neempatičnom i diskriminatornom društvu, u kojem su poželjni mladi, zdravi i reproduktivno sposobni ljudi, u pjesmi se otvara pitanje položaja isključenih (bolesnici, sirotinja i neudate djevojke, šugavi psi, svi redom oni od kojih se zazire). Lista odbačenih, skrajnutih završava slikom djevojaka koje još jedino toplinu osjećaju „oslonjene na još topao crkveni zid“ i koje su „bolesne od spoznaje“ da su takve društveno nepoželjne i neprihvatljive. Bolest od spoznaje je artikulacija neprilagođenosti i duševne patnje onih čiji se način života i životne odluke ne uklapaju u društveno prihvatljive matrice. Vještím nizañjem i gradiranjem poetskih slika u kojima se prikazuje društveni poredak koji negativno određuje bolesne i siromašne, ili ih takvim čini, pjesma uspostavlja model etičnosti pisma, ukazujući između ostalog na ekonomsku, klasnu i rodnu nejednakost i položaj subjekata u društvu. Osim toga, bolest koja „nalikuje siromaštvu“ te getoizirani prostor u koji su smješteni oni/one od kojih se zazire, postrance, na margini, kao i doživljaj sebe kao manjkavih ljudi, dovodi nas do spoznaje da u ovakvom društvenom poretku vrijednosti, siromaštvo i bolest postaju temeljno određenje identiteta i da nejednakost nameću društvene predrasude. Gorka sudbina odbačenih ustvari u takvom ambijentu ne može naći prostor autentične egzistencije. Granica, barijera između zdravih i bolesnih, bogatih i siromašnih, udatih i neudatih metaforički prikazuje da podjela u društvu stigmatizira isključenu skupinu na način koji je „povezan sa sustav-

nim nejednakostima“ (Nussbaum, 2005: 133). Očiglednim postaje da je pitanje socijalne nejednakosti i bolesti u pjesmi *Kao šugav pas – postrance* povezano i s pitanjem spolne/rodne nejednakosti. Vizualne predodžbe i taktilne pjesničke slike omogućavaju čitateljici/čitatelju da zamisli taj svijet periferije (djevojaka oslonjenih na još topao crkveni zid, seoske sirotinje na proštenjima koja stoji postrance i obijesne igre svatova) tako da čitateljica, za razliku od sudionika svijeta pjesme ima mogućnost da kritički posmatra takav svijet i dođe do spoznaje o stigmatizirajućem učinku društvene nejednakosti i predrasuda koje kod ljudi proizvode osjećaj nemoći. Dok čitamo pjesmu *Kao šugav pas – postrance porebarke* možemo pomisliti da nam se u pjesmi kaže da svi ljudi nisu isti, da se ne tretiraju isto, nemaju istu sudbinu i da svaka od tih osoba ima vlastitu životnu priču.

Prije dvije godine (2022.) dokumentarnom je emisijom na Radiju Slobodna Evropa na Međunarodi dan borbe protiv trgovine ljudima obilježeno osamnaest godina od smrti Olene Popik, Ukrajinke koja je preminula 2004. godine u Mostaru. Ostavljena pred bolnicom u teškom i zapušenom zdravstvenom stanju kao žrtva trgovine ljudima i prisilne prostitucije, Olena je umrla kao neljudsko biće. Dokumentarna emisija serijala *Mozaik života* naslovljena je *Sjećaš li se Olene Popik?* autorica Une Čilić i Aide Đugum.⁵ U obdukcijском nalazu je pisalo, kako se navodi u emisiji, „ovaj slučaj razlikuje se od svih prethodnih po združenosti velikog broja različitih vrsta bolesti i njihovom stadijumu“.⁶ Ljekari su na spolnom organu uočili izrasline kancerogenog tipa, bolovala je od tuberkuloze, AIDS-a te su joj jetra bila gotovo odumrla. Iz obdukcijского izvještaja koji autorice donose u emisiji ističe se da je najšokantnije bilo vidjeti duž vrata niz gnojnih limfnih čvorića. Kada su na tom mjestu razrezali tkivo iz njega je po ljekarima šiknuo gnoj. Imala je hepatits, sifilis, tuberkulozu, ubode po cijelom tijelu od igala koji su upućivali na drogiranje. Olena Popik dijelila je sudbinu jedne od mnogobrojnih djevojaka koje su bile žrtve trgovine ljudima i seksualne eksploatacije. U podcastu se navodi kako je javnost manje bila zabrinuta zbog nehumanog odnosa prema Oleni Popik, a više zbog širenja zaraze pa je mostarska klinika nakon smrti Olene Popik pozvala na testiranje muškarce koji su bili u kontaktu s njom. Tada je nastala panika – deseci muškaraca došli su na testiranja iz straha za svoje živote.⁷

Ovaj kratki ekskurs o slučaju Olene Popik i emisiji koja javnost podsjeća na tragičnu sudbinu brojnih žena žrtava nasilja i trgovine ljudima širom svi-

⁵ Una Čilić i Aida Đugum, Radio Slobodna Evropa, emisija *Mozaik života*. *Sjećaš li se Olene Popik?*, 30. 7. 2022. <https://www.slobodnaevropa.org/a/olena-popik-trgovina-ljudima-/31965980.html>. [5.8.2022.].

⁶ Isto.

⁷ Isto.

jeta, odnosno na one koji „ostaju neprikazana lica ili čija su nam lica prikazana kao brojni simboli zla“, kako navodi Butler (2017: 20), pa nas mogu ovlastiti „da postanemo bešćutni“ spram njihovih života i „za kojima će žalovanje biti odloženo do daljnjeg“ (Butler, 2017:20) uvod je u interpretaciju pjesme Feride Duraković koja je prije sedamaest godina poetski svjedočila o slučaju Olene Popik. Pjesma *Oleni, djevojčici bez ikoga*, 2004. Feride Duraković⁸ je eklatantan primjer etički angažiranog poetskog teksta koji uspostavlja odnos prema svom kontekstu i njegovim različitim diskurzivnim praksama. U pjesmi nema gnoja, krvi, bolesti, nego se rečenički univerzum zgušnjava u jedan veliki jauk, a samo u podnožju pjesme autorica navodi kako je Olena Popik kao žrtva seksualne eksploatacije ostavljena pred vratima bolnice: „ostavili su je muškarci koji su na njoj zarađivali novac do njenog posljednjeg daha. Umr-la je od AIDS-a, sifilisa, upale pluća, predoziranja i tuberkuloze“ (Duraković, 2007: 85). Zbirka *Locus minoris*, u kojoj se nalazi pjesma o Oleni, objavljena je tri godine nakon Olenine smrti, a autorica pjesmu u podnaslovu označava kao *Tužbalicu*. Ferida Duraković će ovom pjesmom skrenuti pažnju na postojanje isključenih društvenih skupina, obznanjujući da će u njenoj imaginaciji koja uključuje drugog i izražava empatiju, ovakvi subjekti postati vidljivi: „(...) nije riječ o tome da žalovanje postane politički cilj, već u tome da spoznamo kako bez sposobnosti žalovanja propuštamo taj dublji smisao života koji nam je potreban da se suprotstavimo nasilju“ (Butler, 2017: 20).

Oleni, djevojčici bez ikoga, 2004.

Tužbalica

MUŠKARCI MUŠKARCI MUŠKARCI
MUŠKARCI OLENA POPIK MUŠKARCI
MUŠKARCI
MUŠKARCI POLITIKA POLITIKA POLITIKA

OLENA
TRGOVINA ŽENAMA ŽENAMA TRGOVINA
ŽENAMA PROSTITUCIJA PROSTITUCIJA
PROSTITUCIJA MUŠKARCI OLENA MUŠKARCI
MUŠKARCI PROSTITUCIJA MUŠKARCI
MUŠKARCI
POLITIKA POPIK POLITIKA POLITIKA POPIK

⁸ O poeziji Feride Duraković pisala sam u radu „Kako spisateljica sagledava domovinu: artikulacija ženskog glasa u poeziji Feride Duraković“ (2015). *Knjiženstvo*. god. 5, br. 5, < dostupno na <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php>. [27.1.2016].

POLITIKA TRGOVINA
ŽENAMA TRGOVINA ŽENAMA PROSTITUCIJA
PROSTITUCIJA MUŠKARCI MUŠKARCI
MUŠKARAC SUPRUGA SESTRA MAJKA KĆER
OLENA MUŠKARCI MUŠKARCI MUŠKARCI
MUŠKARCI OLENA ISTOK ZAPAD SJEVER JUG
ISLAM KRŠĆANSTVO PRAVOSLAVLJE JUDAIZAM
MUŠKARCI MUŠKARCI POLITIKA POLITIKA
POLITIKA TRGOVINA
ŽENAMA TRGOVINA
ŽENAMA
TRGOVI
ŽENA MA
OLENA
TRANZICIJA TRANZICIJA TRANZICIJA MUŠKARCI
MUŠKARCI MUŠKARCI POLITIKA POLITIKA
POLITIKA BOSNA BOSNIEN BOSNIA POLITIKA
POLITIKA POLITIKA BOŠNJACI HRVATI SRBI
OSTALI OLENA ŽENE ŽENE DJECA DJECA
DJECA DJECA DJECA DJECA UKRAJINA MI MI MI
MI DJECA
DJECA TRANZICIJA MUŠKARCI MUŠKARCI
MUŠKARCI TRANZICIJA TRANZICIJA HERCE-
GOVINA MUŠKARCI MUŠKARCI MUŠKARCI OLENA MUŠKARCI
MUŠKARCI MUŠKARCI
MUŠKARCI OLENA
MOSTARCI

DVADESET SEDMA JE NOĆ RAMAZANA 2004.

MUHAMMEDE

IQRE

(Duraković, 2007: 84–85)

Pjesnički glas preplavljuje bol, tuga, patnja koji paraliziraju; lirski subjekt ispušta krik, grca, muca, a takva afektivnost ukazuje na emocionalnu angažiranost govora. Nizanje i ponavljanje istih riječi kao da evocira osjećaj šoka, bijes i nemoć zbog okrutne sudbine i užasne smrti djevojke. S druge strane, pjesma Feride Duraković, svjedočeći o sudbini Olene Popik, rasvjetljava kontekst tragičnog događaja, usmjeravajući kritiku na sistem patrijarhalne kulture koji žene, žrtve prisilne prostitucije, nasilja i trgovine ljudima, čini nevidljivi-

vim. *Naspram institucija je Olena*, bolesna, sama, lišena svakog dostojanstva i bačena u svijet iz kojeg kao da je iščilio humanitet (usp. Denić-Grabić, 2015).

Pjesma koja svjedoči o iskustvu različitih i drugačijih, te o posljedicama društvene izopćenosti je *Medeja, XX stoljeće* iz zbirke *Pjesme* Bisere Alikadić. Za razliku od prethodne tri pjesme autorica Adise Bašić, Jozefine Dautbegović i Feride Duraković, u ovom poetskom tekstu ženski glas u prvom licu jednine predočava mučninu duševne patnje koju uzrokuje patrijarhalni oblik društvenosti ali i otpor, nastojanje da se takva ograničenja prevaziđu, tragajući za mogućnostima izbora u okolnostima koje su joj nametnute. Pri tome, taj ispovjedno intorniran glas postaje zastupnik jednog stajališta koje je etičko. U pjesmi *Medeja, XX stoljeće* samoosviješten ženski subjekt svjedoči o vlastitoj neprilagođenosti u svijetu u kojem društvene matrice i zahtjevi postaju pretežim teret, tjerajući subjekt u osamu.

MEDEJA, XX STOLJEĆE

Raznesen je veo mog sna
O muškarcu – drugu po misli
I po krevetu koji miriše
Na zajednički samozaborav.
Sve čini koje mogu da sastavim su
Da sričem spoznatu istinu,
Da se valjam po njenom blatu.
Moj zločin je savršen.
Djeca moja umorena su prije poroda,
U prozirnoj zraci moje misli.
Jedino za usamljenost, tu vješticiju nadarenost,
Može da mi se sudi,
Da me se ukori što unatoč svemu
Nisam izgubila nadu
I što mi se život umjereno gadi.
(Bisera Alikadić, 1988: 179)

U pjesmi o Medeji, čija su djeca umorena prije poroda u prozirnoj zraci misli, lirski subjekt govori o odlučnom nepristajanju na dodijeljene rodne uloge i društvene norme. Ona koja trpi bol, označena kao bolesna, „djecoubica“ jer ne pristaje na patrocenični kulturni model i svođenje svog bivstvovanja na reproduktivnu ulogu, govori o represivnim društvenim matricama i procedurama više negoli o „vještici“. Poetsko svjedočenje o takvom osjećanju života i svjesno prihvatanje osamljenosti je koliko kritika društva koje stigmatizira,

toliko i pobuna protiv nametnutih okova „sramote“. Obznanjujući pred nama glas koji odbija da bude žrtva uprkos spoznaji o težini bremena društvenih predrasuda s kojima se valja nositi zbog takvog izbora, pjesma svjedoči o važnosti pro(z)mišljanja različitih oblika slobode.

*MAMA MOLIM TE NE BUDI BOLESNA PREKO VIKENDA*⁹:
o bolesti i starosti

U knjizi *Pjesnička pravda* Martha C. Nussbaum piše o razlici između književne imaginacije i mišljenja zasnovanog na njoj, s jedne strane, i ekonomsko-utilitarističkog uma i racionalizma, s druge strane u kreiranju društvene realnosti: „Ekonomski utilitaristi promatraju osobe kao puke spremnike ili lokacije za zadovoljstvo. Za razliku od toga, roman vidi međe između jedne i druge osobe kao jednu od najvažnijih činjenica na svijetu“ (Nussbaum, 2005: 53).

Sposobnost književne imaginacije da artikulira ono što realnost, simbolički konstruiran društveni poredak osiromašuje, prešućuje, pojednostavljuje i racionalizira, ukazuje na važnost uobrazilje koja potiče osjećaje solidarnosti, sućuti i brižnosti. Privatni život, bol, bolest, tuge, promašaji pripadaju pojedincima dok društveni sistem stavlja samo podatke i činjenice o ljudima u tabele, excel programe u kojima se ljudski problemi „rješavaju“ matematičkim izračunima i sortiranjem, zanemarujući složenosti i zamršenosti ljudskog života. Martha C. Nussbaum ističe kako društveni sistem vidi ljudsko biće kao apstraktnu i uopćenu verziju čovjeka: „Um koji veselo preračunava činjenice igra se na površini tih života kao da nema potrebe pogledati dublje, kao da doista može upravljati njihovim sudbinama pišući po tablici od škriljca“ (Nussbaum, 2005: 46).

Pitanja starosti i bolesti u konzumerističko-kapitalističkom društvu i kulturi uglavnom zanemarena, a najčešće prešućivana i tabuizirana, ukazuju na važnost destigmatiziranja ovih stanja kako bi se društvo učinilo senzibiliziranim za ljude starije životne dobi. U kulturi koja favorizira snagu, zdravlje i fizičku spremu, bolest i starost su obilježeni kao „sramotne tajne“ (Simon de Beauvoir).

Mnogim ljudima se nije sviđjelo ono što sam rekla jer žele vjerovati da su svi periodi života krasni, da su djeca nevina, da su svi tek vjenčani sretni, da svi stari ljudi imaju mir. Protiv takvih poimanja sam se borila cijeli moj život i nema trunke sumnje u činjenicu da trenutak, koji za mene nije starost nego početak starosti, predstavlja – čak i kada su tu

⁹ *MAMA MOLIM TE NE BUDI BOLESNA PREKO VIKENDA* naslov je pjesme iz knjige *Kao kiša u japanskim filmovima* Feride Duraković.

svi resursi koji su potrebni, pažnja, rad koji vas zaokuplja – predstavlja promjenu u egzistiranju, promjenu koja se manifestuje gubitkom velikog broja stvari. Ako za njima ne žalite znači da ih niste ni voljeli. Mislim da su ljudi koji prerevno hvale starost ili smrt ljudi koji zaista ne vole život.¹⁰

Simone de Beauvoir o starosti govori kao biološkoj, ali i kulturnoj činjenici ukazujući da značenja pripisana starosti ovise od socio-kulturnog konteksta i da je staro/bolesno tijelo upisivanja moći.¹¹

Pjesme *Mama molim te ne budi bolesna preko vikenda* Feride Duraković i *Vrt naslada ili šta učiniti sa svojim starim tijelom* Bisere Alikadić otvaraju etički problem koji se tiče prikaza doživljaja starosti i bolesti različit od načina na koji društvo tretira ove fenomene. U pjesmi *Mama molim te ne budi bolesna preko vikenda* iz zbirke *Kao kiša u japanskim filmovima* Feride Duraković prikazuje se sistem dvostruke diskriminacije od strane ekonomsko-utilitarističkog znanstvenog pristupa čovjeku i društva sklonog isključivanju i stigmatiziranju osoba starije životne dobi. Dok se u pjesmi *Mama molim te ne budi bolesna preko vikenda* opisuje povezanost seksizma i diskriminacije starih osoba, u pjesmi *Vrt naslada ili šta učiniti sa svojim starim tijelom* razobličava se „mistika starosti“¹² (Friedan prema Geiger Zeman, 2014: 6) stihovima:

¹⁰ Gobeil, Medeleine. Razgovor. „Simone de Beauvoir: O egzistenciji, bivstvovanju, prevari, starosti i Sartreu“ (sa engleskog prevela Senka Marić). *Strane*, portal za književnost i kulturu, 8.3.2015. <http://strane.ba/simone-de-beauvoir-o-egzistenciji-i-bivstvovanju-prevari-starosti-i-sartreu/>. [10.9.2022.].

¹¹ Marija Geiger Zeman u tekstu „*Kažu da prije stare žene nego muški* – Starost i starenje kao relevantna feministička pitanja“ ističe da je Simone de Beauvoir doprinijela aktualizaciji pitanja starosti unutar humanističkih i društvenih nauka: „Značajan poticaj i doprinos razumijevanju starosti iz perspektive društvenih i humanističkih znanosti (što je iznimno važno za feminističku teoriju), nedvojbeno je dala Simone de Beauvoir, objavivši 1970. godine studiju o starosti *La Vieillesse* (Starost). Beauvoir je, naime, odlučila „prekinuti zavjeru šutnje“ i progovoriti o toj „sramotnoj tajni koju nije prikladno spominjati“ (Beauvoir, 1996: 2, 1) te ne samo upozoriti na ambivalentne stavove društva prema starosti nego i pokazati osjećaje i razmišljanja samih starijih osoba. Za Beauvoir, starost je i biološka i kulturna činjenica koju treba promatrati ne samo „izvana“ nego i „iznutra“ – očima starijih osoba“ (Geiger Zeman, 2014: 6).

¹² „Problem starosti postao je tako novom verzijom „problema bez imena“, pri čemu je, kaže Friedan, za nju suočavanje s „mistikom starosti“ (mystique of age) bilo strašnije i „smrtonosnije od ženstvene mistike (feminine mystique)“ (Friedan, 2006: 42)“ (Geiger Zeman, 2014: 6).

U stražnjici, kao na Bošovoj slici,
Trebalo bi da stoji cvijeće.
Svi smo mi saksije, komadi zemlje.
Vrt naslada. (Alikadić, 1988: 156)

Okrutnost društvenog sistema i nemoć pojedinca vidimo u pjesmi *Mama molim te ne budi bolesna preko vikenda* Feride Duraković.

MAMA MOLIM TE NE BUDI BOLESNA PREKO VIKENDA

Jer doktor je dežurni je ljut je prikraćen je usta svezanih je:
Šuti Doktor
Samo šuti Doktor i stetoskopom hladnim po bijelim
Leđima moje starice kucka

Dok ona kvrgavim svojim prstima

Koji su gradili prugu
Brčko-Banovići
Pravili kuće
Djecu
Državu
Divna jela koja je
Jednom i Drug Predsjednik Pohvalio!

Dok ona, dakle, rukama reumatičnim
Koje su grlile Sve

Pokriva stidljivo kao djevojčica
Usahle svoje
Suvišne dojke koje niko više
Ne ljubi ne gleda ne voli

Njena povijena leđa pod dodirima ledenog stetoskopa
Žele pobjeći u toplotu teškog vunenog džempera
Što ga je isplela davno za svoju
Rahmetli ljubav,
Pobjeći pod jorgan njihov, veliki i star kao i ona
Gdje nekad bilo je toplo i lijepo od
Rahmetli ruku

Jer tamo nema

Obijesnog mladog doktora kojem je starica bezimena

Samo put ka specijalizaciji za Dobrog Doktora Godine

Za vikend na vikendici je uskraćen!

On tu staricu, i njeno mlohavo tijelo

Koje odbija da umre –

On sve te starice mora osluškiivati

Od osam do četiri

Nekad subotom

Nekad i nedjeljom

A njega čeka Ona sa svojim čvrstim grudima

Čvrstim trbuhom punim njegove buduće djece

Neka ga barem jedno od njih jednog dana dovede

Ako poživi

Na pregled uvećane prostate

Na pipanje mlohavog uda koji nikome jednom neće trebati

Pogotovo ne mladoj doktorici što će ga s gađenjem pipati

Kao što on s gađenjem pipa usahle dojke moje starice. (Duraković, 2018: 30 – 31)

Naslov pjesme se čini na prvi pogled apsurdan i pomjeren, ali je ustvari, moguć i bremenit smislom jer prikazana zbilja je ta koja je iščašena, apsurdna i pomjerenjena toliko da je normalno pomisliti, a šta ako se razbolim preko vikenda, pa izgovorena molba postaje izraz straha, strepnje i realnosti pojedinca. Pjesma započinje provalom bijesa, ljutnje i nemoći koju izražava pjesnički subjekt zbog diskriminirajućeg i nemilosrdnog sistema koji staricu vidi kao statistički podatak. Bolesna majka svedena na tehničko tijelo koje valja popraviti (ako je moguće), svjedoči o nedostatku utjehe i empatije bešćutnog mehanizma oličenog u slici doktora. Sistem zdravstvene zaštite u kojem je pacijent jedan u nizu, sveden na dijagnozu, govori o racionalnom, ekonomsko-utilitarističkom umu tako da slika majke u zdravstvenoj ustanovi i doktora nezainteresiranost, hladnoća i nesposobnost za bilo kakvo saosjećanje ili predanost koja bi sezala dalje od tretiranja drugih kao sredstva za ostvarivanje vlastitih ciljeva, također je simbolički prikaz tlačilačkog odnosa društva/kulture i njegovih/njenih seksističkih temelja koji proizvode kod starice osjećaj bespomoćnosti, srama i poniženosti:

Pokriva stidljivo kao djevojčica
Usahle svoje
Suviše dojke koje niko više
Ne ljubi ne gleda ne voli. (Duraković, 2018: 30)

Etički problem iskrsava u sudaru pojedinca i sistema. Kćerkinina pobuna je ljudska reakcija protiv opresivnog sistema i dokaz da nije oguglala u bezdušnom, dehumaniziranom svijetu pomjerenih odnosa, a čin ljutnje je nastojanje da se sačuva majčino dostojanstvo. Doktor je moć koja ravna bolešću i zdravljem, životom i smrću i jedan od kotačića u hladnom mehanizmu moći. Na drugoj strani, staro žensko tijelo, izgubivši attribute koje kultura nameće kao ženstvene, doživljava se kao zazorno zato što više nije poželjni objekat muške žudnje, ali je i zazorno jer podsjeća na blizinu smrti. Iako tijelo majke manifestira starost i bolest (kvrđavi prsti, reumatične ruke, usahle dojke, povišena leđa) pjesma nas upozorava da tijelo majke „odbija da umre“, što znači, premda bolesna i stara, još uvijek je osoba koja osjeća, misli, veseli se, plaši se. S druge strane, opis mladog, objesnog, hladnog, ljutitog doktora koji svoj posao radi bezvoljno, matematički i bez empatije, reprezentira birokratiziran i dehumaniziran sistem koji ljude diskriminira i stigmatizira. Sve te starice koje on mora „oslušivati od osam do četiri / Nekad subotom / Nekad i nedjeljom“ (Duraković, 2019: 31), nekada su bile punopravni članovi društva koji su privređivali zajednici. Sad su odbačene i degradirane, a majčina nijemost (sistem joj ne dozvoljava da progovori) samo potvrđuje društvenu nevidljivost starih osoba. U pjesmi se svjedoči o majčinom životu: gradila je prugu Brčko-Banovići, brinula se za svoju obitelj, bila korisna članica društva i doprinosila njegovom blagostanju. Neproduktivna, sada je odbačene jer starost i bolest za ekonomsko-utilitaristički um koji voli računicu, postaju remetilački faktor „društvenog napretka“. U pjesmi se, dakle, sudaraju dva svjetonazora: ekonomsko-utilitaristički, oličen u slici doktora i individualni, zasnovan na etici dobra i brige za druge. Izražavajući međugeneracijsku solidarnost, tekst artikulira vrijednosti brižne zajednice sposobne za konkretnu akciju i etički angažman.

S druge strane, u pjesmi *Vrt naslada ili šta uraditi sa svojim starim tijelom* Bisere Alikadić također je u fokusu problematiziranje starosti i starog tijela koje se donosi iz vizure žene treće dobi. Starost kao biološka činjenica u ovoj pjesmi je prikazana sasvim drugačije. Nepristajanjem na jednoznačno određenje starosti, pjesma nam uprizzoruje iskustvo starosti oslobođeno od tabua, a pjesnički subjekt uz humor i ironiju ne želi prihvatiti izolaciju i šutnju.

Vrt naslada ili šta uraditi sa svojim starim tijelom

Moje mi tijelo sve smješnije biva,
Da nije tako nesnosno bi bilo.
Stisnuću grudi što bliže srcu,
Toj staroj budilici, neka joj bude toplo.
Preko trokuta još uvijek skladno krojenog
Pustiću crni veo.
Trista cigana nek zapjeva: Bila jednom...
U stražnjici, kao na Bošovoj slici,
Trebalo bi da stoji cvijeće.
Svi smo mi saksije, komadi zemlje.
Vrt naslada.
Izmiče tijelo, ja mu se smijem.
Želje su nebo neuhvatljivo, plavo.
Ne zavidim nikome.
Slikare stari, zdravo. (Alikadić, 1988: 156)

Ženski glas u tekstu donosi drugačiji doživljaj starenja koje se nerijetko medikalizira, neizbježno povezuje s bolešću i duševnom patnjom, ukazujući na različita životna iskustava. Lirski subjekt ne pristaje na normative i društvene kalupe u poimanju starosti i starog tijela, razvijajući osjećaj prihvaćenosti vlastitog tijela oslobođenog nametnutih obrazaca konzumerističke kulture i društva okupiranog mladim, seksualizovanim, zategnutim tijelom. Karnevaleskna slika stražnjice u kojoj stoji cvijeće i smijeh izmičućem tijelu, reklo bi se, imaju ozdravljujuće dejstvo. Međutim, uprkos humornoj vizuri, kao čitateljice/i ne možemo ostati ravnodušne/i, niti bezbrižne/i jer gorčinu i tugu proizvodi melanholična slika budilice i stisnutih grudi („Stisnuću grudi što bliže srcu, / Toj staroj budilici, neka joj bude toplo“, Alikadić, 1988: 156) upućujući na izoliranost, osamljenost i napuštenost subjekta kojemu vlastite grudi postaju jedina toplina koju osjeća.

O brizi za drugu i djelovanju

Završit ću pjesmom Mubere Pašić, objavljenom 1967. godine, prije pedeset i sedam godina, koja nam možda ne može „reći sve o društvenoj pravednosti“, kako kaže Nussbaum, „ali može poslužiti kao most prema viziji pravednosti i ostvarenju te vizije u društvu“ (Nussbaum, 2005: 34). Obraćajući se onima koje sada jesu, ali i onima koje će tek doći, koje mogu biti slobodne i osjećati se živima, lirski subjekt kao da povezuje sve u jedan zajednički krug

solidarnosti i suosjećanja i subverzijom „vječnih“ zakona i normi („lažni starci“ i „mudra mora“), polaže nadu u mogućnost promjene.

O iglu crnu: sluh.
Nameravam da sanjam
obične stvari o steni.
Ne moram da odem.
O staklo sunca: oko.
Sad ne moram da umrem
Ne moram da prelomim
mač.

Ne plaši se, ja to samo hlebnu
svetlu biljku
lečim na Tvom dlanu
i pečem svadbeni kolač.
Jer, ja sam tu važna.
I nek zrna moja
zapišu lažni starci.
Zar mudra su mora
jer dnovita su

Lažu. Ne kriju se tamo
nikakva užad. Mora su
samo puna
i suviše snažna.
Želite da kažem
još učenih reči,
Da, ne moram da odem.
Ja sam tu važna.
I broš je ova moja igla
crna

A ne živac cvetni
Ni šuplja krv trna. (Pašić, 1967: 35 – 36)

Ta igla crna dokaz je života, a ne kraja; ona je dokaz da je uprkos svemu moguće sanjati san o svijetu u kojem svako ima svoje mjesto. Progovarajući iz utrobe, iz središta svog bića, pjesnički subjekt skida veo i artikulacijom ženskoga glasa izražava *po-etički* stav one koja govori u svoje i u ime drugih isključenih, bolesnih, zaslužjenih i stigmatiziranih. San o slobodi, glas, a ne nijemost, pobuna, hrabrost, solidarnost, a ne strah i bolest – ovo je poezije koja govori o mogućnostima izbora i nadi, o načinima ozdravljenja i promjenama u društvu.

Zaključak

Poezija koja tematizira bolest i zdravlje autorica Bisere Alikadić, Jozefine Dautbegović, Feride Duraković, Adise Bašić i Mubere Pašić je kritički i etički orijentirana praksa koja se uspostavlja kao konkurentna različitim diskurzivnim praksama. Svojim etičkim angažmanom i emocionalnošću govori mnogo o empatiji i solidarnosti sa drugima. Govoreći o bolesti i zdravlju, u poeziji se zapravo progovara o društvenim nejednakostima, isključenosti, diskriminaciji i stigmatizaciji kao i posljedicama koje ostavljaju takve društvene deformacije na emocionalni život onih koji trpe. Takva književna imaginacija kreira jedan drugačiji rečenički svijet koji potiče na otvaranje dijaloške scene i stvara časne i izvedive primjere. Takva poezija, ukazujući na nužnost djelovanja unutar društvenog sistema i važnost brige za čovjeka, govori o *demokratskoj misiji* pjesnikinje.

Literatura

- Alikadić, B. (1988). *Pjesme*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Babić-Avdispahić, J., Bakšić-Muftić, J., Katnić-Bakaršić, M., Moranjak-Bamburać, N. (2004). *Izazovi feminizma*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna.
- Bašić, A. (2010). *Promotivni spot za moju domovinu:(skice)*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Butler, J. (2017). *Neizvjesni život*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Dautbegović, J. (2004). *Vrijeme vrtnih strašila*. Sarajevo: Buybook.
- Denić-Grabić, A. (2015). „Kako spisateljica sagledava domovinu : artikulacija ženskog glasa u poeziji Feride Duraković“. *Knjiženstvo*. god. 5, br. 5, < dostupno na <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php>. [27.1.2016].
- Duraković, F. (2007). *Locus minoris: sklonost Bosni kao melanholiji*. Sarajevo: Connectum.

- Duraković, F. (2018). *Kao kiša u japanskim filmovima*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Geiger Zeman, M. (2014). „Kažu da prije stare žene nego muški – Starost i starenje kao relevantna feministička pitanja“. *Treća*, br. 1 – 2, vol. XVI, str. 5 – 11.
- hooks, b. (2004). *Feminizam je za sve*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Kašić, Biljana. (2017). „Pogovor“. U: *Neizvjesni život*. Judith Butler. Zagreb: Centar za ženske studije, str. 213 – 222.
- Nussbaum, M. C. (2002). „Književna teorija i etička teorija u perceptivnoj ne/ravnoteži“. *Treća*, br. 2, vol. IV, str. 28 – 46.
- Nussbaum, M. C. (2005). *Pjesnička pravda*. Zagreb: Deltakont.
- Pašić, M. (1967). *Poslednji predeo*. Sarajevo: Svjetlost.
- Stupar Trifunović, T. (2018). *Razmnožavanje domaćih životinja*. Sarajevo: Buybook.
- Vešović, M. (2004). *Poljska konjica*. Sarajevo; Zagreb: Naklada ZORO.

Alma DENIĆ-GRABIĆ

LIVING ON THE EDGE: THE ETHICS OF WRITING AND ILLNESS IN THE POETRY OF BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN FEMALE AUTHORS

This paper deals with the analysis of poetry by Bosnian and Herzegovinian authors Bisera Alikadić, Ferida Duraković, Jozefina Dautbegović, Adisa Bašić and Mubera Pašić. It researches the manner in which the articulation of the female voice represents the state of illness and health. The focus of this paper is the relation between illness and health, gender and old age, the issue of marginalization, stigmatization and social inequity and the impact thereof on health. Poetry with the subject matter of illness and health is ethically engaged writing in which the lyrical subject offers resistance towards the norm and the “normal”, expresses compassion and solidarity with the ill and rejected, subverts the suppressive and discriminating discourse and societal norms, thus articulating the importance of nurturing a caring community. The analysis of selected texts leads to the realization that the *poetic justice* of Bisera Alikadić, Ferida Duraković, Jozefina Dautbegović, Adisa Bašić and Mubera Pašić points to the humanistic values of their literary imagination in which empowered female voices speak for themselves, but also on behalf of others excluded and invisible, sick and old.

Keywords: *Bosnian and Herzegovinian poetry, Bisera Alikadić, Ferida Duraković, Jozefina Dautbegović, Adisa Bašić and Mubera Pašić, gender, illness, health, old age, recovery, ethics, literary imagination, public life*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.43-31.09

Fahrija NIŠIĆ-LESKOVCI (Prizren)

Edukativni fakultet Univerziteta Ukshin Hoti – Prizren
fahrija.leskovci@uni-prizren.com

Anita CUCOVIĆ (Peć)

Fakultet biznisa Univerziteta Haxhi Zeka – Peć
anita.cucovic@unhz.eu

**(PO)ETIKA (PRI)POVIJESTI: ROMAN *SKRETNICE*
JASMINE MUSABEGOVIĆ**

Umjetnost ima vlastitu realnost čija istina, u svoj svojoj rafiniranosti, nije empirijsko traganje za vanjskim istinama u smislu njihove apsolutne podudarnosti sa realnošću zbivanja.

Može se odnositi na literaturu i historiju, dovodeći u pitanje razloge zbog kojih uspostavljamo razliku među ovim diskursima. Historiografska je metafikcija nastala kao posljedica modificiranog odnosa literature i historije koji je iniciran suvremenom debatom o nepovjerenju u zvanične verzije prezentacije povijesti. Književnoteorijsko interesiranje za povijest inicirano je pretpostavkom da se i povijest temelji na pripovijedanju, što bi učinilo opravdanim postaviti pitanje o vjerodostojnosti historiografije.

Rodno literarno zalaženje u historijska zbivanja svjedoči literatura, potvrđujući kako ih (gino/andro)tekst različito perspektivira. Ni jedan tekst/glas ne može izbjeći politizaciji i ideologizaciji svoga govora, i jedan i drugi reflektiraju temeljne društvene dihotomije svoga povijesnog konteksta.

Kada govorimo o bosanskohercegovačkom ženskom romanu, ženski glas se početka pronalazi u bliskosti autobiografije i romana, a prepoznajemo ga na tragu i jednovremeno u odstupanju u odnosu na naslijeđenu književnu matricu. Fabula pojedinih segmenata razvija povijest hercegovačke begovske porodice i njezinih ženskih protagonista, gde se mogu sporadično prepoznati elementi osobne biografije. Možemo primijetiti da je specifičnost ovog opusa upravo u realiziranju kriptografskog ženskog pisma, koje istovremeno sakriva (tabuizira) i otkriva (problematizira), koje je tradicionalno-realističko i eksperimentalno-konstruktivističko.

Ključne riječi: *historiografija, etika, literatura, ženski roman, poetika, kulturni horizont, tradicija*

BOSANSKOHERCEGOVAČKI ŽENSKI ROMAN

Elaine Showalter (*The Female Tradition, A Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing*)¹ naglašava kako sve književne potkulture (crnačka, jevrejska, kanadska, anglo-indijska...) možemo pratiti kroz tri temeljne razvojne faze. Prva je faza – faza *imitacije* dominantnih modela tradicije u koju se uklapaju tako što vremenom pounutruju nje- ne umjetničke standarde i njeno razumijevanje društvenih uloga. Nakon ove dolazi faza *pobune* protiv dominirajućih standarda, te afirmacija književne potkulture koja uključuje i zahtjev za samostalnošću. Slijedi faza samootkrića i traganja za identitetom bezuvjetno rasterećenim ovisnosti od dominantnih tokova. Showalterova razvija i pojmovni aparat za označavanje ovih faza u dijalektici razvoja ženske potkulture, pa su to: *Ženstvena, Feministička i Ženska* faza u razvoju književnosti koju su pisale žene. Showalterova ih ras- poznaje i u spisateljskom putu jedne iste autorice.

Bosanskohercegovačke autorice su trasirale vlastiti put na način da nisu izgubile korak s muškom romaneskom (tradicijom). Dakle, možemo ga prepo- znovati na tragu književne tradicije i istodobno detektirati konstituirajuću novi- nu kao koncept razlike. Bosanskohercegovački ženski roman uspostavlja s ba- štinjenom poetičkom paletom modela romana dijalog potencijalno subverzivan u oblikovanju literarnih oblika. Prihvatio se zadaće *istinjenja* ženskog pogleda na žensko kulturno iskustvo i život uopće. Autorice se zanimaju za ženski isku- stveni prostor u čijem opisu rodna perspektiva postaje determinirajući faktor.

Vežujući se za poetičke vrijednosti književnog nasljeđa autorice unutar njih pokušaju prepoznati vlastiti poetički prostor i osloboditi vlastitu ikono- grafiju, te proizvesti tekst koji reflektira temeljne društvene *dihotomije* svoga kulturnog konteksta.

RUKOPIS OPUSA JASMINE MUSABEGOVIĆ

Ukoliko slijedimo argumentaciju Elaine Showalter, koja u ženskoj književnosti (engleskog govornog područja) zapaža tri karakteristične faze, *ženstvenu, feminističku* i *žensku fazu*, u romanima Jasmine Musabegović možemo pronaći elemente druge i treće faze. Romani Jasmine Musabegović ne udovoljavaju žanrovskim preferencijama *l'écriture feminine* (dnevnicu, ese- ji, autobiografije) niti njegovim subverzivnim mehanizmima (ironija, parodija, erotizacija, detabuizacija...), ali ipak posjeduju elemente jednog i drugog.

¹ Elaine Showalter, *The Female Tradition – A Literature of Their Own: British Women Novel- ists from Bronte to Lessing*, Princeton University Press, 1977, 13.

S obzirom na poziciju ženskog subjekta u tekstu, romane Jasmine Musabegović oblikuju poetološki prostori *samoposmatranja* i *prostor iskustva rata*, na način da se u *Skretnicama* taj subjekt ispisuje modernistički postamentiranim prostorom *istraživanja podsvijesti*. *Prostor iskustva rata* predstavlja problematski kontinuitet još od *Skretnica*², on se sa specifičnošću ženske vizure priključuje procesu *personalizacije historije* (Enver Kazaz), do *Mosta* i *Žene. Glasovi* gdje se ratna priča ispostavlja kao usud simboličkog i stvarnog nasilja nad ženama (*poetika svjedočenja*). I jedan i drugi poetološki prostor ostvaruju se kroz diskurs identifikacije (sa) drugosti, kao raz/otkrivanje drugog i drugačijeg, kao potraživanje sopstvenog identiteta sa i kroz drugoga.

TEKSTUALNI KRAJOLICI U ROMANU *SKRETNICE*

Rodne uloge

Početak bosanskohercegovačke ženske tradicije u njenu narastanju ujediniuje istrajavanje u nastojanju da se ustanovi ženski *common sense* o ženi, o njenoj kreativnosti, o jeziku koji je govori...² Romani Jasmine Musabegović – *Skretnice* (1986), *Most* (1994, 2003) i *Žene. Glasovi* (2005) – „otvaraju složenu problematiku (ne)moguće žudnje za usredišnjem narativne razlomljenosti, traumatične neodlučnosti započinjanja i povezivanja narativnih krajeva“.³ Pripovijedanje u okvirima ove romaneskne trilogije utemeljuje se u antiherojskoj naraciji žena i žrtava umetnutih u diskurs preživjele, proces samouspostavljanja identiteta upada u prazan krug onoga što se ne da reprezentirati, u gubitak ega, prijetnju grobne dubine pamćenja kao jedinog medija koji, metaforički govoreći, može imaginirati povijest stradanja i žrtvinu priču.

Osnovna specifičnost romana *Skretnice* jeste upravo ono u čemu oskudjeva naša savremena književnost: ženski lik, svijet žene i njen način mišljenja, ženska logika i emotivnost, ženski princip u prvom su planu romansijerskog kazivanja. Ova činjenica ne utiče na kvalitet djela niti doprinosi njegovoj vrijednosti, ona ga samo izdvaja od standarda na koji smo navikli, gotovo više i ne primjećujući da nas roman obasipa svakolikim varijantama „muškog“, i da u njemu mahom tek epizodno naziremo kako život i svijet oblikuje i onaj drugi spol.

² Značajka tog pisanja je, kako je vidi Hanifa Kapidžić-Osmanagić „individualno stanje *pobune* žene pisca, pri čemu to buntovništvo, taj stav ne-prihvatanja naslijeđene ženske sudbine proizvodi, brojne individualne razlike.

³ Pogl. Nirman Moranjak-Bamburać, *Trauma – memorija pripovijedanje*, Sarajevske sveske 13, Mediacentar, Sarajevo, 2006

Žensku priču *Skretnica* autorica smiješta u ženski prostor-sobu prikachu za „lokomotivu povijesti“ u kojoj se zrcale, pojavljuju i iščezavaju narativne stanice, skretnice i vlakovi kao ključni simbol romana. Ali, iako romani Jasmine Musabegović djelimice potvrđuju patrijarhalnu naturalizaciju ženskih rodni uloga, njihovu sudbinsku predodređenost da budu čuvarice doma, tradicije i jezika jednovremeno i podrivaju. Naime, kategorija obiteljske povezanosti i odnos majka – kći, te simbolika doma uvučene su u složenije konstelacije društvenih odnosa, pa Musabegovićeva prijenos rodne i obiteljske simbolike izlaže poskliznućima i paradoksima, odnosno, hijerarhijske odnose u porodičnom i etničkom narativu permanentno izlaže krizi i premjerava njihove vrijednosti.

Skretnice predstavljaju realistički roman, koji svoje najupečatljivije stranice duguje sugeriranju unutarnjeg svijeta žene i njenog samodoživljaja, kao i rekreiranju svijeta porodičnog doma i djetinjstva. Unutar toga dojmjljiva je vizija stvari data kroz trudnoću i materinstvo, te san kao naglašeno ženski obuhvat stvarnosti. Materinstvo je historijski i generacijski vezano za junakinju romana, a doživljajno pripada pripovijednom subjektu koji tek vlastitim majčinstvom do kraja shvata ulogu majke i izriče mitski dug prema majci.

Odlučujući se za dominaciju ženskog lika Jasmina Musabegović je pripovijedanje natopila obiljem detalja koji se po prirodi stvari odnose na „žensku svakodnevicu“, sa sviješću da neki od tih opisa tek stiče svoj književni legitimitet i literarni život. Fatimin lik ne nosi samo teret rodnog/spolnog nego i klasnog i religijskog identiteta. U njihovu sjecištu je ženski subjekt koji će prihvatiti ideju i vlastiti odraz od strane muške logike, da bi tako otvorio nevidljivi prostor djelovanja *unutar* iste:

Prvo, obući će se u tamno. I to je bio jedan od razloga što su je odbacili. Muslimanka, pa u crnom. Neće se šminkati, ili možda samo srmom da podvuče oči, da se ne vide tragovi jutrošnjeg napora. Preko kaputa staviće lisicu koju je Nezir ubio, i koju je ona, eto, iz ekstravagantnosti, o kojoj su također pričali u čaršiji, obojila u crno. (...) Tako će izgledati. A ponašaće se jednostavno. Prvo: ničim ne pokazati da je uvrijeđena, oštećena. Drugo: ljubazna, koketna. Treće: ponosna na svoje novo stanje, ali ne i preći granicu uzdržanosti. Četvrto: tom visokom činovniku pokazati da su ravnopravni po visini, i da mu se zato i obraća, kao ravnopravnom.⁴

U obzoru patrijarhalnog sistema vrijednosti i tradicionalne strukture porodice u koju je smješten lik Fatime, *Skretnice* ne izvode ženski identitet na način da dekonstruira stereotipne rodne uloge, nego njihovim naknadnim preoznačavanjem u svijesti junakinje koje svjedoči nepodudarnosti lične i ko-

⁴ Jasmina Musabegović, *Skretnice*, str. 64-65.

lektivne priče i nelagode postojanja unutar kulturno zadatog horizonta mišljenja, djelovanja.

*Čest, nenametljiv korektiv u suđenju, ipak je uz snažne otpore veoma staloženo, uživajući samo pozadinske razloge, ona pravila sliku i slagala strukturu odnosa suprotnih prividu, kako bi Nezir rekao: naizvrat.*⁵

Polariziranje rodnih uloga u ratnim okolnostima prepoznatljivo je i u naglašavanju ženskog pasiviteta, u Ricoeurovom smislu: pasivnost postaje samo posvjedočenje drugosti. Istovremeno sa preuzimanjem uloge zaštitnice porodice, Fatimin lik očituje solidarnost sa patnjama drugih u sveopćoj destrukciji ljudskosti. Nepristajanje na smrt i zjapeću prazninu u osmišljavanju života – zapravo govori o nemogućnosti da se „ženski princip“ životnosti i davanja smislotvorno realizuje u tanatotičkoj ekonomiji ratnog pogona. Čak se i identitet materinstva, to najsigurnije uporište Fatiminog lika, u ratu naraslo do dimenzije Majke svih nepoznatih vojnika (*Djeci je govorila da svaka majka mora zaplakati za vojnikom*), na koncu imaginira u spletu ekspresionističkih vizija krvavih tijela i utroba iz kojih se ne njedri život nego smrt. Potreba da se interpretira traumatično stanje data je u formi pisama ocu:

Babo, koliko je smrti oko nas, koliko je ljudi prije vremena otišlo pod zemlju, a koliko tek ljudi odavno leži pod zemljom. Moć smrti je neograničena. Svuda je, čega god se latiš, to su nečije kosti. Kako je život u njezinom moru istinsko čudo. Nevidovno čudo.

*Hoće li se, babo, ikada više sklopiti taj smisao? Ikada. Ne, zašto rat, zašto umiranje, već zašto uopće život? Čemu? Smrtnike rađam, smrtnike, i to je ono najteže što se shvata.*⁶

Fatimini stavovi proizlaze iz tjeskobne spoznaje da oblik ratnog angažmana koji na sebe preuzima žena opisuje jednu mikropolitiku, s jedne strane to je identifikacija sa svima onima koji su žrtve postojećeg ideološkog poretka, a s druge strane traženje oblika i načina življenja koji će uspostaviti smisao ljudskosti u nehumanim uslovima: „djelovanje iz takve osviještenosti (koja je jednim dijelom rodna) i takvih solidarizirajućih identifikacije jeste emancipativna“.⁷

Premda *Skretnice* jednim dijelom, kako kaže Nirman Moranjak Bamburać, „potvrđuju naturalizaciju ženskih rodnih uloga, njihovu sudbinsku predodređenost da budu čuvarice doma, tradicije i jezika“, Fatimina vlastita priča, koja govori intimističkim i ekspresivnim tonom *rascijepljenog ženskog vulkana* pokazuje da je „prijenos rodne i obiteljske simbolike na nivo univerzalizirane fikcije nacionalnog narativa izložen poskliznućima i paradoksima...

⁵ Isto, str. 118.

⁶ Isto, str. 237.

⁷ Jasmina Tešanović, *(Post)ratna trauma i političke emancipacije: rodna perspektiva*.

krizi partikularnih i individualnih varijacija njihove vrijednosti“.⁸ Fatimina priča, koja konstruira njezin narativni identitet u mnogostrukim i uvijek nelagodnim relacijama individualnog i kolektivnog, privatnog i javnog, spašava samu sebe iz pretpostavljene monopolizacije ženskog iskustva u pogone tradicionalnih i stereotipnih rodnih uloga. Tekst *Skretnica* ne bi trebalo čitati iz onoga što on sam ne sadrži, poput zamjerki o nedostatku „predočavanja ostalih oblika ženske intimite“⁹ ili „intelektualne neosviještenosti“, ali je poželjno čitati „njegovu necjelovitost, praznine koje očituje a koje ne može objasniti, te prije svega sve njegove kontradikcije.“¹⁰

Musabegovićeva, dakle, dvoplanski konstruira identitet glavne junakinje: s jedne strane je (prednji) plan prisilnog „ulagivanja“ kulturalnim pravilima, a s druge strane je (zadnji) plan odustajanja njenog unutarnjeg bića od ove slike i njegovo zatvaranje u trezore koji čuvaju tajne ženskog *nesaživljavanja* sa zadanom društvenom ulogom. Roman uz to ne diferencira svojstva junaka na muško-ženskoj binarnosti kao univerzalnom diktatu kulture, nego ih artikulira kroz otpor tvorbi ljudske osobnosti shodno stereotipnim rodnim kategorijama.¹¹ Roman *Skretnice*, nekom vrstom *vrijednosne subverzije*, rečenu diferencijaciju potkopava pa se muškarac opasava ženskim atributima (hipersenzibilni Fatimin brat Ibrahim), a žena muškim (bučna, snažna i neustrašiva Dženeta). Suprotstavljanje atributa koji se međusobno isključuju unutar zadanog rodnog stereotipa (ženska kulturna inferiornost naspram ženske intelektualnosti, jakosti...) artikulira neku vrstu otpora spram rodne determinacije unutar kulture koja ne uvažava *vrijednosnu*.

Rituali postojanja u Drugosti

Objektivacija značenja povijesnog događaja smještena je, dakle, u žensku svijest kao tijesni prostor drugosti – u kojem kulturna strogost ženi nudi šutnju kao jedino *nevino* susretanje sa stvarnošću. Dva su dakle, u *Skretnicama*, načina postojanja u Drugosti: racionalna prisega odanosti očinskom tlu u kojoj se junakinja saobražava s kulturnom slikom sebe (*man's land*), ili pak

⁸ Nirman Moranjak Bamburać, *Trauma – memorija - pripovijedanje. Romaneska trilogija Jasmine Musabegović*, Sarajevske svjeske br. 13, Mediacentar, Sarajevo, 2006., str. 15.

⁹ Hanifa Kapidžić-Osmanagić, *Romansijer i esejist Jasmina Musabegović*, u Enes Duraković: Bošnjaka književnost u književnoj kritici, knjiga, Alef, Sarajevo, 1998., str.768.

¹⁰ Catherine Belsey, *Konstruiranje subjekta – dekonstruiranje teksta*, u Zdenko Lešić, Poststrukturalistička čitanka, Buybook, Sarajevo, 2003., str. 244.

¹¹ To znači njegovanje i razvijanje kategorija kao što su agresivnost, inteligencija, snaga i efikasnost u muškaraca, a pasivnost, neznanje, poslušnost, „krepot“ i nesposobnost u žena. Pogl. Branka Galić, *Društvena moć i moć roda*, <http://www.hsd.hr/revija/en/pdf/3-4-2002-Galic.pdf>.

sunovrat u šutnju kao poniranje u majčinsko, prešućeno mjesto postojanja u Jednosti /no man's land/. Autorica, dakle, dvoplanski konstruira ženske identitete: s jedne strane je prednjeplanski front „ulagivanja“ zahtjevima kulture u manifestnom prakticiranju života zarad stvaranje poželjne društvene slike o sebi, a ispod te površine je plan *nesaživljavanja* žene s ovom slikom. Tako idejni zasniv *l'écriture féminine* Jasmine Musabegović postaje razotkrivanje konstelacije ženske subjektivnosti kao snage koja poput najfinijeg seizmografa mjeri represivne pokrete kulture, ali dok im naizgled povlađuje – ona postaje skrovito mjesto zasnivanja ženskog kulturnog neposluha svake vrste.

Romanom *Skretnice* spisateljica višestruko ponire u šire, dublje i značajnije krugove radnje i smisla, krugove koji postepeno ali nepovratno nadilaze porodičnu sagu kao odabrano središte i stalno uporište. Prvi krug širenja lične povijesti ka općim pitanjima smisla života i egzistencije, zasnovan je na tanano dočaranom i pomno prikazanom liku glavne junakinje Fatime. Naime, Fatimin smisao za realnost života i održanje porodice samo je jedna (premda vrlo bitna) komponenta njene ličnosti kojom ova žena uspijeva da i u najtežim trenucima nađe praktičan izlaz. Njen lik, međutim, daleko je složeniji: istovremeno i ponosna i poslušna, i trpeljiva i energična, i povučena i spremna na akciju, i prizemna i iracionalna, Fatima je u ključnim momentima stub kuće, u mirnim vremenima žrtva ustaljenih normi patrijarhalnog shvatanja porodičnoga života (mašina za rađanje, pranje, kuhanje), a tek katkad i samo za sebe „trska koja misli“, tijelo i duh koji žele, maštaju, prepušteni bogatstvu svog unutrašnjeg bića ozarenog nekim dubljim, ne uvijek svjesnim i ne uvijek domišljenim smislom. Dženeta, druga izrazita junakinja, zamišljena je donekle kao Fatimina suprotnost, a zapravo je samo do jedne krajnosti dovedena mogućnost ispoljavanja „vječnog ženskog“, ovaploćenje jednog oblika žensstva koje je Fatima u sebi zatomila birajući drugačiji životni put usmjeren na odgovornost i žrtvu.

Porijeklom iz osiromašene begovske porodice, udana za službenika željeznice, Fatima u vrtlozima društvenih preobražaja i na ćudljivim skretnicama života, već u djevojaštvu postaje svjesna da ona mora biti ta koja će snagom svoje ličnosti morati držati na okupu porodični svijet i njegovo unutarnje bogatstvo i punoću egzistencije. Za ono *izvan*, za sudbinu porodice u društvu, skretnice i puteve na razmeđu života, prema patrijarhalnom obrascu zadužen je muškarac, ali se ta arhetipska slika tradicionalnog oblika življenja već počinje osipati.

Fatima je samosvjesna, izuzetno senzibilna ličnost koja osjeća da je žena ta matična struja životne obnove i održanja, ona je ta koja u surovosti svijeta osjeća prirodnu i nezatomljivu snagu života koji se brani pred razornim silama koje nagrízaju temeljne i životne opstojnosti i moralne uspravnosti. U

tom smislu sve što se zbiva u svijetu i društvu oko nje za Fatimu je bitno ne samo u mjeri koliko se ta zbivanja reflektiraju na njen ili na život porodice, nego i na odnos spram svijeta uopće.

Ona je djelatna ličnost koja ne prihvata tu, patrijarhalnim obrascem življenja uspostavljenu, sliku postojanja. U nerazumnim povampirenjima svijeta, kada se u ratnom haosu sve češće na skretnicama života otvaraju i stranputice i provalije mržnje, zla i ubistva, Fatima s jednakom odlučnošću i moralnom veličinom kao i njen suprug Nezir brani ne samo svoje porodično gnijezdo, nego se i nedvosmisleno i hrabro suprosvavlja zlu. Ratni kaos i užas sagledan je ovdje iskustvom i doživljajem žene, i ta se pozicija čini ovdje i životno i literarno ubjedljivom negoli se tako često ukazuje u našoj tipskoj prozi koja se bavi ratnom tematikom.

Egzistencijalna drama

Skretnice Jasmine Musabegović u kontekstu moderne bosanskohercegovačke književnosti reprezentiraju model egzistencijalističkog novohistorijskog romana – kako ga određuje Enver Kazaz, prebacujući fokus „subjekta egzistencijalne drame“ na žensko iskustvo i doživljaj. Usredištenje ženskog lika u tekstualnom prostoru izvedeno je na način personalizacije pripovjedačnja u trećem licu dok se tehnikom slobodnog neupravnog govora postiže potpuna prepletenost i poistovjećenje ženskog lika/ autorke/ naratorke. Za ženske tekstove netipičan pripovjedni mehanizam, povlačenjem naratorke u korist vizure glavne junakinje ipak omogućuje subjektiviziranje naracije i stvaranje efekta autobiografskog iskaza.

Rekonstruiranje povijesnih zbivanja, na parodičan, ironijski, kritički način u optici individue koja je povijesna i egzistencijalna žrtva, u *Skretnicama* je potisnuto u korist interioriziranih i intimiziranih iskustava vanjskih situacija, upravo kao što i realistička tematika i epski obim događaja bivaju nadvladani podsvjesnim i lirskim procjepima narativnog toka. Premda je narativna historija života pripovjedačice/lika Fatime smještena u *vrijeme* neposredno prije Drugog svjetskog rata, konkretizirano događajima ideoloških previranja, staljinističkih čistki, partizanskih borbi i mobilizacije stanovništva u pred/ratnim pogonima ubilačkih identiteta – ono je i neprestance izmješteno, pomjerenost i rasupnuto privatnim *prostorom* i subjektivnom percepcijom žene, majke, supruge. Pripovjedna optika „naličja“, potencirana kao specifičnost ženskog subjekta, pokazuje se istovremeno kao mehanizam odbrambene ironije i kao sama mogućnost preživljavanja u svijetu agonalnog i androcentričnog ustrojenja. Metaforom „skretnica“ podvostručena je i naracija romana: s jedne strane upućujući na povijesno-društvenu kontingentnost, odnosno „nepostojanje bilo

kojeg oblika trajnih vrijednosti unutar povijesti kao neprestanog skretanja iz jednog u drugi smjer svog apsurdnog toka¹², a s druge strane djelujući kao metaforički zbir naratorkinih životnih i subjektivnih mijena u individualnoj mikrohistoriji djevojaštva, udaje za skretničara vagona, rađanja, materinstva, trpljenja. Simbolika roda i doma, kao i njihovo konstituiranje u narativnom identitetu pripovjedačice bivaju destabilizirani upravo življenjem u „kući na kotačima“.

Iz početnog stanja smirenosti, zadovoljstva i razlivenosti Fatiminog lika u usresređenosti na kućanske poslove i otežalost bremenitog tijela, radnja ubrzo biva dinamizirana naznakom „šuhve“ u predstojećoj sudbini njezinog doma i stavljenjem ženskog subjekta u pasiv očekivanja, slutnje, opasnosti onoga o čemu ona ne može da odlučuje. Iščekivanje muža koji treba da doneše vijest o ponovnom prinudnom preseljenju porodice i prokazanom Fatiminom bratu komunistu, „aktivira“ pasivno stanje prisna u kome će sjećanje na hercegovačko djetinjstvo postati stalan i remetilački pratilac mapiranja Fatiminog identiteta, u srazu prošlosti i sadašnjosti, neizvjesnosti budućnosti, u međuprostoru „povratne stvarnosti u sjećanju“. Fatimin lik konstruiran je tako u dvostrukom i simultanom vremenskom toku prošlosti, doživljajima unutar (bivše) begovske porodice i djetinjstva osunčanog hercegovačkim podnebljem, i sadašnjosti njezinih rodno preskribiranih uloga majke i supruge, domaćice. Takvu, tradicionalno izvajanu žensku figuru, naratorka ipak kontraverzira opisujući njenu percepciju u malograđanskoj sredini kao neprilagođenu, drugačiju.

„Logika naličja“ predstavlja onaj modus interpretacije svijeta koji privlače marginalizirani subjekti kao dekonstruktivni oblik odgovora, pretvarajući svoju povijesno i/ili kulturološki proskribiranu poziciju pozadine u poziciju prihvaćene eks-centričnosti, koja omogućuje drugačijost i raznovrsnost uvida. Perifernost je tako iskorištena kao kritička vizura i istovremeno kao granično mjesto upisivanja ženskog subjektiviteta u odnosu prema (dominantnom, njegovom, muškom) diskursu, značenjima, želji. Upravo na rubovima naracije, tamo gdje otpočinje Fatimino „uvrtanje u samu sebe“, odgonetanje značenja događaja i njihovo subjektivno prorađivanje, pokazuje se da je ovaj subjektivitet angažiran u problematiziranju jednog sistema očiglednosti, koji kao da nije njen, koji joj je stran, i gdje njezina vlastita želja ne može da nađe zadovoljenje. *Zainteresiranost za naličje* ne predstavlja tako esencijalističku ginomorfnu karakteristiku nego je prije „simptomatsko mjesto“ odakle počinje reakcija ženskog subjekta na vanjske i materijalne faktore koji oblikuju ili naređuju njegovu nemoć. U drugom dijelu romana, koji tematizira ratnu

¹² Enver Kazaz, Bošnjački roman XX vijeka, Zoro, Zagreb-Sarajevo, 2004.

svakodnevnici, Fatimin lik uposlen je u neprekidnoj oporbi spram tanatotičke ekonomije. Nepristajanje na sveopšte nasilje najprije je izraženo u emotivno-odbrambenom, alegoričnom predočavanju slike lovačke hajke, istovremeno sa pokušajem povlačenja izvan svih zbivanja, da bi se zatim pokazalo u konkretnim licima, tijelima, ideologijama, kojima je apsolutno nemoguće odgovoriti: *ja s tim nemam ništa*.

ZAKLJUČAK

Roman *Skretnice* se tematski orijentira na žensko povijesno iskustvo i njegovu kulturnu pozicioniranost unutar povijesnog događaja. Jasmina Musabegović iz kriznog društvenog prostora izdvaja žensku priču, a ispod ove tematske površine, istinske konture povijesnog zbivanja se tek ovlaš uprisutnjuju kroz svijest žene koja, kao neka vrsta subjektivnog zrcala, čita žensku sliku njegova naličja. Ispisujući povijesni događaj kroz arabesknju teksturu ženskog doživljaja povijesti – autorica sudbinu žene smiješta u „zaklon“ ritualne svakodnevne u kojem se grubo urusavaju sve ženske fantazije i troše svi znakovi ženskog digniteta (ljepota, nakit...). Romani Jasmine Musabegović uspostavljaju krajnje emotivan i empatijski odnos prema onome što preokupira kolektivnu podsvijest, a književna ekspresija traume otvara mogućnost da se njezino prorađivanje suoči sa ambivalencijama i etničkog i etičkog. Roman *Skretnice* na višestruke načine provocira drugačije načine promišljanja povijesti, tekst insistira na svojoj drugosti u obzoru literarne komunikacije s povijesnom temom.

U feminističkoj kritici odavno je prihvaćeno da su dominantni diskursi, koji konstituiraju samo/percepciju povijesti – muški, da je kultura općenito muškocentrična. Tako se povijest i u etičkom aspektu definira i sadržinski određuje muškocentričnom vizurom. Ništa nije drugačije ni u bosanskohercegovačkom kulturnom kontekstu. Uz to, kako veli Nirman Moranjak, „prizivati vrijednosti ženskog autorstva, ženske povijesti i drugosti, te tako potencijalno uzdrmati kanonske nacionalne hijerarhije dapače čini se zazornim.“ Kada uobzirimo rodnu vizuru i stereotipnu poziciju ženskog autorstva, spisateljski glas se čuje u alternativnim/marginalnim prostorima kulture na kojima se detektira ženski spisateljski osjet za drugu perspektivu teme, skrajnutu i ušutkanu. Taj glas u romanu *Skretnice* Jasmine Musabegović uspostavlja se iz bremenitog ženskog kulturnog iskustva, subverzivno u odnosu na dominantni obzor prepoznatljiv u okviru tradicionalnog govora kulture. Ženska kulturna izopćenost i ušutkanost postaju konstitutivni element za narativno uobličavanje stvarnosti. U tako subverzivnom procesu samospoznaje fikcija i fackcija nadopunjuju se i prepliću čineći svoje odnose višestruko složenim. Žensko svjedočenje i

zaposjedanja historijskih, ratnih, muških metanarativa uspostavlja alternativni koncept stvarnosti u kojem žena zauzima subjektivni položaj u procesu njihove prerade i prečitavanja, usvajajući model kazivanja samoj sebi, traganja za deponijama sjećanja u kojima se konstruira ženski subjekt kao nosilac principa povijesne etike. I koliko god u *Skretnicama* Jasmine Musabegović bili suočeni s prevrednovanjem temeljnih vrijednosti na kojima počiva kultura, samoosvješćivanje remeti žena kao proizvođač vlastite kulturne ugroženosti, posljedično ženskom hodu u susret kulturnom stereotipu, ženskom glasu koji ne provocira.

U recentnoj književnoj-kritičkoj praksi roman *Skretnice* Jasmine Musabegović podvodi se pod novohistorijsku prozu u kojoj se mogu prepoznati elementi ženskog pisma. Ovo su mogućnosti interpretacije prepoznatljive i u kritičkom promišljanju Envera Kazaza, koji govori o polimodalnosti i difuznom karakteru romana bh autorica. Na tragu ovakvog promišljanja je i potreba za iskušavanjem mogućnosti drukčijeg interpretativnog obzora ženske proze koji bi uobzirio suvremene teorijske spoznaje i učinio ih sredstvom pomaka u razumijevanju ženskog subjektiviteta, „kompleksnijem razumijevanju ženskog subjekta kao mjesta razlika“.

Sva se zbivanja, naime, i u općoj i u ličnoj perspektivi prelamaju kroz svijet, svijest i podsvijest glavne junakinje Fatime, majke i žene koja izuzetnom snagom drži na okupu cijeli porodični kosmos, izložen vrtoglavim virovima i iskušenjima društvenih i historijskih preobražaja i potresa. Čas u evokativno-retrospektivnim, čas u prezentno neposrednim zbivanjima zanimljive, dramatski koncipirane linije fabuliranja uobličuje se jedna i arhetipski prepoznatljiva i pojedinačno autentična sudbina žene koja kroz iskušenja vremena i života pronosi silinu nezatomljivog vitalizma, čuvajući toplinu životvornog porodičnog svijeta izloženog koliko izvanjskim, toliko i unutarnjim silama rasapa.

Bibliografija

- Alma Denić Grabić (2010). *Bosanskohercegovački roman na kraju 20. stoljeća*, BZK „Preporod“ : Brčko Distrikt, Sarajevo
- Edisa Gazetić (2003). *Fenomen ženskog identiteta/pisma u bosanskohercegovačkoj književnosti*, Patchwork, časopis za ženske studije, Sarajevo: Udruženje građanki Žene ženama - Ženske studije Žarana Papić, br. 1-2,
- Edisa Gazetić (2003). *Kći svoje majke*, Razlika/Differance br.5, Društvo za književna i kulturna istraživanja, Tuzla.
- Elaine Showalter (2003). *Feministička kritika u divljini*, u Zdenko Lešić, „Poststrukturalistička čitanka“, Buybook, Sarajevo.
- Enver Kazaz (2004). *Bošnjački roman XX vijeka, Zoro*, Zagreb-Sarajevo.

- Enver Kazaz (2006). *Krvavi lom društva i poetički prevrati romana*, Sarajevske sveske br.13., Mediacentar, Sarajevo.
- Enver Kazaz (2004). *Prizori uhodanog užasa*, Sarajevske sveske br.5., Mediacentar Sarajevo.
- Hanifa Kapidžić Osmanagić (2011). *Ogledi o Helene Cixous*, Rabic, Sarajevo.
- Hanifa Kapidžić-Osmanagić (1998). *Romansijer i esejist Jasmina Musabegović*, u Enes Duraković (1998).: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga* , Alef, Sarajevo.
- Jasmina Husanović (2005). *(Post)ratna trauma i političke emancipacije: rodna perspektiva*, Zeničke sveske 01/05, Opća biblioteka Zenica, Zenica.
- Ljiljana Šop (1998). *Sudbinske skretnice*, u Enes Duraković: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga V* , Alef, Sarajevo.
- Nirman Moranjak Bamburać (2000). *Ima li rata u ratnom pismu?*, Sarajevske sveske br. 5., Mediacentar, Sarajevo.
- Nirman Moranjak Bamburać (2006). *Trauma – memorija – pripovijedanje. Romaneska trilogija Jasmine Musabegović*, Sarajevske svjeske br. 13, Mediacentar, Sarajevo.
- *Politika i etika pripovijedanja (2002).*, ur. Vladimir Biti, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Fahrija NIŠIĆ-LESKOVIĆ & Anita CUČOVIĆ

**(PO)ETHICS (HI)STORY: THE NOVEL SWITCHES
JASMINA MUSABEGOVIĆ'S**

Art has its own reality whose truth, in all its refinement, is not an empirical search for external truths in the sense of their absolute correspondence with the reality of events.

It can refer to literature and history, questioning the reasons we distinguish between these discourses. Historiographical metafiction was created as a consequence of the modified relationship between literature and history, which was initiated by the contemporary debate about distrust in official versions of the presentation of history. Literary theoretical interest in history was initiated by the assumption that history is also based on storytelling, which would make it justified to ask the question about the credibility of historiography.

The gender literary intervention in historical events is evidenced by literature, confirming how the (gyno/andro) text has different perspectives on them. Not a single text/voice can escape the politicization and ideologization of its speech, and both reflect the fundamental social dichotomies of its historical context.

When we talk about the Bosnian women's novel, the female voice is initially found in the proximity of the autobiography and the novel, and we recognize it on the trail and at the same time in the deviation from the inherited literary matrix. The plot of certain segments develops the history of the Herzegovinian Bey family and its female protagonists, where elements of personal biography can be recognized sporadically. We can notice that the specificity of this opus lies precisely in the realization of cryptographic female writing, which simultaneously hides (taboos) and reveals (problematizes), which is traditional-realistic and experimental-constructivist.

Key words: *historiography, ethics, literature, women's novel, poetics, cultural horizon, tradition*

Izvorni naučni rad
UDK 791.4:930.25(497.16)

Luka I. MILUNOVIĆ (Cetinje)
milmil80@gmail.com

KINEMATOGRAFSKA KUĆA *PATHÉ FRÈRES* NA CETINJU - Dva dokumenta prispijela u Državni arhiv Crne Gore -

Uz ukazivanje na značaj neposredne međunarodne saradnje državnih arhiva, u radu su, na temelju nove arhivske građe, saopštena saznanja o vezama Crne Gore i kinematografske kuće Pate (*Pathé Frères*) krajem 1912. i početkom 1913. godine.

Ključne riječi: *kinematograf, Pathé Frères, Crna Gora, Balkanski rat*

Crnogorci su zabilježeni na filmskoj traci nedugo poslije javne projekcije pokretnih slika u Parizu (*Lummières Frères*) pod sam kraj 1895. godine. Tok svadbenih svečanosti crnogorske knjeginjice Jelene Petrović i italijanskoga prijestolonasljednika Viktora Emanuela 1896. godine zabilježila je filmska kamera saradnika Braće Limijer pa je tom prilikom snimljen knjaz Nikola I Petrović sa članovima delegacije koja je ovim povodom doputovala sa njim iz Crne Gore u Italiju.¹

Stalni domaći kinematograf u Crnoj Gori će, nastojanjem preduzetnika Ljubomira Ljuba Tamindžića i Blaža Bratičevića,² početi sa radom na Cetinju u septembru 1908. godine. Tokom procesa dobijanja oficijelne dozvole za rad kinematografa vlasnici su upozoreni da nabavljeni filmski materijal prije prikazivanja treba da pregleda i odobri komisija koja je sa tim zadatkom formirana od strane nadležnih vlasti (prva filmska cenzura, rekli bismo). Rad komisije redovno je pratio zapisnik u kojemu su ostajale zabilježene sve kon-

¹ „Matrimonio dei principi di Napoli a Roma“. Film je kamerom snimio Anri le Ljer (*Henry Le Lieure*). Viđeti: Ratko Đurović, „Kinematografija“, u: *Crna Gora = Черногория = Montenegro*, Titograd, 1981, str. 179, i Ratko Đurović, „Prvi ‚glumac‘ Crne Gore“, u: *Povratak kralja Nikole*, Turistička štampa – Pobjeda, 28. septembar 1989, str. 44.

² Osnovne biografske podatke za Tamindžića i Bratičevića viđeti u: Luka I. Milunović, „Početak rada kinematografa (bioskopa) prvi kino-repertoar i kino-operateri u Knjaževini Crnoj Gori“, u: *Filmska umjetnost u Crnoj Gori*, CANU, naučni skupovi, knjiga 103, Podgorica, 2010, str. 13–31.

statacije i zapažanja u vezi s pregledanim filmskim materijalom. Sadržaj ovih zapisnika, koji su sačuvani u arhivskim fondovima, danas je jedini pouzdani svjedok filmskih repertoara (*kompleti slika*) koji su 1908. godine prikazani na Cetinju i kasnije, krajem 1908. godine, na gostovanju domaćega bioskopa u Podgorici. Nazive prikazanih filmskih cjelina (filmova) iz prvoga nabavljeno-ga kompleta (repertoara) valja i ovđe saopštiti: 1) *Izlet u šumu*, 2) *Gost koji ne plaća*, 3) *Dresirani majmun*, 4) *Izgubljena djevojka*, 5) *Posdamska panorama*, 6) *Osvetnik svoje časti* i 7) *Ženske kao vojnici*.³

U kontekstu mogućih uticaja na vrijeme otvaranja stalnoga domaćega kinematografa na Cetinju, ali i bilježenja raznih kontakata kinematografske kuće *Pate* sa prostorima današnje Crne Gore, držimo da treba pomenuti i jednu vijest iz ondašnje periodike. Iz sadržaja novinske crtice objavljene u listu *Boka* vidimo da je bioskop „Cinéma Pathè“ gostovao u Kotoru, jula 1908. godine. Taj kratki zapis navešćemo integralno: „Cinéma Pathè. Ima skoro mjesec dana da naše građanstvo ugodno zabavlja ovaj Bioskop, snabdjeven sa raznim lijepim i poučnim slikama, koje proizvada sa najvišom tačnošću, te svaku drugu večer mijenja svoj program.“⁴

Stalni privatni kinematograf na Cetinju od 1910. godine daje predstave u Zetskome domu, ali i na crnogorskome dvoru pa će tako do Prvoga svjetskoga rata funkcionisati kao javni i kao dvorski bioskop. O sadržaju filmskoga repertoara prikazanoga na dvoru imamo veoma malo pouzdanih podataka. O ovom obliku rada domaćega kinematografa saznajemo uglavnomo iz zapisa u *Dvorskim knjigama*, u kojima su uredno bilježeni razni troškovi za određeni period. Znamo ponešto o datumima održavanja projekcija na dvoru ili će drugo po nalogu nekoga člana dinastije. Za svaki nastup domaćega kinematografa na zahtjev sa dvora vlasniku Ljubu Tamindžiću je iz dvorske kase isplaćivano po 80 perpera. Zahvaljujući pisanju periodike, znamo ipak nešto više o određenim prikazivanjima filmova na crnogorskome dvoru. Iz *Cetinjskoga vjesnika* saznajemo kako je organizovan *soare sa igrankom*, koji su na dvoru 27. oktobra 1910. godine priredili kralj Nikola I i kraljica Milena povodom pedesetogodišnjice vjenčanja. Pored opisa niza detalja s ovoga svečanoga događaja u *Cetinjskome vjesniku* se kaže: „Po zakusci bila je u velikom salonu kinematografska predstava, koja je trajala četvrt sata. Prikazivani su prizori sa jubilarnih svečanosti. Gosti su uživali gledajući osvežene sve one divne pri-

³ Videti šire u publikaciji: Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018.

⁴ Anonim, „Cinéma Pathè“, *Boka*, I/1908, br. 28. str. 5. Videti: *Regionalna bibliografija Boke Kotorske*, Knj. 2 / Nevenka Mitrović & Veselin Pestorić, Herceg-Novi, 2000, str. 224 (bibl. jed. 3290); Darko Antović, „Nova stranica u kinematografiji Crne Gore“, u: *Filmska umjetnost u Crnoj Gori*, CANU, Naučni skupovi, knjiga 103, Podgorica, 2010, str. 8.

zore sa tih jubilarnih svečanosti. Iza predstave ponovo je produžena igranka, koja je trajala do poslije 1 časa po ponoći.⁵

Do početka perioda ratova u Kraljevini Crnoj Gori domaća štampa će, iako u početku ne baš sasvim revnosno, pratiti rad domaćega kinematografa. Najčešći povod da domaća štampa javi o kinematografskim predstavama biće kada projekcije filmova prati neko od članova vladajuće dinastije. S tim u vezi može se reći da su kino-predstave u Zetskome domu nešto češće od ostalih Petrovića pratili knjeginja Milica Juta i knjaz Petar.

Upravo tokom 1912. godine do početka Balkanskoga rata, u vrijeme kad je crnogorska filmska publika još u formiranju, domaća periodika nešto intenzivnije obavještava javnost o filmskim repertoarima koje u Zetskome domu prikazuje stalni domaći kinematograf. Crnogorska štampa međutim ništa nije javljala o brojnosti, ili utiscima publike, od koje, i to treba reći, najveći dio prvi put prisustvuje projekcijama filmova. Objavljene informacije o filmskome repertoaru su inače uopšte bile veoma kratke. U početku je to najčešće samo riječ-dvije o tehničkim karakteristikama (dužina filmske trake ili trajanje kino-predstave) ili, uz naziv filma, opšte ocjene o sadržaju onoga što će biti prikazano (drama, šaljivo, prirodno...). Tek se kasnije počinju navoditi nazivi kino-kuća i imena glavnih protagonista koji nastupaju u filmovima s repertoara domaćega kinematografa. Dok ističemo objavljivanje sasvim kratkih informacija i ocjena o prikazanim filmovima u domaćemu bioskopu razmišljamo o dodirima sa mogućim izvorištima i najavama nastajanja savremene crnogorske filmske kritike.⁶

Cetinjski vjesnik, koji je inače neuporedivo redovnije od *Glasa Crnogorca* pratio rad domaćega kinematografa u broju koji je izašao 12. septembra 1912. godine,⁷ uz najavu predstojećih kino-predstava, piše: „U posljednje vrijeme kinematograf je sve bolje posjećen. Pošljednjim predstavama izvoljeli su prisustvovati i Njeno Kralj. Visočanstvo Knjaginja Milica i Njegovo Kralj. visočanstvo Knjaz Petar. Ove nedjelje će takođe kinematograf davati tri predstave: u četvrtak, subotu i nedjelju. Za te dane je ovaj birani i odista lijep program.“⁸ U nastavku ove vijesti navedeni su nazivi 14 filmova (filmskih cjelina) koji se namjeravaju prikazati 13, 15. i 16. septembra 1912. godine. Među najavljenim filmovima srešćemo se i sa produkcijom kinematografske kuće *Pate*. Naime, za prikazivanje u pomenutim terminima najavljene su i

⁵ „Soare u Dvoru.“, *Cetinjski vjesnik*, III/ 1910, br. 86, str. 3. Viđeti: Ibidem, br. 85, str. 4.

⁶ Luka I. Milunović, „Začeci crnogorske filmske kritike“, *Matica*, XXI/2020, br. 82 (ljeto), str. 259–284.

⁷ Napomenućemo da datume direktno preuzimamo iz izvora i donosimo po starome, julijanskom kalendaru, zvaničnome u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori.

⁸ Anonim, „Kinematograf“, *Cetinjski vjesnik*, V/1912, br 74, str. 4.

dvije produkcije ove kino-kuće (*Pateov žurnal* i *Pateov žurnal br. 24*).

U narednome broju *Cetinjskoga vjesnika* nema vijesti o radu domaćega stalnoga kinematografa, dok će broj koji je izašao četiri dana kasnije javiti o objavljenoj mobilizaciji Crnogorske vojske. Zvuk ratnih truba ponovo se začuo u Crnoj Gori.

Nastankom ratnih prilika prekida rad i domaći kinematograf, pa tako prestaju izlaziti u štampi vijesti o javnim filmskim predstavama. S vijestima u crnogorskoj periodici o javnom prikazivanju filmova na Cetinju ipak ćemo se ponovo sresti krajem 1912. godine, ali će to biti sasvim drugačijega karaktera i povoda. Kinematografska kuća *Braća Pate (Pathé Frères)* će sredinom decembra, u saradnji s domaćim kinematografom, najaviti preko svoga naročitoga izaslanika i direktora da će u Zetskome domu prirediti nekoliko kino-predstava u korist Crnogorskoga crvenoga krsta.

Na prvoj kino-predstavi, najavljenoj na štampanim plakatama kao *Kinematografsko veče* u korist Crnogorskoga crvenoga krsta, koja je 16. decembra održana pred punom kućom, pored drugih filmskih cjelina prikazane su, kako će štampa zabilježiti, „Slike iz Balkanskog rata“ i „Napoleonov pohod na Rusiju“. Poslije ove projekcije na štampanim plakatima, sa nadnaslovom *Zanimljivo*, najavljeno je za srijedu 19. decembra 1912. godine i drugo *Kinematografsko veče*, koje se priređuje takođe u korist Crnogorskoga crvenoga krsta. Zahvaljujući sačuvanome štampanome plakatu⁹ u prilici smo da o ovoj humanitarnoj kino-predstavi saopštimo nešto više detalja. Na plakatu je u uvodnome dijelu najave druge kinematografske večeri istaknuto da: „Gospodin Kornelije Hintner, direktor kinematografske firme *Pathé Frères*, koji je lično snimio scene sa crnogorskog ratnog polja priređuje još nekolike kinematografske predstave u Zetskom Domu“. Najavljene su u stvari za svaki dan predstave u dva termina koje će početi „u 5 sati poslije podne i u 9 sati u veče“. Za kino-predstave u oba termina toga dana najavljen je isti filmski program:

1. Trka vodenoga aeroplana i motornoga čamca u Monte Karlu. Fotografija g. Hintnera s aeroplana
2. Opsada Kalea. Epizoda iz stogodišnjega rata. Kolorisana slika u dva dijela.
3. DRUGA SERIJA BALKANSKOG RATA.
4. Maks protiv Nik Vintera. Velika detektivska komedija.

⁹ DACG, Štamparija ministarstva vojnog – građa iz Poljske II, fas. 2, omot 9. Državni arhiv Crne Gore je još jednom dobio dio arhivske građe koja se u ratnome vihoru našla u posedu arhiva iz Poljske. Dobijena građa se uglavnomo odnosi na rad štamparije Ministarstva vojnoga Knjaževine i Kraljevine Crne Gore đe se nalaze i dva plakata o *Kinematografskim večerima* koje pominjemo. Prije konsultovanja ove građe nijesmo imali saznanja o pomenutim plakatima, kao ni o podacima koje donose (do sada nijesu pomenuti u objavljenoj literaturi).

Na plakatu su navedene i cijene ulaznica, čija visina, kako se vidi, nije jednaka za predstave u popodnevnome i večernjemu terminu. Ulaznica za gornje lože stajala je 9 perpera,¹⁰ za donje lože 6, parter II reda 1,50, parter I reda 1 i galeriju 0,50 perpera (za dnevnu predstavu) te za gornje lože 12 perpera, donje lože 10, parter II reda 3, parter I reda 2 i galeriju 1 perper (za večernju predstavu). Sasvim je sigurno da se pri određivanju visine cijena ulaznica, koja za uopšte crnogorske, a osobito ratne prilike nije bila mala, imao na umu humanitarni cilj prikazivanja kino-predstava, te da se i na taj način nastojao prikupiti što veći iznos sredstava. U okviru vijesti o kinematografskim predstavama i domaća štampa je potencirala njihov humanitarni cilj i sljedstveno tome izrazila uvjerenje „da će se prijestoničko građanstvo rado odazvati svojom posjetom i tako, zabavljajući se, potpomoći naš Crveni Krst“.

Filmska kuća *Braća Pate* uz saradnju sa domaćim kinematografom dala je na Cetinju te godine još jedno *Kinematografsko veče*, ali ovoga puta namijenjeno isključivo za Đevojački institut. Tim povodom načelnica Đevojačkoga instituta Sofija Petrovna Mertvago priložila je 100 perpera za cetinjsku sirotinju. Ponukan takvim gestom načelnice Instituta, kao i samom namjenom donacije, predstavnik kinematografske kuće odlučio je da, kako će sada biti naglašeno i na plakatu, „uz pripomoć ovdašnjega kinematografa“,¹¹ u nedjelju, 23. decembra, priredi dvije kinematografske predstave s početkom u 17 i 21 sat: „Da bi se omogućilo cetinjskoj sirotinji da ove božićne praznike provede što bolje...“ U štampi je uz takvu najavu slijedio i poziv Cetinjanima: „Program i za jednu i za drugu predstavu je odabran i s obzirom na humanitarnu svrhu, nadamo se da će prijestoničko građanstvo u što većem broju posjetiti ove predstave.“¹² Ovim predstavama na Cetinju je, kad je kinematografski repertoar u pitanju, završena ratna 1912. godina.

Saradnja predstavnika filmske kuće *Braća Pate* sa Crnogorskim kinematografom nastaviće se i početkom 1913. godine. U *Cetinjskom vjesniku* objavljena je kratka vijest u kojoj se kaže: „...toplo preporučujemo pažnji prijestoničkog građanstva“ novu kinematografsku predstavu.¹³ Na Cetinju su očigledno bili vrlo zadovoljni ukupnom saradnjom sa filmskom kućom „Braća Pate“ (kvalitet i sadržaj snimljenoga materijala u Crnoj Gori u vrijeme

¹⁰ Dvadeset perpera u zlatu odgovara vrijednosti jednoga napoleona ($\approx 6,45$ gr 900‰ Au). Videti šire: Luka I. Milunović, „Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“, u: *Novac Crnoj Gori* (zbornik radova sa naučnoga skupa), Cetinje, 2007, str. 261–286.

¹¹ Napomenu o *pripomoći* domaćega kinematografa treba razumjeti da će to biti prilog Lj. Tamindžića humanitarnoj aktivnosti, odnosno da je u pitanju angažovanje bez nadoknade („Kinematografske večeri.“, *Cetinjski vjesnik*, V/1912, br. 108, str. 4).

¹² Anonim, „Za cetinjsku sirotinju.“, *Cetinjski vjesnik*, V/1912, br. 109, str. 4.

¹³ O kinematografu tokom 1913. godine u periodici videti: Ljiljana Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici 1909–1915*, Podgorica, 2004, bibl. jed. 772, 784, 802 i 808.

rata) pa je ova firma upravo u to vrijeme dobila status oficijelnoga liferanta Crnogorskoga dvora, što će zabilježiti i crnogorska periodika. Treba ovde napomenuti da je oficijelni naziv – liferant, ili snabdjevač crnogorskoga dvora, pored određenih poslovnih pogodnosti donosio nosiocu pravo da taj status, uz crnogorski grb, ističe na svome memorandumu. U periodu o kojemu govorimo evropske poslovne firme su u propagandne svrhe obično na memorandumima na adekvatan način isticale sve evropske dvorove čiji su oficijelni ili povlašćeni liferanti bili, što je svakako moralo imati odraza na rast ugleda i poboljšanje uspješnosti ukupnoga poslovanja.

Zahvaljujući još jednome sačuvanome plakatu iz istoga fonda u Državnome arhivu Crne Gore, možemo saopštiti nekoliko podataka i o kinematografskim predstavama datim početkom 1913. godine. Kino-predstave su date 6. i 7. januara u uobičajenome ritmu, dva puta dnevno s početkom u 17 i 21 sat. Kao i ranije, ponovo je sa nadnaslovom *Zanimljivo* na štampanim plakatima najavljeno *Kinematografsko veče*. U podnaslovu, na plakatima je kao i ranije krupnim slogom istaknuto da su kino-predstave organizovane u dobrotvorne srhe, ali sada preciznije: *U korist porodica siromašnih ratnika varoši Cetinje*. Poslije isticanja svrhe odražavanja kino-predstava 6. januara na plakatu stoji: „Gospodin Kornelije Hintner, direktor kinematografske firme Pathé Frères, uz pomoć ovd. kinematografa priređuje zanimljivu kinematografsku predstavu u Zetskom Domu.“

Filmski program (nazivi i raspored prikazivanja filmova) za 6. januara nije detaljno istaknut na plakatu već je napomenuto: „Program za objije predstave je potpuno nov i vrlo zanimljiv. Dobija se na kasi.“ Očigledno da u vrijeme štampanja plakata za kino-predstave 6. januara sav filmski materijal na koji se eventualno moglo računati još uvijek nije bio u rukama organizatora. Na plakatu *Kinematografske večeri* nalazi se i informacija, bolje reći upućen određen apel, da će se dobrovoljni prilozi primati sa zahvalnošću. Pored toga publika je putem ovoga plakata naročito upozorena da predstave počinju tačno u 5 i 9 sati i uz to informisana da se pozoriše grije.

Na plakatu su objavljene i cijene ulaznica od kojih su neke neznatno snižene u odnosu na one s kraja prošle godine. Sada je ulaznica (dnevna predstava) za gornje lože stajala 8 perpera, za donje lože 6, parter II reda 1,50, parter I reda 1 i galeriju 0,50 perpera. Za večernju predstavu snižene su sve cijene ulaznica, tako da je na plakatu sada stajalo: gornje lože 10 perpera, donje lože 8, parter II reda 2, parter I reda 1,5 i galeriju 0,60 perpera. O nabavci ulaznica na plakatu dalje stoji: „Ulaznice se dobijaju na dan predstave u Zetskom Domu od 11-12 sati prije podne i na pola sata prije predstave, inače kod g. Gavra Miloševića.“

Držimo za interesantno uporediti ponuđene cijene ulaznica kod prika-

zivanja kino-predstava sa humanitarnim ciljem sa onima koje će važiti u vrijeme redovnog rada domaćega kinematografa. Domaći kinematograf, čiji je vlasnik bio Ljubomir Tamindžić, za jednu od svojih redovnih predstava najavljenu za 3. oktobr 1913. godine, takođe je putem štampanoga plakata, pored kino-programa i drugih informacija, objavio i cijene ulaznica. Za večernju predstavu cijene ulaznica su bile: gornje lože 9 perpera; donje lože 7; parter I reda 1; parter II reda 1,20; stolice 1,50; stajanje 1; galerija 0,50 perpera. Lako se da uočiti da su cijene za mjesta (gornje i donje lože) za koja se računalo da će interesovati članove cjenovno manje osetljivoga društvenoga sloja (Dvor, diplomatski kor, više činovništvo i vlasnici većih firmi iz ekonomske sfere) ostale visoke – slične onima s početka godine, dok su za očigledno cjenovno osetljiviju publiku, ionako uočljivo niže, bile dodatno snižene.

No, vratimo se kino-predstavama sa početka 1913. godine. Plakat za predstavu od 7. januara, koje su kao i prethodnoga dana organizovane *U korist porodica siromašnih ratnika varoši Cetinje*, istoga je oblika i veoma sličnoga sadržaja. Ovđe je, međutim, u uvodnome dijelu poslije naslova *Kinematografsko veče*, uz pomen firme *Pathé Frères*, na plakatu dodato da se radi o crnogorskom dvorskom liferantu. Zatim je naveden filmski program:

1. Gajenje krokodila, naučno.
2. Romeo i Julija, velika kolorisana tragedija u dva čina po Šekspiru.
3. Uskrснуće Nik Vintera, u dva čina.
4. Zaljubljeni Maks, šaljivo.“

Poslije navođenja filmskih cjelina (filmova) koje će biti prikazane na plakatu se posebno ističe: „Program je osobito dug, potpuno nov i trajaće dva sata.“ Cijene ulaznica ostale su u svemu iste kao i za predstavu date prethodnoga dana. Na plakatu je ostalo i obavještenje da se dobrovoljni prilozi primaju sa zahvalnošću, kao i upozorenje da „predstave počinju tačno u 5 i 9 sati“, te da se pozorište grije. Filmskim predstavama datim u Zetskome domu 6. i 7. januara 1913. godine neće biti završena saradnja predstavnika kuće *Braća Pate*, domaćega kinematografa i crnogorskoga praviteljstva.

Početakom 1913. godine data je u Zetskome domu i treća kino-predstava, koja je u štampi najavljena za 9. januar, uz naglašavanje da će biti prikazan sasvim novi program. Plakat za ovu predstavu nažalost nije sačuvan (mada vjerujemo da je kao i za prethodne štampan), pa zato ne možemo saopštiti nešto više detalja o prikazanome programu. Treba, međutim, posebno istaći da će u istome broju, uz obavještenje o pomenutoj kino-predstavi, *Cetinjski vjesnik* donijeti i vijest da je Kornelijus Hintner, akademski slikar, direktor kinematografske kuće iz Pariza, „koji je vršio snimanja sa našega bojišta i priredio nekoliko kinematografskih predstava u dobrotvorne svrhe“, od kralja

Nikole I dobio visoko crnogorsko odlikovanje – Orden za nezavisnost Crne Gore Danilo I (treći stepen).¹⁴

Držimo da štampane plakate kojima su najavljene filmske predstave održane krajem 1912. i početkom 1913. godine u Zetskome domu treba sagledati iz još jednoga ugla. Otvorićemo naime pitanje jesu li to u stvari prvi (poznati) štampani plakati koji najavljuju kino-predstave u Crnoj Gori. Ranije štampani plakati za ove namjene ne pominju se u literaturi, a mi ih pri konsultovanju arhivske građe nijesmo uspjeli konstatovati. Naravno, na ovakvoj argumentaciji ne možemo zasnovati sigurni konačni zaključak. Treba pri tome skrenuti pažnju da arhiva crnogorskoga kinematografa, koji je radio od 1908. do 1915. godine, nije sačuvana. Sva dokumenta o radu prvoga domaćega bioskopa nalazili smo u fondovima organa državne vlasti (opštinska i oblasna uprava, ministarstva i arhiva crnogorskoga dvora) sa kojima su u različitim prilikama vlasnici bioskopa komunicirali. Komunikacija vlasnika kinematografa s organima državne vlasti nije bila unaprijed uređena (obaveza dostavljanja određenih planova rada ili izvještaja) niti redovna, obavljana je kada bi u tekućem radu nastajali neki problemi, koje je trebalo što prije rješavati.

Ukupna praksa domaćega kinematografa, kad je štampanje plakata o najavi programa u pitanju, nije nam detaljno poznata. Plakat domaćega kinematografa (jedini za koji konkretno znamo i koji smo konsultovali *de visu*)¹⁵ štampan je oktobra 1913. godine, a nalazi se, rekli bismo neočekivano, u fondu Ministarstva finansija Državnoga arhiva Crne Gore. Za očekivati je da ovakvu arhivsku građu sriječemo u fondovima opštinske ili oblasne uprave, među dokumentima o funkcionisanju dvora ili o radu Ministarstvu prosvjete.

Štampani kino-plakat je u Ministarstvo finansija dospio zbog ne baš priyatnih okolnosti, odnosno radi izricanja kazne za taksu koju nije platio vlasnik kinematografa. Iz sprovedenoga postupka u Ministarstvu finansija saznajemo još nekoliko detalja o štampanim plakatima domaćega kinematografa. Od vlasnika štamparije („Obod“, Rajnvajn) koja je štampala plakat saznajemo da je tiraž bio 150 primjeraka, a od vlasnika kinematografa, Ljuba Tamindžića, da je i do tada naručivao štampanje sličnih plakata. Mogli bismo dakle reći da su 1913. godine kino-projeksije domaćega bioskopa u Zetskome domu, koje su otpočele poslije prekida rada izazvanog ratnim prilikama, pratili štampani plakati.

Domaći kinematograf je poslije, kako će primijetiti štampa, „duge pau-

¹⁴ Anonim, „Odlikovan“, *Cetinjski vjesnik*, VI/1913, br. 3, str. 4. Viđeti: Anonim, „Kinematograf.“, *Ibidem*.

¹⁵ Plakat je objavljen (*Fac simile*) uz arhivske signature u: Luka I. Milunović, „Crnogorski kinematografi 1908–1914“, Podgorica, 2018, str. 109.

ze“ ponovo otpočeo sa redovnim radom pod sami kraj avgusta 1913. godine.¹⁶ Plakati su isticani uglavnom u ugostiteljskim objektima ili nošeni neposredno na kućne adrese ličnostima za koje se pretpostavljalo da su zainteresovane za bioskopske predstave. Za svaki primjerak plakata koji distribuirao vlasnik kinematografa bio je obavezan platiti taksu od 5 para. Kako to u ovoj prilici nije uradio (Tamindžić se pravdao da mu je kasno prispio filmski materijal), morao je platiti kaznu od 10 perpera i nadoknadi cjelokupni iznos (7,5 perpera) pripadajuće takse za kompletan tiraž plakata.

Kad, sa plakatima s početka 1913. godine, uporedimo ovaj iz oktobra iste godine, možemo uočiti da je štampan na vrlo sličnom, običnom papiru plave boje, ali znatno manjih dimenzija. Na plakatu iz oktobra nema nadnaslova *Zabavno*, dok naslov, umjesto *kinematografske večeri*, glasi: *Kinematograf u Zetskom domu*. Ostali podaci dati na plakatama su slični, odnosno prilagođeni vremenu i predstavama na koje se odnose. Cijene ulaznica datih na plakatima sa početka i iz oktobra iste godine već smo uporedili, pa ostaje da na samome kraju pružimo čitaocu na uvid i filmski program koji je putem štampanoga plakata najavljen za prikazivanje u Zetskome domu 3. oktobra 1913. godine:

1. U LOVU, prirodno.
2. Četvrta serija balkanskog rata: prenos ranjenika, prevoz topova, dijeljenje novca Arbanasima, logor kod Kumanova, artiljerijski napad na voz kod Lile-Burgasa i t. d.
3. MAJČIN IMEN-DAN, dječije igre,
4. PROBA, drama,
5. KOBNI BROJ 13, šala,
6. SESTRINA MILOST, drama,
7. LEMAN OSVAJAČ, šala,
8. BIONĆELI KAO GUVERNANTA, šala.¹⁷

¹⁶ O ponovnom početku rada domaćega kinematografa javila su oba državna glasila (*Glas Crnogorca* i *Cetinjski vjesnik*), što samo po sebi ukazuje koliki je značaj pridavan ovome događaju u kontekstu napora normalizovanja prilika poslije ratnih napora.

¹⁷ Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018, str. 108. (Odnos veličine i oblika slova kao u originalu).

Literatura:

- „Kinematografske večeri.“, *Cetinjski vjesnik*, V/1912, br. 108, str. 4.
- „Soare u Dvoru.“, *Cetinjski vjesnik*, III/ 1910, br. 86, str. 3.
- Anonim, „Cinèma Pathè“, *Boka*, I/1908, br. 28. str. 5.
- Anonim, „Kinematograf“, *Cetinjski vjesnik*, V/1912, br 74, str. 4.
- Anonim, „Odlikovan“, *Cetinjski vjesnik*, VI/1913, br. 3, str. 4.
- Anonim, „Za cetinjsku sirotinju.“, *Cetinjski vjesnik*, V/1912, br. 109, str. 4.
- Antović, Darko, „Nova stranica u kinematografiji Crne Gore“, u: *Filmska umjetnost u Crnoj Gori*, CANU, Naučni skupovi, knjiga 103, Podgorica, 2010.
- Đurović, Ratko, „Kinematografija“, u: *Crna Gora = Черногория = Montenegro*, Titograd, 1981.
- Đurović, Ratko, „Prvi ‚glumac‘ Crne Gore“, u: *Povratak kralja Nikole*, Turistička štampa – Pobjeda, 28. septembar 1989, str. 44.
- Milunović, Luka I., „Crnogorski kinematografi 1908–1914“, Podgorica, 2018.
- Milunović, Luka I., „Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“, u: *Novac Crnoj Gori* (zbornik radova sa naučnoga skupa), Cetinje, 2007, str. 261–286.
- Milunović, Luka I., „Početak rada kinematografa (bioskopa) prvi kino-repertoar i kino-operateri u Knjaževini Crnoj Gori“, u: *Filmska umjetnost u Crnoj Gori*, CANU, naučni skupovi, knjiga 103, Podgorica, 2010, str. 13–31.
- Milunović, Luka I., „Začeci crnogorske filmske kritike“, *Matica*, XXI/2020, br. 82 (ljetno), str. 259–284.
- Milunović, Luka I., *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018.
- Milunović, Ljiljana, *Pozorište u crnogorskoj periodici 1909–1915*, Podgorica, 2004.
- Mitrović, Nevenka & Pestorić, Veselin, *Regionalna bibliografija Boke Kotorske*, Knj. 2, Herceg-Novi, 2000.

Luka I. MILUNOVIĆ

PATHÉ FRÈRES FILM HOUSE IN CETINJE

Pointing out the importance of direct international cooperation of state archives, the paper, on the basis of new archival materials, provides information about the connections between Montenegro and the cinematographic company Pathé (Pathé Frères) at the end of 1912 and the beginning of 1913.

Keywords: *cinematographer, Pathé Frères, Montenegro, Balkan War*

Prilog:

КТО
кинатографско

КИНЕМАТОГРАФСКО

ВЕЧЕ

Свјетле фотографије, епизоде из историје, документи, филмови

У КОРИСТ ЦРНОГОРСКОГ ЦРВЕНОГ КРСТА
Маршан Јулијана

Господин КОРНЕЛИЈЕ ХИНТНЕР, директор кинематографске фирме Pathé Frères, који је лично снимио сцене с црногорског ратног поља, приређује још неколико кинематографских представа у Зетском Дому у корист Црногорског Црвеног Крста.

Друго кинематографско вече је у сриједу 10. 6. 1913. у 5 сати послјице подне и у 9 сати у вече.

Програм за ^{одиче}вече представе је

1. Трна воденог аероплана и моторног чамца у Монте Карлу. Фотографија г. Хинтнера и аероплана.
2. Опсада Калеа. Епизода из стогодишњег рата. Коприсана слика у два дијела.
3. ДРУГА СЕРИЈА БАЛКАНСКОГ РАТА.
4. Макс против Њиј Винтера. Велика детективска приједија.

Цијене за дневну представу:		Цијене за вечерњу представу:	
Горње ложе	Перп. 9—	Горње ложе	Перп. 12—
Доње ложе	6—	Доње ложе	10—
Партер II. реда	1.50	Партер II. реда	3—
Партер I. реда	1—	Партер I. реда	2—
Галерија	0.50	Галерија	1—

Добровољни прилози примају се са захвалношћу.

Упозорје се поштовано грађанство да представе почињу тачно у 5 и 9 сати.

Улазнице се добијају на дан представе у Зетском Дому од 11—12 сати прије подне, а пола сата прије представе, иначе код г. Тадре Великићкића.

Улога се одвијала у Зетском Дому 10. 6. 1913.

Izvorni naučni rad
UDK 811.13:81'27
UDK 811.163.44'373.613

Aleksandra BANJEVIĆ (Podgorica)

University of Montenegro

Faculty of Philology

ORCID number: 0000-0003-4728-8921

ab@t-com.me

**THE RELEVANCE OF CULTURAL CONNECTIONS
BETWEEN LANGUAGES AND THE PRESERVATION
OF LINGUISTIC AND CULTURAL HERITAGE (WITH
SPECIAL REFERENCE TO ROMANCE LANGUAGES)**

Abstract: The role played by the contact of cultures in studying families of languages, and thereby also changes in languages, is a very important factor in the approach to language analysis today.

The subject of this paper is to show the very important relevance of cultural connections between languages.

The modern trend of studying foreign languages, which reflects the need of universal contact between people and nations, makes the studying of Romance loanwords even more significant precisely because of the need to preserve linguistic and cultural heritage for the generations to come.

Keywords: cultural connections, language, language theory, cultural heritage, preservation of linguistic heritage, Romance languages

Introduction

We attach important to language also as a means which should help us to understand our own selves and the society we belong to, constantly bearing in mind that two basic purposes of language relate to thought and communication.

Language and language theory...

Speech is functional. It can be used to express every objective reality and every content of thought. The way of realising that content may be different, and may vary even in one type of speech. In other words, in every type of speech there exist potential opportunities for expressive innovations. They are particularly manifested when conventional dialectic forms are no longer in a state to adequately express new language content.

It is the task of stylistics and dialectology to examine all such “special cases”, all stylistic usages of expressive means, to explain them and to assign them a stylistic value. Since both the process and result of that work are linguistic, it follows that the study of any language or dialect without stylistic study is, in a linguistic sense, incomplete.¹

Leo Weisgerber's² linguistic theory builds on the linguistic knowledge of Wilhelm von Humboldt³ who strove for the universal studying of a language in its connectedness with the language community and the outside world which is reflected in the language.

Language is one of the basic moments in constructing human existence, not only as a means for communicating in normal life, as an expressive means of artistic design, or as an aid in mastering the most diverse areas of human activity, but also as a powerful driver in the shaping of human beings.

Hence it can be said that language is the most significant and an important characteristic of being human (*Menschsein*). A language exists only as the language of a language community, but similarly there is no one who is not a member of a language community. That fact does not allow exceptions, so this refers to a law which encompasses all of humanity and which acts on it without exception (*Menschheitsgesetz der Sprache*).

Weisgerber formulated this law in the following way:

1. The law of the language community (*Gesetz der Sprachgemeinschaft*), which acts so that humanity is, necessarily and without exception, divided up into language communities.
2. The law of the mother tongue (*Gesetz der Muttersprache*), which includes every individual person in earliest childhood and fits them into a language community.
3. The law of the linguistic conditioning of human existence (*Gesetz des sprachbedingten Daseins*), which states that all people necessarily stand

¹ Rudolf Filipovic, *Suvremena lingvistika*, no. 1, Zagreb 1962, p. 11.

² Leo Weisgerber, *Vom Weltbild der deutschen Sprache*, Düsseldorf, 1953.

³ Wilhelm von Humboldt (1767–1835), *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java, Berlin*, 1836–1839 (published posthumously).

their whole lives under the conditions of language and, even more, that language ability is a basic characteristic of a human being.

According to the law of the language community, the division of humanity into language communities is precisely a result of the action of this law.

This division is a fact which allows no exceptions. This is the way things are today, and it has been like this throughout human history for as long as humans, as rational beings, have made use of language. Therefore we can say that this form of community is one of the basic forms of human communal living. Of course, that does not mean that this form cannot be overcome by other forms at one particular stage of development, for example by uniting several language communities into a single political entity, by combining two or more language communities into one, or by dividing one language community into a multitude of language communities, and we have a series of examples of this in the most recent or more distant past of humanity. But the final result of this process in every historical stage of consideration is always the same: the division into language communities, unconditionally and without exception.

The Law of the Mother Tongue...

Every person has experienced the action of this law in their own self: before beginning to think consciously, to choose or consciously decide, they find themselves included in a mother tongue. The connection between the individual and a mother tongue is so strong that there is no possibility of an individual growing up with two or more mother tongues (it is very possible that Weisgerber overestimates the action of this law, because cases of distinct bilingualism are, in practice, not rare).

Human life without language is unimaginable, and for this reason the possession of language separates the human being from all other forms of being. Despite humanity being equally gifted in mastering language, the result is a multitude of different languages.

There are three basic forms of judging the diversity of languages: diversity as an evil; as a help; and as a necessity.

The first understanding is most widespread. We find it in ordinary life, in the verdicts of philosophers and in the way it is represented by religion. It is based on the understanding of language as a means for communication. Everyone who has encountered difficulties in mastering a foreign language will consider the idea of introducing a single world language to be justified, even one which has been artificially created, which would enable easier communication for all of humanity. Philosophy and theology see the imperfecti-

on of humankind in the diversity of languages: if humanity is divided into a multitude of language groups, then that is an expression of the limitedness of the human spirit, the vagueness of its ways and the insecurities in setting its goals. The multitude of languages is, therefore, a reflection of imperfection, a necessary evil, but an evil which, with the development of the human spirit, could be nullified and overcome.

The second opinion about language as a help is based on the statement that a person, in different life circumstances, under different climatic conditions, with a different way of making a living and with completely different customs, needs a completely different language. The language must always be appropriate to the necessity of life and to the mastering of the immediate tasks. But this understanding still leaves an open question—is it not possible that what is common to all could be overcome by a single language, and what is conditioned by different life circumstances and events from life?

However, the diversity of languages does not affect only particular parts of a language but language as a whole, as Humboldt already noted. Diversity of languages exists as a necessity which is conditioned by different views of the world. The encounter between an objective being and the human spirit happens through the prism of the mother tongue's view of the world, into which are implanted the aspirations and views of a certain group of people, the consequences of historical events and the influence of various other external circumstances. In that sense, every language, if measured against the reality of an objective being, contains a one-sided subjective picture of the world. That one-sidedness is unavoidable and has a tendency to become even stronger, because not a single member of a language community can see into the mechanism of action of a mother tongue or has the possibility of critically opposing it. If the entirety of humankind possessed only one language, there would be only one one-sided subjective path to human knowledge through that one language.

An it is precisely the diversity of languages that allows a multitude of subjective paths to human knowledge, which in its entirety makes up something objective, a multitude of paths “not only to show already known truths, but to discover unknown truths”.⁴

Every individual language is a path “for the external world, with the help of the power contained in language, to be transformed into the sphere of the spirit”.⁵

It is true that the language community and mother tongue are in a constant process of mutual action (*Wechselwirkung*). But the emphasis which We-

⁴ Humboldt, *Über das vergleichende Studium*.

⁵ Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus*, 1949.

isgerber, taking on Humboldt's basic thoughts, gives to language as a power which acts on the development of human thought, on the formation of the human spirit and knowledge of the outside world, seems overstated. In that way, the human spirit becomes a helpless instrument subject to the rules of language.⁶ Human knowledge is only to a small extent modified by language. The essence of knowledge is made up of human practice, understood in the broadest sense as scientific, productive, historical practice. Just as reality itself is infinite, the possibility of developing human knowledge is also infinite.

Humans, as beings gifted with the ability to speak, as social beings and as individuals, overcome the world around them with their language.

In language, what is reflected directly is not an image of the world, but the accumulated experience of all previous generations which extracted from the objectively existing reality that which is important for a certain group of people.

According to Humboldt's definition—that language is not *ERGON* (ἔργον) but *ENERGEIA* (ενέργεια)—for an adequate description of the phenomenon *language*, it is necessary to broaden the study to the connections between language and the outside world, that is, to how “the outside world is transformed into the sphere of the spirit”. With Humboldt, this opposition is highlighted as a “view of the world” (*Weltansicht*) and an “internal form of language” (*innere Sprachform*).

The entire problem of studying language can be methodically divided into four stages:

1. Study which relates to the vocal side of language (*lautbezogen*)
2. Study which relates to the content side of language (*inhaltbezogen*)
3. Study of the “*Leistung*” of language (*leistungbezogen*)
4. Study of the action of language (*wirkungbezogen*)

The first two stages have as their subject language as “*ergon*”. Language contents cannot be adequately described using the criteria by which the vocal side of language is studied, given that there does not exist a simple comparison between expression and content. Thus an adequate description of content also needs an adequate methodology. The third and fourth stages study language as “*energeia*”. The primary “*Leistung*” of language lies in turning the world into thoughts.

“But the actions which radiate from that already spiritually shaped world contained in language into all areas where language is used should be methodically separated from that thought transformation of the world; we are no

⁶ Vranički, *Dijalektički i historijski materijalizam*, Zagreb, 1958, p. 65.

longer talking about language-related shaping of the world but about overcoming the other human tasks through that already language-shaped world: how we use language in the area of everyday life, material culture, religion, art, science, etc. and what the consequences are which result from the influence of a language-based view of the world, as results in the work done on those areas of culture.”⁷

Hugo Schuchardt claimed that there was not a single pure language, that all languages are subject to mutual influences and that they are constantly mixing.⁸ In order to better understand language mixing and to arrive at some results in research, it is necessary, according to Schuchardt, to know the influences of social forces on language mixing, that is, it is necessary to know the history of the nations between which that mixing is taking place.

Some older linguists, for example, Rasmus Rask and Max Muller, believed that mixed languages are only those languages in which, under the influence of another language, changes in morphology and syntax have happened, because, in their opinion, the borrowing of lexis does not influence the structure of a language. Later works by Herman Paul, Leonard Bloomfield and Uriel Weinreich shed much better light on that problem and on language “interference” (in sociolinguistics and foreign language teaching methodics, this is the term for errors which a speaker transfers into one language upon contact with that other language; also called “negative transfer”). The most frequent source of errors is in the process of learning a foreign language, where the mother tongue “interferes”; but interference can also appear in other contact situations, as in multilingualism⁹ where it is declared as a necessary element of every language, without which it could not live or develop.¹⁰

Traditional grammar takes as the basis of its study the vocal side of language. This is also understandable because the vocal side of language can be fixed and systematically shown in the form of formal grammar and alphabetical vocabulary lists. However, alphabetical vocabulary lists cannot give exact information about the content-related structure of language, because the criterion of determining the content, although practical, is chosen at random.

Apart from that, the explanations which lexicography gives us very often are not precise. Usually the collected material is boiled down to general facts about meaning:

1. Description of the subject

⁷ Leo Weisgerber, *Kräfte II*, p. 22.

⁸ Hugo Schuchardt, *Slawo-Deutsches und Slawo-Italianisches*, Graz, 1884, p. 3–5.

⁹ See: Corder, 1973, ch. 6.

¹⁰ R. Filipović, *Jeziци u kontaktu i jezično posudjivanje*, *Suvremena lingvistika*, no. 4, Zagreb, 1967, p. 28–29.

2. Definition
3. Explanations from the family of words
4. Explanations using other words (synonyms) from the same or a foreign language
5. Illustration by means of individual examples
6. No explanation is given, under the assumption that the word is familiar or because it is too difficult to describe

Such facts, although also very exhaustive, can provide only a series of unconnected content-related elements. The failure to determine the meaning of words in this way lies, methodologically speaking, in the fact that the criterion of determination is the vocal form; such a determination is “*lautbezogen*” and cannot satisfy the demands for an exhaustive description of the content.

As a criterion for determining the content-related structure adequately, we should take the content which lies in the language interlayer between the outer world and the vocal form.

The content is connected to the vocal form, but is not determined by the vocal form, but by all the other content-related elements, together with which it constitutes a larger content-related unit. The content serves as part of the structural whole and for that reason, in order to adequately describe it, it is essential to know the structure as a whole and its place within that whole.

“In terms of its content, a language does not consist of individual parts which stand by themselves, but is split up as a unit into mutually acting smaller units. We call such groups semantic fields (*sprachliche Felder*).

“A semantic field is a snippet from the language interval, and is built as a unit from organically split acting groups of language symbols.”¹¹

The creation of words, the origin of “Vulgar Latin”, development and changes

Just one, relatively small, part of vocabulary has its content determined by the semantic field, because there is only a limited number of basic words found in language. All the rest of the vocabulary is derived from that basic vocabulary by means of suffixes and prefixes.

In principle, it can be said that the content of a compound does not arise through simply adding together the content of its component members.

The members of a compound usually only partially bring their content into the new unit, but the way in which the new content unit will be formed

¹¹ Leo Weisgerber, *Kräfte I*, p. 108.

depends on the type of compound and the effectiveness of the semantic niches (*Wortnische*) and semantic fields.

Similarly, groups of words cannot be reduced in terms of content to the sum of their parts, but as a unit have their place in the semantic fields.

So-called normalised words gain a special type of content-related determination. They are either taken from another language for the needs of a certain discipline—and in that case they are precisely defined—or else they are constructed on the possibilities of their own language, but according to a foreign model.

Words which originate in and which disappear from a language have a special place. No word assumes its role suddenly, nor does it lose its place in the system suddenly. Even normalised words need a long time to be adopted by a language community, to take their particular place in a semantic field. These cases are rare and are not of particularly great interest to the content-related structure of language.

Linguists have always been aware that language is not something static. Changes are something that are inherent to language. The only exceptions are extreme structuralist movements with an emphasis on a synchronous system.

Schuchardt in his work *Vokalismus des Vulgarlatein* wrote that Vulgar Latin was uniform; that opinion assumes a morpho-syntactical system which has been shaken to its foundations several times, but has still survived in its entirety:

Romance languages have many related grammatical systems, even though their phonology is very diverse and each one's lexis developed along its own path.

In our time, opinions about when "Vulgar Latin" originated are without any basis in fact. A spoken language does not have a year of birth. The views of Romanticists about when Latin ended as a spoken language—that is, when Romance languages were born—vary very widely.

A small number of American Romance scholars, first of all H. F. Muller¹² in the interwar period, were of the opinion that Vulgar Latin was uniform across the whole Roman world and that that uniformity lasted even up until the seventh century. This proposition was, linguistically, based on the study of official documents from the Merovingian period in France which demonstrate great uniformity and, what's more, demonstrate a relatively deep penetration of Romance languages. From this Muller concludes that in those charters we are not dealing with some artificial language, but with a real, living language which was in everyday use. It was only the period of Charlemagne, with his

¹² H. F. Muller, *L'époque mérovingienne. L'essai de synthèse de philologie*, New York, 1945; L. Furman Sas, *The Noun Declension System in Merovingian Latin*, Paris, 1937.

requirement that Latin should be cleansed and improved, with the so-called “Carolinian reform”, that create a deep gulf between the written and spoken language, while feudalism with its tendencies led to the end of language uniformity and caused the beginning of Romance languages.

In the main, Romance scholars have sharply rejected this hypothesis. It is extremely idealistic and does not take into account the linguistic and social reality.

Still, many respected Romance scholars have expressed the opinion that it is necessary to place the beginning, origin and birth of Romance languages in the seventh century; one of the points of emphasis, maybe the only definite one, is the conclusion of a bishop at the council of 813 AD in the city of Tours that preaching was taking place in the language of the people.

Other Romance scholars have located the division of the Romance world, and thereby also the origin of Romance languages, in an earlier period, even as early as the second and third centuries; Georges Straka, for example, was of this opinion primarily on the basis of phonetic innovations, because at that time, despite a certain cultural uniformity, there was no longer any linguistic uniformity and because of the many innovations the Romance speech varieties of some territories (Dacia, Sardinia, even western France) should already be counted as independent units.¹³

The Hungarian linguist Vidos (*B. E. Vidos, Manuale di linguistica romanza*), believes that the destruction of uniformity, to which the origin of Romance languages is connected, as much as one can talk about an origin at all, is precisely the destruction of the political community. Vidos is most probably exaggerating when he says that this is, above all, a spiritual and cultural destruction and compares the break-up of the Latin community with the break-up of the Spanish Empire in the New World: there, he claims, spiritual uniformity survived, while this was not present with the fall of the Western Roman Empire.

The imperceptible transition from spoken Latin to different national languages should be placed in the period between the fall of the Roman Empire and the ninth century.

There is no true transition from the Latin phase into the Romance phase.

We could here quote Skutsch’s metaphor about the layer of ice which covers a river: a living language arose under the ice of literature and is seen on the surface only here and there because of random cracks.

It would be revealed in its entirety when its time came.

¹³ See: Straka, “La dislocation linguistique de la Romania et la formation des langues romanes à la lumière de la chronologie relative des changements phonétiques”, *Revue de linguistique romane*, p. 20 (1956).

And that time did come when the old world was shaken, when the education network was weakened and when, correspondingly, its norm was shaken, which until then had preserved its uniformity and the rigidity of written language through school and because of which the written language seems to us so monolithic.¹⁴

The Roman Empire, in the period of the Caesars, under Trajan, achieved its greatest expansion, and thereby in Antiquity the Latin language also achieved its furthest borders. After then, some Romanised territories lost their Roman character (the British Isles, part of the Alps, northern Africa, most of the Balkan Peninsula), while the discovery of the New World spread Romance languages to new continents.

Classification of Romance languages...

The family of Romance languages forms an easily recognisable group among the world's languages, since its representatives emerged from a common, relatively well-known base: spoken Late Latin, which corresponds to the regional varieties of Latin spoken in Late Antiquity (that is, from the 4th – 6th centuries). Over the course of their history, spanning one and a half millennia, the Romance languages have evolved through gradual differentiation and divergence.

Nevertheless, geographical proximity and a mutual link to written Latin as a cultural and religious language have led to numerous interactions and parallel developments among Romance varieties. Their partially shared history accounts for the high degree of cohesion that can be observed among members of the Romance language family.¹⁵

Romance studies differentiate between the terms *Romania continua*, *Romania submersa* and *Romania nova*.

The classification of Romance languages is a very complicated question. First of all, Romance scholars, as we mentioned earlier, do not agree in their answer to the question of when the epoch of the Latin language finishes and when Romance languages “originate”. Some see this break already in the time of Roman occupation, while others think that the identity of a Romance language can be established only in the eighth century, and that earlier than this there

¹⁴ Skutsch, *Die lateinische Sprache* in the collection “*Die Kultur der Gegenwart*”, 1942; Vidos, *Manuale*, p. 190: “...il latino parlato rimase una corrente sotterranea, sepolta dal latino della cultura, perche quest’ultimo, come e stato detto giustamente, ha tenuto nascosto il corso naturale della lingua come uno stratto di ghiaccio.”

¹⁵ Glessgen, Martin, *A new companion to the Romance languages*, eBook Published: September 3, 2024, ISBN: 9783111329338, Hardcover Published: September 3, 2024 ISBN: 9783111329246 Funded by: Schweizerischer Nationalfonds (SNF), p. 3.

is no reliable evidence for the separation of a proto-Romance phase that was only to a certain extent unified, although with common characteristics.

The year of the Church's third Council of Tours cannot be a turning point, it is only undeniable evidence that there existed a gap between literary Latin and spoken Latin, and one that already stretched several generations back, otherwise there would not be a need for the Church to officially order preaching to be done in the language of the people.

The three functions of language first appear in the communication model established by the German psychologist Karl Bühler (1879–1963) in 1934 (Sprachtheorie). His 'semiotic' model known as the 'Organon model', specifies three distinct elements within the act of communication:

1. the sender

2. the receiver (referred to as Empfänger in the original German model)

- the referential information (Gegenstände und Sachverhalte).¹⁶_{SEP}

Classification of Romance languages is complicated because language is not just a linguistic category, but it is also sociological one, and thereby purely linguistic criteria are not enough.

Most often, as we have already earlier mentioned, phonetic and phonological criteria are borne in mind; that is how it was with that well-known division into the eastern and western parts of the Roman Empire: the survival of the unvoiced Latin occlusive in the intervocalic position or sonorisation; the survival of the final –s for the formation of plurals and in the second person of verbs, or its dropping. Such a classification can be very significant, although it can characterise only one epoch in the history of the language; Italian, for example, falls according to this division into eastern Romance languages.

Still, this classification is no longer exemplified by the present tense, because it is certain that the Romanian language in many cases retained the old form, while Italian language underwent innovation; let us take the comparative particle *plus/magis* as an example.

We are attempting to cover the entire Romance language world in these units:

- Balkan Romance (Romanian, Dalmatian); Italo-Romance (Italian); Sardinian; The Balkan peninsula is the land mass bounded by the Black

¹⁶ Glessgen, Martin, *A new companion to the Romance languages*, eBook Published: September 3, 2024, ISBN: 9783111329338, Hardcover Published: September 3, 2024 ISBN: 9783111329246 Funded by: Schweizerischer Nationalfonds (SNF), p. 6.

Sea to the east, by the Sea of Marmara, the Aegean, Mediterranean, Ionian Seas to the south, by the Adriatic Sea to the west and by the rivers Danube and Sava to the north (but see fn. 1). Here, four distinct subgroups and several varieties of the Indo-European language family coexist: Albanian, Greek, the South Slavic languages Bulgarian, Macedonian, and some dialects of the Bosnian-Croatian-Montenegrin-Serbian complex, the Eastern Romance languages Romanian, Istro-Romanian (spoken in Istria), Megleno-Romanian (spoken in a small area in northern Greece and the Republic of North Macedonia) and Aromanian (spoken in northern and central Greece, southern Albania, the Republic of North Macedonia and south-western Bulgaria).¹⁷

- Alpine Romance (Rhaeto-Romance, Ladin, Friulan);
- Gallo-Romance (French, Franco-Provençal, Occitan);
- Ibero-Romance (Catalonian, Spanish, Portuguese).

Other criteria are the statehood of the language or its literary significance. Statehood is by no means a condition of the status of a language: Occitan (=Provençal) was never a state language, although in the Middle Ages it was a language of local administration, and still no-one ever questioned its status as a separate Romance language, and it was even a source of European lyricism. Dante saw Provençal as a separate Romance language (“*lingua d’oco*”), while Friedrich Diez gave a scientific basis for that opinion in his work *Grammatik der romanischen Sprachen* (1836–42); he divides Romance languages into eastern (Romanian, Italian) and western (Old French and Old Provençal; Modern French; Spanish and Portuguese). If one takes the geographical spread of a language as a criterion, we note that this criterion can be very one-sided because linguistic phenomena often know nothing of abrupt borders, especially when we are talking about related languages.

Every classification is somehow violent, because it comes out of the literary language. The language reality of everyday spoken language can be completely different.

The history of language is narrowly connected to the history of the people who make use of that language.

What is of interest for the study of language is, primarily, the linguistic state. If a particular language disappeared but left some traces in the language of the conqueror, we call those traces the substratum. The superstratum refers to those language elements which have remained from a language which, for a shorter or longer time, was able to prevail over the local language and choke

¹⁷ Gardani, Francesco; Loporcaro, Michele; Giudici, Alberto (2021). *In and Around the Balkans: Romance Languages and the Making of Layered Languages*. *Journal of Language Contact*, 14 (1): 1-23, p.3.

it. Actually, the history of the Latin language clearly represents these two processes. Latin squeezed Celtic languages out of use in former Gaul.

Today's Celtic speech variants in the French region of Brittany are not direct descendants of Gallic languages from the time of the Roman expansion when Julius Caesar conquered it and onwards, but are the result of re-Celticisation in the fifth or sixth century, when some Celtic tribes, today's Bretons, had to withdraw from the British Isles before the Angles and Saxons, but a series of elements were received, primarily lexical ones, and many Celtic words became general Latin ones, for example: *carrus* – a four-wheeled cart, *betulla* – birch, *camisia* – shirt, etc.

Along with the substratum and superstratum, the term adstratum has also been coined—it attempts to show that this refers to the language influences of one language on another language.

The western Slovenian dialects, then Istria, Littoral and Dalmatia, for example, took on many Italianisms, the central and northern Slovenian dialects took on many Germanisms, while Serbian took on many Turkisms.

The world today is characterised by borrowing from the English language, especially American English.

As far as lexical lending is concerned, this is very recognisable, especially if we are familiar with a language which left some of its elements as a trace in the language which inherited it in a particular territory.

It is much more difficult with phonetic and morpho-syntactical phenomena, especially when we are talking about a language which has disappeared and, along with that, is insufficiently well-known. We can mention phenomena from Italian dialectal phonetics which are, in the opinion of some linguists, traces of the Etruscan language; specifically, the aspirated pronunciation of voiceless plosive consonants (occlusives) in the intervocalic position is a phenomenon called “*gorgia Toscana*”, which we encounter in Tuscany, therefore approximately on the territory of former Etruria. An example can be the pronunciation of the voiceless velar /k/ between two vowels: It. *la casa*, Tusc. /lahasa/, cf. It. *in casa* /inkasa/.

In the study of language we have various theories about strata. Structuralists consider that explanations with the system of a language take precedence and that general explanations also take precedence. A stratum is always something specific; a generally well-known phenomena is the simplification of a system in a language if that language is adopted by another nation. The majority of linguists are considering an explanation with the help of substrata, that is, with the help of the influence of a language which, at least in that area, disappeared, that it has its significance and justification if it is possible to more easily and better explain some phenomenon within that language.

One should pay great attention to distinguishing the action of strata from actual lending, which is the introduction of a new element into a system which, still, remains constant.

The spreading of the Latin language and the gradual transition of that language into Romance languages provides abundant material for proving and rejecting the theory of the action of substrata. However, not all Romanticists share this opinion. One of the opponents of the “substratistic” interpretation was the famous German Romance scholar Gerhard Rohlfs (1892–1986);¹⁸ in his opinion, the aspirating of voiceless occlusives in Tuscany cannot be the remains of Etruscan phonology.

The opinion about the late appearance of substrata was actually rejected by the Spanish philologist Ramon Menendez Pidal (1869–1968).¹⁹ Two language phenomena can survive for a relatively long time, even next to each other for a long time in the same language group, on the same territory. Don Ramon believes that those who claim that in language development there are certain hidden forces which remain passive for a relatively long time and then suddenly appear and cause linguistic change are not in the right.

In language, or at least not in *langue* in Saussure’s sense, there is probably not a single phenomenon which would appear immediately, suddenly. We are not talking about passivity, we are talking about living phenomena, words, forms, uses, which no one notices because texts do not reveal them. Something we also need to emphasise is that our knowledge of the language reality of previous epochs is very limited precisely because we know only written works and through them we conclude about the state of the language in the spoken language of that time.

Study of language avoids untested hypotheses which attempt to explain a phenomenon in the language sphere which is not sufficiently known.

The Balkan Peninsula is a problem in itself, where, as we earlier noted, several languages of different generations live in some type of symbiosis.

A long time has already passed since significant linguists, among them Kopitar and Miklošič, did a lot of thinking about the fact that there are many common phenomena and that this refers not only to borrowing of language elements. Miklošič’s work about Slavic and Romance elements in the Albanian language discusses this.²⁰

The second part of “*Die romanische Elemente im Albanischen*” relates to Romance influences. Miklošič gives the example of 930 words of Latin,

¹⁸ See: Rohlfs, *Grammatica storica*, I, 196.

¹⁹ Ramon Menendez Pidal, “Modo de obrar el substrato linguistico”, *Revista de filologia espanola* 34, Madrid, 1950.

²⁰ F. Miklošič, *Albanische Forschungen*, I–II, Vienna, 1871.

that is, of Romance origin; there is also an overview of the study of sounds added. Throughout the work, Miklošič compares reflections in the Romanian language.²¹

The Danish linguist, Kristian Sandfeld, called his work *Linguistique balkanique* a fundamental work for determining the relatedness between Balkan languages.

For Sandfeld the origin of almost all common phenomena is the Greek language—the disappearance of infinitives, the forming of the future, the use of the dative of the personal pronoun for a possessive adjective, for example: Ser. *Otac mi je kod kuće* (my father is home), Rom. *din parte-mi* (from my side)—and not some imaginary pre-Greek, pre-Romance, pre-Illyrian language which would represent a Balkan substratum.

Attributing a particular language phenomenon to the influence of a substratum is not an explanation. It is very often only a statement that the explanation for an innovation should be sought outside the language in which it took place.

It is not necessary to especially prove that there are language interferences as soon as languages come into contact.

Through considering language, we come to the conclusion that there are no pure languages, that is, languages that do not have in them a single foreign element. The truth is, still, that there were languages which disappeared or at least whose territory was greatly reduced...

Conclusion

Today, globalisation presents several challenges for critical thinking. First of all there is the need for the processing of a large quantity of different information and sources, then the acknowledgement and overcoming of prejudices which can influence perspectives.

We are agreed that modern events cannot be considered without knowing the past and historical processes.

Apart from that, it can be difficult to cope with the insecurity and ambiguity of linguistic situations and problems while solutions are still being adjusted and innovated.

Critical thinking is the ability to analyse, evaluate and synthesise information from various sources and perspectives, then use this to solve problems, make decisions and communicate effectively.

²¹ See: K. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, p. 163.

It is also important to maintain critical awareness about one's own position and the ethical and social implications of one's own choices.

Globalisation is a process of increasing interpersonal connectedness and interdependence between people, cultures and economies around the world, and that the strength and the greatest wealth of the present day and the modern world lie in that commonality and unity of cognition and knowledge.

Works cited

- Rudolf Filipovic, *Suvremena lingvistika*, no. 1, Zagreb 1962, p. 11.
- Leo Weisgerber, *Vom Weltbild der deutschen Sprache*, Düsseldorf, 1953.
- Wilhelm von Humboldt (1767–1835), *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java*, Berlin, 1836–1839 (published posthumously).
- Humboldt, *Über das vergleichende Studium*.
- Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus*, 1949.
- Vranički, *Dijalektički i historijski materijalizam*, Zagreb, 1958, p. 65.
- Leo Weisgerber, *Kräfte II*, p. 22.
- Hugo Schuchardt, *Slawo-Deutsches und Slawo-Italianisches*, Graz, 1884, p. 3–5.
- See: Corder, 1973, ch. 6.
- Rudolf Filipović, *Jeziци u kontaktu i jezično posudjivanje*, *Suvremena lingvistika*, no. 4, Zagreb, 1967, p. 28–29.
- Leo Weisgerber, *Kräfte I*, p. 108.
- H. F. Muller, *L'époque mérovingienne. L'essai de synthèse de philologie*, New York, 1945; L. Furman Sas, *The Noun Declension System in Merovingian Latin*, Paris, 1937.
- See: Straka, "La dislocation linguistique de la Romania et la formation des langues romanes à la lumière de la chronologie relative des changements phonétiques", *Revue de linguistique romane*, p. 20 (1956).
- Skutsch, *Die lateinische Sprache in the collection "Die Kultur der Gegenwart"*, 1942; Vidos, *Manuale*, p. 190: "...il latino parlato rimase una corrente sotteranea, sepolta dal latino della cultura, perche quest'ultimo, come e stato detto giustamente, ha tenuto nascosto il corso naturale della lingua come uno stratto di ghiaccio."
- Glessgen, Martin, *A new companion to the Romance languages*, eBook Published: September 3, 2024, ISBN: 9783111329338, Hardcover Published: September 3, 2024 ISBN: 9783111329246 Funded by: Schweizerischer Nationalfonds (SNF), p. 3.
- Glessgen, Martin, *A new companion to the Romance languages*, eBook Published: September 3, 2024, ISBN: 9783111329338, Hardcover Published:

September 3, 2024 ISBN: 9783111329246 Funded by: Schweizerischer Nationalfonds (SNF), p. 6.

- Gardani, Francesco; Loporcaro, Michele; Giudici, Alberto (2021). *In and Around the Balkans: Romance Languages and the Making of Layered Languages*. Journal of Language Contact, 14 (1):1-23, p.3.
- See: Rohlf, Grammatica storica, I, 196.
- Ramon Menendez Pidal, "Modo de obrar el substrato linguistico", Revista de filologia española 34, Madrid, 1950.
- F. Miklošič, Albanische Forschungen, I–II, Vienna, 1871.
- See: K. Sandfeld, Linguistique balkanique, p. 163.

BIBLIOGRAPHY

- Atanasov, P. (1984). *Meglenoromâna*". *Tratat de dialectologie românească*. Craiova. OCLC 17234929.
- Atanasov, P. (1988). *Aromanski studii. Prilozi kon balkanistikata*. With B. Nastev. Skopje: Ogledalo. OCLC 27434443.
- Atanasov, P. (1990). *Le mégléno-roumain de nos jours. Une approche linguistique*. *Balkan-Archiv*, Neue Folge – Beiheft, Band 7. Hamburg: Helmut Buske Verlag. OCLC 27338043.
- Atanasov, P. (2002) "Meglenoromâna astăzi". Editura Academiei Române. OCLC 608489657.
- Atanasov, P. (2008-2013). "Atlasul lingvistic al dialectului meglenoromân (ALDM)". Editura Academiei Române. 1–2. OCLC 876598100.
- Bammesberger, A. & T. Vennemann. (2001), (eds.). *Languages in Pre-historic Europe*, Winter, Heidelberg.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*, New York, 444 and on.
- Bonnard, H. (1950). *Grammaire française des lycées et collèges*, t. 2, 1584-1585, Sudel de Liège, fasc. CXLI).
- Crystall, D. (1997). *Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford, Blackwell.
- Crystall, D. (1969). *Prosodic Systems and Intonation in English*, Cambridge University Press.
- Deroy, L. (1956). *L'emprunt linguistique*, Paris, 47-56.
- Deroy, L. (1956). *L'emprunt linguistique*, Paris, Les belles lettres, 261-269; un vol. 16 x 25, XII-470 pp. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et
- Lettres de l'Université de Liège, fasc. CXLI).
- Dubois, J. (1962). *Étude sur la dérivation suffixale en français moderne et contemporain*, Paris, 3-4.

- Filipović, R. (1986). Teorija jezika u kontaktu, Uvod u lingvistiku jezičnih dodira, Zagreb.
- Filipović, R. (1967). Principi lingvističkog posudjivanja III. Semantički aspekt,
- Filološki pregled, 1- 4, p. 13-94; Teorija jezika u kontaktu, Zagreb, 1968, 161-168.
- Gardani, Francesco; Loporcaro, Michele; Giudici, Alberto (2021). *In and Around the Balkans: Romance Languages and the Making of Layered Languages*. Journal of Language Contact, 14 (1)
- Glessgen, M. (2024). *A new companion to the Romance languages*, eBook Published: September 3, ISBN: 9783111329338, Hardcover Published: September 3, 2024 ISBN: 9783111329246 Funded by: Schweizerischer Nationalfonds (SNF)
- Haugen, E. (1950). “Model” and “replica” are terms introduced by E. Haugen in The Analysis of Linguistic Borrowing, Language, p. 210.
- Caraman, P. (1993). “Obrzęd koled o wa nia u Słowian i u Ru- munów: studjum porównawcze, W Krakowie. Nakł. Polskiej Akademji Umiejęt ności. [http://www.world- cat.org/title/ obrzed-koledowania-u- sowan-i-u-ru- munow-studjum-po- rownawcze/ oclc/716923477&referer= brief_results](http://www.world-cat.org/title/ obrzed-koledowania-u- sowan-i-u-ru- munow-studjum-po- rownawcze/ oclc/716923477&referer= brief_results)
- Hope, T. E. (1971). Lexical borrowing in the Romance Languages, Volume I and II. Language and Style Series, X. Basil Blackwell, Oxford. xiv , 782 pp, 662-667.
- Humboldt von W. (1820). Über das vergleichende Studium. In: Bd.IV.
- Hyrkkänen, J. (1973). *Der lexikalische Einfluss des Italienischen auf das Kroatische des 16. Jahrhunderts*, Helsinki.
- Jernej, J. (1998). Sugli italianismi penetrati nel serbo-croato negli ultimi cento anni. Studia romanica 1/1, Zagreb, 54-82. R. Literarum studia. MH.
- Klajn, I. (1978). Razgovori o jeziku, Beograd, 44-49.
- Kovačec, A. (1967). *Bilingvizam i aloglotski utjecaji na morfosintaktičku strukturu jezika. Suvremena lingvistika 4*, Zagreb, 101-114.
- Kurelac, F. (1872). Vlačke reči u jeziku našem, Rad JAZU, XX, 93-137.
- Lyons, J. (1970). Linguistique générale, Paris, 150.
- Muljačić, Ž. (2000). *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien*.
- Novak, G. (1962). Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća, Vojno delo, Beograd, 15-36.
- Popović, M. (2005). Reči francuskog porekla u srpskom jeziku, Beograd.
- Rey-Debove, J. (1973). La sémiotique de l'emprunt lexical, Travaux de linguistique.

- Salverda de Grave, J. J. (1906). *De Franse Woorden in het Nederlands*, Amsterdam.
- Skok, P. (1940). *Osnovi romanske lingvistike*, Zagreb, 1940, Vol. I, 6-130.
- Skok, P. (1934). *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split, *Jadr. straz*, 18-25.
- Skok, P. (1951). *Prilog metodi proučavanja romanizama u hrvatskom ili srpskom jeziku*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta I, Zagreb, 445-485.
- Tagliavini, C. (1942). *Sugli elementi italiani del Croato*, in *Italia e Croazia*, Roma, 377-455.
- Unbegaun, B. (1932). *Le calque dans les langues slaves litteraires*, *Révue des etudes slaves*, XII, fasc. 1-2, 19.
- Weinreich, U. (2001). *Languages in Contact* (various editions), Zbornik Zagrebačke slavističke škole. Zagreb, 105-190.

Aleksandra BANJEVIĆ

**RELEVANTNOST KULTURNIH VEZA IZMEDJU
JEZIKA I OČUVANJE JEZIČKO-KULTURNE BAŠTINE
(S POSEBNIM OSVRTOM NA ROMANIZME)**

Uloga koju igra kontakt kultura u izučavanju jezičkih porodica, a samim time i jezičkih promjena predstavlja veoma važan činilac u pristupu jezičkim analizama danas.

Predmet rada je da pokaže veoma važnu relevantnost kulturnih veza između jezika.

Savremeni trend učenja stranih jezika koji odslikava potrebu univerzalnih kontaktiranja među ljudima i narodima čini još značajnijim proučavanje romanskih posudjenica upravo zbog očuvanja jezičko-kulturne baštine pokoljenjima koja dolaze.

Ključne riječi: *kulturne veze, jezik, teorija jezika, kulturna baština, očuvanje jezičke baštine, romanski jezici*

Pregledni rad

UDK 821.163.42-2.09Horvat J.

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet u Osijeku

mlukic@ffos.hr

Lana ŠUSTER (Osijek)

Kineziološki fakultet

suslanater@gmail.com

Katica NOVOSELAC (Osijek)

Filozofski fakultet u Osijeku

novoselackatica421@gmail.com

SLAVENSKA MITOLOGIJA KAO MEDIJ POPULARIZACIJE BAŠTINSKE KULTURE NA PRIMJERU TEKSTOVA JASNE HORVAT

– Mapiranje –

U radu se iz kulturološko-filološke perspektive propituje – *mapitra* – slavenskomitološki korpus književnosti za djecu osječke književnice, multimedijske umjetnice i znanstvenice Jasne Horvat: zbirka igrokaza *Izgubljena vila* (2002), ilustrirani poetsko-prozni niz priča *Alemperkina kazivanja* (2005), roman za mlade *Krijesnici* (2009), ilustrirana zbirka dramskih tekstova *Ars igrum* (2021) i slikovnica *Perunika* (2023). Također, uspostavlja se perspektiva prema autoričnim konceptualnim romanima naslojenima na mitološku potku *Vilikon* (2012) i *Vilijun* (2016). Cilj istraživanja je potvrditi tezu da je mitologija u navedenim tekstovima medij popularizacije baštinske kulture (starohrvatske i staroslavenske) usmjerene na različite skupine recipijentata, u prvom redu populacije mladih čitatelja, postupkom *žanrovskoga prekodiranja* (znanost – književnost).

Ključne riječi: *Jasna Horvat, starohrvatska/staroslavenska mitologija, popularizacija baštinske kulture, kulturni identitet, žanrovsko prekodiranje*

1. Uvod

1.1. Crtica o autorskoj poetici Jasne Horvat

Ime je književnice, znanstvenice i multimedijske umjetnice Jasne Horvat u suvremenoj hrvatskoj književnosti, ali i izvan njezinih granica, postalo sinonim za *oulipovski* usmjerenu *proizvodnju* konceptualnih – eksperimentalnih – romana (romana leksikona, romana igračaka, pametnih knjiga) zadatak kojih je zahtjevne znanstvene teme prilagođavati poetskome diskursu i tako ih činiti dostupnijima izvanstručnim krugovima. Takva poetika, sada već književnokritički i književnoteorijski potvrđena kao *Ars Horvatiana (Magna)* (Oraić Tolić 2016.), ali i ovjerena vlastitim *Manifestom aksiomatske književnosti* (2013: 360-361) nije samo supstancijom i formom njezinih devet romana za odrasle (*Pismo u pismu*, 2008; *Az*, 2009; *Bizarij* 2009; *Auron*, 2011; *Vilikon*, 2012; *Alikvot*, 2014; *Vilijun*, 2016; *Atanor*, 2017.; *OSvojski*, 2019.), dvije knjige putopisnih proza *Antiatlas*, 2014. i *Antiradar* 2020., brojnih pjesničkih tekstova već i tekstova namijenjenih djeci i mladima, ali i onima koji ih odgajaju i poučavaju, poput igrokaza *Izgubljena vila* (2002), poetsko-prozne zbirke kratkih ilustriranih priča/crtica *Alemperkina kazivanja* (2005), romana *Krijesnici* (2009), ilustrirane zbirke dramskih tekstova *Ars igrum* (2021) i slikovnice *Perunika* (2023).

U nastavku ćemo, u skladu s naslovom ovoga članka, iz kulturološko-filološke perspektive propitati korpus tekstova Jasne Horvat namijenjenih djeci i mladima koji čini pet jedinica što se koncentriraju oko tema i motiva iz (pra)slavenske/(staro)slavenske odnosno starohrvatske mitologije, njome se inspiriraju i provlačeći ju kroz filter *medija pojačane komunikativnosti* – kao predmet filološke, antropološke, etnološke, povijesne i folklorističke znanosti – preuzimaju ulogu popularizatora baštinske kulture, a time i utvrđivanja kulturnoga, pa i nacionalnoga identiteta kod budućih nositelja i graditelja kulture.

Također, sada ćemo samo upozoriti, a u nekom novom radu i raspisati, kako se programsko-projektna slavenskomitološka tema iz književnosti za djecu kao matice u *mreži* tekstova Jasne Horvat prelila i u rukavac konceptualnog romana *Vilikon* i njegova izdanka romana *Vilijun*. Na koncu, tablično ćemo prikazati kakvu su stručno-znanstvenu recepciju doživjeli do sada svi navedeni tekstovi.

2. Slavenskomitološki kodirani tekstovi za djecu

2.1. *Izgubljena vila* (2002)

Spisateljski rad Jasna Horvat započinje 2002. godine literaturom za djecu te ujedno svoj, kako se zaključuje iz prethodno rečenoga, golemi korpus književnih tekstova otvara temom u čijem je supstratu slavenska mitologija. Njezin inicijacijski tekst *Izgubljena vila* objedinjuje dva dramsko-poetska teksta: prvi je istoimen naslovnoj sintagmi knjige, dok je drugi imenovan *Svevidovim tragom*, te još preciznije upućuje na mitološku potku od prvoga i precizira ju (staro)slavenskom po imenu Svevida (Svantevit/Svetovit)¹, jednoga od, kako neki smatraju, božanstava toga panteona (najveći bog baltičkih Slavena), koji se još drži i Perunovom hipostazom (Katičić 2008: 119). Struktura se ovih izvedbi namijenjenih tekstova dalje razgranava u prizore koji izravno potvrđuju ili sugeriraju poetski svijet satkan od mitoloških motiva, a u kojima se imenuju i druga slavenska božanstva – Perun, Svarog, Morana, Jarovit, Vida, Vodan, Crnobog/Černobog, Tatomir, Stribor, Svarožić(i), mitska bića poput vila (bojovnice, planinke, suđenice), Jednogonje, Malića, Vitogora, ali i mitološki ambijent koji čine Bezdan, drvo svijeta, hrastov dub, lipov dub, nav, Perunovi dvori, Svitava, Svitogor, Dom junaka, Dom slave, Temnava i dr. Ovim nevelikim, ali sadržajnim tekstom namijenjenim djeci školskoga uzrasta, pogotovo igrokazom *Svevidovim tragom* koji slavensku mitologiju povezuje s dolaskom Hrvata u današnju postojbinu, J. Horvat zapravo otvara veliku nacionalnobaštinsku temu koja zadire u same početke kulture hrvatskoga naroda kao jednoga od naroda slavenskoga jezika (jer jezik je taj koji je sačuvao mitološku priču), a koji su prije pokrštenja imali svoju *staru vjeru* (Katičić 2017) i svoje *starovjerne bogove*. Ta će tema u Horvatičinu književnom djelu biti programski aktivna i aktualna sve do danas, dakle više od dvadeset godina, *umrežena* u njezin korpus s vrlo jasnim ciljem – popularizacije baštinske kulture među različitim skupinama recipijenata, unutar vlastita kulturnog i nacionalnog konteksta, ali i izvan njega. U ovom se tekstu J. Horvat pedagoški usmjerila na približavanje baštinske kulture populaciji djece osnovnoškolskoga uzrasta, jer osvješćivanje o kulturnim temeljima i valja započeti već tada pa ga onda vremenom nadograđivati i produbljivati, tako se to uostalom činilo i stoljećima ranije, podsjeća i dr. Nikola Sučić u svom *Biserju priča čarobnog carstva drevnih vremena* „(...) cjelokupna mladež svijeta naroda uljudbenog zapada i neprednog sjevera kroz viekove napajala [je] svoj

¹ Usp. Blažević Krezić i dr. 2022. *Leksikon slavenskih mitoloških bića iliti kratki azbukvar slavenskih starovjernih bogova i bića*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, str. 41, 143-149.

duh na izvoru svoje drevne, velebne mitske prošlosti“ (1943: korice knjige). U Horvatičinu pristupu razlaganju navedene teme mladim čitateljima odčitava se svijest o različitim oblicima prisutnosti mitološkoga nasljeđa u suvremenom trenutku, koje stupa u komunikaciju s 21. stoljećem preko skupine djece što ju predvode dječak i djevojčica čija su imena ponovno etnomitološki motivirana – Slaven kao sinegdoha za slavensko mitološko nasljeđe, u korijenskomorfemskoj vezi s imenom božice *bojne smjelosti, časti, junaštva, slave i pobjede* Slave², i Iris čiji je latinski oblik imena zapravo prikriveni slavenski i hrvatski njegov pralik – Perunika, koja je pak motivirana imenom, kako se općenito drži, vrhovnoga slavenskog boga Peruna. Oboje će se upravo zbog svoje etnomitološke motivacije i dalje pojavljivati u Horvatičinim tekstovima za djecu, o čemu ćemo još govoriti. Potrebu oživljavanja iskonskoga – identitetskoga – kulturnoga hrvatsko-slavenskog *mytosa* J. Horvat dodatno, uz već rečeno, sugerira u naslovnim sintagmama pridjevom *izgubljen* u ženskom rodu (*izgubljena* vila) i imenicom *trag* (Svevidovim *tragom*), rječitima ne samo neposrednim recipijentima, djeci, u njihovu kognitivnom horizontu, već i primjenjiva na znanstveno-metodološki put rekonstrukcije drevnih vjerovanja, svjetonazora i ambijenta naših jezično-genetskih predaka Praslavena, i još dalje Praindoeuropljana, čemu su, među ostalim, najboljom potvrdom na hrvatskom govornom području knjige filologa Radoslava Katičića koje se temelje na *tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine: Naša stara vjera* (2017), *Vilinska vrata* (2014), *Gazdarica na vratima* (2010) i *Zeleni lug* (2010). A ta se *pretkršćanska starina* u slavenskih naroda dugo prenosila samo usmenim putem, u krhkosti bespismenog pamćenja, stoga je, iz tragova rekonstruirana, toliko i dragocjena, čega je i J. Horvat svjesna. Tu misao također posreduje svojim mladim čitateljima u dinamičnu ritmu, ponavljajući glagol *pričati* i imenicu *baka* – koja opet nadilazi svoje denotativno značenje i širi se po semantičkom polju na pretkršćansku slavensku starinu:

„Danas vam pričamo priču, priču, priču, priču...
 koju je meni pričala moja baka,
 koju je mojoj baki pričala baka,
 koju je bakinoj baki pričala bakina baka,
 koju je meni pričala baka,

² *Leksikon slavenskih mitoloških bića iliti kratki azbukvar slavenskih starovjernih bogova i bića* o božici Slavi kaže kako je jedno od najvažnijih i najdrevnijih božanstava dnjeparških Ukrajinaca te da su Ukrajinci s njezinom slikom na štitovima išli u bojne pohode. Naime, hrabrost i junaštvo kod Slavena uvijek su predstavljali najsvjetliju ljudsku vrlinu, a svaka bi pobjeda u bojnom pohodu bila ovjenčana vijencem slave. „Božica Slava dolazi u trenutku početka slavlja i grančicama hrasta i lovorovim vijencem kruni pobjednika“ (2022: 156). Usp. i Sučić (1943: 167-169), Ledić (1969: 209-219).

koju je mojoj baki pričala baka,
koju je bakinoj baki pričala bakina baka,
koju je meni pričala baka,
koju je mojoj baki pričala baka,
koju je bakinoj baki pričala bakina baka...
priču o hodu kroz mnoga ljeta,
priču o dolasku iz daleka
iz daleka, iz daleka, iz dalekaaaaaa... (...)“ (Horvat 2002: 43)
folkloristika i etnologija

Namjera J. Horvat da baštinsku kulturu svojim inicijalnim tekstom popularizira na ogledan način izravno se čita i iz peritekstne jedinice koja prati igrokaze, *Rječnika slavenske mitologije* sačinjena od 31 natuknice. Taj temeljnomu tekstu pomoćni alat mladim čitateljima postaje vodičem za upoznavanje osobina i portreta slavenskomitoloških bića, i posreduje poruku: ovo je potrebno znati da bi se moglo valjano orijentirati u svijetu književnoga teksta! A svojevrsna *provjera* tako posredovanih znanja može se možda iščitati i iz autoričina postupka povjeravanja ilustriranja knjige upravo učenici osnovnoškolskoga uzrasta.³ Da svojim mladim čitateljima želi ponuditi „višak obavijesti“ kako bi im olakšala snalaženje u tekstu i potakla daljnji interes za baštinske teme govori i peritekstna bilješka u kojoj se izravno imenuje supstratni tekst ovoj prvoj Horvatičinoj igrokaznoj knjizi: romansirana povijest o seobi Hrvata bosanskohercegovačke spisateljice za djecu Milke Tice *Sunčeva djeca – Legende o Hrvatima* iz 1994. godine (Horvat 2002: 39). Supstratni dakle tekst nije stručni ili znanstveni kako bi se očekivalo, već beletrizirani izvor koji je već prošao kroz filter poetskoga prilagođavanja iz *medija ograničene komunikativnosti* u *medij pojačane komunikativnosti* (Lukić 2009: 86), dok je uzrastu čitatelja prilagođeni prateći rječnik onaj koji izravno crpi iz dostupnih stručnih izvora o toj problematici: folklornih, etnoloških i filoloških iako se oni izravno ne navode. Odabir *legenda o Hrvatima* za generiranje tematsko-motivske potke ujedno rasvjetljuje i terminološki izbor J. Horvat, tj. da (pra)slavensku ili (staro)slavensku mitologiju radije naziva *starohrvatskom* jer se tako izravno referira na nacionalnu kulturu i njezin (pra)kulturni identitet. Već ovaj opsegom skroman tekst prema osobinama koje smo istaknuli nudi naznake konceptualnosti koja će ubrzo postati zaštitnim znakom Horvatičine *leksikonske* književnosti za odrasle, tj. njezinih konceptualnih romana čijim se temeljnim zadatkom nameće popularizacija i promidžba nacionalne kulture, njezinih specifičnosti i vrijednosti, s uvjerenjem da „Kulturna tradici-

³ Ilustracije u knjizi izradila je Maja Štaub, tada učenica 3. razreda Osnovne škole Franjo Krežma u Osijeku.

ja ima pravu vrijednost samo kada je suvremenici poznaju, kada je ugrađuju u vlastiti trenutak“, kako će to tumačeći *Traktat Crnorisca Hrabra* sublimirati u svom udžbeniku *Slovo iskona* Stjepan Damjanović (Damjanović 2004: 171).

2.2. *Alemperkina kazivanja* (2005)

Svoju *mitoknjiževnu metodologiju* djeci i mladima namijenjenih tekstova Jasna Horvat podiže na novu razinu u ilustriranoj poetsko-proznoj zbirci *Alemperkina kazivanja* objelodanjenoj 2005. godine. I sada im se, njihovim jezikom obraća kao onima kojima je u budućnosti graditi *kuću nacionalne kulture*, onima koji su prvi pozvani biti poučenima temeljima na kojima počiva njihov kulturni (i nacionalni) identitet kako bi mogli što bolje poimati složenost njegova karaktera. Potka *Alemperkinih kazivanja* učvršćena je u temeljima nekada popularnim, a danas rijetkim i slabo dostupnim izdanjem knjige liječnika, književnika i znanstvenika dr. Nikole Sučića *Hrvatska narodna mitologija. Biserje priča čarobnog carstva drevnih vremena*, koju je autor „za mladež priredio“, kako stoji u paratekstnoj bilješci na unutarnjoj naslovnici knjige objavljene u Zagrebu 1943. godine i popraćene s 88 slika i crteža. Taj transfer između Sučića i J. Horvat dogodio se i u sadržajnom i u formalnom smislu – i *Alemperkina kazivanja* bogato su ilustrirana: nagrađivana hrvatska ilustratorica Pika Vončina potpisuje 33 crteža u koje je vjerodostojno upisan tekstovni sadržaj etnološko-povijesne pripadnosti praslavenskoj/staroslavenskoj i starohrvatskoj mitologiji. Komunikacija se ovih dvaju tekstova izravno potvrđuje i paratekstnom bilješkom što se odnosi na potpis i dataciju autorčina predgovora koji javno obznajući supstratni tekst svomu tekstu, povezujući ih istim, a opet kontekstualno vrlo simboličnim, nadnevkom dovršenja: *Na dan Svetoga Vida⁴ (15. VI) 1943 (Nikola Sučić) i 2001. (Jasna Horvat)* (Horvat 2005: 8).

Praslavensku/staroslavensku i starohrvatsku starinu J. Horvat sada nudi djeci osnovnoškolskoga uzrasta kroz trideset i tri rječita crteža i trideset početnih pričica/crtica ispričanih iz usta vatrene mitološke ptice boga Svaroga – *alemperke* – po kojoj je i cijela zbirka dobila ime, a zapravo *Div-ptice*, velike, divovske božje ptice, najvjerojatnije orla, kakvom ju vidi Sučić (1943: 114)⁵. Ta Svarogova pratiteljica, nastanjena je s njim na najvišem, *sedmom nebu* – u

⁴ Sveti Vid drži se kršćanskom supstitucijom boga Peruna (usp. Katičić 2017., ²2024. i Belaj 2009.)

⁵ Sučić tu mitsku pticu vidi kao vrstu, pa njezino složenicom oblikovano ime zapisuje malim početnim slovom (prema alem- : *sedmo alem-nebo*, gdje je Svarogov stan + perka), usp. Sučić: 107. Tek je u Horvatice ona personificirana pa joj ime postaje antroponim te se u skladu s tim zapisuje velikim početnim slovom.

jasenovim granama *drveta svijeta*, što je, kako tumači Katičić, *prilično tipičan kozmološki koncept među govornicima indoeuropskih jezika*, a onda je kao takav zastupljen i u slavenskoj mitologiji⁶ (2008: 51; također Blažević i dr. 2022: 28). Krošnja je toga drveta u Horvatićinoj interpretaciji, utemeljenoj na znanju o (pra)bogu Svarogu⁷ koji kao *Praotac i Tvorac* utjelovljuje Sunce i Svjetlo, i sama svijetla – danju i noću osvijetljena od sjaja Alemperkina perja. Div-pticu Alemperku J. Horvat obdaruje moći čitanja misli, ali joj oduzima sposobnost čuvanja tajni, pa ono što čuje, ta ptica odmah razglasi na sve strane, što bi se moglo shvatiti i kao poetičku strategiju u kojoj poziciju Alemperkinu zauzima sama autorica – u ovom slučaju: sva znanja koja je crpila iz Sučićeve *Hrvatske narodne mitologije* odmah mora prenijeti dalje, jer i ona i Sučić imaju zajednički cilj koji se tiče *budućih pokoljenja, uzgoja mladeži obojega spola*, a to je *uzpon pojedinca i preporod naroda* (Sučić 1943: 199). J. Horvat neće postaviti izravno pitanje mogućim konzumentima njezina štiva, ne samo djeci, već i odraslima kojima se valja pobrinuti da djeca s istim budu upoznata, *Štujete li vi narod u kojem živite?*, kako to čini Sučić (Sučić 1943: 199), već će to učiniti projektnim zadatkom, pomno osmišljenim programom popularizacije i promidžbe baštinske kulture kojem je posvećena uporno i trajno od ulaska u književnost, postupajući i s ostalim tekstovnim – stručno-znanstvenim i beletrističkim – prauzorima kao sa Sučićevim.

Kako je dakle Alemperka vrlo često odavala i mnoge božanske misli, Svarog joj je uvijek kada bi bila u njegovoj pratnji prstenovao kljun da ne bi štogod neprimjereno ispričala:

„Ta alemperka ima svojstvo, da sve što se u njenoj blizini misli – razaznaje, ali uz to i izbrblja. Tako i mnoge božanske misli. Zato joj je Svarun za svaku sigurnost prstenovao kljun, da se gdje god, gdje nema mjesta, ne bi zarekla. To – što joj je zabravio kljun, činio je samo onda, dok je bila u njegovoj pratnji.“ (Sučić 1943:107)

Upravo prigodno ta *ptica pričalica koja ne zna šutjeti* kronološki raspreda kozmološki mit o postanku svijeta na početku kojega stoji njegov (božanski) tvorac – Svarog (Svaruna) – vrhovni slavenski bog koji, kako rekosmo, utjelovljuje Sunce (Blažević i dr. 2022: 134). On se i sam rađa (sam

⁶ Riječ je o hrastu, nekoj vrsti bora ili jasena, a naziva se još i drvom života. Usp. СЛОВЕНСКА МИТОЛОГИЈА ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКИ РЕЧНИК, Beograd: Zepeter Book World, 2001., 163-165.

⁷ Dragutin Nemet Svaroga/Svaruna vidi sunčanim prabožanstvom, nebeskom svjetlosti, stvoriteljem svijeta, bogom svjetlosti, ocem bogova i ljudi (usp. *Nekoliko riječi o vjeri starih Slavena*, Zagreb, 1929.), a slično poimanje nalazimo i kod Nikole Sučića: *Prema vjerovanju starih Hrvata Svarog je stvorio svijet. On je Praotac svega* (1943: 12) i *On je Praotac i Tvorac* (Isto: 114).

sebe rađa) iz jajeta u kojem je eonima snivao lebdeći nad morem, u bezdanu Pramraka, a onda stvara sve što jest – što prepoznamo kao materijalni svijet, ali i onaj oku nevidljiv – eteričnih bića – bogova i boginja, vila, vilenjaka antitetično postavljenih kako bi svjedočili o svijetu u čijoj su naravi dvojnost i suprotnost (npr. Svarun kao tvorac neba i zemlje, oličenje časti i pravde, tzv. Bjelobog vs. Crnobog⁸ – sila mraka, patnje i nedaće, utjelovljeno zlo, moćno toliko da je u davnim vremenima svijet uvijek bio u opasnosti od remećenja ravnoteže u prirodi i pada u eru mraka i patnje). Taj je stvaralački proces, slijed kojega je zajednički mnogim svjetskim mitovima i religijama, u *Alemperkinim kazivanjima* pojednostavnjeno predstavljen, gotovo mnemotehnički, ritmiziranom prozom i poezijom – u sljedećim pričama: *Svarog se budi*, *Vidin san*, *Suđenice*, *Svarožići*, *Perunika (Strijelka)*, *Volos*, *Noćna diva Mirohrana*, *Danica*, *Zora*, *Šumske vile*, *Vile oblakinje*, *Vodene i morske vile*, *Vile planinke*, *Vile bojovnice*, *Jarovita Sprema Lada*, *Živa*, *Slava*, *Alemperka*, *Ognjeni krijes*, *Bogovi protiv divova*, *Klekova sramota*, *Krakov spas*, *Krak zmajomorac*, *Crnobog troglav*, *Črt*, *Morana*, *Jedogonja i bjesogonja*, *Ljutice*, *Div Leđan*, *Maljići bježe iz Bezdana*. Svaka od navedenih priča ujedno je *cjelina za sebe*, ali i dio *neraskidivoga pripovjednog niza* (Mihanović-Salopek 2005: 5) što posreduje ontološku priču utemeljenu na arhetipovima, u kojoj na kraju Dobro uvijek pobjeđuje. Sadržajno proširivanje (zastupljena je većina glavnih *starovjerskih* božanstava, proširen broj mitoloških bića i mitološkoga konteksta) u odnosu na *Izgubljenu vilu* uvjetovalo je i izgradnju proširenoga mitološkog rječnika (72 natuknice) – preglednoga stručnog tumača mitoloških likova i pojmova utkanih u tekst, sada pod nazivom *Kazalo imena*. Baštinskopopularizacijski model primijenjen u *Alemperkinim kazivanjima* sada još zornije svjedoči svoju hibridnost koja se ogleda u sjedinjavanju književnoga (narativni postupci) i znanstvenoga (metatekstualni alati), a to je potvrdila i znanstvena recepcija toga djela (usp. Tablica 1). Tako književna teoretičarka i kritičarka Andrea Kos-Lajtman u čak dvama svojim znanstvenim radovima (2011: 133-153; 2013: 61-77) ističe kako je riječ o tekstu koji ulazi u red tzv. dvostruko lematizirane proze (koja se uglavnom veže uz književnost za odrasle). Prema Kos-Lajtman *Alemperkina kazivanja* predstavljaju dječjeknjiževni diskurs obilježen instrumentarijem i metodologijom karakterističnim za leksikografske tekstove poput rječnika, enciklopedija i leksikona – i to na dvostrukoj razini: u glavnome tekstu, na razini likova, i u popratnome – metatekstualnom dijelu knjige (*Kazalu imena*). Osječka stručnjakinja za dječju književnost Dragica Dragan također je *Alemperkina kazivanja* uvrstila u red originalnih

⁸ Crnobog se drži jednim od dvanaest glavnih božanstava slavenskoga panteona, uz Svaroga, Peruna, Striboga, Triglava, Velesa, Dažboga / Dajboga, Jarovita / Gerovita, Svetovida te Mokoš, Moranu i Vesnu (usp. Blažević i dr. 2022: 30; 173-175).

tekstova za djecu koji počivaju na znanosti i intertekstualno se inspiriraju (Dragun 2007: 245-259). *Alemperkina kazivanja* zaživjela su i u nastavnoj te izvannastavnoj praksi brojnih hrvatskih osnovnih škola, čime je i ostvaren njihov projektni zadatak. Tomu je tako zasigurno i zbog, ponovno naglašavamo, pažljiva i promišljena metodološkoga i metodičkog oblikovanja slikopriča jer metatekstualne dionice i uputnice u njima ne predstavljaju samo pomoć učenicima nego i nastavnicima za temeljitije i sustavnije pripreme prije nego što ga započnu tumačiti, idući tragom *Kazala imena* (Horvat 2005: 76-82) te podataka iz predgovora Hrvojke Mihanović Salopek *U svijetu starohrvatske mitologije*, koji uključuju i dodatnu stručnu literaturu o slavenskoj mitologiji (Horvat 2005: 5-6), ali i pogovora Helene Sablić Tomić *Zanimljive i neobične priče* (Horvat 2005: 83-84). Potencijal popularne *konzervacije* baštinske kulture kakvu nudi ova knjiga s *posebnom misijom* prepoznale su i kulturne i obrazovne institucije pa su *Alemperkina kazivanja* postala, kroz suradnju autorice s Gradskom i sveučilišnom knjižnicom u Osijeku, dijelom projekta *Kultura na kotačima* kojim su četiri osječke kulturne institucije podržale nacionalni projekt Ministarstva kulture *Ruksak pun kulture* 2014. godine. Dijelovi teksta *Alemperkinih kazivanja* doživjeli su i dramaturgiju te su postavljeni na scenu u produkciji Andizeta – Instituta za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji. Predstava je praižvedena u okviru 4. Milenijskog natjecanja iz kreativne industrije u prosincu 2022. na osječkom Ekonomskom fakultetu⁹, čime je, uglavivši se u više različitih polja kreativne industrije¹⁰ (knjiga, baština, audiovizualna umjetnost, glazba, izvedbene umjetnosti, mediji, novi mediji), inicijalni tekst proširio svoj baštinskopopularizacijski potencijal, kao i vrste recipijenata.

Alemperkina kazivanja, kako smo pokazali, još su zornijim medijem komunikacije djece osnovnoškolskoga uzrasta s vlastitim nasljeđem od zbirke igrokaza *Izgubljena vila*, a preko njega i sa svim ostalim genetski srodnim predajama u okviru slavenskoga i indoeuropskoga jezičnog areala, što svjedoči i njihova znanstveno-stručna recepcija (usp. Tablica 1).

⁹ Predstavu je režirao Robert Raponja prema dramaturgiji Milice Lukić. Ostali suradnici na predstavi: Krešimir Tomac – autor vizualnoga identiteta predstave, Darko Čuvidić – autor glazbe, Jelena Draksler – autorica scenskoga pokreta, Josipa Mijoč – producentica. Glumci: Meri Andraković i Darko Čuvidić.

¹⁰ Prema istraživačkim rezultatima Instituta Andizet organizacijski model kreativne industrije obuhvaća 12 sektora – arhitektura, audiovizualna umjetnost, baština, dizajn, glazba, izvedbene umjetnosti, knjiga i nakladništvo, mediji, oglašavanje i tržišne komunikacije, primijenjene umjetnosti, računalne igre, novi mediji te vizualne umjetnosti (Mijoč i dr. 2021: 31). Ovdje valja dodati kako je upravo mitologija (uz glagoljicu, vodik, Put svile) jedna od natjecateljskih tema Milenijskoga natjecanja iz kreativne industrije. Usp. [http://milenijsko.efos.hr/natjecateljskete/](http://milenijsko.efos.hr/natjecateljskete)

Predstava *Alemperkina kazivanja*

Sad već opisanim strategijama J. Horvat poslužiti će se i u romanu za djecu *Krijesnici*, intermedijalnoj digitalnoj zbirci dramskih tekstova *Ars Igrum* te slikopriči *Perunika*.

2.3. *Krijesnici* (2009)

Roman *Krijesnici* – imenovan prema *dobrim duhovima koji žive u poljima i ima ih uz svako selo* (Horvat 2009: 200; Nemet 1929: 268) najopsežniji je tekst Jasne Horvat za djecu i mlade inspiriran slavenskom mitologijom. Njegova je tekstovna *arhitektura* izgrađena od triju dijelova koji se raslojavaju u trideset poglavlja. Upravo bi takva strukturna mreža obilježena brojem tri mogla biti simboličnom i (neizravno) sugerirati slavenskomitološku potku (drevnoslavensko *sveto trojstvo* koje čine bogovi Perun, Veles i božica Mokoš), dakako uz još *prozirni* naslov. Svakako, valja zamijetiti, da je broj poglavlja (30) u ovom tekstu autoreferencijalan u odnosu na *Alemperkina kazivanja*, a tako je i s brojem ilustracija Pike Vončine (33), što osnažuje našu prethodnu tvrdnju. Jasna Horvat u ovome tekstu slavenskomitološki svijet izravno upliće u lokalno ograničenu priču, onu iz suvremenog Osijeka, prema principu spiralnosti – jedna se priča upliće u drugu, tj. mitološka se upliće u suvremenu s ciljem posvješćivanja kako je mitološke priče i vjerovanja moguće prepoznati u svakom vremenu i u svakom kontekstu te da su oni (priče i vjerovanja) svjesno ili nesvjesno, više ili manje prepoznatljivo, svakako trajno prisutni u kulturi nekoga naroda. Mitovi žive u našoj svakodnevici, napose po jeziku – u toponimima: ojkonimima, hidronimima, oronimima, u frazemima i poslovicama, narodnim pjesmama, narodnim običajima, napose onima koji prate kršćanske blagdane i svece te drugim obredima¹¹. Likovi iz igrokaza *Izgubljena vila* Slaven i Iris transferiraju se u ovaj tekst jer njihova mitopoetska

¹¹ U prilog obrednosti, tj. prisutnosti *stare* u *novoj* vjeri slavenskih naroda usp. i Milica Lukić – Katica Novoselac, (*Pra*)slavenskim tragovima u pripovijetkama slavnskoga etnografa Josipa Lovrečića – *Nacrt* – // *Lingua Montenegrina*, XVII (2024), 33; 223-251. doi: 10.46584

imena, a koja smo prethodno objasnili, imaju moć već samima sobom sugerirati slavenskomitološki kontekst.

Mitološka građa ovoga romana preuzeta je iz *mitologijske pripovijesti iz davne prošlosti Slavena* pod naslovom *Knez Zoran* autora Dragutina Nemeta, koja je objavljena 1929. godine, o čem autorica 80 godina kasnije, ponovno u skladu s primijenjenim postupcima u ranijim tekstovima, izravno svjedoči u paratekstnoj bilješci-posveti (2009: 7), ali i u Tumaču uz natuknicu *Zoran*: „(...) Dragutin Nemet je 1920.¹² godine objavio knjigu pod naslovom *Knez Zoran*, mitologijska pripovijest iz davne prošlosti Slavena. Njegova je knjiga poslužila za pripovijedanje priče o krijesnicima, dobrim kućnim duhovima, kao i za tumačenje većine likova objašnjenih na ovim stranicama Tumača“ (Horvat 2009: 206). Uz mitološku građu J. Horvat od Nemeta preuzima i motivaciju da se ponovno putem kulturnoidentitetske priče obrati mladim čitateljima: „Ja sam u ovoj knjizi posegao za građom iz slavenske prošlosti u želji, da je naša mladež što bolje upozna i zavoli. Područje je njezino vrlo opsežno, lijepo i važno, pogotovo što se tiče običaja i vjere, pa je bezuvjetno nužno da se na ovako lak način prikaže vjerski život Slavena, koji žalibože manje poznamo od grčkoga i rimskoga“ (1929: Predgovor). Mitološka je dakle građa na kojoj J. Horvat gradi svijet svoga teksta djelomice već prošla proces *prilagođavanja*, tj. medijskoga prekodiranja u književni tekst, roman za mlade od devet poglavlja: *Urota bjesova*, *Srdan i Strahinja*, *Vukodlak*, *Avari na vidiku*, *Izbor kneza*, *Ljubimac vila i duhova*, *Povratak*, *Božić*, *Svatovi*, ali ono na što se J. Horvat više oslanja su Nemetove paratekstne jedinice – predgovor te pogovorne tekstove stručno-znanstvenoga usmjerenja: *Predgovor*, *Tumač knjizi „Knez Zoran“ (Nekoliko riječi o vjeri starih Slavena)*: *Svijetla božanstva*, *Vile*, *Drugi dobri dusi*, *Božanstva tmine ili zli dusi*, *Staroslavenske svetkovine*, *Primijenjeni obredi poganskih svečanosti u kršćanskoj vjeri*. Nemetovi su izvori pak knjiga Nikole Gržetića Gašpića *O vjeri starih Slovjena prema pravjeri Arijata i Prasemita*, tekstovi Davorina Trstenjaka, Natka Nodila, Tadije Smičiklase, Jurja Carića i poljskoga povjesničara i književnika Józefa Ignacya Kraszewskog. Vrijedno je zamijetiti kako se u Nemetovu romanu otvara tema odnosa *stare i nove vjere* Slavena, njihove prirodne pretkršćanske religije i kršćanstva, koje i jest *konzerviralo* prežitke stare vjere. U *Krijesnicima* taj bi se odnos možda mogao iščitati, kako smo već prethodno dali naslutiti, iz spiralne strukture teksta – ispreplitanja mitološke i suvremene priče.

I u ovom tekstu J. Horvat ponavlja strukturnu sastavnicu uspostavljenu u prethodnim dvama tekstovima: leksikon, koji je sada raslojen na *Tumač* s 54 sadržajno iscrpne natuknice te *Mali rječnik manje poznatih riječi* s 40 natuknica.

¹² Ovdje je po svemu sudeći riječ o zatipku. Godina izdanja Nemetova *Kneza Zorana* jest 1929.

Navedena tri teksta J. Horvat preko medija matične mitologije postaju oglednim primjerima dječje lemske proze, tj. oni koji posežu za leksikografskim tehnikama lematizacije i specifičnim instrumentarijem te ih koriste na različite načine i na različitim diskurzivnim razinama (Kos Lajtman 2016: 133), a s ciljem popularizacije baštinske kulture među različitim uzrastima djece i mladih, a što je naišlo i na znatan recepcijski odjek u stručnoj i znanstvenoj literaturi (usp. Tablica 1).

2.4. *Ars igrum* (2021)

Godine 2021. Jasna Horvat vraća se književnosti za djecu intermedijalnom digitalnom zbirkom dramskih tekstova *Ars Igrum*. Njome se u određenom smislu vraća svojim počecima: slavenska je mitologija ponovno u službi tekstova namijenjenih igrokaznoj izvedbi i praćena je crtežima osnovnoškolca, učenika 4. razreda Leona Lendića. Jana Horvat sada *reciklira* i intertekstualno poseže u vlastiti opus kao mitološki izvor – u *Izgublenu vilu*, *Alemperkina kazivanja* i *Krijesnike* te oblikuje tri igrokaza¹³ u opusu već ovjerenih naslova: *Izgubljena vila*, *Svevidovim tragom* i *Krijesnici*. Svoj reciklažni postupak, ali i žanr igrokaza zapravo izravno tumači odabirom naslova *umijeće igranja*: stvara igrajući se i igra se *tekstom, u tekstu, ali i igranjem uloga iz teksta* (Buljubašić Srb 2021: 129). Intertekstualna je i u odabiru strategije lemske proze, imena glavnih junaka Slavena i Iris, ali i simbolike broja tri pa oblikuje tri igrokaza i *Tumač mitoloških pojmova* s 33 natuknice. Novum je ove zbirke igrokaza što živi samo u mrežnom prostoru, kao elektronička knjiga u otvorenom pristupu.

Mrežno mjesto za preuzimanje e-knjige *Ars igrum*

2.5. *Perunika* (2023)

Perunika žanrovski ulazi u red slikovnica, slikopriča za djecu, iako zapravo za sve uzraste čitatelja. Na temelju teksta Jasne Horvat ilustrirala ju je hrvatska ilustratorica Petra Brnardić. Slikovnica je posvećena promidžbi pe-

¹³ U zbirci su zapravo četiri igrokaza, ali jedan od njih je dramatisacija *Maloga princa* Antoineta de Sainta-Exuperyja, što nije važno za našu temu.

runike kao hrvatskoga nacionalnog cvijeta, endemske vrste latinskoga naziva *Iris Croatica*.¹⁴

Slikopriča Perunika govori o mitskoj junakinji, hrabroj ratnici i odvažnoj kćeri dobroga diva Svitogora¹⁵ po kojoj je cvijet perunika dobio ime. Neosporno je da se u njezinu portretiranju J. Horvat inspirira opisima kakvi se pronalaze u *Hrvatskoj narodnoj mitologiji* Nikole Sučića i kasnije *Mitologiji Slavena* Franje Ledića:

„Perunika. Zvahu je Perunova, Perkunova, Perena ili Gorka po prvotnom značenju Perunovu kao ženu 'Gornjeg boga'. Perunu uz bok stajaše u visokim Perunovim dvorima Perunika. Ona mu je bila savjetnica i najbolja drugarica, a bila mu je i Prijom t. j. suprugom ili ženom što bi u ovom slučaju bio samo skraćeni bračni pojam njenog imena Perunike. Kao božica neba dijelila je s njime sve brige nebeskog vladara, zato je u narodu znana kao U z o r i t a (bona dea) (...) Ona je u biti gromovnikova žena. Dosljedno Perunu, koji se vozi dvoprežnim ognjenim kolima, predstavljena je i Perunika u kasu dvoprežnih kola, iz čijih se kolesa sipa ognjena vatra.“ (Sučić 1943: 157-158)

Horvatičina je dakle Perunika nalik strijeli i munji kojima se gromovnik Perun javlja s nebeskih prostranstava. Poznata je po brojnim imenima, u mladim danima nazivana je Strijelkom, Sabljicom, Ljeljom i Ljeljujom, a nakon udaje za Peruna, boga munja i gromova odaziva se na ime Bogiša, Perunika, Ognjena kraljica¹⁶. Ona zajedno sa svojim suprugom Perunom nadgleda s neba zemaljski svijet obilazeći ga vatrenom kočijom. Tamo gdje je nestalo pravde i reda, Perun udara svojim munjama i gromovima, a na pogođenim mjestima niče cvijet koji čuva uspomenu na njegovu supružnicu Peruniku. Na temelju ovoga jednostavnoga sižea J. Horvat poznavanje mitoloških priča uglavljenih u vlastiti kulturni kod dovodi na novu razinu: a) povezuje ga s genetski srodnim predajama idući do samoga jezičnogenetskoga izvorišta putem: starohrvatsko – (pra)staroslavensko/općeslavensko – (pra)indoeurop-

¹⁴ Epitet hrvatskoga nacionalnog cvijeta perunika nosi od 2000. godine, kada je na prijedlog HAZU-a tako promovirana na svjetskoj izložbi cvijeća u Japanu, a dvije godine kasnije taj će prijedlog biti učvršćen preporukom Odbora za prostorno uređenje i zaštitu okoliša Hrvatskoga sabora da perunika kao simbol bude zastupljena u promotivne i protokolarne svrhe na državnoj razini.

¹⁵ Div Svitogor spominje se kod Ledića kao onaj koji je prema narodnoj predaji uživao najveći ugled među divovima iz *zamišljenih Svitogorskih dvora* (1969: 187). Njegovo imenovanje po svemu sudeći uspostavlja se prema *gradu bogova, božica i njihovih miljenika* – Svitogori – kako nalazimo kod Sučića (1943: 106).

¹⁶ Ovo njezino ime također nalazimo kod Sučića, koji ga povezuje s božanskim podrijetlom ognja (1943: 158).

sko¹⁷, b) povezuje našu staru ili rodnu vjeru (Katičić: 2017) i novu vjeru – kršćanstvo dvama kodovima: imenom i morfologijom, c) promovira simbole koji hrvatsku kulturu predstavljaju drugima i po kojima se ona u drugima prepoznaje (slavenskoj – indoeuropskoj – svjetskoj).

Drevna su vjerovanja naših jezičnogenetskih predaka usmjerena na prirodu i njezine mijene te životinjski i biljni svijet. Posebnu važnost imaju kultovi stabala i biljaka, među kojima i raznovrsnoga cvijeća. Iz toga je mitološkog vrta iznikla i Perunika/perunika, bogiša, ljelja, ljeljuja, mačica, sabljica, iris/Iris croatica. Biljka koja je u Horvatičinu tekstu personificirana, poosobljena i pobožanstvenjena, imenujući se po slavenskome bogu gromovniku Perunu, čiji je kult najjače utisnut u slavensku mitološku predaju. Božica Perunika je dakle u mitološkoj priči kao i u Horvatičinoj (slobodnoj) interpretaciji, oslonjenoj na relevantnu literaturu o toj problematici, kako smo već naznačili – Dragutina Nemeta, Natka Nodila, Nikolu Sučića i Franju Ledića, imenovana po svome mužu Perunu i u vezi je sa samim vrhom drevnoga slavenskoga/starohrvatskoga panteona. Kao božica poznata je i po imenima Strijelka, Svitogorka, Branimira, Janjina, Uzorita i Gorka te je kao i njezin muž boginja munje i svetoga ognja, ali i vjenčanja, bračne sloge, braniteljica pravednosti u braku i neugasle mladosti. Smatra se kćeri dobroga diva Svitogora te se prikazuje kako nosi luk i tobolac s gromovitim strijelama. Atributi koji se pripisuju i njezinu mužu Perunu, pa onda i njoj kao božici upisani su ne samo u njezino botaničko ime nego i u morfologiju biljke koja ju simbolizira, a ogleda se u visokoj stabljici i listu što oponaša oblik mača (mačica) ili sablje (sabljica)¹⁸ ili pak oblik strijele (strijelka). Pod imenom sabljica perunika je poznata upravo u Slavoniji, a kako ju se naziva i ljeljom, nije teško oba imena povezati sa slavenskom mitološkom pričom i obredima plodnosti, još uvijek živima na prostoru Hrvatske i gotovo svih slavenskih zemalja (posebno Srbija, Slovačka, Češka, Ukrajina), ali ogrnutima plaštem nove vjere, ljeljama ili kraljicama – a mi bismo dodali i perunikama – koje o Duhovima/Dovima s mačevima u ruci i stožastim okićenim kapama idu u proljetne ophode (navedeni običaj posebno je očuvan/obnovljen u mjestu Gorjani kraj Đakova u Slavoniji). Činjenica da se ovaj cvijet ponegdje naziva i bogišom dodatno upućuje na vezu s mitološkim vjerovanjima i predodžbama, ali ponovno ne samo sa starom nego i s novom vjerom koja ju je s kršćanstvom naslijedila, ali ju nije zatrla. Naime, upravo su perunike-sabljice/mačice najljepšim ukrasom oltara počevši sa svibanjskim pobožnostima pa sve

¹⁷ Da je tomu tako uz slavensku mitologiju svjedoče, među ostalim, i grčka mitologija u kojoj je perunika simbol boginje Iride – glasnice bogova te indijska koja u perunici vidi simbol života i ponovnoga rođenja i sl.

¹⁸ Sabljicom se ovaj cvijet naziva u *ABC Leksikonu osnovnoga znanja* Marijana Filipovića iz 1961. (prema Ledić: 1969: 190)

do onih kršćanskih blagdana koji se protežu vremenom njezine cvatnje – od svibnja do srpnja, i uključuju Duhove/Dove, Presveto Trojstvo, Tijelovo, Srce Isusovo i Marijino i dr.

Iako je u Horvatićinoj priči perunika (staro)hrvatskim identitetskim simbolom, ona je svijet štovan diljem indoeuropskoga svijeta i izvan njega kao simbol kraljevskih moći i božanske zaštite.¹⁹ Jasna Horvat i ovom prilikom autoreferencijalno poseže za vlastitim opusom i mitološku Svarogovu pticu Alemnperku i u ovoj priči upošljava kao pripovjedačicu, podsjećajući nas preko nje da je znanje o vlastitim kulturnim iskonima i vrijednostima na njima sagrađenima temelj za razumijevanje svijeta i života u cjelini. To je učinila koristeći se strategijama popularizacije znanosti (slavenska mitologija, etnologija, kulturna povijest) koje su ujedno i strategije popularizacije usloženoga kulturnoga identiteta hrvatskoga naroda koji je istovremeno specifičan, ali se prepoznaje i u drugima, i to ne samo onima s kojima je jezičnogenetski srodan.²⁰

3. Umjesto zaključka

Kako je uvodno rečeno, upozorit ćemo da je programsko-projektna slavenskomitološka tema iz književnosti za djecu u mreži tekstova Jasne Horvat ušla i u službu njezine konceptualne proze, romana *Vilikon* iz 2012. godine te njegova neposredna izdanka romana *Vilijun* (2016). I nije riječ samo o tematsko-motivskom sloju, nego su se i poetički postupci – metodologija oblikovanja teksta u obliku leksikona – preselili iz svijeta dječje književnosti u konceptualne romane ove autorice. *Vilikon* i *Vilijun*, napose ovaj prvi, zaslužuju posebnu kulturološko-filološku obradu u skladu s našim pristupom kojemu je u središtu propitivanje slavenskomitološke potke kao sredstva popularizacije baštinske kulture. Iz književnoteorijske perspektive oni su već obrađeni u brojnim relevantnim radovima, kako se može vidjeti iz Tablice 1.

Konceptualni roman *Vilikon* svojevrsni je leksikon o vilama – nadnaravnim ženama iz Kraljevstva Hrvatskog, što se uostalom razabire iz jezične igre kojom je ustrojen naslov kao kombinacija korijenskog morfema imenice vila: – *vil-* i početka imenice leksikon –*kon*. S obzirom na primijenjene postmodernističke postupke ovaj roman se može promatrati i kao katalogo vila,

¹⁹ Poznato je, primjerice, da je u starom Egiptu bila simbolom vjere, mudrosti i hrabrosti te da su ju faraoni držali u ruci kao žezlo, a da primjerice u Japanu označava plemenitost i hrabrost... Globalnu popularnost perunici su zasigurno priskrbila i njezina ljekovita svojstva te duga povijest upotrebe u tradicionalnim medicinama cijeloga svijeta. Biljka koja liječi mora biti božanska – bogiša, kako to nepogrešivo prepoznaje naša (slavenska) rodna vjera!

²⁰ Prema: Lukić 2023: 369-375.

jer se donose njihovi popisi i dijeli ih se po funkcijama, a onda ih se i detaljno – enciklopedijski – obrađuje sa svakom pojedinosti, pa to navodi na pomisao da bi se ovaj roman mogao čitati i kao enciklopedijski rječnik ili kao kakva etnografska studija koja problematizira (staro)hrvatsku i (staro)slavensku baštinu u njezinu širem kontekstu, ne samo s obzirom na *vilinsku* tematiku. Taj se dojam dodatno potvrđuje intertekstualnim izvorima, tj. popisom korištene znanstvene i stručne literature koja je za navedeno područje relevantna, poput Legerove *Slavenske mitologije* iz 1901., povijesnih, etnoloških i književnojezičnih studija Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Ivana Milčetića, Jurja Miroslubova, Natka Nodila, Tome Maretića i brojnih drugih. Dakako, taj „dojam“ o svim nabrojanim mogućnostima čitanja i definiranja ovoga teksta proizlazi iz postupka prekodiranja medija ograničene komunikativnosti, dakle stručnih i znanstvenih tekstova, u medij pojačane komunikativnost, tj. književni tekst visoke razine dokumentarnosti s očitim ciljem – popularizacije baštinske kulture. Postupak popularizacije baštinske kulture preko medija mitologije u romanu *Vilikon* je dvosmjernan i ostvaruje se u strukturi magičnoga kvadrata broja dvanaest: usmjeren je dakle na pripadnike nacionalne, hrvatske kulture, i na njihovo „osvješćivanje“ o vlastitim kulturnim iskonima, tj. identitetu. Usmjeren je i na pripadnike drugih kultura, jer su mitološka bića – vile – među ostalim i medij preko kojega svjetski putnik, vjerojatno hrvatskoga podrijetla, Marko Polo predstavlja Hrvatsko Kraljevstvo Kublaj-kanu u njegovu Velikom Carstvu, a zapravo – svakoj drugoj kulturi. Taj postupak predstavljanja specifičnosti jedne kulture ili genetski srodnih kultura drugima preko mitološke potke utkane u same temelje kulture, proizišao iz poetskoga svijeta romana, dobiva svoju stvarnu moć u izvanknjiževnoj zbilji i postaje ne samo lokalnim već i globalnim kulturnim ambasadorom. Taj će zadatak preuzeti i roman *Vilijun*, čiji korijenski morfem *vil-* sada uspostavlja izravnu vezu ne samo s mitološkim terminom *vila* već i s *roditeljskim* romanom *Vilikon*. U njemu se međutim slavenskomitološka potka s razine teme spustila na razinu motiva, što pronicljivu oku sugerira druga sastavnica ovoga amalgamskog naslova koja je dočetak riječi milijun (*Vil-* od *Vilikon* i *vila*, *-ijun* od milijun/*Milijun* – *Il Milione* – putopisna knjiga Marka Pola iz 13. st.). Ali o tome ćemo u nekom drugom radu.

Tablica 1. Znanstveno-stručna recepcija tekstova Jasne Horvat inspiriranih slavenskom mitologijom

<p>Izgubljena vila (2002.)</p>	<p>1. Anto Gardaš, <i>Bajkovito i svježe štivo</i> (pogovor) (2002), u: J. Horvat, <i>Izgubljena vila</i>, Osijek: Matica hrvatska Osijek. 2. Dragica Dragun (2005), <i>Amalgamirani mitovi: Jasna Horvat, 'Alemperkina kazivanja'</i>, Naklada Ljevak, Zagreb, Kolo, 15, 4; str. 331-333.</p>
<p>Alemperkina kazivanja (2005.)</p>	<p>1. Hrvojka Mihanović Salopek (2005), <i>U svijetu starohrvatske mitologije</i> (predgovor), u: J. Horvat, <i>Alemperkina kazivanja</i>, Zagreb: Naklada Ljevak, str. 5-6. 2. Helena Sablić Tomić(2005), <i>Zanimljive i neobične priče</i>, u: J. Horvat, <i>Alemperkina kazivanja</i>, Zagreb: Naklada Ljevak, str. 83-84. 3. Dragica Dragun (2005), <i>Amalgamirani mitovi: Jasna Horvat, 'Alemperkina kazivanja'</i>, Naklada Ljevak, Zagreb, Kolo, 15, 4; str. 331-333. 4. Stjepan Hranjec, Andrijana Kos-Lajtman (2011), <i>Staroslavenska mitološka baština kao intertekst u hrvatskoj dječjoj prozi</i>. u: Četvrti specijalizirani znanstveni skup Rano učenje hrvatskoga/ materinskoga/stranoga jezika „Redefiniranje tradicije : dječja književnost, suvremena komunikacija, jezici i dijete“, Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Europski centar za napredna i sustavna istraživanja (ECNSI), str. 133-153. 5. Dragica Dragun (2007), <i>Mitsko naslijeđe u djelima Jasne Horvat</i>. u: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa Zlatni danci 8 – Mitovi i legende, Osijek: Filozofski fakultet Osijek, Filozofski fakultet Pečuh, MH Osijek, str. 245-259. 6. Ivan Raos (2012), <i>Ilustrirana nizanja na A Jasne Horvat</i>, Portal hrvatskoga kulturnog vijeća, 8. listopada 2012., https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/p-r/raos-ivan/13046-ivan-raos-ilustrirana-nizanja-na-a-jasne-horvat.html 7. Ivana Buljubašić (2014), <i>Postmodernističko recikliranje narodnih mitova: „Alemperkina kazivanja“ Jasne Horvat</i>, u: Veliki dječji književnici/ice kao univerzalni kapital: zbornik radova s međunarodne studentske konferencije, Slavonski Brod. 8. Krešimir Tomac (2022), <i>Kostimografija za predstavu „Alemperkina kazivanja“</i>, Akademija za umjetnost i kulturu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Osijek, https://repozitorij.aukos.unios.hr/islandora/object/aukos:1178</p>

<p><i>Krijesnici</i> (2009.)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Anita Peti-Stantić (2009), <i>Krijes krijesili, u predaju nas nosili</i>, u: J. Horvat, <i>Krijesnici</i>, Algoritam, Zagreb, str. 211-216. 2. Stjepan Hranjec, Andrijana Kos-Lajtman (2011) Staroslavenska mitološka baština kao intertekst u hrvatskoj dječjoj prozi. u: Četvrti specijalizirani znanstveni skup Rano učenje hrvatskoga/ materinskoga/stranoga jezika „Redefiniranje tradicije : dječja književnost, suvremena komunikacija, jezici i dijete“, Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Europski centar za napredna i sustavna istraživanja (ECNSI), str. 133-153 3. Andrijana Kos-Lajtman, Nina Plantak (2012), Potterovsko-demonsko-mitološka fantastika u suvremenom hrvatskom dječjem romanu – <i>Krijesnici</i> Jasne Horvat i <i>Luna</i> Roberta Naprte. u: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Zlatni danci 13 – Suvremena dječja književnost / Pintarić, Ana (ur.). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku (Filozofski fakultet) i Filozofski fakultet Sveučilišta u Pečuhu, str. 75-93. 4. Sanja Kolenko (2017), <i>Elementi slavenske mitologije u suvremenoj dječjoj književnosti</i> (diplomski rad), Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, https://repozitorij.ufzg.unizg.hr/islandora/object/ufzg:458 5. Matea Mihovilčević (2023), <i>Hrvatski mitovi i legende u novijoj pripovjednoj praksi</i> (diplomski rad), Sveučilište u Zadru, https://repozitorij.unizd.hr/islandora/object/unizd:7416
--	---

<p>Vilikon (2012.)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Andrijana Kos-Lajtman (2012), <i>Vilikon : roman kao magični kvadrat i prvi hrvatski roman-leksikon</i>, Hrvatska revija. – Obnovljeni tečaj 12, ½, str. 128-129. 2. Strahimir Primorac (2013), <i>Dodir svakodnevice i vilinskog svijeta</i>, Konceptualni roman: Jasna Horvat, <i>Vilikon</i>, Vijenac br. 503, 13. lipnja 2013., https://www.matica.hr/vijenac/503/Dodir%20svakodnevice%20i%20vilinskoga%20svijeta/ 3. Kristina Stipić (2013), <i>Vilinski svijet u romanu Jasne Horvat „Vilikon“</i>, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:1355 4. Ivana Buljubašić, Andrijana Kos-Lajtman (2015), <i>Romani Jasne Horvat kao (post)oulipovski narativi</i>, u: Jezik, kultura i književnost u suvremenom svijetu (zbornik), ur. T. Turza-Bogdan, V. Legac, A. Kos-Lajtman, B. Filipan-Žignić, Đ. Blažeka. Zagreb: Učiteljski fakultet u Zagrebu, str. 93-111. 5. Ivana Buljubašić, Tina Varga Oswald (2013), <i>Paralelna tumačenja „Nevidljivih gradova“ Itala Calvina i „Vilikona“ Jasne Horvat</i>, <i>Lingua Montenegrina</i> 11, str. 377-399. 6. Dubravka Oraić Tolić (2016), <i>Ars Horvatiana</i> (pogovor), u: J. Horvat, Vilijun, Zagreb: Naklada Ljevak, str. 209-223. 7. Dubravka Oraić Tolić (2016), <i>Predstavljanje romana Jasne Horvat „Vilijun“</i>, Simpozij Kreativna riznica, Osijek, 22. travnja 2016., ID 0184503, https://vilijun.topothek.at/index.php?doc=184503 8. Andrijana Kos-Lajtman (2016), <i>Poetika oblika: suvremene konceptualne i hipertekstualne proze</i>, Zagreb: Naklada Ljevak. 9. Ivana Buljubašić, Andrijana Kos-Lajtman (2016), <i>Une approche axiomatique du texte littéraire : la poétique programmatique de Jasna Horvat</i>, u: Entre jeu et contrainte : pratiques et expériences oulipiennes (<i>Aksiomatski pristup književnom tekstu: programska poetika romana Jasne Horvat</i>), ur. V. Mikšić, Ć. le Calvé Ivičević. Zagreb-Zadar: MeandarMedia – Sveučilište u Zadru, str. 287-300. 10. Ivana Buljubašić (2018), <i>Književnost ograničenja: primjer romanâ – Romani ograničenja Jasne Horvat</i>, u: Oulipo i književnost ograničenja, Zagreb: Naklada Ljevak, str. 124-150. 11. <i>Osvrt na 'Vilikon' – četvrti roman Jasne Horvat</i>, 15. 12. 2018., https://mojzagreb.info/hrvatska/osvrt-na-vilikon-cetvrti-roman-jasne-horvat 12. Dubravka Oraić Tolić (2021), <i>Ars Horvatiana</i> (pogovor), u: J. Horvat, <i>Villion</i>, Zagreb: Naklada Ljevak, str. 229-244. 13. Josipa Mijoč (2022), <i>Ave, Ars Horvatiana: 20 godina književnog opusa Jasne Horvat (2002. – 2022.)</i>, Osijek: Andizet – Institut za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji. 14. Полина Владимировна Королькова (2023.) (Москва), DOI 10.31168/7576-0480-0.05 <i>Формы и значение мистификаций в романах Ясны Хорват // Мистификация в славянской культуре: поэтика и практики</i>, Москва: ИНСТИТУТ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК.
-----------------------------------	--

<p>Vilijun (2016.)</p> <p>Villion (2021.)</p> <p>(prijevod Jadranka Zlomislić)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dubravka Oraić Tolić (2016), <i>Ars Horvatiana</i> (pogovor), u: J. Horvat, <i>Vilijun</i>, Zagreb: Naklada Ljevak, str. 209-223. 2. Dubravka Oraić Tolić (2016), <i>Predstavljanje romana Jasne Horvat „Vilijun“</i>, Simpozij Kreativna riznica, Osijek, 22. travnja 2016., ID 0184503, https://vilijun.topothek.at/index.php?doc=184503 3. Ivana Buljubašić (2016), <i>Interaktivni roman premrežen QR kodovima</i> (Jasna Horvat, 2016. <i>Vilijun</i>, Zagreb, Naklada Ljevak), <i>Qorum: časopis za književnost</i>, god. XXXII, 1-2-3, str. 391-395. 4. Andrijana Kos-Lajtman (2016), 'Magični kvadrat' romana: „Vilijun“, <i>prvi hrvatski QR roman</i>, <i>Hrvatska revija</i> br. 4, https://www.matica.hr/hr/505/magicni-kvadrat-romana-vilijun-prvi-hrvatski-qr-roman-26515/ 5. Andrijana Kos-Lajtman (2016), <i>Poetika oblika: suvremene konceptualne i hipertekstualne proze</i>, Zagreb: Naklada Ljevak. 6. Milica Lukić (2017), <i>Prolog(OS) – Happening Vilijun</i>, Muzej likovnih umjetnosti, Osječko ljeto kulture, Institut Andizet i Umjetnička akademija u Osijeku, Osijek, 4. srpnja 2017., https://www.youtube.com/watch?v=4IQruP0qwW8 7. Ivana Buljubašić (2018), <i>Književnost ograničenja: primjer romanâ – Romani ograničenja Jasne Horvat</i>, u: Oulipo i književnost ograničenja, Zagreb: Naklada Ljevak, str. 124-150. 8. Dubravka Oraić Tolić (2021), <i>Ars Horvatiana</i> (pogovor), u: J. Horvat, <i>Villion</i>, Zagreb: Naklada Ljevak, str. 229-244.
<p>Ars igrum (2021.)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ivana Buljubašić Srb (2021), <i>Tragovima mitološke zaigranosti</i> (pogovor), <i>Ars Igrum</i>, Osijek: Andizet.
<p>Perunika (2023.)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Milica Lukić (2023), <i>Strategije proizvodnje znanosti i promidžbe nacionalne kulture ili O djema knjigama Jasne Horvat</i>. u: <i>Lingua Montenegrina</i>, 31; 369-375. 2. Božica Brkan (2023), <i>Bajkovita Perunika, Strijelka, Sabljica, Bogiša... i iris croatica – Umjesto kave 28. prosinca 2023.</i>, https://www.bozicabrkan.com/tag/hrvatski-nacionalni-cvijet/

LITERATURA

Izvori

- Horvat, J. (2002). *Izgubljena vila*. Osijek: Matica hrvatska Osijek.
- Horvat, J. (2005). *Alemperkina kazivanja*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, J. (2009). *Krijesnici*. Zagreb: Algoritam.
- Horvat, J. (2012). *Vilikon*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, J. (2016). *Vilijun*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, J. (2021). *Ars igrum*. Osijek: Andizet.
- Horvat, J. (2023). *Perunika*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Teorijska literatura

- Belaj, V. (2009) *Poganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti*. *Studia ethnologica Croatica*, 21(1), str. 169-197.
- Blažević Krezić i dr. (2022) *Leksikon slavenskih mitoloških bića iliti kratki azbukvar slavenskih starovjernih bogova i bića*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.
- Buljubašić Srb, I. (2021) *Tragovima mitološke zaigranosti (pogovor)*. *Ars Igrum*. Osijek: Andizet. Dostupno na: <<https://fliphtml5.com/fdvba/bhle/basic>> [Pristupljeno 30. listopada 2024.].
- Damjanović, S. (2004) *Slovo iskona*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Dragun, D. (2007) *Mitsko naslijeđe u djelima Jasne Horvat*. u: A. Pintarić, ur. *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa Zlatni danci 8 – Mitovi i legende*. Osijek: Filozofski fakultet Osijek, Filozofski fakultet Pečuh, Matica hrvatska Osijek, str. 245-259.
- Horvat, J. (2013) *Alikvot*. Zagreb: Algoritam.
- Katičić, R. (2017) *Naša stara vjera: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis grafika, Matica hrvatska.
- Katičić, R. (2014) *Vilinska vrata: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis grafika, Matica hrvatska.
- Katičić, R. (2011) *Gazdarica na vratima: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb / Mošćenička Draga: Ibis grafika, Matica hrvatska, Katedra Čakavskog sabora Mošćeničke Drage.
- Katičić, R. (2010) *Zeleni lug: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb / Mošćenička Draga: Ibis grafika, Matica hrvatska, Katedra Čakavskog sabora Mošćeničke Drage.
- Kos-Lajtman, A. (2016) *Poetika oblika: suvremene konceptualne i hiper-tekstualne proze*, Zagreb: Naklada Ljevak.

- Kos Lajtman, A. i Hranjec, S. (2011) *Staroslavenska mitološka baština kao intertekst u hrvatskoj dječjoj prozi*. U: A. Bežen i B. Majhut, ur. Redefiniranje tradicije: dječja književnost, suvremena komunikacija, jezici i dijete. Zagreb: ECNSI – Europski centar za napredna i sustavna istraživanja i Učiteljski fakultet, str. 133-153.
- Ledić, F. (1969) *Mitologija Slavena, knjiga I*. Zagreb: Tiskara Epoha.
- Lukić, M. i Novoselac, K. (2024) *(Pra)slavenskim tragovima u pripovijetkama slavonskoga etnografa Josipa Lovretića – Nacrt*. *Lingua Montenegrina*, XVII(33), str. 223-251.
- Lukić, M. (2023) *Strategije proizvodnje znanosti i promidžbe nacionalne kulture ili O dvjema knjigama Jasne Horvat*. *Lingua Montenegrina*, (31), str. 369-375.
- Lukić, M. (2009) *Popularizacija ćirilometodske ideje u drugoj polovici 19. stoljeća na hrvatskome nacionalnom prostoru (Korpus ćirilometodskih književnih tekstova)*. *Lingua Montenegrina*, 4, str. 85-124.
- Mijoč, J., Mikulić, I., Vuković, S., Klobučar, D., Rimac Ciković, A., Zrnić, A. i Jobst, I. (2021) *Kreativna industrija grada Osijeka. Znanstveno-istraživačka studija*. Osijek: Andizet – Institut za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji.
- Nemet, D. (1929) *Knez Zoran. Mitologijska pripovijest iz davne prošlosti Slavena*. Zagreb.
- Oraić Tolić, D. (2016) *Ars Horvatiana* (pogovor). U: J. Horvat, *Vilijun*. Zagreb: Naklada Ljevak, str. 209-223.
- *Словенска митологија – енциклопедијски речник* (2001) Beograd: Zep-ter Book World.
- Sučić, N., prir. (1943) *Hrvatska narodna mitologija. Biserje priča čarobnog carstva drevnih vremena*. Zagreb: Grafika.

**Milica LUKIĆ & Lana ŠUSTER
& Katica NOVOSELAC**

SLAVIC MYTHOLOGY AS A HERITAGE CULTURE POPULARIZATION MEDIUM – THE EXAMPLE OF JASNA HORVAT’S TEXTS

– Mapping–

The paper takes a cultural-philological perspective to examine, i.e., map the Slavic mythological corpus of children’s literature by Jasna Horvat, a writer, multimedia artist and scientist from Osijek: the collection of plays *Izgubljena vila* (2002), illustrated poetic-prose series of stories *Alemperkina kazivanja* (2005), novel for youth *Krijesnici* (2009), illustrated collection of dramatic texts *Ars igrum* (2021) and picture book *Perunika* (2023). Furthermore, a perspective is established with regard to the author’s conceptual novels layered on a mythological weave – *Vilikon* (2012) and *Vilijun* (2016). The goal of the study is to confirm the thesis that mythology in the above texts is a heritage culture (Old Croatian and Old Slavic) popularization medium aimed at different groups of recipients, primarily the population of young readers, through the process of genre recoding (science – literature).

Key words: *Jasna Horvat, old Croatian/old Slavic mythology, heritage culture popularization, cultural identity, genre recoding*

Izvorni naučni rad
UDK 316.774-055.2

Antonela MARIĆ (Split)

University of Split,
Faculty of Humanities and Social Sciences,
antonela@ffst.hr

Ana ĆOSIĆ (Split)

University of Split
acosic@unist.hr

VIOLENCE HAPPENING FOR A REASON AND FEMALE MASCULINISATION

This paper aims to examine stereotypes in relation to the concept of femininity. The paper shall try to recognize recent trends in breaking myths on female and femininity, based on the example of several relatively recent films and contemporary crime TV series. By listing some examples, a portrait of a contemporary heroine will be produced, seen through the prism of urban settings, strangely immune to gender equality. A comparison and argumentations will be offered related to recent tendencies in presenting heroines in TV series or films. Moreover, the paper will take in consideration both physical and psychopathological impotence and sadism of certain male characters, as well as reasons which trigger the violent response of the heroine, referred to (by some) as the female masculinity.

Key words: femininity, female masculinity, stereotypes, sexuality, violence

1. INTRODUCTION

The theoretical debate on stereotypical presentation of women on either big or TV screen, as well as women in the film industry in general, is being continuously challenged. There are vigorous arguments that support the issue, especially since the 1960s of the last century along with the development of the feminist film theories and feminist criticism. The theoretical (dis)approval of reasons (justified by the spirit of time) and the changing reception of female heroines, followed by certain, today almost unacceptable patterns, has

led to the change in perception and different approach to women, female and feminine, and has consequently brought to a significant twist in the perception of film and TV heroines. It seems that film heroines, in the past frequently perceived as sexual objects, since the beginning of the 1970s with the development of feminist film theories, slowly but steadily started to convert, whereas authors and directors turned to exploring various aspects of femininity and other phenomena which characterize feminist issues. At the same time, as an opposite approach to this topic was gaining on importance, so it appeared that the critics, writers, filmmakers and others, chose to expose other extremes, such as violence, in dealing with female issues. This paper aims not to enter the broader discussion on feminist film theories, but instead merely to recognize some trends in breaking myths on female and femininity, based on the example of several films and contemporary TV crime series that deal with acceptance of violence, and almost legitimize it, in an attempt to justify the right goal.

This paper will mention examples in which the common perception of female stereotypes, has made place for the debate over the reasons referred to by Tatiana Prorokova (2016), as the female masculinity. Namely, in the text about the female masculinity, the author justifies reasons for presence of a violent female figure. Prorokova quotes Judith Halberstam's arguments in the book about the female masculinity, stating that masculinity should not solely refer to a male body and its reflections, as male masculinities are only one form of manifestations of masculinity, even though the ones that are customary and socially acceptable. Moreover, according to Halberstam, the performance of female masculinity can be more severe and more convincing than the male masculinity. Halberstam finds that "female masculinities are framed as the rejected scraps of dominant masculinity in order that male masculinity may appear to be the real thing" (Halberstam, 1998: 1), arguing also that the intention of this argument was "to reduce sexuality to binary systems of gender difference" (1998: 76). She also advocated for collective imagination to "ratify the masculinity produced by, for, and within women." (1998: 15).

In the book *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Judith Butler argues that gender is constructed through social performativity, and not something one is born with, following in this regard, Simone de Beauvoir's argument that gender is not something one is, but something one becomes. Butler elaborates this argument further, stating that: "As in other ritual social dramas, the action of gender requires a performance that is repeated. This repetition is at once a re-enactment and reexperiencing of a set of meanings already socially established; and it is the mundane and ritualized form of their legitimation" (Butler, 191). This shows clearly that sometimes the line

can be very thin, whereas the fact remains that the society imposes some rules that exercise a significant impact that can trigger, regardless of the gender, the manifestations of female masculinity.

Prorokova also refers to Hilary Neroni and her book *The Violent Woman* (2005) in which it is claimed that heroines in some films are not just violent, but also independent, tough and intelligent, and that they do not use violence only because they want to, but because they have been forced to, by extreme circumstances. (Prorokova, 2016: 43-44). Such violent heroines tend to take over a male role and to break stereotypes of man perceived as active, and women covering passive roles, precisely as described by Laura Mulvey (1981) in her article *Afterthoughts on 'Visual Pleasure and Narrative Cinema' inspired by Duel in the Sun*, and illustrated by Prorokova (2016: 53) through the example of Beatrix Kiddo in Tarantino's film *Kill Bill*.

When reflecting on Beatrix Kiddo, violence and horror are the first impressions this character evokes. We, namely meet her while she lays in the pool of blood in the chapel at her ill-fated wedding. Everything that happens after her ex-partner Bill chooses to shoot her, represents Beatrix's revenge on him, during which she eliminates one obstacle after another, in order to finally get to Bill. In a suspense noir thriller-crime game, we follow the main heroine virtually rising from the dead, emancipating, and growing on dominance with the aim to win back control over her life. Beatrix's body is a powerful weapon which is a subject of many bloodbath scenes in which she eventually dominates all her opponents. She has to eliminate (not limited to) mainly women on her vengeance path to Bill. The women assassins are her former "colleagues", members of the group of professional assassins Deadly Viper Assassination Squad. Interestingly enough, the ferocious women assassins demonstrate loyalty and obedience to their leader Bill which, in our view is nothing but another stereotype. When Beatrix leaves the Squad to dedicate herself to motherhood, Bill's patriarchal mind decides to eliminate her. Prorokova claims that female masculinity is greatly marked by violence and used frequently by Tarantino in his films. She argues that the character of Beatrix Kiddo represents two sides of monstrous femininity, quoting Barbara Creed's arguments about the castrated woman and the one who castrates. (Prorokova, 2016: 53-54). Beatrix's character is also a fusion of a stereotypical male characteristics (violence, extreme courage, professional assassin) and the female ones (emotions, desired motherhood). Prorokova refers to Rikke Schubart's arguments in the book *Super Bitches and Action Babes*, claiming that a female character "provokes two major responses from critics: postfeminists believe that her appearance on screen is a sign of progressiveness and equality, and that the fact that she can use "masculine violence" marks the end of such

oppositions as “male versus female” and “active versus passive.” On the other hand, feminist critics see a female heroine as “a sign of oppression,” because although she is given certain power, she still has to obey the rules declared by men – to look pretty all the time, wear makeup, and have plastic surgeries – so that she remains an eroticized object.” (2016: 46-47). We shall state, at this point, that the reasons which generate female violence, as a response to previous exposure to violence, are numerous. For example, in the filmed trilogy *Millenium*¹ the three most distinct male characters are: the lawyer, the psychiatrist, and the father, with a rather intriguing relationship to the main character, Lisbeth Salander. While Lisbeth’s legal guardian abuses of his position and depraves her of her money, he also demands sexual services from her. Lisbeth represents the object of desire to him, being a sexual predator. The psychiatrist, who runs the hospital where Lisbeth was institutionalised as a child, is also a sadist, abusing of his position and sexually abusing Lisbeth. Lisbeth’s father is a criminal who organises prostitution and tortures, rapes and kills women. For years he has been beating and raping Lisbeth’s mother. These characters express strong loathing towards the female object of their sexual desire, and the sensation of superiority and dominance over the weaker sexual object. The feeling of possession and abuse of own position to please sadistic impulses by causing pain to the weaker, favours such behaviour. Interestingly, the male figures that should have offered support, including moral support, have betrayed the heroine. Hence, the desire for vengeance. So, when at a certain point the heroine becomes more emancipated and grows stronger, mentally and physically, as it is the case with Lisbeth, the corruptive and immoral doings come out to the light; the guardian and the therapist lose their reputation and become publicly humiliated, while the father pays for the sins with his life. (Kimmel, 2013: 83-87).

After tremendous sufferings in the early adolescence, Lisbeth Salander, just like the aforementioned Beatrix, slowly gains control over her life, whereas revenge on men who caused her pain becomes both her weapon and her goal. Her intellect is astonishing, as well as her strong will and her survival instinct. A list of men who have done her harm is long, but the three men: the legal guardian, the therapist and the father, representing corruption, fraud, despicable lies and hypocrisy, stand for a particularly detestable behaviour. That is why the methods of her revenge against these men are especially witty, violent, sometimes even monstrous. The greatest problem lies in the mi-

¹ The trilogy *The Girl with the Dragon Tattoo* (2005), *The Girl Who Played with Fire* (2006), and *The Girl Who Kicked the Hornets' Nest* (2007) was filmed in Sweden, based on the crime novel series written by Stieg Larsson. In the USA, only the first part of the trilogy *The Girl with the Dragon Tattoo* was filmed in 2011.

sogynous society not punishing the villains, and expecting women to be obedient, silent victims. Lisbeth Salander, just like Beatrix Kiddo, uses her body as a weapon. It could clearly be interpreted as the unprecedented physical, but also a mental phenomenon, since the perception of women being helpless victims, controlled by men, has gradually changed. With this regard, heroines like Lisbeth or Beatrix, with the manifestation of their physical strength, fearlessness and violence, can be regarded as victims, now emancipated, who have outgrown themselves and taken their lives in their own hands. They are openly engaged in a life-and-death struggle with the sole purpose to reach the objective. They might get hurt along the way, they might even be slowed down, but their rage cannot be stopped. The fact is that “victims respond in authentic and autonomous ways that are not always expected, or as we come to find out, accepted.” (De Welde, 2012: 19). Nevertheless, the use of violence is not the main goal, but only a mean of taking control over life. In an unforgettable vengeance scene of tattooing on the guardian’s chest the phrase saying that he is a sadistic pig and a rapist, Lisbeth self-assertively communicates to him the will to gain control over her life. She is a “feminist avenger” and fights back “with a fierceness, precision and single mindedness usually associated with men. She does not flinch” (2012: 19). This is a clear sign that her submissive position has been abandoned, the relation has experienced a sudden twist, and one opposite kind of a connection has been established. It is an example of symbolic castration (Kimmel, 2013: 84), when the heroine shows the emancipation over her role of a victim, frees herself, and imposes her own rules, gaining dominance over her jailer.

Another example of heroine exercising violence is Cassandra Thomas, in the *Promising Young Woman*. However, she seems to be the mildest version of all the three depicted female avengers. She takes vengeance instead of her friend Nina, who was a rape victim. She, however, does not seek to physically harm persons she takes revenge on, but mentally: to humiliate them and make them realise their wrong doings. Just as it is the case with Beatrix Kiddo, on her revenge list are both men and women; e.g. all those who participated in the shameful act in the past, but also the ones who would have taken part in such acts, if only they had the chance. Each week, Cassie frequents clubs pretending to be a drunkard, so she would trick someone into a promiscuous relation. When it happens, she reveals herself as one completely sober young woman, which eventually leaves predators in disbelief and shame. There is something morbid and suicidal in offering herself to strangers, however justifiable it might seem, being only a way of getting a revenge. Despite the unorthodox method, it nevertheless represents a powerful mean of vengeance. Cassie’s chance to get her long-desired revenge, occurs at the bachelor’s party

of Al Monroe, Nina's rapist. She gets violent and tries to engrave Nina's name on the rapist's chest, but is overpowered and strangled. Eventually, we learn that she had foreseen such a scenario, manipulating her death into the ultimate instrument of her vengeance. She staged her death in order to get the rapist punished; if not for her friend's death, then at least for her own. Such ritual suicide is a violent act of will of a heroine incapable to accept the humiliating act she was exposed to. Despite the sacrifice of one's life, we remain in belief that justice has been served. The reasons for the demonstration of female masculinity, as a sort of a mirror image of monstrous femininity, as referred to by Shohini Chaudhuri (Chaudhuri, 2006: 91) are provoked mostly by violence, by a severe trauma, and demonstrated mainly through sexual dominance and physical revenge, and subsequently manifested in the identical way. The male dominance is also reflected through the so called "hegemonic masculinity", a notion coined by Raewyn Connell at the beginning of the 1980s of the 20th century. According to Connell, hegemony does not necessarily mean violence, although it can be supported by it. It is reflected in the domination achieved through culture, institutions, and persuasion. Connell argues that "Hegemonic masculinity (...) embodied the currently most honoured way of being a man, it required all other men to position themselves in relation to it, and it ideologically legitimated the global subordination of women to men". (Connell & Messerschmidt, 2005: 832)²

2. URBAN SETTINGS, CRIME SERIES AND MASCULINITIES

We have already pointed out to the growing emergence in the recent years, of masculinized female characters in films and crime series, through which we gain insight into characteristics that are commonly attributed to men. Interestingly enough, the recently emerging violent heroines share similar characteristics of their peers in classical crime series focusing onto the habitual *whodunnit* plot, such as the famous Agatha Christie's Miss Marple or, for instance, Jessica Fletcher in the *Murder She Wrote*. Even if similar driving forces within the plot can be found in some of the more recent series

² The research conducted by Connell at several groups of Australian men of different age groups, articulated a model of multiple masculinities and gender powers. Connell's book *Gender and Power* (1987) problematises the concept of "hegemonic masculinity" as opposed to "emphasised femininity". The concept is derived from the theory of cultural hegemony of the Marxist philosopher Antonio Gramsci. The theory explains how the state and the bourgeoisie keep the power in capitalist society through ideology, propagating their own values and norms and making them into the common norm of the society, with the help of institutions. In this way the state and the ruling capital class maintain the status quo, without actually having to use violence.

like *Aurora Teagarden Mysteries*, *Miss Fisher's Murder Mysteries* or *Agatha Raisin*, the fact remains that recently more series have been filmed showing more transgressive female characters. It cannot be denied that in the past there had been some characters like the irrepressible Pepper Anderson in the *Police Woman*, or *Cagney and Lacey*, etc. that could be considered predecessors of some of the recent crime series which legitimize female violence. However, the transformation process, even if slow, matured persistently. There has been the legitimization of violence through dominant and masculinised heroines in a few relatively new and recent TV crime series, trying to localize the issue within the contemporary urban setting. For example, let us consider the series *Der Kroatien Krimi*,³ filmed in the city of Split. *Der Kroatien Krimi* depicts the Split Homicide Unit, which is, being uncommon for the traditional setting, for the first time led by a fearless and incorruptive female detective Branka Marić. This female character is portrayed as uncompromising and ready to do anything to complete her detective work, and reveal the truth, with the support of her team members. The plot is placed in the urban setting of the capital of Dalmatia, and the crimes are mostly connected to the topics familiar at the local, however intriguing at more general level (Homeland War, illegal housing, corruption)⁴.

³ The series *Der Kroatien Krimi* was broadcast for the German public radio television Arbeitsgemeinschaft der öffentlich-rechtlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland -ARD, the biggest public TV house in the world, internationally relevant due to its influence and global presence, and financially powerful enough to produce crime series cycle. Namely, ARD decided to launch a project of crime series deployed from the usual boundaries of the Republic of Germany, placing the main characters in the international environment. *Der Kroatien Krimi* has been broadcast since 2016 in the framework of Thursday crime series shows - *Der Donnerstags-Krimi*. This cycle depicts series filmed in the Mediterranean cities like Urbino, Athens, Barcelona, Tel Aviv and Istanbul. We consider the choice of the locations relevant, although they often stand out from the usual Americanised repertoire for their somewhat slow, but realistic presentation of socio-cultural and historical context. What we find interesting is that they bring issues this article is concerned with, and present some locally relevant, but universally recognized features. Many concerns with the same topics, like violence, can be noticed.

⁴ For comparison, we shall mention *Der Barcelona Krimi* from the same cycle, picturing the scenery of the Gaudi city, perhaps one of the most interesting cities in the world and probably the most famous Mediterranean city (in size significantly bigger than Split, but in position and ambience very similar), as extremely burdened with local issues; from illegal immigrants over drug smuggling, prostitution, wild night parties, to liberal, sometimes promiscuous behaviour and corruption. Unusual for this genre, in which we are mostly used to muscly and grim detectives, the main character of *Der Barcelona Krimi*, Xavi Bonet, is a prototype of a modern detective, very much a common figure, different in many ways from the stereotyped CSI detective we are accustomed to see on screens.

Those who are familiar with the local environment, will notice the extremely good understanding of the local context. Though the film narration is somewhat slow, it is rather realistic, and it seems to focus, amongst others, on pointing out the mentality and cultural matrix of the locals, without any desire to exaggerate with the use of effects, typical of the latest American films and crime series (special and light effects, animation and stunts).

The main heroine, self-confident inspector at Split Homicide Department is no *femme fatale* in her professional life. Despite her temperament, she chooses to adapt to the predominantly male environment and the demands of her profession by exteriorising it, amongst others, through clothing. Her desire to be on equal grounds with her male colleagues is, thus, evident. At certain point, she stands out with her intellect and problem-solving ability, while her risk-taking behaviour and frequent relying on her instinct and swift reactions, help her gain professional reputation, despite the initial scepticism of her male colleagues. Usually wearing monotonous suits, she gets close to the idea of the stereotype of an American secret service agent. This clothing style is mainly imposed by the male colleagues in order to neutralise possible gender stereotypes. However, the belief that clothing might influence professionalism, is understood as a stereotype, wrong perception of certain professions. Her decision to adapt and impose through her knowledge, skills and style, rather than her clothes and physical attributes, implies strong sense of will and priorities. Through her simple way of dressing, the heroine also conveys a message of identification with her professional role of a police inspector. Despite her intentionally chosen masculinised appearance, Branka sometimes turns into a predator in her evening dresses, concealing her eroticism.

3. WOMAN'S WORLD – MAN'S WORLD

As opposed to characters examined so far, let us examine one character placed in the contemporary context and the other, showing signs of modernism, in the 1920s of the 20th century, into the Jazz age. We shall see how looking back from the contemporary context, through the prism of the character of Phryne Fisher from the Australian crime series *Miss Fisher's Murder Mysteries*⁵, indicates the necessity of self-determination and individual choice, as well as the definition of liberal mind as main characteristics of femininity. Although set in the Roaring Twenties, the series offers approach to female issues in a typical “man’s world” from the contemporary perspective. Phryne

⁵ Taddeo, J.A. (2015) *Sex and the Lady Detective: Re-Imagining the Golden Age in Miss Fisher's Murder Mysteries* in *The Journal of Popular Television* Volume 4, Number 1: 49–67 (50), https://doi.org/10.1386/jptv.4.1.49_1 [25. 02. 2021].

Fisher attracts attention with her physical appearance. She is a brunette always looking flawless, wearing a modern bob haircut and intensive eyes and brows make-up. She attracts attention with her hats and glamorous cloths, silk suits, elegance and high heels she wears even during the detective activities. Despite the emphasised erotic element, this character does not go beyond. Namely, she shows certain smugness, without the intention to draw attention of men (Taddeo, 2015: 55). For her, dressing up is just another way of indulging herself, and not men. Nothing is unusual for her, from art to guns, and she is equally at home in a high society and in the dark streets of Melbourne. Her home is her sanctuary, there she finds ways to indulge herself after hectic investigations by enjoying relaxing baths, delicious meals and cocktails.⁶

The character of Phryne Fisher represents a modern figure defying gender stereotype. She is a prototype of financially and sexually independent woman encouraging the others to go beyond the limiting life context; to answer with violence to violent husbands or bosses exploiting them, not to be gender limited, burdened with their sexuality or limiting relationships (not even, as she says it herself, with tight shoes). Her self-esteem grants her a life of ease, so she does not want to give up her freedom for any man. However, some critics find that Miss Fisher is more determined by her wealth than her gender, as it enables her to have financial and sexual freedom. Her creator, Kerry Greenwood, stresses uncompromising feminist life philosophy of her heroine, who is not negatively judged because of her non-conformity, even in love affairs, but to the contrary. (Johnson-Woods & Franks, 2015: 8-9).

On the other hand, inspector Marić is not professionally determined by finances, but by the fact that she is a woman. Namely, that fact does not help her professionally, and she is aware of it, so she constantly and openly speaks about it. This heroine finds each form of inequality irritating, especially gender inequality, of which she witnesses with her own example. Women struggle in the so-called man's world is manifested through constant urge to prove their abilities, which is the key element of the series *Der Kroatien Krimi*. Already in the first episode entitled *Der Teufel von Split*, we watch the conversation between Branka and her boss regarding appointing the head of the Homicide department. Her boss argues that the Police Directorate would never appoint a woman on such a leading position. It is an open conversation on gender stereotypes and position of women in the so-called man's world, mirroring those thoughts onto the wider context of the society as a whole. The Police Directorate, composed of seniors, is unwilling to accept any changes and represents

⁶ Johnson-Woods, T. & Franks, R. (2015) *Phryne Fisher: Feminism and Modernism in Historical Crime Fiction* in *The Australian Journal of Crime Fiction*, Vol 1 No 2, pp. 11-12, <http://www.australiancrimefiction.com/phryne-fisher> [25. 02. 2021].

the true example of what Connell refers to as “socially dominant masculinities in hegemonic hierarchy of masculinities” (Connell & Messerschmidt, 2005: 846). For this reason, Branka is forced to continuously prove them that she deserves to be approached equally as her male colleagues. Due to lack of appropriate acknowledgement, Branka is exposed to psychological sadism.

Branka faces chauvinistic acts of aggression at her workplace, with male colleagues refusing to accept the fact that their superior is a woman. Self-consciousness is understood as a threat by these men, so they want to discredit Branka, in order to show their gender superiority. At one point, an attempt of such sort was initiated by Branka’s colleague Bago, who surrounds himself at work only with submissive and obedient assistants flattering his ego, so Branka gets into a physical altercation with him. This masculinity charge, as the answer to constant provocations, comes after a systematic psychological abuse. It seems obvious that the accumulation of negative charge can lead to violence, and it could be said that only after expressing this commonly masculine aspect of character, can she get the deserved respect and acceptance.

On the other hand, Branka chooses to express her freedom of mind and body through free relationship with two men, because she feels complete only in relationship with both men. Her attitude shows her desire to break the stereotypes, by replacing and denying common male-female roles. In this sense, by wishing to break the imposed gender stereotypes, the heroine accepts what is commonly perceived as the macho behaviour.

Unlike the afore mentioned Phryne Fisher, who does not want to get into a serious relationship with any man and does not have emotional crises, because she is at peace with herself and appreciates her independence, Branka expects more from a relationship and is sometimes torn between the role of an avenger, dominating the situation and keeping men subordinate, and the (rare) moments when this domination is lost.

4. CONCLUSION

This text has tried to explore the complexity of female characters in modern media, illustrating a shift from stereotypical portrayals to more nuanced representations, from obsolete depictions of women as passive objects to their more complex and empowered representations. This shift not only reflects changes in feminist thought but also broader social transformations regarding gender roles. By highlighting some female film characters, such as Beatrix Kiddo from *Kill Bill*, Lisbeth Salander from the *Millennium* series, and Cassandra Thomas from *Promising Young Woman*, the text illustrates how

contemporary media increasingly depicts women who challenge traditional gender roles and use violence as a means of empowerment. The text contrasts different approaches to female empowerment in TV media, as well, exemplified by characters like Branka Marić from *Der Kroatien Krimi* and Phryne Fisher from *Miss Fisher's Murder Mysteries*. Branka Marić's struggle in a male-dominated environment and her assertion of authority through intellect and physical strength underscore the ongoing challenges women face in professional settings. Phryne Fisher's financial and sexual independence highlights a self-assured and liberated form of femininity, though different from the one of Branka Marić.

There are some theoretical works referenced in the text as well, starting with Judith Halberstam's concept of the female masculinity, arguing against the notion that masculinity is inherently tied to the male body. It's important to state that female masculinity is not just an imitation of male traits but a complex interplay of gender performance. Judith Butler's concept of gender performativity is also highlighted, emphasizing that gender is a social construct enacted through repeated behaviors. In our view, Connell's work on hegemonic masculinity and its implications for gender relations helps contextualize the portrayal of masculinized female characters and their interactions with male characters. The text also questions violence as a tool for female empowerment, so it could potentially raise questions regarding the justification of its presence. However, in cases exemplified in the text, it could prove acceptable. Also, it has never been the objective of the text to reinforce the stereotype that femininity is inherently weak, and masculinity inherently strong, but simply to provide the adequate framework in support of arguments that owing to feminist theories, the portrayal of women in film and TV, has significantly changed to the better.

Works cited:

- Butler, J.(1990). *Gender Trouble*. New York: Routledge.
- Chaudhuri, S. (2006). *Feminist Film Theorists*, London: Routledge.
- Connell, R. W. & Messerschmidt., J.W. (2005). „Hegemonic Masculinity Rethinking the Concept.“ *Gender and Society* Vol. 19, No. 6, pp. 829-859, <https://doi.org/10.1177/0891243205278639> [20.04.2021]
- De Welde, K. (2012) „Kick-Ass Feminism: Violence, Resistance, and Feminist Avengers in Larsson's Trilogy.“ *Men Who Hate Women and Women Who Kick Their Asses: Stieg Larsson's Millennium Trilogy in Feminist Perspective*. Ed. Donna King and Carrie Lee Smith, Nashville: Vanderbilt University Press, pp. 15-26. doi:10.2307/j.ctv16755gn.6 [15. 03. 2021].

- Halberstam, J. (1998). *Female Masculinity*, Durham and London: Duke University Press.
- Johnson-Woods, T. and Franks, R. (2015). „Phryne Fisher: Feminism and Modernism in Historical Crime Fiction.“ *The Australian Journal of Crime Fiction*, Vol 1 No 2, <http://www.australiancrimefiction.com/phyrne-fisher> [25. 02. 2021].
- Kimmel, M. (2013). „Men Who Love Women: Pro-Feminist Masculinities in the Millennium Trilogy.“ *Women’s Studies International Forum*, 46, no. C, pp. 83–87., <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2013.12.007> [15. 03. 2021].
- Larsson, S. (2008). *Muškarci koji mrze žene*. Zagreb: Fraktura.
- Mulvey, L. (1975). „Visual Pleasure and Narrative Cinema.“ *Screen*, Volume 16, Issue 3, pp. 6–18, [sci-hub.se/10.1007/978-1-349-19798-9_3](https://doi.org/10.1007/978-1-349-19798-9_3) [29. 01. 2021].
- Mulvey, L. (1981). „Afterthoughts on 'Visual Pleasure and Narrative Cinema' Inspired by 'Duel in the Sun'“ (King Vidor, 1946). *The Journal of Cinema and Media*, No. 15/17, pp. 12-15. <http://www.jstor.org/stable/44111815>. [29. 01. 2021].
- Neroni, H. (2005). *The Violent Woman: Femininity, Narrative, and Violence in Contemporary American Cinema*. Albany: State University of New York Press.
- Noble, J. B. (2004). *Masculinities without Men? Female Masculinity in Twentieth Century Fictions*. Vancouver, Canada: UBC Press, xi, xii.
- Prorokova, T. (2016). „Female Masculinity: Revenge and Violence in Tarantino’s Kill Bill Vol.1 and Vol.2“. *The Human, Journal of Literature and Culture*, Issue 6, Masculinities on Film Special Issue, pp. 37-55, <https://bit.ly/2R0Y52t> [15. 03. 2021].
- Schubart, R. (2007). *Super Bitches and Action Babes: The Female Hero in Popular Cinema, 1970-2006*, Jefferson: McFarland & Company, Inc.
- Taddeo, J. A. (2015). „Sex and the Lady Detective: Re-Imagining the Golden Age in Miss Fisher’s Murder Mysteries“. *The Journal of Popular Television*, Vol 4, No 1, pp. 49–67, https://doi.org/10.1386/jptv.4.1.49_1 [25. 02. 2021].

Antonela MARIĆ & Ana ĆOSIĆ

NASILJE S RAZLOGOM I ŽENSKA MASKULINIZACIJA

Ovaj rad istražuje kompleksnost ženskih likova u suvremenim medijima, sugerirajući pozitivan odmak od stereotipa u pogledu rodni uloga. Tekst primjećuje i ilustrira ženske likove koje osporavaju tradicionalne rodne uloge i koriste nasilje kao sredstvo osnaživanja, suprotstavljajući različite pristupe unutar zadanog konteksta. Rad prvenstveno uzima u obzir koncept ženskog maskuliniteta Judith Halberstam, negirajući tezu da je maskulinitet inherentno vezan za muško tijelo. U tekstu je naglašen koncept rodne performativnosti Judith Butler, kao i autoričin stav da je rod konstrukt ostvaren kroz repetitivne obrasce. Rad, nadalje, propituje nasilje kao alat za osnaživanje žena te otvara pitanje opravdanosti njegove prisutnosti. Također se donosi argumentacija vezana uz recentne tendencije u prikazivanju junakinja u TV serijama ili filmovima, pri čemu se ne bježi od ekstremnih oblika, kao što su fizička i psihopatološka nemoć i sadizam pojedinih likova, nego se, uz ostalo, propitkuju razlozi koji pokreću nasilje i nasilan odgovor junakinje.

Ključne riječi: *ženski maskulinitet, performativnost, stereotipi, seksualnost, nasilje.*

Izvorni naučni rad
UDK 316.66-053.6

Binasa ŠABANOVIĆ (Novi Pazar)
Univerzitet u Novom Pazaru Novi Pazar
binasasabanovic@gmail.com

Šuajb SOLAKOVIĆ (Sarajevo)
Filozofski fakultet Univerziteta u
Istočnom Sarajevu Sarajevo
suajb.solakovic@ffuis.edu.ba

Semrija SMAILOVIĆ (Novi Pazar)
Univerzitet u Novom Pazaru
semrija.smailovic@uninp.edu.rs

KORELATI ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM MLADIH U NOVOM PAZARU

Ovaj rad se bavi problemom relacije zadovoljstva životom mladih i njihovog materijalnog stanja, lokusa kontrole, odosa prema studiranju, odnosa prema poslu i životnom orijentacijom. Koncept zadovoljstva životom i ostali korelati koji se spominju u radu su svakako aktuelni u psihologiji i sve više se istražuju u poslednje vreme. Veoma je važno istražiti zadovoljstvo životom mladih i ostale korelate koji doprinose životnom zadovoljstvu, te ih sve zajedno posmatrati kroz prizmu pozitivne psihologije.

U ovom radu smo istražili kakve relacije postoje između zadovoljstva životom mladih i njihovog materijalnog stanja, njihovog lokusa kontrole, odnosa prema studiranju, odnosa prema poslu i njihove životne orijentacije.

Na uzorku od $N=260$ ispitanika ($M=1,63$, $SD=,482$) primenjeni su odgovarajući merni instrumenti. Skala za procenu zadovoljstva životom, skala za ispitivanje lokusa kontrole, skala odnosa prema studiranju, skala odnosa prema poslu i skala životne orijentacije, kao i upitnik za prikupljanje odgovarajućih sociodemografskih karakteristika. Skale koje su korištene u istraživanju su pokazale odgovarajuće metrijske karakteristike od 0,87 za zadovoljstvo životom i lokus kontrole, 0,78 za odnos prema studiranju, dok su nešto niže vrednosti za odnos prema poslu i to 0,48 i životna orijentacija 0,49.

Rezultati istraživanja su pokazali da postoji statistički značajna pozitivna korelacija između zadovoljstva životom mladih i zadovoljavajućeg materijalnog stanja ($r=0,316$, $p=0,00$) i između zadovoljstva životom i lokusa kontrole ($r=0,208$, $p=0,001$). Međutim, ne postoji statistički značajna korelacija između zadovoljstva životom mladih i odnosa prema studiranju ($r=0,107$, $p=0,091$). Što se tiče zadovoljstva životom mladih i odnosa prema poslu postoji negativna korelacija između ovih varijabli ($r=-0,201$, $p=0,001$) i postoji pozitivna korelacija između zadovoljstva životom i životne orijentacije ($r=0,456$, $p=0,000$).

Ključne reči: *mladi, zadovoljstvo životom, materijalno stanje, lokus kontrole, odnos prema studiranju, odnos prema poslu i životna orijentacija.*

UVOD

Mladost je veoma bitno životno doba, između detinjstva i zrelog doba u kojem se čovek najviše ostvaruje, odabira svoje zanimanje, pronalazi posao, odabira bračnog druga i formira svoju porodicu. Na ponašanje mladih veliki uticaj vrši njihovo socijalno okruženje, prvenstveno porodica, a nakon toga i škola i šira društvena zajednica. U poslednje vreme sve više čujemo i vidimo primere nezadovoljstva životom mladih u okruženju, mnogim zemljama širom sveta, balkanskim zemljama, ali i u našoj neposrednoj okolini. Nezadovoljstvo mladih se interpretira u njihovom svakodnevnom funkcionisanju i radu, sve manje optimizma kada su u pitanju njihove životne odluke i manje volje za rad na sebi, visoko obrazovanje i mogućnost pronalaska adekvatnog posla. Usled takvih okolnosti sve više mladih ljudi ptivremeno ili trajno migrira u naprednijim Evropskim državama zbog posla, a nekada i zbog obrazovanja i upotpunjenja ličnih potencijala.

Osnovni cilj ovog istraživanja je ispitati korelate zadovoljstva životom mladih, lokus kontrole, odnos prema studiranju, odnos prema poslu i njihovu životnu orijentaciju.

ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM, ZADOVOLJSTVO POSLOM I MATERIJALNO STANJE

Šta je to kvalitetan život koji će pojedincu pružiti zadovoljstvo i blagostanje je relativno pitanje i odgovor zavisi od stavova pojedinca, njegovih potreba i ciljeva. Ova oblast se veoma mnogo istraživala, o ovome su govorili filozovi, psiholozi, religijski poglavari i motivacioni govornici. Bez obzira na životni fokus pojedinca i stepen njegovog optimizma, neizbežno je da životne

i ekonomske okolnosti u kojima neko živi utiču na kvalitet njegovog života. Imajući ovo u vidu može se pretpostaviti da ekonomski razvijene zemlje imaju stanovništvo koje je zadovoljno svojim životom. Ovome u prilog, na žalost ne ide činjenica da u ekonomski najrazvijenijim evropskim zemljama je procenat suicida na visokom nivou, što znači da stanovnici iako dobro ekonomski obezbeđeni nisu zadovoljni svojim životom. Zadovoljstvo životom se u jednoj od definicija predstavlja kroz mogućnost sagledavanja različitih situacija iz različitih uglova i upravljanje vlastitim životom, kao i kognitivna komponenta opšte subjektivne dobrobiti, dok za razliku od zadovoljstva životom, osećaj sreće predstavlja mogućnost učestalog doživljavanja pozitivnih emocija (Diner i sar. 2002). Pod procenom zadovoljstva životom se podrazumeva mogućnost pojedinca da koristi određene relevantne informacije o proceni sopstvenog života (Smailović & Mavrić, 2021). Istraživanja zadovoljstva životom se sprovode na različite načine, i često je povezano sa komponentama fizičkog i psihološkog funkcionisanja pojedinca (Arslan i sar. 2010). Akton i Argil navode da su istraživanja potvrdila povezanost zadovoljstva životom sa opštim mentalnim zdravljem, samokontrolom, samopercepcijom, stresom, zadovoljstvom poslom, zadovoljstvom brakom, samopoštovanjem, samopouzdanjem i zdravstvenim stanjem (Acton 1994, I Agron 1999). U nekoliko istraživanja se ispitivalo koji su prediktori zadovoljstva životom i rezultati su pokazali da su to nada i bolje materijalno stanje ispitanika (Olson 2008, Martinis 2005). Što se tiče zadovoljstva životom u odnosu na pol ispitanika, istraživanja su pokazala da su žene zadovoljnije svojim životom od muškaraca (Diner i sar., 1995). Kvalitetan i smislen život i dobre strategije prevazilaženja stresa su komponente koje doprinose opštem zadovoljstvu životom. Zadovoljstvo životom kod mladih ljudi je veoma usko povezano sa njihovim odnosima u društvenoj zajednici i vršnjačkoj grupi, pa stoga ukoliko mlada osoba nije prihvaćena može doći do usamljenosti. Neka od ranijih istraživanja su pokazala da usamljenost opada linearno sa godinama (Barreto i sar., 2021; Beutel i sar., 2017), dok su druga pokazala da ona shodno godinama raste (Hansen & Slagsvold, 2016). Takođe su istraživanja pokazala da ne postoji razlika u zadovoljstvu životom obzirom na godinu studija kod studenata i takođe ne postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu studijem i posvećenosti studiranju s obzirom na godinu studiranja (Solaković, 2017). Na zadovoljstvo poslom u značajnoj meri utiču vrednosti radne etike koje pojedinac poseduje. Osobine koje doprinose dobroj radnoj etici su odgovornost, marljivost, posvećenost i poštovanje rokova. Dok su osobine koje negativno utiču na radnu etiku zaposlenih kašnjenje sa radom i obavezama, nepoštovanje rokova i površno obavljanje radnih obaveza i zadataka (Šabanović, B., 2023). U različitim državama su prisutni različiti oblici kulture i vaspitanja, kao i način vrednovanja određenih

vrednosti i oni utiču na izgradnju modela zadovoljstva životom. Osobine ličnosti pojedinca mogu uticati na stepen zadovoljstva životom. Prilikom sprovođenja istraživanja o zadovoljstvu životom jako je bitno odabrati vreme kada se to radi. Ukoliko se istraživanje sprovodi u periodu kada je stanje u državi nestabilno, izazvano ratom ili pandemijom, zadovoljstvo ispitanika će verovatno biti sniženo u datom periodu. Pravo vreme za sprovođenje istraživanja je kada je stanje u zemlji mirno i stabilno.

ŽIVOTNA ORJENTACIJA I LOKUS KONTROLE

Optimizam predstavlja opšti stav u samostalnom procenjivanju ličnosti, različitih životnih okolnosti i ishoda različitih životnih situacija. Optimizam je u određenoj meri nasleđen i u određenoj meri stečen. Optimizam je prvi definisao Seligman (1991) i on ističe da ljudi formiraju svoja očekivanja u budućnosti zavisno od načina na koji su prevazilazili događaje iz prošlosti. Pesimisti su skloni da negativne događaje iz prošlosti pripisuju sebi, smatraju sebe odgovornim za iste i očekuju da će se isti ponavljati u budućnosti. Za razliku od pesimista, optimisti imaju sasvim suprotna mišljenja. Smatraju da nisu odgovorni za negativne događaje u prošlosti i ne očekuju da će se isti ili slični ponavljati u budućnosti. Optimisti smatraju da će im se u životu desiti mnogo više pozitivnih nego negativnih stvari (Carver, Scheier i Segerstrom, 2010). Optimisti usled očekivanja pozitivnih događaja u budućnosti i očekivanja pozitivnih ishoda projekata na kojima rade u svojim svakodnevnim aktivnostima koje su usmerene određenom cilju ulažu mnogo više napora i truda (Scheier, Weintraub i Carver, 1986). Dokazano je da optimisti imaju bolje psihičko i fizičko zdravlje (Andersson, 2012.; Carver i sar., 2010.; Scheier, Carver, i Bridges, 2001.), imaju bolje socijalne odnose i društvene relacije (Vollmann, Antoniw, Hartung, i Renner, 2011.) i imaju bolja profesionalna postignuća i rezultate u profesijama kojima se bave (Segerstrom, 2007.; Solberg Nes, Evans, i Segerstrom, 2009.). Optimisti takođe doživljavaju manje stresa kada se životni događaji ne odvijaju onako kako su oni planirali i očekivali (Carver i sar., 2010.), ulažu više napora za rešavanje trenutnih problema, snalaženju u problemskim situacijama i iznalaženju konstruktivnih rešenja (Solberg Nes i Segerstrom, 2006.). Pojavom pozitivne psihologije se povećalo interesovanje za optimizam i istraživanje optimizma (Rijavec i Miljković, 2006.). Što se tiče optimizma i pesimizma i njihovog uticaja na decu školskog uzrasta može se istaći da optimistični učenici imaju bolji uspeh u školi, imaju više motivacije za učenje i nalaze konstruktivne metode rešavanja problema. Za razliku od njih, pesimisti imaju slabiji uspeh, manje motivacije za rad i učenje i veoma često pribegavaju destruktivnim metodama rešavanja problema. Osobe koje

imaju unutrašnji lokus kontrole su posvećenije svojim zadacima, odgovornost preuzimaju na sebe, koriste svoje resurse u svakodnevnom životu i sve to se pozitivno odražava na njihovo životno zadovoljstvo. Takođe su istraživanja pokazala da odugovlačenje u učenju i lokus kontrole nisu značajan faktor školskog uspeha (Solaković, Stojkić, 2021.).

ZADOVOLJSTVO STUDIJEM

Sve je više poznata činjenica da je zadovoljstvo životom i motivacija studenata na studiranje željenog fakulteta faktor koji doprinosi uspešnosti studenata na studijama i njihovoj posvećenosti studiranju. Vranešević, Mandić i Horvat (2007) navode da danas visokoškolske ustanove sve više pažnje posvećuju zadovoljstvu studenata studiranjem i njihovoj motivaciji za iste jer to nemonovno utiče na njihovu posvećenost učenju i napredovanju. Motivacija studenata utiče na njihovu aktivnost u toku studiranja što i jeste cilj fakulteta. Zadovoljstvo studenata se definiše kao mogućnost povezivanja različitih faktora poput učenja i svakodnevne posvećenosti studiranju sa postignućima i rezultatima studenata. Zadovoljstvo studenata prvenstveno proističe iz prvog utiska o studijama, a zatim od posvećenosti studenta, a nakon toga od rezultata koje postižu. Najveće zadovoljstvo student postiže u trenutku kada premaši svoja očekivanja. Vrhovski i sar. (2012) su došli do rezultata da su najzadovoljniji studenti bruceši i to oni koji su redovni, a da su najnezadovoljniji studenti na trećoj godini postdiplomskih studija. Zadovoljstvo studijem opada protokom godina studiranja. Zadovoljstvo kolegama na studijama je visoko, ali i ono opada protokom godina studiranja. Nezadovoljstvo studijem utiče na manju posvećenost studijama, učenje, aktivnost, saradnju sa nastavnim kadrom, učestvovanje u grupnim projektima i saradnju sa ostalim bliskim studijskim programima. Faktor koji koji doprinosi nezadovoljstvu studijem je ne upisivanje željenog fakulteta i to se negativno odražava na motivaciju studenta i njegovo postignuće. Studenti su zadovoljniji studijem ukoliko je ono što studiraju u skladu sa njihovim osobinama ličnosti i njihovim interesovanjima. Studenti koji su zadovoljni studijem su u velikoj meri zadovoljni i izborom studijskoj programa. Zadovoljstvo studijem utiče na ocene u toku studiranja na način da što je veće zadovoljstvo studenata bolje su ocene i veći je uspeh studenata.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja

Osnovni predmet ovog rada je istraživanje zadovoljstva životom mladih u Novom Pazaru kroz ispitivanje različitih psiholoških varijabli i to: zadovoljstvo životom, materijalno stanje, lokus kontrole, zadovoljstvo studijem, zadovoljstvo poslom i životna orijentacija (optimizam/ pesimizam). Sve spomenute varijable promatrat ćemo kako u međusobnom odnosu, tako i u odnosu prema zavisnoj varijabli.

Problem istraživanja

Otkrivanje relacija između zadovoljstva životom mladih u Novom Pazaru i nekih sociodemografskih varijabli (materijalno stanje) i korelate zadovoljstva životom i to lokus kontrole, odnos prema studiranju, odnos prema poslu i životna orijentacija. Najvažnija potencijal upotrebe mernih instrumenata je realna procena stvarnog potencijala pojedinca, procena stvarne structure njegove ličnosti i ne donošenje zaključaka na osnovu subjektivnih impresija (Solaković, 2014.), kako na individualnom, tako i na grupnom uzorku.

Istraživačka pitanja

1. Ispitati da li postoji povezanost između zadovoljstva životom i materijalnog stanja kod mladih u Novom Pazaru.
2. Ispitati da li postoji povezanost između zadovoljstva životom i lokusa kontrole kod mladih u Novom Pazaru.
3. Ispitati da li postoji povezanost između zadovoljstva životom i odnosa prema studiranju kod mladih u Novom Pazaru.
4. Ispitati da li postoji povezanost između zadovoljstva životom i odnosa prema poslu kod mladih u Novom Pazaru.
5. Ispitati da li postoji povezanost između zadovoljstva životom i životne orijentacije kod mladih u Novom Pazaru.

Hipoteze

1. Postoji povezanost između zadovoljstva životom i zadovoljavajućeg materijalnog stanja.
2. Postoji povezanost između zadovoljstva životom i lokusa kontrole.

3. Postoji povezanost između zadovoljstva životom i odnosa prema studiranju.
4. Postoji povezanost između zadovoljstva životom i odnosa prema poslu.
5. Postoji povezanost između zadovoljstva životom i životne orijentacije.

Uzorak ispitanika

U sledećoj tabeli su prikazane osnovne karakteristike uzorka.

Tabela 1. Prikaz osnovnih demografskih karakteristika uzorka, Table 1. Presentation of basic demographic characteristics of the sample

	<i>N</i>	<i>Minimum</i>	<i>Maximum</i>	<i>Mean</i>	<i>Standardna devijacija</i>
<i>Pol</i>	260	1	2	1,63	,482
<i>Uzrast</i>	260	1	3	1,68	,714
<i>Materijalno stanje</i>	259	1	3	2,60	,536
<i>Skala zadovoljstva životom</i>	254	38	100	72,89	11,174
<i>Skala lokusa kontrole</i>	257	41	144	85,81	16,310
<i>Skala odnosa prema studiranju</i>	259	17	85	45,87	9,668
<i>Skala odnosa prema poslu</i>	260	12	24	17,15	2,214
<i>Skala životne orijentacije</i>	259	14	70	43,14	7,677

U istraživanju je učestvovalo 260 mladih ispitanika iz Novog Pazara, od toga 167 ispitanica ženskog pola (63%) i 93 ispitanika muškog pola (37%), statistička značajnost iznosi $M=1,63$, a standardna devijacija $SD=,482$.

Merni instrument

Za potrebe ovog rada je korišteno nekoliko mernih instrumenata i to:

1. Upitnik nekih osnovnih demografskih karakteristika uzorka važnih za temu istraživanja u prvom redu pol, uzrast i materijalno stanje.
2. Skala za ispitivanje zadovoljstva životom sastoji se od 20 tvrdnji a ispitanici su svoj odgovor u vezi sa svakom tvrdnjom izražavali na petostepenoj skali Likertovog tipa. Pouzdanosti skale izražena preko Chrombach alfa koeficijenta iznosi 0,87.
3. Skala za ispitivanje lokusa kontrole, u smislu unutrašnjeg ili spoljašnjeg lokusa kontrole, koja se sastoji od 24 tvrdnje a ispitanici su svoj odgovor u vezi sa svakom tvrdnjom izražavali na skali od 6 stepeni, od 1 što predstavlja najgoru moguću situaciju, do 6 što predstavlja najbolju moguću situaciju. Pouzdanost skale izražena preko Chrombach alfa koeficijenta iznosi je 0,87.
4. Upitnik za procenu odnosa prema studiranju koji se sastoji od 17 tvrdnji koje se odnose na razne aspekte zadovoljstva studijem, a ispitanici su svoj stepen slaganja sa tvrdnjom procenjivali na petostepenoj skali likertovog tipa (*1=uopšte se ne odnosi na mene, do 5=u potpunosti se odnosi na mene*). Pouzdanost ove skale izražena preko Chrombach alfa koeficijenta iznosi 0.78.
5. Upitnik za procenu odnosa prema poslu koji se sastoji od 12 tvrdnji koje se odnose na razne oblasti uslova rada i zadovoljstva radom, a ispitanici su svoj stepen slaganja sa tvrdnjom procenjivali odgovorom „da“ ili „ne“. Pouzdanost ove skale izražena preko Chrombach alfa koeficijenta iznosi 0.48, što nije prihvatljiva pouzdanost testa.
6. Skala za ispitivanje životne orijentacije u smislu optimizam/pesimizam se sastoji od 14 tvrdnji a ispitanici su svoj odgovor u vezi sa svakom tvrdnjom izražavali na skali od 6 stepeni od 1 što predstavlja najgoru moguću situaciju, do 6 što predstavlja najbolju moguću situaciju. Pouzdanost ove skale izražena preko Chrombach alfa koeficijenta iznosi je 0,49.

ORGANIZACIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je sprovedeno u Novom Pazaru u mesecu septembru i oktobru 2023. godine koristeći online anketu konstruisanu putem Google formsa. Uzorak čini 260 mladih ispitanika, od 15 do 30 godina muškog i ženskog pola.

Statistička obrada podataka obavljena je uz pomoć SPSS-a (statističkog paketa socijalnih istraživanja). Koristili smo statističke analize koje su adekvatne i prihvatljive, u skladu sa prirodom istraživanja i u skladu sa postavljenim hipotezama, zadacima, problemima i ciljem istraživanja.

Pouzdanost skala

Za svaku od korištenih skala u istraživanju ispitana je pouzdanost testa i dobili smo sledeće rezultate:

Tabela 2. Prikaz rezultata pouzdanosti testa izraženih kroz Cronbach Alfa koeficijent, Table 2. Presentation of test reliability results expressed through the Cronbach Alpha coefficient

	Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
Zadovoljstvo životom	,878	,891	20
Lokus kontrole	,878	,891	24
Odnos prema studiranju	,782	,782	17
Odnos prema poslu	,482	,486	12
Životna orijentacija	,499	,626	14

Pouzdanost skale zadovoljstvo životom izražena kroz Cronbach alpha koeficijent iznosi $\alpha=0,87$ što ukazuje na dobru pouzdanost testa. Pouzdanost skale lokusa kontrole izražena kroz Cronbach alpha koeficijent iznosi $\alpha=0,87$ što takođe ukazuje na dobru pouzdanost testa. Pouzdanost skale odnosa prema studiranju izražena kroz Cronbach alpha koeficijent iznosi $\alpha=0,78$ što ukazuje na dobru pouzdanost testa. Pouzdanost skale odnosa prema poslu izražena kroz Cronbach alpha koeficijent iznosi $\alpha=0,48$ što ukazuje na slabu pouzda-

nost testa. Pouzdanost skale životne orijentacije izražena kroz Crombach alpha koeficijent iznosi $\alpha=0,499$ što ukazuje na slabu pouzdanost testa.

Na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da je za većinu korištenih instrumenata pouzdanost zadovoljavajuća i kreće se u granicama koje su prihvatljive za koeficijent pouzdanosti. U nekim budućim istraživanjima bi bilo korisno ispitati valjanost korištenih instrumenata.

ANALIZA REZULTATA

U ovom istraživanju predstavljeni su rezultati korelacione i regresione analize. Vršeno je ispitivanje korelacije zadovoljstva životom i materijalnog stanja, zadovoljstva životom i lokusa kontrole, zadovoljstva životom i odnosa prema studiranju, zadovoljstva životom i odnosa prema poslu i zadovoljstva životom i životne orijentacije. U postupku regresione analize obrađen je odnos zadovoljstva životom i ostalih varijabli i to: materijalno stanje, lokus kontrole, odnos prema studiranju, odnos prema poslu i životna orijentacija. Zadovoljstvo životom je u svim izračunavanjima zavisna varijabla, dok su ostale varijable nezavisne.

Tabela 3. Prikaz rezultata korelacione analize izraženih kroz Pirsonov koeficijent korelacije, Table 3. Presentation of the results of the correlation analysis expressed through the Pearson correlation coefficient

	Pirsonova korelacija	Sig.	N
Skala zadovoljstva životom i materijalno stanje	,315**	,000	254
Skala zadovoljstva životom i lokusa kontrole	,208**	,001	254
Skala zadovoljstva životom i odnosa prema studiranju	,107	,091	254
skala zadovoljstva životom i odnosa prema poslu	-,201**	,001	254
Skala zadovoljstva životom i skala životne orijentacije	,456**	.000	254

Korelacijski koeficijent skale materijalnog stanja od $r=0,316$ ukazuje na statističku značajnost te korelacije na nivou signifikantnosti $p=0,000$, što znači da je u ovom slučaju korelacija pozitivna i predstavlja umerenu linernu vezu

između ove dve varijable i potvrđuje našu polaznu hipotezu da postoji povezanost između materijalnog stanja i zadovoljstva životom. Materijalno stanje je veoma važno za postizanje životnog zadovoljstva jer ako nisu zadovoljene egzistencijalne potrebe pojedinac ne može napredovati i razvijati se. Materijalno stanje posebno kod mladih utiče na formiranje slike o sebi, pripadnost vršnjačkim grupama i pozicioniranje sebe u društvu.

Korelacijski koeficijent skale lokusa kontrole od $r=0,208$ ukazuje na statističku značajnost te korelacije na nivou signifikantnosti $p=0,001$, što znači da je u ovom slučaju korelacija pozitivna i predstavlja umerenu linernu vezu između ove dve varijable, što je takođe potvrdilo našu hipotezu da postoji povezanost između zadovoljstva životom i lokusa kontrole. Postoji unutrašnji i spoljašnji lokus kontrole. Osobe koje poseduju unutrašnji lokus kontrole su zadovoljnije svojim životom, preuzimaju na sebe odgovornost za svoje postupke, uspeh i neuspeh i istrajnije su u postizanju svojih ciljeva. Za razliku od njih, osobe kod kojih je razvijen spoljašnji lokus kontrole odgovornost za svoje postupke traže u nekom drugom, smatraju da imaju manje uticaja na odvijanje njihovih životnih zbivanja i očekuju više od okolnih faktora.

Korelacijski koeficijent skale odnosa prema studiranju od $r=0,107$ ukazuje na statističku značajnost te korelacije na nivou signifikantnosti $p=0,091$, što znači da u ovom slučaju korelacija nije značajna i ne predstavlja umerenu linernu vezu između ove dve varijable i ovde nije potvrđena naša hipoteza da postoji povezanost između zadovoljstva životom i odnosa prema studiranju. Odnos prema studiranju ne utiče na zadovoljstvo životom kod mladih usled niskog ekonomskog stanja u gradu i okolini, teškog pronalazjenja posla i nakon završavanja studija i velikog procenta nezaposlenosti. Ovakve okolnosti doprinose manjem interesovanju za studije i manjoj motivaciji za završavanje istih.

Korelacijski koeficijent skale odnosa prema poslu od $r=-0,201$ ukazuje na statističku značajnost te korelacije na nivou signifikantnosti $p=0,001$, što znači da je u ovom slučaju korelacija negativna i predstavlja negativnu linernu vezu između ove dve varijable, što takođe nije potvrdilo našu početnu hipotezu o povezanosti zadovoljstva životom i odnosa prema poslu. Mladima odnos prema poslu ne utiče značajno na zadovoljstvo životom jer vrlo verovatno mlada populacija još uvek živi sa svojim roditeljima pa od njih i finansijski zavisi, posebno ispitanici koji su u srednjoj školi.

Korelacijski koeficijent skale životne orijentacije od $r=0,456$ ukazuje na statističku značajnost te korelacije na nivou signifikantnosti $p=0,000$, što znači da je u ovom slučaju korelacija pozitivna i predstavlja umerenu linernu vezu između ove dve varijable, tako da je i ovde potvrđena naša polazna hipoteza da postoji povezanost između zadovoljstva životom sa životnom orijentacijom. Životna orijentacija predstavlja sklonost ličnosti optimizmu ili pesi-

mizmu. U istraživanju je potvrđena povezanost između zadovoljstva životom i sklonosti optimizmu. Optimistične osobe stvari posmatraju sa vedrije strane, lakše pristupaju problemima i brže pronalaze adekvatna rešenja.

Tabela 4. Prikaz rezultata regresione analize, Table 4. Presentation of the results of the regression analysis

	Beta	T	Sig.	Parcijalna korelacija	R2
Materijalno stanje	,314	5,375	,000	,312	0,415a
Lokus kontrole	,171	2,835	,005	,164	
Odnosa prema studiranju	,037	,574	,566	,033	
Odnos prema poslu	-,166	-2,718	,007	-,158	
Optimizam i pesimizam	-,012	-,175	,861	-,010	

Prema rezultatima regresione analize prikazanih u tabeli, objašnjeno je 41% varijanse. Najveći doprinos u modelu daje varijabla materijalno stanje ($\beta=,314$, $p=0,00$), zatim lokus kontrole ($\beta=,171$, $p=0,005$) i odnos prema studiranju ($\beta=,037$, $p=0,566$).

Vrednost koeficijenta skale odnosa prema studiranju ($\beta=,037$, $p=0,566$) i vrednost skale optimizma i pesimizma ($\beta=,012$, $p=0,861$) pokazuju da ove varijable ne utiču na zadovoljstvo životom kod mladih. Dok ostale varijable, i to: Materijalno stanje ($\beta=,314$, $p=0,00$), lokus kontrole ($\beta=,171$, $p=0,005$) i odnos prema poslu ($\beta=,166$, $p=0,007$) pozitivno utiču na zadovoljstvo životom mladih.

Rezultati korelacione i regresione analize su potvrdili da postoji povezanost između zadovoljstva životom i materijalnog stanja i zadovoljstva životom sa lokusom kontrole što ukazuje na značajnost dobijenih rezultata i povezanost ovih varijabli. Korelaciona analiza je pokazala da postoji povezanost između zadovoljstva životom i životne orijentacije, što nije potvrdila regresiona analiza, što znači da ova veza nije dovoljno snažna da bi se jedna promenljiva mogla predvideti drugom.

ZAKLJUČAK

Na osnovu rezultata istrživanja koje smo sproveli možemo zaključiti da postoje određene relacije između varijabli koje smo koristili u istraživanju.

Merne instrumente koje smo koristili u istraživanju zadovoljavaju kriterijume pouzdanosti, dok njihova valjanost bi se mogla proveriti u nekom od sledećih istraživanja.

Potvrđena je povezanost između zadovoljstva životom i materijalnog stanja ($r=0,316$, $p=0,00$). Potvrđena je i povezanost između zadovoljstva životom sa lokusom kontrole ($r=0,208$, $p=0,001$). Za varijablu odnos prema studiranju nije potvrđena povezanost sa zadovoljstvom životom ($r=0,107$, $p=0,091$). Zadovoljstvo životom je u negativnoj korelaciji sa varijablom odnos prema poslu ($r=-0,201$, $p=0,001$), što nije potvrdilo našu pretpostavku o povezanosti između ovih varijabli. Na zadovoljstvo životom značajno utiče i životna orijentacija ($r=0,456$, $p=0,000$) i ovim je takođe potvrđena naša polazna pretpostavka o povezanosti ovih varijabli. Ranija istraživanja su pokazala da je finansijsko stanje u uskoj povezanosti sa usamljenošću kod mladih koja se odražava na opšte zadovoljstvo životom (Ang et al., 2014.). Ove rezultate su potvrdila i kasnija istraživanja koja su pokazala da je usamljenost kod mladih povezana sa njihovim nezadovoljstvom u životu, odnosno što je usamljenost veća, zadovoljstvo životom je manje (Numanović et al., 2023.).

Rezultati regresione analize su potvrdili da postoji značajna statistička veza između zadovoljstva životom i materijalnog stanja ($\beta=,314$, $p=0,00$). Ranija istraživanja su pokazala da materijalni status može negativno uticati na zadovoljstvo mladih. Pretpostavlja se da je to zbog toga što roditelji više rade da obezbede bolji materijalni status a manje vremena provode sa svojom porodicom i to utiče na smanjenje osećaja životnog zadovoljstva kod mladih (Hajek i König, 2020; von Soest et al., 2018), dok neka druga istraživanja nisu potvrdila ovu povezanost (Dahlberg et al., 2018; Kristensen et al., 2021).

Između zadovoljstva životom i lokusa kontrole dobijeni su značajni rezultati ($\beta=,171$, $p=0,005$) koji ukazuju na to da je povezanost ovih varijabli takođe značajna i da se na osnovu jedne varijable može predvideti druga varijabla. Rezultati o odnosu između zadovoljstva životom i varijablama odnos prema poslu, odnos prema studiranju i životnoj orijentaciji ne ukazuju na postojanje značajne povezanosti između ovih varijabli.

Zadovoljstvo životom je osećaj blagostanja u svakodnevnom funkcionisanju osobe, posmatranje života kao prilike da se doživi mnogo zadovoljstva, težnja vlastitim ciljevima i očekivanje pozitivnog ishoda svojih težnji, potreba i ciljeva. Lokus kontrole je prema rezultatima istraživanja značajno povezan sa zadovoljstvom životom. Osobe koje imaju unutrašnji lokus kontrole preuzima-

ju odgovornost za svoje ponašanje, uspeh i opšti osećaj blagostanja u životu. Na osnovu svojih sposobnosti osobe sa unutrašnjim lokusom kontrole mogu predvideti ishode mnogih svojih aktivnosti. Kvalitet studiranja, organizacija učenja, posvećenost studentskim obavezama i postignuća u vidu kvalitetno odrađenih obaveza, položenih ispita i postignutih rezultata značajno utiču na opšte zadovoljstvo životom jednog studenta. U istraživanju nije potvrđena povezanost između zadovoljstva životom i odnosa prema studiranju, ali među među ispitanicima je bilo mladih koji nisu studenti, ali pored toga i slabo ekonomsko stanje u gradu Novom Pazaru, velika nezaposlenost omladine i česta migriranja mladih doprinose manjem interesovanju i posvećenosti studijama. Uređenost radnog prostora i organizacija na radnom mestu doprinose zadovoljstvu na radnom mestu. Takođe, svakodnevno odvajanje vremena za neke bitne aktivnosti doprinosi uspešnosti i napredovanju na poslu. Između zadovoljstva životom i odnosa prema poslu nije potvrđena povezanost, pretpostavlja se zbog toga što među ispitanicima ima nezaposlenih što je sasvim prirodno za studente i učenike srednjih škola. Iz toga i proističe odsustvo povezanosti između ovih varijabli. Životna orijentacija je od velikog značaja za zadovoljstvo životom. Optimistične osobe su istrajnije, očekuju dobar ishod svega što rade, posvećene su zadacima na kojima rade i u svakoj situaciji vide i očekuju nešto pozitivno. Zbog svega spomenutog, optimizam je od velikog značaja za postizanje životnog zadovoljstva, što je zapravo i dokazano u ovom istraživanju, odnosno potvrđena je naša početna pretpostavka o povezanosti između zadovoljstva životom i životne orijentacije.

U nekim narednim istraživanjima bi bilo korisno istražiti povezanost između zadovoljstva životom i religioznosti kod ispitanika jer je religija nerijetko veoma bitan faktor za postizanje životnog blagostanja. Pored religioznosti, značajno bi bilo istražiti povezanost određenih osobina ili crta ličnosti i životnog zadovoljstva, jer neke osobine doprinose životnom zadovoljstvu dok ga druge smanjuju.

LITERATURA

- Acton, J. Gayle. Well- being as a Concept for Theory, Practice, and Research, *The Online Journal of Knowledge Synthesis for Nursing*, 1994
- Andersson, M. A. (2012.). Dispositional optimism and the emergence of social network diversity. *The Sociological Quarterly*, 53(1), 92–115.
- Ang, S., Mensot, T., Tan, T. (2014). Pangs of Loneliness Breed Material Lifestyle but Don't Power up of Life Satisfaction of Young People: The Moderating Effects of Gender. *Social Indicators Research*, 117, 353–365.
- Argyle, Michael. Is Happiness a Cause of Health., *Psychology and Health*, 1999

- Arslan, C, Hamarta, E., Uslu, M. The relationship between conflict communication, self-esteem and life satisfaction in university students. *Educational Research and Reviews*; 2010: 5(01):031-34.
- Beutel, M. E. et al. (2017). Loneliness in the General Population: Prevalence, Determinants and Relations to Mental Health. *BMC Psychiatry*, 17(1), 1–7.
- Barreto, M. et al. (2021). Loneliness around the World: Age, Gender, and Cultural Differences in Loneliness. *Personality and Individual Differences*, 169, 110066.
- Carver, C. S., Scheier, M. F. i Segerstrom, S. C. (2010.). Optimism. *Clinical Psychology Review*, 30, 879-889
- Dahlberg, L., Agahi, N., Lennartsson, C. (2018). Lonelier than Ever? Loneliness of Older People over Two Decades. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 75, 96–103.
- Diener, Ed., Lucas, Richard E., Oishi, Shigehiro. Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction. In: Snyder C.R., Lopez, S.J, editors. *Handbook of positive psychology*, New York: Oxword University Press; 2002.
- Diener, Ed, Diener Marissa. Cross-Cultural Correlates of Life Satisfaction and Self-Esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995; 68, (4): 653-63.
- Hajek, A. & König, H. H. (2020). Which Factors Contribute to Loneliness among Older Europeans? Findings from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe: Determinants of Loneliness. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 89, 104080.
- Kaliterna Lipovčan, Lj., i Prizmić-Larsen, Z. (2005). Kvaliteta življenja, životno zadovoljstvo i osjećaj sreće u Hrvatskoj i evropskim zemljama.
- Kristensen, K., König, H. H., Hajek, A. (2021). The Empty Nest, Depressive Symptoms and
- Loneliness of Older Parents: Prospective Findings from the German Ageing Survey. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 95, 104–425.
- Martinis, Tina. Percepcija kvalitete života u funkciji dobi. *Diplomski rad*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju; 2005.
- Numanović, A., Smailović, S., Mladenović, Ž., Murić, N., (2023)., Social loneliness, emotional loneliness and loneliness in love as predictors of life satisfaction in adolescents, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, vol. 53, br. 3, str. 395-410.
- Olson- Madden, H. Jennifer. Correlates and predictors of life satisfaction among 18 to 35-year olds: An exploration of the "quarterlife crisis" phenomenon. *Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences*.

- Rijavec, M. i Miljković, D. (2006.). Pozitivna psihologija: psihologija čije je vrijeme (ponovno) došlo. *Društvena istraživanja*, 84-85, 621-641.
- Scheier, M.F., Carver, C.S. i Bridges, M.W. (2001.). Optimism, pessimism, and psychological well-being. U E.C. Chang (ur.), *Optimism i pessimism: Implications for theory, research, and practice* (str. 189 – 216). Washington, D.C.: American Psychological Association
- Scheier, M. F., Weintraub, J.K. i Carver, C. S. (1986.). Coping with stress: Divergent strategies of optimists and pessimists. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1257-1264.
- Segerstrom, S. C. (2007.). Optimism and resources: Effects on each other and on health over 10 years. *Journal of Research in Personality*, 41, 772–786
- Seligman, M. E. P. (1991.). *Learned optimism*. New York: Knopf.
- Smailović, S. & Mavrić, M. (2021). The Influence of Family Cohesion on Life Satisfaction. *Univerzitetska misao – časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, 20, 90–104
- Solaković, Š. (2014). Upotreba psiholoških mjernih instrumenta u ličnom profesionalnom razvoju, razvoju karijere, razvoju organizacija. *Zbornik radova sa naučnog skupa „Nauka i globalizacija“*, Pale (1283-1294), COBISS.RS-ID 4278552. DOI 10.7251/NSFF14011283S.
- Solaković, Š. (2017). Zadovoljstvo životom i životna orijentacija studenata: Tematski zbornik sa VIII Međunarodne naučno-stručna konferencije „Unapređenje kvalitete života djece i mladih“, Tuzla (231-240), ISSN 1986-9886.
- Solaković, Š., Stojkić, M. (2021). Uloga prokrastinacije i lokusa kontrole u školskom uspjehu. *DHS 4 (17) (2021)*, 391-406. DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.391
- Solberg Nes, L., Evans, D. R. i Segerstrom, S. C. (2009.). Optimism and college retention: Mediation by motivation, performance, and adjustment. *Journal of Applied Social Psychology*, 39, 1887–1912.
- Solberg Nes, L. i Segerstrom, S. C. (2006.). Dispositional optimism and coping: A metaanalytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 10, 235–251.
- Šabanović, B. (2023.). Radna etika zaposlenih. *Ekonomski izazovi*.
- Vollmann, M., Antoniw, K., Hartung, F. M., i Renner, B. (2011.). Social support as mediator of the stress buffering effect of optimism: The importance of differentiating the recipients' and providers' perspective. *European Journal of Personality*, 25(2), 146–154.
- von Soest, T., Luhmann, M., Hansen, T., Gerstorf, D. (2018). Development of Loneliness in Midlife and Old Age: Its Nature and Correlates. *Journal of Personality and Social Psychology*, 118(2), 388–449.

- Vranešević, T., Mandić, M. i Horvat, S. (2007). Istraživanje činitelja zadovoljstva studenata. *Poslovna izvrsnost: znanstveni časopis za promicanje kulture kvalitete i poslovne izvrsnosti*, 1(1), 83-92.
- Vrhovski, I., Fratrić Kunac, S. i Ražić, M. (2012). Akademska i socijalna prilagodba na studij na primjeru studenata privatnog visokog učilišta. *Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, 3(1), 34-40.

**Binasa ŠABANOVIĆ &
Šuajb SOLAKOVIĆ &
Semrija SMAILOVIĆ**

CORRELATES OF LIFE SATISFACTION OF YOUNG PEOPLE IN NOVI PAZAR

This paper deals with the problem of the relationship between young people's life satisfaction and their material condition, locus of control, attitude towards studying, attitude towards work and life orientation. The concept of life satisfaction and other correlates mentioned in the paper are certainly current in psychology and have been increasingly researched lately. It is very important to investigate the life satisfaction of young people and other correlates that contribute to life satisfaction, and to observe them all together through the prism of positive psychology.

In this paper, we investigated what kind of relationships exist between the life satisfaction of young people and their material condition, their locus of control, attitude towards studies and work, and life orientation.

Appropriate measuring instruments were applied to a sample of N=260 respondents (M=1.63, SD=.482). A scale for assessing life satisfaction, a scale for testing locus of control, a scale for attitudes towards studying, a scale for attitudes towards work and a life orientation scale, as well as a questionnaire for collecting appropriate sociodemographic characteristics. The scales that were used in the research showed appropriate metric characteristics of 0.87 for life satisfaction and locus of control, 0.78 for attitude towards studying, while slightly lower values for attitude towards work were 0.48 and life orientation 0.49. .

The results of the research showed that there is a statistically significant positive correlation between life satisfaction of young people and satisfactory material condition ($r=0.316$, $p=0.00$) and between life satisfaction and locus of control ($r=0.208$, $p=0.001$). However, there is no statistically significant correlation between young people's life satisfaction and attitudes towards

studying ($r=0.107$, $p=0.091$). As for the life satisfaction of young people and attitude towards work, there is a negative correlation between these variables ($r=-0.201$, $p=0.001$) and there is a positive correlation between life satisfaction and life orientation ($r=0.456$, $p=0.000$).

Key words: young people, life satisfaction, material condition, locus of control, attitude towards studies, attitude towards work and life orientation.

Pregledni rad
UDK 327(497.4:560)

Suada A. DŽOGOVIĆ (Peja/Peć)

Haxhi Zeka University - Peja/Peć

suada.dzogovic@unhz.eu

DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND TURKEY: AN ANALYSIS OF POLITICAL, ECONOMIC, AND CULTURAL INTERACTIONS

Diplomatic relations between Bosnia and Herzegovina and Turkey have played a significant role in shaping the political, cultural, and economic landscape of the Balkans. The evolution of these relations can be traced through various historical phases, including the Ottoman period, the Austro-Hungarian occupation, and contemporary geopolitical and economic challenges. This study analyzes the impact of historical events and social transformations on the political, economic, and cultural cooperation between Bosnia and Herzegovina and Turkey. The focus is on identifying the primary factors shaping bilateral relations, emphasizing their importance in the context of regional stability and global political dynamics. The methodological approach of the research is based on a qualitative analysis of secondary sources, including historiographical works, scientific articles, and analytical reports. The data were processed using a thematic analytical approach, applying a theoretical framework for identifying key motifs and patterns in historical narratives and their critical interpretation in the context of cultural, political, and social factors. In addition, a comparative analysis of the development of these narratives in different political, cultural, and economic contexts was conducted, exploring their effects on bilateral relations during certain historical periods. The criteria for selecting narratives and the time frames were defined according to their relevance to global political dynamics and their ability to illustrate key changes in bilateral cooperation between the two countries.

The results show that diplomatic relations between Bosnia and Herzegovina and Turkey are characterized by intensive political interactions, multicultural cooperation, and long-term economic relations that reflect their complexity and multidimen-

sionality. However, these relations are not static but have developed through different phases of historical development, in line with changing geopolitical and global dynamics. Such an evolutionary transformation reflects a high level of strategic flexibility of both states, allowing them to adapt to the complex challenges of contemporary international relations, including redefining foreign policy objectives and seizing opportunities arising from bilateral and multilateral initiatives. In parallel, the development of these relations at key historical moments confirms their important role in stabilizing political structures, strengthening intercultural dialogue, and facilitating models of sustainable economic development in a broader regional context.

Keywords: Diplomatic Relations, Bosnia and Herzegovina, Turkey, Cultural and Economic Cooperation, Geopolitical Changes

INTRODUCTION

Diplomatic relations between Bosnia and Turkey represent an important segment of Balkan history, reflecting the complex interaction between two distinct but interconnected cultures and political spheres. From the arrival of the Ottoman Empire in Bosnia in the mid-15th century to the modern relations of independent Bosnia and Herzegovina with the Republic of Turkey, diplomatic relations have developed through various historical, political, and cultural phases. These interactions have not only shaped the internal political and cultural landscapes of these countries but have also influenced the wider regional dynamics and relations between the peoples of the Balkans. According to Malcolm (1996), the Ottoman presence had a significant impact on the cultural and religious identity of the region, leaving its mark on architecture, language, and education.

Although Ottoman rule left a deep mark on the social and cultural fabric of Bosnia, the development of relations between Bosnia and Turkey did not stop with the fall of the Ottoman Empire. The transition to a new political era, including the Austro-Hungarian rule and the Yugoslav period, led to an adjustment of relations and the continuation of cultural and economic cooperation, despite difficult political circumstances.

During the Ottoman rule, Bosnia became an important administrative and military entity, which led to intense cultural exchange, including the introduction of Islamic architecture, language, and educational institutions (Sugar, 1983). This period saw profound changes, which had long-term consequences for the identity and structure of Bosnian society. After the fall of the Ottoman

Empire, diplomatic relations adapted to new political circumstances, including the Austro-Hungarian rule and the later Yugoslav period, during which Turkey maintained cultural and economic ties with Bosnia, even despite difficult political relations.

As the history of Bosnia-Turkey relations has evolved through different political and cultural periods, it is crucial to understand how these relations were transformed and adapted to the new challenges and opportunities that emerged in the post-Yugoslav period.

After the breakup of Yugoslavia, changes in the political landscape of the Balkans further affected the relations between Bosnia and Turkey. In this context, Turkey played an important role in the global advocacy of Bosnia and Herzegovina, which led to the activation of bilateral cooperation and cultural initiatives. To promote its regional interests and strengthen its position as a key player in the Balkans, Turkey encourages bilateral cooperation and cultural initiatives, especially in the fields of education, culture, and economy. This coordinated approach not only strengthened bilateral relations but also had a significant impact on shaping the regional dynamics of the Balkans, making Turkey an important contributor to the stabilization and progress of the region.

Given the complex development of Bosnia-Turkey relations over different historical periods, it is crucial to understand how these relations were formed and adapted to changing political and social circumstances. This article aims to provide an in-depth analysis of the history of diplomacy between the two countries, focusing on political alliances, cultural exchanges, and economic ties. How historical events shaped bilateral relations and their impact on the regional dynamics of the Balkans will be analyzed. By identifying key moments and factors that shaped the development of these relations, the work will allow for a detailed understanding of their causes, development, and long-term consequences.

Ultimately, this article aims to contribute to understanding the influence of historical context on the formation of contemporary political, economic, and cultural ties between Bosnia and Turkey, and to examine how these ties continue to develop in the context of globalization and contemporary international relations. The expected results will provide insight into the main factors shaping these relations, as well as possibilities for further cooperation, with an emphasis on their contribution to regional stability and broader international cooperation.

1. RESEARCH METHODOLOGY

This research is based on a qualitative analysis of secondary sources with the aim of deepening the understanding of Bosnian-Turkish relations through historiographical narratives. The main objective is to explore the complexity and dynamics of these relations by analyzing historical monographs, scientific articles, and analytical reports.

To achieve a comprehensive insight into the development of relations between Bosnia and Turkey, the research uses an integrated methodological approach that combines several complementary analytical techniques, each of which contributes to a specific aspect of these relations. The thematic analysis allows for the identification of key themes and patterns in the texts, thereby laying the foundation for understanding the political, cultural, and economic ties between the two countries. This methodology enables the next step – discourse analysis, which explores how historical narratives shape political ideas and social changes, providing insight into the evolution of attitudes towards bilateral relations.

Contextual analysis extends this understanding, as it takes into account specific historical and cultural circumstances, which allows for a broader perspective on individual events and their long-term impact on relations between Bosnia and Turkey. At the same time, content analysis explores in detail the dominant motifs in the sources, contributing to a better understanding of how public discourses and perceptions of these relations are shaped.

The comparative analysis complements the approach by comparing different sources, historical periods, and geographical settings, thus revealing similarities and differences in narratives and their implications for bilateral relations. In this process, genealogical analysis provides insight into the development of ideas and concepts over time, while narrative analysis explores the way historical events have been represented in social discourses, revealing how they have shaped public perceptions of relations between the two countries.

This integrated approach enables a deep understanding of the influence of historical and cultural factors on the development of Bosnian-Turkish relations, as each method contributes new insights and broadens our understanding of these complex interrelationships. By combining these methods, the research provides a solid basis for new interpretations of historiographic narratives and opens up space for further research.

2. OTTOMAN PERIOD

2.1. Developing and Adjusting Diplomatic Relations

Diplomatic relations between Bosnia and the Ottoman Empire began to develop in the late 14th century. After the Battle of Kosovo in 1389, the Ottoman Empire began to exert its influence over the Balkans, including Bosnia. By the early 15th century, the Bosnian nobility recognized the growing power of the Ottomans, which led to various diplomatic interactions, including treaties and alliances.

The most significant diplomatic engagement occurred during the reign of the Bosnian King Tvrtko I, who initially sought to maintain independence while navigating the complex political landscape dominated by the Ottomans. Over time, as Ottoman power grew stronger, Bosnia gradually came under its control, culminating in its formal incorporation into the Ottoman Empire in the mid-15th century.

This was followed by a period during which relations between Bosnia and the Ottoman Empire developed through a series of diplomatic and political activities. The Ottoman sultans sought to consolidate their power in the Balkan region, and Bosnia, given its strategic geographical position, became a key point in their regional politics. Stjepan II Kotromanić, as well as his successors, sought to maintain a balance between local interests and Ottoman demands, thereby contributing to the formation of a complex network of political relations that included all aspects of rule, from military presence to cultural cooperation. These early diplomatic contacts laid the foundation for the further development of relations between Bosnia and the Ottoman Empire and enabled the formation of specific political and cultural ties that had long-term consequences for Bosnian history and its position within the Ottoman Empire.

Centralization of power and local autonomy were key features of the Ottoman Empire's administrative policy, and their implementation in Bosnia was adapted to the specific characteristics of Bosnian society and culture. However, while the Ottoman system of governance was complex and aimed at maintaining stability and efficiency, it also allowed for a certain degree of local autonomy, which was essential for the successful governance of a diverse region such as Bosnia.

The balance between centralized power and local autonomy was an important factor in the stability and integrity of the Ottoman Empire (Inalcik, 2000). In practice, this meant that local leaders, such as beys and feudal lords, had a certain degree of autonomy in the management of their territories, which allowed them to maintain local traditions and customs. This autonomy

not only helped to preserve cultural identity but also allowed local leaders to adapt administrative and legal aspects to Ottoman norms and needs. For example, beys had the authority to regulate local affairs and administer justice in their territories and were required to provide military and political support to the central government in Istanbul. This approach allowed local leaders to achieve specific diplomatic goals and maintain relations with the central government (Adanir & Faroqhi, 2002), further strengthening the importance of Bosnia in regional politics. Also, through this model of government, the Ottoman Empire was able to integrate Bosnia into its political and administrative structures, allowing it to maintain its local characteristics and independence.

2.2. The Role of Local Elites And Administrators

Local elites and administrators played a crucial role in maintaining the stability of the Ottoman Empire in Bosnia. Their function was essential for governing the region and maintaining relations between the central government and local communities. These leaders, including beys such as Gazi Husrev-bey and Ferhat-pasha Sokolović, were distinguished by their efficient management of the administration, organization of military forces, and maintenance of social and political stability. As high-ranking local feudal lords, beys managed local affairs, collected taxes, judged, and organized military forces in their regions.

The Sarajevo beglerbeg Gazi Husrev-beg, known for his ability to govern a large area, successfully balanced the interests of the central government with the needs of the local community. According to Bišćević (2006), Gazi Husrev-bey had a similar importance for Sarajevo as for the entire Ottoman Empire had Sultan Suleiman the Magnificent (Bišćević, 2006, p. 87). This ability was crucial for maintaining regional stability and long-term peace. In a similar context, the Banja Luka Ali-pasha was responsible for organizing and supervising military campaigns in the region, which enabled the successful implementation of central military policy at the local level.

In addition to their administrative and military functions, local leaders played an important role in preserving and promoting local traditions and customs. For example, Husein Gradaščević, known as the "*Dragon of Bosnia*", sought to preserve Bosnia's autonomy while also working to preserve local cultural and religious customs. These activities further strengthened Bosnian identity within the Ottoman Empire and helped maintain regional stability.

These local leaders' functions not only ensured stability in the Ottoman Empire but also enabled Bosnia to maintain an important role in the Empire's regional diplomatic and trade network. Their ability to balance the demands

of the central government with local needs was crucial to preserving Bosnia's integrity and autonomy, thus contributing to the long-term stability and success of the Ottoman Empire in the region.

2.3. Cultural Exchange and the Influence of the Ottoman Empire on Bosnian Culture

During the Ottoman period, Bosnia was the epicenter of significant cultural exchange that profoundly shaped its identity. This interaction included architectural innovations, artistic influences, and literary connections that had lasting effects on Bosnian culture.

Ottoman rulers had a significant influence on the architecture of Bosnia. The Gazi Husrev-beg Mosque in Sarajevo, built in 1531, represents the pinnacle of Ottoman architecture in Bosnia. With its imposing minaret and intricate decorative elements, the building symbolizes the connection with the Ottoman Empire and the influence of Islamic art on local architecture. Gazi Husrev-beg also shaped the city's heritage and cultural landscape through his contribution to the urban development of Sarajevo.

There are several theories about the identity of the architect of the Gazi Husrev-bey Mosque, and experts do not fully agree on his origins and education. Some believe that the architect was Persian, while others suggest that he came from the school of Mimar Hajruddin, a famous student of Mimar Sinan. However, it is widely accepted that the architect was one of the most famous in the Ottoman Empire and that he came from Istanbul, and is also believed to have designed other important buildings, such as a madrasa, a library, and a hanka (Mehmedović, 2005, p. 41).

During this period, calligraphy and miniature painting, influenced by Turkish and Persian styles, enriched Bosnian visual culture. Artists adapted these styles to local cultural colors and trends, creating new art forms that reflected Bosnian cultural heritage.

In the literary sphere, Turkish poets such as Fuzuli, who wrote in Turkish and Persian, significantly influenced the local literary scene. Their works enriched the literary horizons in Bosnia and contributed to the cultural and intellectual development of the region. By adapting Turkish and Persian literary forms to local specificities, Bosnian literature developed unique characteristics that reflect the cultural context of the Ottoman Empire.

Bebler (2016) states that the long-term Ottoman rule in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina left a rich Islamic and Ottoman legacy, but also gave rise to ethnic and religious discord that often contributed to political instability. The culture of the local population absorbed oriental aspects

of Turkish culture, which are recognizable in architecture, language, music, food, names and surnames, and toponyms (Bebler, 2016, pp. 160-163).

Bebler (2016) states that the long-term Ottoman rule in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina left a rich Islamic and Ottoman legacy, but also gave rise to ethnic and religious discord that often contributed to political instability. The culture of the local population absorbed oriental aspects of Turkish culture, which are recognizable in architecture, language, music, food, names and surnames, and toponyms (Bebler, 2016, pp. 160-163).

Although the Ottoman Empire brought rich cultural and intellectual exchange, it also laid the foundation for ethnic and religious differences that would later strongly influence political dynamics in the Balkans.

2.4. Cultural and Intellectual Transformation

The Ottoman period in Bosnia was one of significant cultural and intellectual achievements. The introduction of the Ottoman education system contributed to the development of Cultural and Intellectual institutions. Madrasahs, Islamic educational institutions, formed the basis of new generations of intellectuals and civil servants. The Madrasah in Travnik, for example, became famous for its role in education and the preservation of cultural values. However, in addition to religious education, madrasahs also provided secular education, including the study of law and philosophy.

The Gazi Husrev-Beg Library in Sarajevo was important for learning and preserving intellectual works. The library contained works on philosophy, theology, and law and contributed significantly to intellectual life in Bosnia. Its work contributed to important scientific and philosophical works and the development of intellectual and cultural trends in the region.

Today, Gazi Husrev-beg's library bears witness to a rich cultural and scientific heritage, including centuries-old manuscripts, printed books, periodicals, and extensive archival materials in three Eastern languages and several European languages. With more than 100 thousand publications, the library occupies an important place in the preservation and promotion of knowledge. Eastern manuscripts from southwestern Europe stand out, representing a significant contribution to the development of science and culture, not only in Bosnia and Herzegovina but also on a regional and international level (Sarajevo Times, 2015).

Architectural structures such as mosques and hammams (public baths), symbols of Ottoman power, significantly shaped everyday life and cultural norms. These buildings served as Centers of social and cultural life, encouraging interaction and cultural exchange between different social classes. In

this way, their presence in the urban landscape of Bosnia contributed to the formation of cultural norms and shared values.

2.5. Linguistic Changes and Cultural Coexistence in the Ottoman Period

The Ottoman period in Bosnia was marked by significant linguistic changes and cultural coexistence, affecting daily life, administration, and the preservation of local traditions. The introduction of Turkish into the administrative and legal spheres transformed the linguistic landscape of the region, while Slavic languages continued to dominate everyday communication. Turkish became essential for official documents and legal affairs, reflecting the expansion of Ottoman administrative power and the standardization of the legal framework in Bosnia. The use of Turkish in official documents enabled centralized control and harmonization of administrative processes, while Slavic languages remained in everyday speech among the local population.

The book "Tercüme-i Manzume" (Translation of Poems), first published in 1859, illustrates the process of cultural and linguistic synthesis, in which Turkish linguistic structures were integrated with local Slavic languages, creating a unique linguistic landscape reflecting cultural coexistence.

Ottoman rule in Bosnia showed a pragmatic approach to local customs and traditions. Despite the imposition of Ottoman laws and norms, local communities retained autonomy in managing religious and cultural activities, provided that they adhered to the legal framework and ensured social order. This approach to preserving local traditions within the Ottoman system demonstrates the Empire's ability to integrate diverse cultural elements without suppressing local identities. Bebler (2016) points out that the spread of religion was one of the key motives for Ottoman conquests in the Balkans, which was not only a spiritual or cultural factor but also a geostrategic goal. As he points out, the Ottomans deliberately promoted their state religion to ensure long-term control over the territory, integrating religious and political aspects into their strategy for expanding power (Bebler, 2016, p. 170). However, although the author's analysis provides significant insight into the religious motives of Ottoman expansion in the Balkans, it should be emphasized that in addition to religious factors, Ottoman expansion was influenced by a wide range of political, economic, and military interests. Administrative goals, such as stabilizing and integrating new territories, as well as ensuring the balance of power within the Empire itself, were indispensable factors. Therefore, it is necessary to approach a broader analysis of this phenomenon, which includes the synergistic action of religious, political, cultural, and economic factors,

which shaped the Ottoman strategy of expanding and consolidating power in the Balkans.

The adaptation of local traditions to the Ottoman administrative system was achieved through the integration of local representatives, such as beys and chieftains, into the structures of the Ottoman government. These representatives played a role in linking local customs with Ottoman legal norms, contributing to the stability and cohesion of the administrative system. Traditional judicial customs were often integrated into Ottoman legal processes, thus allowing the preservation of traditional methods of dispute resolution while ensuring respect for Ottoman law.

The Ottoman period in Bosnia was characterized by linguistic adaptation, cultural coexistence, and administrative integration. The fusion of Turkic and Slavic linguistic elements, along with the integration of local customs into the Ottoman system, reflects the strategic management of the empire to maintain control and promote social cohesion. As a result, this interaction significantly shaped the historical and cultural development of the Balkan region.

According to Džogović, the Turks brought to the Balkans and Europe in general a specific form of Renaissance that includes Oriental Renaissance and Humanism, specific legislation, as well as various forms of Oriental Romanticism and Romantic ideas. This includes Arabic, Persian, and Turko-Mongol lyrical and epic forms, musical instruments, an Oriental type of calligraphy, and numerous types of artistic crafts. The author also emphasizes that Islamic learning represented a specific spiritual and practical Renaissance that particularly contributed to the naturalness and pragmatic nature of ideas. Many literary forms and cultural expressions in Western literature, including the works of Goethe, Heine, Hugo, Byron, and others, were shaped under the influence of Oriental literature and Islamic learning. This cultural influence included significant ethnic, racial, linguistic, and religious tolerance in Ottoman society, which was affirmed in practice and in political and legal documents, which enabled the preservation of Turkey's cultural ties and influence in the Balkans and throughout Europe (Džogović, 2007, p. 595). This cultural and linguistic interpenetration, as Džogović pointed out, reflects the profound influence of Ottoman rule on the Balkans, not only through the integration of different cultural traditions but also through the development of a unique intellectual and artistic environment. The presence of Islamic learning, together with its influence on art and social values, contributed to the creation of a cosmopolitan and pluralistic society. Also, the legal and political structures of the Ottoman Empire helped establish a framework for interethnic and interreligious cooperation, which lasted long after its fall. This cultural influence also shapes the cultural, social, and historical identity of the region today.

2.6. Educational Institutions and Intellectual Development

During the Ottoman period, educational institutions played a role in shaping intellectual and cultural life in Bosnia. Established madrasas, such as those in Sarajevo, became important in education and the development of intellectual thought. In these institutions, theological, philosophical, and legal texts were studied, allowing not only for the acquisition of knowledge but also for the formation of local intellectual traditions that had a lasting impact on society.

In addition to formal educational institutions, urban coffeehouses served as informal spaces for intellectual discussion and cultural exchange. These social institutions brought together educated individuals to discuss philosophical questions, literary works, and current social issues. Such spaces facilitated the dissemination of ideas and fostered intellectual dynamism within the community.

The influence of educational institutions on Bosnia's cultural development is particularly evident in the literary works of the period. Learning and writing in Turkish, which dominated intellectual circles, allowed for the creation of works that integrated Ottoman and local cultural elements, thus enriching the cultural heritage of the region. Divan literature of the period often included poetry in Persian, Arabic, and Ottoman Turkish, strongly influenced by Islamic mysticism and classical Persian literary forms. In this context, Sarajevo became the center of this rich literary tradition, home to important poets and intellectuals who contributed to its development. Works such as the *Divan* of Kaimi, a prominent Sufi poet, represent a fusion of mysticism and cultural exchange. However, these literary works were not only artistic expressions but also served as vehicles for political coexistence and intellectual interaction, reflecting the specific social and cultural dynamics that shaped everyday life in Sarajevo during this period.

Also, manuscript collections, such as "El-Hikmet", which are kept in madrasa libraries, represent significant sources for the study of intellectual and cultural trends in Bosnia during the Ottoman period. These collections contain works that bear witness to the educational and philosophical currents of the time, including the influences of Islamic mysticism and Ottoman administrative and cultural policies. Their preservation through generations indicates the stability of educational institutions and the continuity of intellectual life, which shaped the cultural dynamics in Bosnia. Therefore, they are not only material monuments of past times but also key indicators of intellectual productivity and cultural continuity in the Ottoman framework.

The numerous manuscript collections kept in madrasah libraries, such as the Gazi Husrev-beg Library in Sarajevo, represent an invaluable source for the study of intellectual and cultural trends in Bosnia during the Ottoman period. These collections contain works covering various fields, including Islamic sciences, philosophy, mysticism, and law, as well as natural and social sciences. Of particular interest is the oldest manuscript in this library – the fourth volume of the theological-mystical work *Ihya ulum ad-din* Abu Hamid Muhammad al-Ghazali, which was copied in 1106, during the author's lifetime. This manuscript represents important material for understanding Islamic thought and mysticism and testifies to the rich tradition of intellectual life in Bosnia (preporod.info, 2024). Their preservation across generations indicates the stability of educational institutions and the continuity of intellectual life, which shaped the cultural dynamics in Bosnia. Therefore, they are not only material monuments of past times but also key indicators of intellectual productivity and cultural continuity within the Ottoman framework.

3. DIPLOMACY DURING THE AUSTRO-HUNGARY OCCUPATION

With the arrival of Austro-Hungarian rule in Bosnia at the end of the 19th century, there were significant changes in diplomatic relations between Bosnia and Turkey. This change of power not only marked the end of Ottoman political dominance in the region but also brought a new dynamic to international relations in the Balkans. In this new context, Turkey sought to maintain its cultural and economic influence in Bosnia, even though it lost territorial control. Accordingly, diplomatic relations between Austria-Hungary and the Ottoman Empire regarding Bosnia were characterized by mutual caution and strategic alliances, reflecting the complex interplay of imperial interests in the region. (Pinson, 1996)

The Austro-Hungarian annexation of Bosnia in 1878 established a new political environment in which, although the Ottoman Empire formally retained sovereignty over Bosnia until 1908, *de facto* control was in the hands of Austria-Hungary. This change led to a redefinition of diplomatic relations between Turkey and Bosnia, now under Austro-Hungarian rule.

The Habsburg administration in Bosnia and Herzegovina was deeply involved in diplomatic negotiations with the Ottoman Empire, balancing its imperial ambitions with the need to maintain a stable relationship with the Porte (Okey, 2007). Faced with the loss of territory, Turkey had to find new ways to maintain its influence. These political changes also influenced the shaping of the social identity of Bosnian Muslims, especially in the context of

redefining their role in the new political system. Babuna (2020) points out that international treaties such as the Treaty of Berlin (1878), the Istanbul Convention (1879), the Protocol of 1909, and the Treaty on Minorities (1919) played a key role in shaping the national identity of Bosnian Muslims. Although these agreements often caused dissatisfaction due to their political consequences, they laid the foundations for the development of Muslim identity as a distinct community. This transformation of Bosnian Muslim identity, prompted by international treaties, played an important role in their political and social organization during the following decades. The agreements, although often controversially perceived, enabled the creation of institutional and cultural frameworks within which Bosnian Muslims articulated their national identity, adapting to changing historical circumstances.

Turkey has managed to maintain its cultural influence in Bosnia despite the loss of territorial control, through its consistent support for Islamic educational institutions such as madrasas and other religious schools. In addition, Turkey has contributed to the preservation of the Arab-Turkic linguistic heritage and cultural customs, including Islamic holidays, which have further strengthened cultural ties between Bosnia and Turkey. This has provided resources for the preservation and strengthening of the cultural identity of Bosnian Muslims through the support of cultural organizations and centers.

The restoration and maintenance of Ottoman architectural monuments such as mosques and madrasas, as well as the continuation of artistic expressions such as calligraphy and miniature painting, demonstrate a deep historical connection. This lasting cultural influence, despite political changes, underscores the role of *cultural diplomacy* and institutional assistance in maintaining the Bosnian Muslim identity, emphasizing the importance of cultural affinity in the field of international relations. According to Bidžan-Gekić and Gekić (2019), Ottoman architecture, including elements such as towers and domes, has had a significant impact on the construction of the city of Sarajevo. These architectural elements not only contribute to the aesthetic and historical value of the city but also play a key role in enhancing Sarajevo's cultural heritage and tourism potential (Bidžan-Gekić & Gekić, 2019, 78).

During the Austro-Hungarian rule, *economic relations* between Bosnia and Turkey underwent a significant transformation. Despite Austria-Hungary taking control of the key trade and industrial resources of Bosnia and Herzegovina, Turkey sought to maintain its economic role and influence in the region. After the territorial loss, Turkey concentrated on preserving trade relations with Bosnia through intermediaries and strengthening cultural ties with the Bosniak population. Despite the decline in trade, the economic connection between Bosnia and Turkey maintained its key status. Turkey sought to secure

access to markets and resources through various economic and trade agreements, regardless of the new economic policy implemented by Austria-Hungary. However, this policy, which sought to integrate Bosnia into the economic framework of Austro-Hungarian domination, often resulted in a reduction in trade obligations with Turkey and a transformation of the configuration of economic relations.

To mitigate the negative consequences of the loss of territorial control, Turkey directed investments in infrastructure projects and supported trade initiatives to preserve its influence on the regional economy. This strategy included assisting Bosnian traders and entrepreneurs, strengthening cultural and educational ties, and continuing economic cooperation with Bosnia. Thus, despite the challenges posed by Austro-Hungarian administrative policy, Turkey successfully maintained its economic influence and ties with Bosnia, adapting to changes in the new geopolitical environment.

During the period of Austro-Hungarian rule, diplomatic relations between Turkey and Bosnia went through a complex phase to preserve *cultural ties* and *protect the Muslim community*. In this context, Turkey engaged diplomatic channels to secure the rights of the Muslim community in Bosnia through formal and informal negotiations with the Austro-Hungarian administration. These efforts were particularly directed at preserving religious and educational institutions that supported the Ottoman cultural heritage. Turkey also sought to ensure that Muslim customs and laws in Bosnia were respected within the new political framework established by Austro-Hungary. Through diplomatic negotiations and international treaties, it took steps to mitigate the negative consequences of Austro-Hungarian policies that threatened the religious and cultural autonomy of the Muslim population.

Although Turkey lost territorial control, it implemented a comprehensive strategy to sustain its cultural and political influence in Bosnia. This included providing financial support for religious institutions and educational projects, as well as promoting cultural events that emphasized Ottoman heritage. These actions were crucial for preserving the Islamic education system and maintaining cultural continuity. Additionally, Turkey's diplomatic strategies reinforced ties with Muslim communities throughout the Balkans, which allowed it to sustain a long-term influence over the region's political and cultural dynamics.

4. CONTEMPORARY PERIOD

Contemporary diplomatic relations between Bosnia and Herzegovina and Turkey are based on a long-standing tradition of cooperation that has gone through significant political, economic, and cultural stages. Following the international recognition of Bosnia and Herzegovina in 1992, Turkey was one of the first to support its sovereignty, which laid the foundation for further strengthening of political and diplomatic ties. In recent years, relations between the two countries have been characterized by strong political trust and cooperation at the regional and international levels, with an emphasis on stability in the Balkans and support for Bosnia and Herzegovina in the process of Euro-Atlantic integration.

A significant aspect of the bilateral relations between Turkey and Bosnia and Herzegovina is their multilateral cooperation, especially within the framework of international organizations such as the United Nations, the Council of Europe, and the Organization of Islamic Cooperation (OIC). Both countries share common interests in promoting peace, security, human rights, and sustainable development, strengthening their diplomatic ties at the global level. In this context, Turkey and Bosnia and Herzegovina actively cooperate on multilateral platforms, contributing to regional stability and global efforts to address the current challenges of modern society.

Security cooperation between Turkey and Bosnia and Herzegovina plays an important role in the context of geopolitical challenges in Southeastern Europe. Both countries work together to strengthen regional security, with an emphasis on the fight against terrorism, and illegal migration, and the stabilization and strengthening of state institutions in Bosnia and Herzegovina. In this context, Turkey provides significant assistance to Bosnia and Herzegovina, especially in the educational, military-technical, and security sectors.

Turkey also continuously supports Bosnia and Herzegovina on its path to membership in the European Union. As a country that is itself in the process of accession to the EU, it offers political, technical, and reform assistance to Bosnia and Herzegovina in the process of adapting legislation, institutions, and administrative structures necessary for EU accession. This support, which includes concrete reforms in the areas of the rule of law, human rights, and economic development, ensures further efforts in the modernization of B&H and its integration into Euro-Atlantic structures.

4.1. Political Cooperation

The political cooperation between Bosnia and Herzegovina and Turkey is characterized by long-standing support in international organizations, Turkey's active engagement in the Peace Implementation Council, and mutual support in the area of regional stability and security. This cooperation is based on shared strategic interests and a mutual understanding of the geopolitical dynamics shaping the Balkan region.

The particular importance of cooperation is reflected in the mutual support within international organizations such as the United Nations and NATO. Turkey has consistently supported Bosnia and Herzegovina in its efforts to join NATO, recognizing the key role that membership in this organization plays in ensuring regional stability. Furthermore, within the framework of the United Nations, Turkey has supported Bosnia and Herzegovina in initiatives aimed at promoting justice and reconciliation, particularly after the conflicts of the 1990s. Such support reflects not only political solidarity but also a strategic alignment in advancing mutual interests within the broader international framework.

Turkey has also played a key role in the Peace Implementation Council (PIC) in Bosnia and Herzegovina, providing significant assistance during crises, such as the political blockade in 2010. This role of Turkey within the PIC not only underlines its commitment to preserving the sovereignty and territorial integrity of Bosnia and Herzegovina but also testifies to its commitment to political stability in the entire region. However, the stability that has emerged from these political relations has also enabled significant growth in economic cooperation between the two countries.

Looking ahead, there is significant potential for further enhancing political cooperation between Bosnia and Herzegovina and Turkey, particularly through strengthening bilateral relations in the context of new security and political challenges in the region. Both countries could further intensify cooperation through joint initiatives within the European Union, and expand their role in regional security organizations. Such expanded cooperation would not only contribute to the stability of the Balkans but would also strengthen the positions of both countries as key actors in the broader Euro-Atlantic context.

4.2. Economic Cooperation

The economic cooperation between Bosnia and Herzegovina and Turkey is based on key trade agreements, significant investments in various sectors, and cooperation in infrastructure projects and tourism development.

This cooperation has developed over the years, strengthening bilateral relations between the two countries on numerous fronts.

A particular progress in economic cooperation was recorded with the signing of the Free Trade Agreement in 2002. This agreement opened up new opportunities for increasing trade between the two countries, thus ensuring the strengthening of economic ties. For example, according to data from 2023, economic cooperation between Bosnia and Herzegovina and Turkey is recording constant growth, and the volume of trade is reaching one billion dollars per year. Turkey has already become a key investor in Bosnia and Herzegovina, especially in the processing industry, and cooperation is expanding to agriculture, infrastructure, and other sectors (Slobodna Bosna, 2023). As pointed out, further strengthening of bilateral economic ties is planned, including increasing exports and investments (Slobodna Bosna, 2023).

Turkish investments in Bosnia and Herzegovina increased by more than 200 million euros last year. These investments cover key sectors such as manufacturing, infrastructure, tourism, and real estate projects. Since Turkey is among the leading investors in B&H, these capital flows significantly affect the country's competitiveness, especially in the manufacturing and transport sectors. Investments also contribute to the creation of new jobs, which further stimulates economic growth and development (Čalić, 2024).

According to *BiznisInfo.ba*, the Turkish company Şişecam has achieved an extremely successful business result in Bosnia and Herzegovina, with a net profit exceeding 100 million KM. Their factory in Lukavac has become one of the key European production facilities, and sales revenues have reached 403 million KM (Stav, 2023). These investments have a significant impact on the country's economic dynamics, but also on strengthening its position on the international trade scene.

In the future, economic cooperation may further expand to areas such as renewable energy sources and the digital economy. For example, there is great potential for the development of joint projects in the solar energy sector, where Bosnia and Herzegovina could benefit from Turkish experience in technology. Also, strengthening cooperation in small and medium-sized enterprises could contribute to employment and overall economic growth, which would further strengthen bilateral relations between Bosnia and Herzegovina and Turkey.

4.3. Cultural and Educational Cooperation

Cultural and educational cooperation between Bosnia and Herzegovina and Turkey is a crucial facet of their bilateral relations, significantly influencing student exchanges, joint cultural initiatives, and the development of linguistic and cultural ties. This cooperation, grounded in a shared historical legacy and mutual interests, serves as a mechanism for fostering stronger diplomatic relations between the two countries. Through academic exchanges and promoting cultural projects, both countries have been able to deepen their connections, contributing to the broader geopolitical stability of the region. Furthermore, such collaboration not only strengthens bilateral ties but also serves as a strategic tool in advancing mutual diplomatic goals, particularly in promoting cultural diversity and shared values on the international stage.

In recent years, besides the increase in the number of Turkish colleges through the Balkan countries, we are simultaneously witnessing the opening of new high education institutions (like the International Balkan University in Skopje, the International University of Sarajevo, etc.), a fact that is witnessing the proactive and multidimensional politics of Turkish diplomacy in this strategically vital regions (Kir, 2008, 4-95; Ali, 2010, 155-156).

Over the past decade, Turkey has awarded more than 500 scholarships to students from Bosnia and Herzegovina, enabling them to access higher education at prestigious Turkish institutions such as Boğaziçi University and Sabancı University. In addition, academic cooperation in various fields of research has been strengthened. For example, the cooperation between the Faculty of Political Sciences in Sarajevo and Boğaziçi University has led to the organization of numerous joint seminars and workshops, enabling the exchange of ideas and research results.

Cultural events such as the Bosnian Culture Festival in Istanbul and the International Turkish-Bosnian Friendship Day in Sarajevo play an important role in the cultural relations of the two countries. These events, organized by cultural centers such as the Turkish Cultural Center in Sarajevo and the Cultural Center of Bosnia and Herzegovina in Istanbul, provide a platform for cultural exchange and promotion of common cultural heritage, enriching the cultural dialogue and cultural diplomacy.

The Turkish International Cooperation and Coordination Agency (TIKA) financially and technically supports projects that contribute to education, cultural development, and the preservation of cultural heritage. For example, TIKA's financing of the renovation of the Gazi Husrev-beg Mosque in Sarajevo significantly contributes to the preservation of this important cultural monument, but also to the strengthening of diplomatic ties. In this con-

text, the Gazi Husrev-beg Madrasah stands out, founded in 1537, as one of the oldest educational institutions in Bosnia and Herzegovina, with continuous operation for over 482 years. The Madrasah educated a generation of students who spread Islamic ethics and knowledge among Bosniaks. It was architecturally conceived as a representative building with a central *dershan* (classroom) and residential premises. Located in the heart of *Baščaršija*, it was designed by the prominent Persian Ottoman architect Adžem Esir Ali, according to the wishes of the founder (Bećirbegović, 1971). At the same time, TIKA organizes educational programs and training for employees in the field of culture and education, thus contributing to professional development and improvement of bilateral relations. On the other hand, the Yunus Emre Institute in Sarajevo also plays an important role by organizing various cultural events, Turkish language courses, and workshops for youth and students, which enables the dissemination of Turkish culture and language among young people in Bosnia and Herzegovina.

However, further cooperation between Bosnia and Herzegovina and Turkey will mainly depend on political will, stability within the two countries, economic interests, and joint initiatives in the fields of education, culture, and security.

CONCLUSION

Diplomatic cooperation between Bosnia and Turkey is based on long-standing historical ties that have significantly shaped the political, cultural, and economic aspects of the Balkans. Political alliances, which have developed from the Ottoman period, through the Austro-Hungarian occupation to modern relations, reflect the constant aspiration of both countries to preserve and strengthen bilateral ties. Cultural exchange, which includes literature, art, and education, has also played a key role in shaping a common identity and in strengthening mutual trust. On the other hand, economic cooperation, especially through investments and joint projects, contributes to the stabilization and expansion of bilateral relations, confirming the importance of connectivity in maintaining long-term relations. In this context, the continued focus on these sectors emphasizes the central role that economic relations play in advancing diplomatic and political relations.

Future relations will be shaped by shared interests, with an emphasis on regional stability and challenges in contemporary international relations, particularly in the context of geopolitical, economic, and security issues.

REFERENCES

- Adanır, F., & Faroqi, S. (Eds.). (2002). *The Ottomans and the Balkans: A discussion of historiography*. Brill.
- Ali, M. (2010). Stratejik derinlik doktrini ve bu doktrinin Balkanlara yansımaları [The Doctrine of Strategic Depth and its Reflection on the Balkans]. *Journal of Balkan Studies*, 3(2). Bursa.
- Babuna, A. (2024). International treaties and the national development of Bosnian Muslims: From Berlin to Saint-Germain. *Hikmet Karčić (Ed.), Muslimani Jugoslavije nakon velikog rata: Odjeci od Mirovnog Ugovora iz Saint-Germaina, 1919* (pp. 22–45). Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4106980>
- Bebler, A. (2016). Turkey's imperial legacy and the potential for conflict in the Balkans. *Croatian Political Science Review*, 53(4), 159–173.
- Bećirbegović, M. (1971). *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini [Educational Buildings of Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina]*. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, 20–21, 223–359.
- Bidžan-Gekić, A., & Gekić, H. (2019). The valorization of architectural heritage from the Ottoman period in the Sarajevo tourist region. In B. Gönençgil, T. A. Ertek, İ. Akova, & E. Elbaşı (Eds.), *1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book* (pp. 68–84). <https://doi.org/10.26650/PB/PS12.2019.002.008>
- Bišćević, V. (2006). *Bosanski namjesnici osmanskog doba, 1463-1878 [Bosnian Governors of the Ottoman Era, 1463-1878]*. Connectum, Sarajevo.
- Čalić, T. (2023, December 10). Evo u šta u BiH ulažu milione i milione – Rusija, Turska, Holandija... [Here's what millions and millions are being invested in B&H – Russia, Turkey, the Netherlands...]. *TIP*. <https://tip.ba/2024/01/08/evo-u-sta-u-bih-ulazu-milione-i-milione-rusija-turska-holandija/>
- Džogović, A. (2007). Toponimija turskog porijekla i njena prilagođenost u sistemima južnoslovenskih jezika [The toponymy of Turkish origin and its adaptation in the South Slavic language systems]. In *IV. Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Turkolojisi Sempozyumu Bildirileri [Proceedings of the IV International Southeast European Turkology Symposium]* (pp. 593–608). Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları: 17, Bildiriler Dizisi: 6. N. Hafız (Ed.). Zagreb. <https://baltam.org/wp-content/uploads/2023/08/4.-sempozyum-bildirileri-kitabi-1.pdf>
- Inalcık, H. (2000). *The Ottoman Empire: The classical age 1300-1600* (Illustrated, reprint ed.). Phoenix Press.

- Kır, A. (2008). *Türkiye'nin Makedonya politikasının Balkan politikası içerisindeki yeri* [Turkey's Macedonia policy within the context of Balkan policy] (Master's thesis). H.A.K. Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul.
- Malcolm, N. (1996). *Bosnia: A short history*. New York University Press.
- Mehmedović, A. (2005). *Gazi Husrev-beg i njegove zadužbine* [Gazi Husrev-beg and his Endowments]. Sarajevo.
- Okey, R. (2007). *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878-1914*. Oxford University Press.
- Pinson, M. (1996). *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Cambridge. Harvard University Press.
- Preporod.info. (2024, August 31). *Turistima i gostima najzanimljiviji paviljon rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke* [The most interesting for tourists and guests is the manuscript pavilion of the Gazi Husrev-beg Library]. *Preporod.info*. <https://preporod.info/bs/article/55724/turistima-i-gostima-najzanimljiviji-paviljon-rukopisa-gazi-husrev-begove-biblioteke>
- Sarajevo Times. (2015, August 13). *Gazi Husrev-begova biblioteka: Za prvih šest mjeseci ove godine 50.000 posjetitelja* [The Gazi Husrev-bey Library: 50,000 visitors in the first six months of this year]. *Sarajevo Times*. <https://sarajevotimes.com/the-gazi-husrev-bey-library-50-000-visitors-in-the-first-six-months-of-this-year/>
- Slobodna Bosna. (2023, November 15). *Ekonomska saradnja Turske i BiH: "Obim razmjene trebamo podići na milijardu dolara godišnje"* [Economic cooperation between Turkey and B&H: "We need to increase the volume of exchange to one billion dollars per year"]. *Slobodna Bosna*. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/266129/ekonomska_saradnja_turske_i_bih_obim_razmjene_trebamo_podici_na_milijardu_dolara_godisnje.html
- Stav. (2023). *Najznačajnija turska investicija u BiH: Zarada premašila 100 miliona KM* [The most significant Turkish investment in B&H: Earnings exceeded 100 million KM]. *Stav*. <https://stav.ba/vijest/najznacajnija-turska-investicija-u-bih-zarada-premasila-100-miliona-km/24969>
- Sugar, P. F. (1983). *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*. University of Washington Press.

**DIPLOMATSKI ODNOSI IZMEĐU BOSNE I HERCEGOVINE
I TURSKE: ANALIZA POLITIČKIH, EKONOMSKIH
I KULTURNIH INTERAKCIJA**

Diplomatski odnosi između Bosne i Hercegovine i Turske imali su značajan utjecaj u oblikovanju političkog, kulturnog i ekonomskog okruženja Balkana. Razvoj odnosa može se pratiti kroz različite historijske faze, od osmanskog razdoblja i austro-ugarske okupacije do savremenih geopolitičkih i ekonomskih izazova. Svrha studije je analizirati utjecaj historijskih događaja i društvenih promjena na političku, ekonomsku i kulturnu saradnju između dviju zemalja. Istraživanje je usmjereno na identificiranje glavnih motiva koji oblikuju bilateralne odnose, uz razmatranje njihovog značaja u kontekstu regionalne stabilnosti i globalnih političkih procesa. Metodološki pristup istraživanja temelji se na kvalitativnoj analizi sekundarnih izvora, uključujući historiografska djela, znanstvene članke i analitičke izvještaje. Podaci su obrađeni tematskim analitičkim pristupom, uz primjenu teorijskog okvira za identifikaciju ključnih motiva i obrazaca u historijskim narativima i njihovu kritičku interpretaciju u kontekstu kulturnih, političkih i društvenih faktora. Osim toga, provedena je komparativna analiza razvoja ovih narativa u različitim političkim, kulturnim i ekonomskim kontekstima, pri čemu su istraženi njihovi efekti na bilateralne odnose tokom određenih historijskih razdoblja. Kriteriji za odabir narativa i vremenski okviri definirani su prema njihovoj relevantnosti za globalnu političku dinamiku i njihovoj sposobnosti da ilustriraju ključne promjene u bilateralnoj saradnji između dviju zemalja. Rezultati pokazuju da diplomatske odnose Bosne i Hercegovine i Turske karakteriziraju intenzivne političke interakcije, multikulturalna saradnja, te dugoročni ekonomski odnosi koji odražavaju njihovu kompleksnost i višedimenzionalnost. Međutim, ovi odnosi nisu statični, već su se razvijali kroz različite faze historijskog razvoja, u skladu s promjenjivom geopolitičkom i globalnom dinamikom. Takva evolucijska transformacija odražava visoku razinu strateške fleksibilnosti obiju država, omogućujući im prilagodbu složenim izazovima savremenih međunarodnih odnosa, uključujući redefiniranje ciljeva vanjske politike i iskorištavanje prilika koje proizlaze iz bilateralnih i multilateralnih inicijativa. Paralelno, razvoj ovih odnosa u ključnim historijskim trenucima potvrđuje njihovu važnu ulogu u stabilizaciji političkih struktura, jačanju međukulturalnog dijaloga i facilitiranju modela održivog ekonomskog razvoja u širem regionalnom kontekstu.

Ključne riječi: *diplomatski odnosi, Bosna i Hercegovina, Turska, kulturna i ekonomska saradnja, geopolitičke promjene*

GRAĐA

Preliminarno saopštenje

UDK 811.163.44 '373.21(497.16Kolašin)

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

TOPONIMI KOLAŠINSKOGA SELA *SKRBUŠA*

U ovome se prilogu daje spisak toponima sela *Skrbuša*. Selo se nalazi u opštini Kolašin. Građa je bilježena na terenu, pa je prema izgovoru informatora dat akcenatski i fonetski lik toponima.

Ključne riječi: *Skrbuša*, *toponimi*, *Kolašin*, *crnogorska onomastika*, *crnogorska dijalektologija*

Selo *Skrbuša* pripada opštini Kolašin. Nalazi se uz magistralni put Kolašin – Mateševo, uz rijeku Taru. U ovome selu žive ili odavde vode porijeklo ove porodice: Šćepanović, Vujisić i Vukajlović.

Govor ovoga područja opisao je Mato Pižurica u monografiji *Govor okoline Kolašina* (1981).

Informator s kojima smo na terenu saradivali bio je Ivica Šćepanović.

Čédōv lûg – lokalitet uz rijeku

Dônjā bārča – voćnjak, njiva, livada

Dùrutovac – brdo, pašnjaci i šuma

Cĭganskĭ lûg – lokalitet uz rijeku *Skrbušu*

Glāvica Penjáića – imanje (po ogranku Penjaića–Šćepanovića)

Gôrnjā bārča – voćnjak, njiva, livada

Īzlazačkā rijéka – potok

Katūnine – livade i šuma okolo

Lāzina – livada

Livada Sāvina – nekad bila njiva, sad pašnjak, livada

Lûg Mĭlisavlĭjēv – Tara ga ponijela u međuvremenu

Lûg Dārmanovića – livade, njive, dio šume uz Taru

Lūmer – vrh Trunića dola

Māšanovača – livada

Pādež – zaselak

Pòljane – livade, pašnjak

Rèčĩnskā rijéka – potok

Sk`rbuša – rijeka, pritoka Tare

Sòlila – livade okružene šumom, nekad na tom lokalitetu postojala šumarska kuća

Stákĩn mòs – potok, uliva se u Taru

Strâne Penjáića – strane i šuma

Tàra - rijeka

Tàirovine – šume, pašnjaci

Trúnića dô – visoravan, livade, jedna kuća Bojića

Vĩr Mùratovića – lokalitet

Vĩr Vèrušića – lokalitet

Zèlenĩ dô – livade i okolo šuma

Literatura:

- Mato Pižurica, (1981). *Govor okoline Kolašina*, Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Novica VUJOVIĆ

TOPONYMS OF THE VILLAGE OF *SKRBUŠA* IN KOLAŠIN

This paper provides a list of toponyms from the village of Skrbuša, located in the municipality of Kolašin. The material was recorded in the field, and the toponyms are presented with their accentual and phonetic forms based on the pronunciation of the informants.

Keywords: *Skrbuša, toponyms, Kolašin, Montenegrin onomastics, Montenegrin dialectology*

PORTRETI

Pregledni rad

UDK 821.163.44.09Đukić T.

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

CRNOGORSKA MEĐURATNA KNJIŽEVNOST – STVARALAČKI PORTRET TRIFUNA ĐUKIĆA

Istaknuti međuratni crnogorski poeta, prozaista i književni historičar, Trifun Đukić, rođen je u Brskutu 1889, a preminuo na Cetinju 1966. godine. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je jedno vrijeme i radio, da bi u prethodnim i dolazećim periodima službovao u Prištini, Smederevu, Šapcu i drugim sredinama. Za vrijeme austrijske okupacije interniran je u zloglasni logor Boldogason, gdje je proveo tri godine. Pisao je epske i lirske pjesme, pripovijetke, drame, putopise, te prevodio poeziju s njemačkog, francuskog, italijanskog i slovenačkog jezika. Između dva rata sarađivao je s oko pedeset časopisa, listova i almanaha. Nakon oslobođenja najviše je objavljivao u *Politici* i izdanjima Kongresa folklorista Jugoslavije. U radu *Crnogorska međuratna književnost – stvaralački portret Trifuna Đukića* autorka Sofija Kalezić upoznaje čitateljsku publiku s ličnošću i djelom ovog vrijednog, a nepravedno zaboravljenog književnika.

Ključne riječi: *međuratna književnost, poezija, romansirana biografija, Crna Gora, Njegoš, kralj Nikola*

Najpoznatija djela Trifuna Đukića su: *Pismo s neba* (1921), *Ka visinama*, pjesme (1928), *Ovenčani san*, pjesme (1930), *Pjesme domovini*, antologija (1938), *Dramske slike* (1933), *Za narodnu nošnju*, koautor Mašan Bulatović (1935), *Stari vidici*, pripovijetke (1938), *Pesme domovini* (1938), *Pod zastavom* (1941), *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918.*(1951), *Marko Miljanov* (1957, drugo izdanje – 2000), *Na orlovom kršu*, romansirana biografija Petra Petrovića Njegoša (1960), *Poezija vekova* (1966), *Kralj Nikola gospodar Crne Gore*, romansirana biografija (1991), *Izabrane pjesme* (1994), romani *Ili-Kuč* (1994) i *Crno naselje* (priredio Jovan Čađenović, 1996), *Kraljević Marko, istorijsko-legendarni epos u trideset pesama* (priredio Milorad Predojević) i druga.

„Trifun Đukić prevashodno je pjesnik“, navodi Jovan Čadenović, „poeziju je pisao gotovo čitavog života, ali se intenzivno bavio književnom istorijom, kritikom, prevodjenjem, sastavljanjem antologija, priređivanjem djela drugih pisaca i sl. Pripovijetke je počeo da piše rano, prva *Koban lov* (1911) predstavlja odlomak jedne priče koju je štampao tek 1928. (*Ničevo*). Sljedeće godine objavio je treću prozu *Panjuša* (1929). To je, izgleda, bilo piščevo ispitivanje svojih stvaralačkih sposobnosti i uslova za objavljivanje. Ovim žanrom intenzivno se bavi tek od 1935. godine, kada je za tri-četiri godine objavio tridesetak priča. Negova knjiga *Stari vidici* (1938), od 24 priče, skrenula je pažnju javnosti i kritike, pa je dobila Akademijinu nagradu... Gotovo sve priče objavljivao je u *Politici* (32), a samo nekoliko u kalendaru, listu i dr. To što je počeo da piše duže pripovijetke (*Koban lov* u dva nastavka, 1911), vodi zaključku da je pripovijetka, a ne kratka priča bila njegov pravi prozni izraz.“¹

Radomir Konstantinović poeziju ovog autora karakteriše kao „prometejski romantizam, u simboličko-mističkoj varijanti i njegoševski herojsko-romantičarski patos, smiren slogom versifikacije srpske građanske poezije prve decenije veka.“² Duh ukrštanja ove vrste romantizma i simbolističkog sna *o slobodi među zvijezdama*, predstavljaju dominante Đukićeve poezije navedenog perioda.

Velimir Živojinović-Masuka, koji se družio s Đukićem 1916. godine u logoru Boldogasonu, parirao je književnokritičkom sudu o motivskoj zastarjelosti Đukićeve poezije: „Meni je, u svakom slučaju žao što ne mogu da nađem u celoj našoj literaturi nijednog pisca i nijedno delo, kojih bi se, pri čitanju Đukićevih radova, setio po sličnosti ili srodnosti. Jer takvih nema.“³ U uspjelim poetskim strukturama ovoga stvaraoca (*Samoća*), prepoznaje se ideal zvučne harmonije, koji je u književnost s teorijskog aspekta uveo Bogdan Popović, a s kreativnog – Jovan Dučić. Đukićeva poezija nosi odlike građanskog akademizma s kraja XIX vijeka, sadržeći racionalne motive, koji povremeno prelaze u iracionalne vizije i slutnje.

Ovom autoru je svojevremeno priznato da je jedan od najuspješnijih domaćih pjesnika, ali da se Crna Gora u njegovim stihovima gubi u otmjenosti simbolističko-panasovske epohe, koja određuje njihovu poetiku i versifikaciju. Po opštem književnokritičkom sudu, njegova poezija predstavlja harmoniju koja se drži osnovnih motiva njegoševske „duhovne mitologije“, ali kojom

¹ Jovan Čadenović: „Narativne proze Trifuna Đukića“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*, uredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 65.

² Radomir Konstantinović: „Poezija i poetika Trifuna Đukića“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*, uredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 56.

³ Riječi Velimira Živojinovića Masuke navedene su na osnovu prethodno citiranog teksta.

gospodari ravnoteža građanskog zdravorazumskog racionalizma. U njegovom sonetnom vijencu herojski epski duh ostaje spoljašnja forma, zatvarajući se u sebe. „Trifun Đukić je bio zamišljen pjesnik i čovjek nad svijetom u kome je živio“, smatra Jovan Čađenović, „nad mnogim događajima u istoriji, nad brojnim neobičnim životnim pojavama, nad moralom pojedinca i društva, nad dubinama vremena i prostranstvima zemlje i kosmosa. Sve je to našlo izraza u njegovim pjesmama različite tematske orijentacije.“⁴

Stihovi pjesme objavljene 1930. godine – *Na pučini*, glase:

Stari to put je, al' su rane sveže!
Ostrvo tražih – santu leda nađo'!...
Crn teret srce pritiska sve teže...
O, potonućeš, bela moja lađo!...
Svi naši boli smrknuti su danas,
k'o kišne magle kroz koje me vodiš;
svi jadi sveta popadaše na nas...
A ti još brodiš, lađo, ti još brodiš!...⁵

U pjesme inspirisane motivima Crne Gore i crnogorske istorije spadaju: *Gorštakove elegije*, *Na Komovima*, *Prenos Njegoševih kostiju*, *Plać Crne Gore*, *S puta na Lovćen*, *Noć u Lastvi*, dok ciklus posvećen motivima zatočeništva nosi naziv *Zapisi iz ropstva* (*Izumiranje*, *Psalm*, *Slava*, *Elegija zaborava*). Citiraćemo stihove Đukićeve pjesme *Izumiranje*:

Tuku, muklo tuku kapi ledne kiše
u baraku crnu, dokle iščezava
život gde se mnogi, lepi snovi skriše...
Kuća, srce, duša – sve u mraku spava.

I na savest već je počinula tama!
Memla crnog doma na dušu se sliva.
Al' iz srca raste... raste mržnja sama
k'o burjan⁶ iz davno napuštenih njiva.

⁴ Jovan Čađenović: „Lirsko pjesništvo Trifuna Đukića“, pogovor zbirci poezije Trifuna Đukića: *Izabrane pjesme*, izbor i pogovor Jovan Čađenović, Oktoih/ Podgorica, Grigorije Božović/ Priština, 1994, str. 157.

⁵ Trifun Đukić: *Na pučini – 1916*, u zbirci poezije Trifuna Đukića: *Izabrane pjesme*, izbor i pogovor Jovan Čađenović, Oktoih/ Podgorica, Grigorije Božović/ Priština, 1994, str. 63.

⁶ Ljekovito bilje.

Samo jednu pesmu, davno započetu,
dragu kao svetost, još čuvam. I kada
nikog od nas više ne bude na svetu,
ona biće živi refren našeg jada.⁷

Osnovni motivi Đukićeve poezije su čojstvo, herojstvo i nacionalni zanos, dok su pojedine njegove pjesme ostvarene u epsko-romantičarskom duhu najviših etičkih načela, koja podrazumijevaju viđenje pjesnika kao nacionalnog prosvjetitelja. Drugi dio ostvaren je po uzusima simbolističko-parnasovske epohe i realizovan pod uticajem Njegoševog poetskog genija. Ovaj stvaralac je objavio i sonetni vijenac pod nazivom *Ovenčani san* (1930), koji posjeduje filozofsku i metafizičku konotaciju.

Inače, tridesetih godina prošlog vijeka aktuelan je Prešernov uticaj, pa su se pjesnici ovog razdoblja često izražavali u okviru misaono produbljene i tehnički svedene forme soneta. Stoga je i metrika u raznovrsnim Đukićevim poetskim ciklusima u ovom izboru (*Gorštakove elegije, Plava tica, Vidovdanska pričest, Zapisi iz ropstva, jedna biografija, Vasijski putnik i Propovijed na Gori*) različita – od soneta, pjesama pisanih u osmercu i desetercu do onih čiji su stihovi osmišljeni u jedanaesteru i dvanaesteru. U odnosu na motiviku, čini se da je Đukić najuspjeliji u refleksivnoj, misaono-kontemplativnoj poeziji, a brojne njegove pjesme toliko su ritmične i melodične da bi se dale komponovati, o čemu svjedoči primjer pjesme *Moja duša*:

Moja je duša: san staroga bora,
Izniklog između kamena i leda,
Koji nad svetom magle i ponora,
usamljen ćuti i u beskraj gleda...

Tu, večno šiban od groma i snega,
Sunčanog juga on ne sreta laste,
Al, kao or' o iznad krupnog brega,
On diže grane, širi se i raste...

Moja je duša san visina, koje
Ničije nisu, al ipak su moje.⁸

⁷ Trifun Đukić: *Izumiranje*, u zbirci poezije Trifuna Đukića: *Izabrane pjesme*, izbor i pogovor Jovan Čadenović, Oktoih/ Podgorica, Grigorije Božović/ Priština, 1994, str. 71.

⁸ Trifun Đukić: *Moja duša*, u zbirci poezije Trifuna Đukića: *Izabrane pjesme*, izbor i pogovor Jovan Čadenović, Oktoih/ Podgorica, Grigorije Božović/ Priština, 1994, str. 81.

Sličan model poetike, označen u versifikaciji, posjeduje zbirka njegovih prepjeva *Poezija vekova*, u kojoj je prevodio ostvarenja stvaralaca starog Vavilona, Egipta, Judeje, Indije, Kine i Persije. Evropske pjesnike prevodio je s ruskog, engleskog, italijanskog, mađarskog, norveškog, danskog i ostalih jezika, često se služeći djelima u originalu, kao i već ostvarenim prevodima na njemački ili francuski jezik. Dio ovih prevoda publikovan je u *Vencu, Bosanskoj vili, Delu, Novoj Iskri, Zvezdi, Politici* i ostalim glasilima. Cio krug savremenih srpskih poeta izvršio je vidan uticaj na njegovo stvaralaštvo, od Jovana Dučića i Milana Rakića do Alekse Šantića i Vojislava Ilića.

U tekstu *Legendarni epos* posvećenom analizi Đukićevog istorijskog-legendarnog eposa *Kraljević Marko* u trideset pjevanja, Čađenović ističe: „Čitalac se pita kako je pjesnik uspio da bogatu građu koja obuhvata događaje, ličnosti, misli, legende – pretoči u složenu i skladnu formu“:

Opet narod tišti od novih tirana,
roblje plačan pogled diže put visina:
o pobedi sanja u tiranstva mraku,
i peva o Marku, najvećem junaku.

U epos pjesnik je ugradio pojedine motive iz nekoliko narodnih pjesama iz velikog ciklusa o Marku Kraljeviću. Iz nekih pjesama uzeo je samo po jedan motiv, iz drugih neke scene. Pojedine pjesme prilagodio je svojim shvatanjima epa, pa je mijenjao događaje iz narodne pjesme.⁹

Takođe, Đukić je pisao romansirane biografije o Marku Miljanovu Popoviću, Petru Petroviću Njegošu, Ljubomiru-Ljubi Nenadoviću, Kralju Nikoli i Iliji Kuču. Marko Miljanov je predstavljao veliki literarni uzor ovog autora o kome je Đukić pisao gotovo pola vijeka, a jedan od prvih njegovih tekstova o ovom stvaraocu bio je seminarski rad kod Jovana Skerlića, koji je na preporuku ovog književnog istoričara objavio *Letopis Matice srpske*, 1913. godine.

„Trifun Đukić je bio plodan pisac“, istakao je priređivač Milorad Predojević u pogovoru Đukićeve knjige *Kraljević Marko*. „Pisao je i objavljivao u rasponu od pola vijeka. „Njegova bibliografija broji 703 jedinice: 16 štampanih knjiga, 26 knjiga prevoda i prepjeva sa slovenačkog, ruskog, njemačkog i engleskog jezika, 15 knjiga priređenih za štampu, 451 prilog u listovima, zbornicima i publikacijama, 41 prevod u časopisima i zbornicima. Ostatak od 155 jedinica čini literatura o Trifunu Đukiću. Ovome, svakako treba dodati još osam naslova Đukićevih knjiga objavljenih poslije 1990. godine, kao i

⁹ Jovan Čađenović: *Legendarni epos (Trifun Đukić: „Kraljević Marko“, istorijsko-legendarni epos u trideset pjevanja)*, Podgorica, 2002, priredio Milorad Predojević, u knjizi istomenog autora: *Prelomna vremena*, Medeon, Podgorica, 2004, str. 35.

desetine njihovih prikaza objavljenih u novosadskom *Dnevniku*, beogradskoj *Politici*, zborniku manifestacije *Dani Marka Miljanova*.¹⁰

Ljiljana Pešikan-Ljuštanović smatra da se „ovo delo pridružuje nizu dela koja pripadaju pisanom pesništvu, čiji su autori poznati, ali koja su ispevana ‘na narodnu’ u pokušaju da se nastavi ili izgradi usmena pesnička tradicija. On ne preuzima versifikaciju narodne pesme, već dorađen stih i strofu pisanog pesništva (dvanaesterac u oktavama), te iako zasniva složenu kompozicionu strukturu koja neposredno asocira na predromantičarski i romantičarski ep, Đukić ne stiže dalje od uspešnih epizoda, kakva je recimo opis turnira u trećem pevanju *Car junaka*, koja čini da na trenutak zažalimo zato što se umesto za ep nije opredelio za pseudoistorijski roman iz nacionalne prošlosti.”¹¹

Osim bavljenja poetskim tekstovima, Đukić se ostvario i u okviru proznog stvaralaštva, pa je njegova knjiga od dvadeset i četiri priče – *Stari vidici*, skrenula pažnju književne kritike i dobila Akademijinu nagradu. Motivi njegovih pripovjedaka pretežno su vezani za rodni kraj, što je predstavljalo izraz njegove komunikacije sa zavičajem – sjećanje na njegove stanovnike, prirodu i uspomene iz djetinjstva. Publikovanje priča u dnevnim listovima piščevog vremena, uticalo je na njihovu dužinu i karakter.

Ova Đukićeva djela u najvećem broju slučajeva prikazuju dvije generacije koje razdvaja Prvi svjetski rat, s obzirom na to da nakon poraza Austro-ugarske i ujedinjenja, u novoj državi nastaje drugačiji način života. U novom vremenu prisutne su političke partije i međustranački sukobi, što se reflektuje na odnose u narodu. Jovan Čadenović smatra da je iz uskog, nemaštinom pritisnutog života, čovjek Crne Gore izašao u svijet, u šire prostore Jugoslavije, pa zato u Đukićevim pričama nijesu prikazane male generacijske promjene, nego radikalni preobražaji. Kao uspjelija u modelovanju date tematike, Čadenović izdvaja Đukićeva ostvarenja: *Gdje je sreća*, *Neće penziju*, dok se tematikom porodičnog života odlikuju ostvarenja *Prolećni razgovori* i *Dvoboj sa samim sobom*. U drugoj grupaciji priča, osvjetljavaju se pitanja morala, iznevjerenog kumstva i prevare (*Krvavo krštenje*, *Smail-agine kuburlije*).¹²

„Gradeći svoje pripovijetke“, zapaža Milorad Nikčević, „na osnovi koja ima težište u ličnom doživljaju, Đukić je stvorio takve likove koji se sudaraju sa stvarnošću, osobe razočarane, otuđene i promašene, osobe neos-

¹⁰ Milorad Predojević: „Bilješka priredivača“, pogovor knjizi Trifuna Đukića: *Kraljević Marko, istorijsko-legendarni epos u trideset pesama*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 2002, str. 208-209.

¹¹ Ljiljana Pešikan-Ljuštanović: „Kraljević Marko Trifuna Đukića“, pogovor knjizi Trifuna Đukića: *Kraljević Marko, istorijsko-legendarni epos u trideset pesama*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 2002, str. 219-220.

¹² Pog: Jovan Čadenović: „Pripovijetke Trifuna Đukića“, pogovor knjizi Trifuna Đukića: *Stari vidici*, privatno izdanje, Podgorica, 1999, str. 199-200.

tvarenih snova, propalih nada i razbijenih iluzija. Riječju, Đukić je u svojim pričama pisao o ljudima koji kroz život prolaze bez radosti i vedrine, koji su patnici i brodolomnici, nesretnici (*Crveni kesten, Fragmenti iz dnevnika, Pod hladnim suncem*). Teško je naći u Đukićevim pričama svijetle tonove. U njima preovlađuju osjećanja sumornosti, umiranja, promašenosti i alijenacije. Crte pesimizma i rezignacije, koje su u našim literaturama početkom 20. vijeka sve više izbijale, povezuje Đukićeve pripovijetke sa kontekstom književnosti evropske moderne.¹³

U ostvarenjima uzetim iz narodne tradicije, riječ je o pomirenju zavađenih plemena, što podsjeća na Ljubišinu i Vrčevićevu prozu, a novija tematika govori o stranačkoj borbi za vlast (*Predizborna opklada, Zajednička imovina*). Budući da je cijelog vijeka radio kao profesor, Đukić je napisao i niz priča s temom iz prosvjetnog života (*Nastavne metode, Sa popravnih ispita*), dok su patriotske teme predstavljene u djelima *Neznani junak* i *Ničevo*.

Autor na uvjerljiv način gradi likove pomoću dijaloga, pa on predstavlja osnovno sredstvo umjetničke realizacije junaka. U nizu narativnih ostvarenja ovoga autora, prisutan je humor građen na suprotnostima mentaliteta (*Mrđenov put u Beograd, Crnogorke i Leskovčanke*). Priroda, koja je kod Đukića tretirana na poetičan način, može postati čovjekov smrtni neprijatelj, što je eksponirano u ostvarenjima *Čobanski Božić, Lov na kune* i *Vukovi*. Kritičari su isticali da je piščev lak i slikovit izraz karakteristika stila koji je u tradiciji crnogorske proze, kao što je i Đukićevo svojstvo da razradi fabulu iz anegdote osnove.

Poseban doprinos Trifuna Đukića crnogorskoj književnosti poslijeratnog perioda predstavljaju romansirane biografije znamenitih ličnosti, od Marka Miljanova i Petra Petrovića Njogoša do kralja Nikole, Ilije Kuća i Ljube Nenadovića. Autor je stvarao biografije poznatih ljudi o kojima je u više navrata pisao, po pravilu birajući intrigantne umjetnike, čiji su ga portreti motivisali da vlastitom maštom dočara brojne prizore, do kojih nije mogao doći na osnovu istoriografskih fakata.

Marko Miljanov je predstavljao jednu od centralnih tema ovoga stvaraoča, a početni prizori iz djela posvećenog crnogorskom vojvodi vremenski su situirani u godine smrti Smail-age Čengića. Pisac oslikava panoramu Meduna i Markovo djetinjstvo u Kućima, praveći zahvat u prošlost i legendu. Autor je propratio sve važne događaje u Miljanovom životu, ne selekcionišući ih isključivo po njihovom istorijskom značaju, prikazujući plemenski i porodič-

¹³ Milorad Nikčević: *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti – književnoistorijsko i tipološko određenje pripovijetke od 60-tih godina 19. vijeka do Prvog svjetskog rata* (poglavljje: „Pripovijetke na tradicionalnim i novim stazama“), NIO „Univerzitetska riječ“, Titograd, 1988, str. 322.

ni život crnogorskog čovjeka datog vremena. Đukića je privlačila patriotska tematika, razgovori glavara u odžakliji, u kojima se odlučivalo o pravcima razvoja Crne Gore, kao i pozitivan uticaj knjaza Nikole na formiranje ličnosti vojvode Marka Miljanova.

Ličnost ovog glasovitog Crnogorca ispoljava se u Đukićevoj knjizi kroz mnoštvo načina, između ostalog i kroz scenu lelekanja za izgubljenim prijateljem, koja motivski podsjeća na prizore iz antičkih epova. Đukić takođe prikazuje odnose Miljanova s turskim glavarima, u kojima on pokazuje hrabrost, odlučnost i dovitljivost u pregovaranjima.

„Trifun Đukić je imao jedan dodatni motiv“, autorovo tematsko opredjeljenje približava Branko Popović u tekstu *Đukićev Marko Miljanov* u knjizi *Potruga za smislom*. „Njegov otac, Radovan Đukić, bio je perjanik Knjažev, kad i Marko Miljanov. Stoga je, osim na književnim podacima, Đukić zasni- vao izgradnju Markovog portreta i na usmenim sećanjima svog oca i drugih ljudi koji su bivali sabesednici ili saradnici Markovi... Tako stvaralački pod- sticajno prožimajući biće svog biografa, Marko Miljanov postaje – ne fiktivni – nego istinski idealni junak Đukićeva romana. Ili, možda treba reći obrnuto: čovek viteštvom i moralnom lepotom tako *očuđenog* ponašanja, postaje ču- dom svoje izuzetne prirode - biće za roman stvoreno!“¹⁴

S etičkog i ljudskog stanovišta plodotvoran je Miljanov susret s Ilijom Kučom, koji je došao kod vojvode u manastir Dugu, 1868. godine. Jedanaest godina su razgovarali o hajdučkim borbama i stradanju naroda u staroj Srbiji, nakon čega je nastalo Markovo djelo *Život i običaji Arbanasa*, odnosno poglavlje tog spisa posvećeno srpskim hajducima. Pobjeda na Fundini donijela je Marku slavu u narodu, ali i zavist pojedinih crnogorskih glavara, kao što su ministar vojni Plamenac, pa i sam knjaz, tako da je zvanično pobjednička sla- va pripisana drugima. Jedan od najupečatljivijih djelova ove biografije jeste priprema Miljanova, koji je tek naučio slova, da piše knjige, mada se u djelu govori i o drugim pojedinostima, npr. odnosu dvorske kamarile prema Marku i uzrocima njihovih sukoba.

Baveći se više decenija Njegoševom ličnošću i djelom, Đukić je napi- sio romansiranu biografiju velikog crnogorskog vladara nazvanu *Na orlovom kršu* (1960). Predmetni sloj knjige posvećene Njegošu, Đukić tretira od 1813. godine, kada vladika Petar I namjenjuje prijesto svome sinovcu. Pisac pred- stavlja Njegoševu složenu ličnost, naglašavajući njenu misaonost, usamlje- nost i zabrinutost nad sudbinom zemlje i naroda, pa ga često nalazi zamišlje- nog i te nijeme monologe saopštava čitaocu.

¹⁴ Branko Popović: „Đukićev Marko Miljanov“, u knjizi istoimenog autora: *Potruga za smis- lom (kritike i ogledi)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2004, str. 28–29.

Trifun Đukić spada u red najboljih poznavaoaca života i rada crnogorskog vladara i vladike Petra II Petrovića Njegoša. „Njegoš je bio trajna inspiracija i preokupacija T. Đukića, pa je njegovu ličnost i stvaralaštvo proučavao i o njemu pisao u periodu od pola vijeka, od 1914. do 1964. godine“, navodi Jovan Čadenović. „Njegovo djelo ga je inspirisalo i podsticalo da o njemu ili povodom njega piše raznovrsne radove – pjesme, članke, rasprave, studije, komentare, biografski roman, pozorišne recenzije, književne kritike, polemike itd. Svi ovi radovi tematski se mogu razvrstati u nekolike grupe – prilozi Njegoševoj biografiji, istraživanje o nastanku pojedinih djela, književne analize, komentari i objašnjenja *Gorskog vijenca*, književnoistraživački radovi (utvrđivanje autorstva djela inspirisanih Njegošem i dr). Ove vrste Đukić je njegovao, manje ili više kontinuirano, do kraja radnog vijeka.“¹⁵

Takođe, Đukić piše o jednom od prvih Njegoševih pjesničkih radova – *Glasi kamenštaka*, u kome su opjevane crnogorske borbe s Turcima, Mlečićima i Francuzima, od 1711. do 1813. godine. U Njegoševom životu, od prolaska kroz Beč javlja se Vuk Karadžić, ličnost s velikim idejama i izuzetnom preduzimljivošću da ih ostvari uz pomoć širokog kruga južnoslovenskih rodoljuba. U toku pola vijeka, Đukić je pisao radove o Njegošu, istražujući genezu, stil i druga obilježja njegovih djela, pa u poglavlju posvećenom ovoj poemi, on stvara kritičku analizu, razdvajajući je od biografskog načina izražavanja. Đukić je dao pregled sadržaja *Luče mikrokozma*, ukazujući na njene sličnosti s Miltonovim *Izgnubljenim rajem*, pružajući odgovor na pitanje zašto je Njegošev Satana dobio toliki značaj u fabuli i idejama spjeva.

U poglavlju posvećenom *Gorskom vijencu* pod nazivom *Put ka najvišem*, data je književnoistorijska interpretacija ovog velikog spjeva. Izvore djela Đukić nalazi u spisima Petra I (*Istorija Crne Gore*), Sime Milutinovića (*Dika Crnogorska*) i mitu o Kosovu. Za razliku od knjige o Marku Miljanovu, u ovom djelu je književna interpretacija Njegoševih ostvarenja odnijela prevagu nad biografskim činionicima. U periodu između dva rata, Đukić je proučavao lik i djelo kralja Nikole, shvativši da on kao književna pojava treba da ima značajnije mjesto u našoj istoriji književnosti, što je i izložio u djelu *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine* (Cetinje, 1951).

„Rad na istoriji književnosti Crne Gore i pripremanju kritičkih izdanja naših pisaca“, navodi Branko Banjević, „ima pionirski značaj za našu nauku o književnosti. Đukić je napisao prvu istoriju – pregled crnogorske književnosti od vladike Vasilija do 1918. godine. Ovo djelo je dragocjen priručnik i putokaz budućim istoričarima književnosti. Između dva rata priredio je za

¹⁵ Jovan Čadenović: *Trifun Đukić – život i rad* (poglavlje: *Trifun Đukić o Njegošu*), Cvetnik, Novi Sad, 1991, str. 122.

štampana djela Marka Miljanova sa obimnim predgovorom. Redigovao je crnogorske anegdote i niz drugih knjiga. Đukić je prvi otkrio i objavio sve pjesme Petra I Petrovića Njegoša. Napisao je i prvu studiju o Stevanu Peroviću Cuci. Objavio je izbor iz poezije Nikole I Petrovića. Ovo su samo značajniji radovi u ovoj oblasti, iz kojih je Đukić ostavio djela trajne vrijednosti.¹⁶ Banjević navodi da je Đukić bio odličan poznavalac naše i svjetske poezije, iz kojih je za prevode birao najuspjelije primjere, a da su posebno vrijedni njegovi prepjevi Prešerna i Župančića.

Prije romansirane biografije Nikole I Petrovića, Đukić je publikovao biografiju Ljubomira-Ljube Nenadovića, koji je, po piščevim riječima, sličan Dositeju kako po životnoj filozofiji, tako i po književnim shvatanjima. Pisac prikazuje njegovu unutrašnju potrebu za promjenom sredine, što je jednim dijelom uslovlilo Nenadovićevo školovanje u poznatim evropskim centrima.

Autor koristi Nenadovićeve slikovite putopise, u kojima prikazuje bezbrižan život mladih ljudi na univerzitetima, njihove izlete u prirodu i putovanja u evropske zemlje. Budući da značajno mjesto u djelu zauzima Nenadovićevo putovanje u Italiju i susret s Njegošem, autor govori o tome kako je najvažniji dio rada ovog autora vezan za Crnu Goru, koja je podsticajno djelovala na njegov duh i stvaralački angažman. Đukić je prikazao Nenadovićevo oduševljenje Crnom Gorom, čojstvom i junaštvom njenih stanovnika, kao i urođenu skromnost samog putopisca. Po Đukiću, dva osnovna pravca Nenadovićevo pjevanja bili su nacionalni romantizam i racionalna didaktika.

„Po svome karakteru ovaj spis bliži je književno-istorijskom djelu nego biografskom romanu čiji je glavni junak pisac i putnik“, Čadenović piše o Đukićevoj romansiranoj biografiji Ljube Nenadovića. „Dosta prostora, ako ne i previše, Đukić je dao odnosu Ljube Nenadovića prema Crnoj Gori, njegovom boravku u toj zemlji i pisanju o njoj i ljudima, njenoj prošlosti i sadašnjosti. Đukić je pokazao veliku Nenadovićeovu ljubav prema Crnoj Gori i njegovo oduševljenje čojstvom i junaštvom. Tu je autor ispoljio divljenje prema Nenadoviću, prema njegovoj etici: neće odlikovanja, neće ministarski položaj, neće privilegije. U tome prevazilazi crnogorsku etiku.“¹⁷

Biografski roman o kralju Nikoli autor počinje od kraja Njegoševog života, odnosno 1850. godine, da bi u nastavku pisao o tome kako se knjaz Danilo stara o Nikolinom školovanju, vodeći ga u Trst, nakon čega slijedi priča o knjazu Danilu koji 1856. godine šalje Nikolu u Pariz da nastavi školovanje. Patrijarhalni mladić doživljava susret s evropskom kulturom, da bi

¹⁶ Branko Banjević: *Trifun Đukić*, u knjizi istoimenog autora: *Osvrti*, Matica crnogorska/Skaner studio, Podgorica – Zagreb, 2023, str. 151.

¹⁷ Jovan Čadenović: *Trifun Đukić – život i rad* (poglavlje: „Romansirana biografija Ljube Nenadovića“), Cvetnik, Novi Sad, 1991, str. 148.

na čelo uprave Crne Gore došao mlad i nezreo. Autor istovremeno prati više knjaževih aktivnosti, od ličnih i porodičnih do političkih, ratnih i književnih. U životu i politici kralja Nikole mnogo su značila putovanja i kontakti s poznatim ljudima njegovog vremena, od austrijskog cara Franja Josifa i ministra Bizmarka, do ruskog cara Aleksandra i stambolskog sultana.

U domenu duševnih i duhovnih kvaliteta, kralj Nikola prikazan je kao ličnost koja je nepredvidiva i sujeta, te koja ima osjećanje nadmoći nad svojom okolinom. Na svakoj stranici teksta posvećenoj kralju Nikoli, Đukić se trudio da bude objektivan i da ukaže na knjaževe zasluge prema Crnoj Gori, kao i na njegove mane. Nikola I je okupljao kulturne radnike, tzv. izvanjce iz raznih krajeva da bi pomogao obrazovno uzdizanje sopstvene zemlje, pa u Crnoj Gori osamdesetih godina XIX vijeka oživljava školstvo, novinarstvo i književna djelatnost. Najznačajnije djelo Nikole I – *Balkanska carica*, koje je započeo 1882. godine, potčinjeno je njegovim političkim idejama i realizovano u funkciji dinastičke ideologije, samim tim što je umjesto Mlečanke, vjere-nice Ivanovog sina, autor kao glavnu junakinju postavio Crnogorku Danicu.

Kraljev odnos prema sinovima, za razliku od odnosa prema kćerima, nije prikazan idilično, a supruga Milena igra veoma značajnu ulogu u životu Nikole I Petrovića, naročito u kasnijem periodu njegove teške borbe s protivnicima. Posljednje stranice djela odnose se na period kraljevog života u izbjeglištvu, pa i sam biograf navodi da je u pitanju „dramatična biografija tragičnog gospodara Crne Gore“, prateći sudbinu Nikole i Milene s dvije kćeri u izgnanstvu.

U Francuskoj Nikola I napisao je više pjesama i jedan roman, završio *Memoare* i sročio testament upućen prijestolonasljedniku Danilu. Nikola I Petrović je po riječima Trifuna Đukića proživio uzbuđljiv i promjenljiv život, u toku kojeg je ispoljio impresivnu aktivnost na svim važnim egzistencijalnim poljima. Ova romansirana biografija publikovana je 1990. godine s velikim zakašnjenjem, kada se nakon impozantne vremenske distance drugačije gledalo kako na kralja Nikolu i pojedine političke stavove ovog državnika, tako i na perspektivu iz koje ga je biograf vidio i prikazao. Ova dramatična biografija „tragičnog gospodara Crne Gore“, kako autor naziva kralja Nikolu, prati njegove posljednje dane sve do izgnanstva i smrti 1840. godine u Antibu kraj Nice. U ovim djelima došla je do izražaja piščeva vještina da stvara sinteze, dok visoka doza dokumentarnosti njegovim pripovijestima pruža sugestivnost.

Biografija čuvenog junaka Ilije Turova iz spisa Marka Miljanova, nakon dvadeset i osam godina od Đukićeve smrti, 1994. godine je publikovana kao istorijski roman *Ili Kuč*, zahvaljujući priređivačkom angažmanu Jovana Čadenovića. Autor je široko prikazao područje hajdučke akcije i surove okol-

nosti u kojima je narod živio u staroj Srbiji. Ime glavnog junaka – Ilije Kuča, osmišljeno je na osnovu albanskih narodnih pjesama, mada postoji mogućnost da je Đukić dao naslovu romana ime glavnog junaka u kraćem obliku, da bi mu naglasio legendarnost i istakao popularnost kod oba naroda, koji su ga slavili kao borca protiv turske vlasti.

U romanu se ne spominje činjenica da je fabula rađena na osnovu djela Marka Miljanova *Život i običaji Arbanasa*, odnosno poglavlja koje se odnosi na hajdučki život. Autor je konkretizovao i oživotvorio dati odlomak iz Miljanovog djela, na umjetnički razrađen način prikazujući hajdučku povijest. Đukić u priču uvodi i druge junake čija je funkcija važna u pripovijesti, od puškara Andrije Tufegdžije do Sulj Kamiša i buljbaše Jaha Skadranina, koji odaje tip bestijalnog čovjeka „vučje“ drskosti.

Pisac je uključio u priču područja Cetinja, Đurđevih stupova i Skadra, proširujući domene zbivanja i aktere u odnosu na povijest Marka Miljanova. Hajdučki život je prikazao u zavisnosti od vremenskih uslova, pa se u ovom djelu javljaju termini poznati u narodnim pjesmama kao hajdučki sastanak, rastanak, zimovnik, jataci i drugi. U romanu se paralelno prate razne grupe junaka, smjenjuju scene borbi s prizorima iz mirnog i idiličnog seoskog života. Đukić prikazuje život na puniji način nego Miljanov, govoreći o sentimentalnim temama i odnosima junaka.

Pripovjedač dočarava atmosferu posijela, na kome se seoska djevojka Jasna Nikolina zagledala u Iliju, opisujući stvaranje duhovnog jedinstva kolektiva, pričanje priča i pjevanje pjesama o starim junacima. U poglavljima romana u kome se vode begovski razgovori, osvjetljava se psihologija viših slojeva turskog društva. Đukić živopisno slika prirodu Metohije, vrijeme berbe i plodova, kao i velikih snjegova koji prekidaju veze među naseljima i ljudima. U odnosu na prozu Marka Miljanova o srpskim hajducima, Đukićev roman ne predstavlja vizualizaciju takve istorije, nego autohtono djelo građeno na osnovama vojvodine hronike.

Roman *Crno naselje* govori o stradanju naših ljudi u austrougarskim logorima. Fabulu svog posljednjeg romana Đukić počinje od Podgorice, u kojoj se glavni junak Veljović našao 1915. godine, kada se srpska vojska povlačila prema Skadru: „Ako su sudbinski putevi“, počinje svoj roman Trifun Đukić, „k kojima se krećemo kroz život zavijeni maglom neizvesnosti koju ne mogu da prozru naše duhovne oči, ipak postoje u našoj duši izvesni nejasni putokazi po kojima naslućujemo budućnost. Za ovim neodređenim putokazima upućuju se često ne samo pojedinci nego i narodi. Svesno ili nesvesno, vođeni verom i instinktom, oni često u punom mraku naslućuju odbleske zore, ili u samrtnom trzaju naziru buđenje novoga života... Negde na kraju poslednje povorke koja je, sa kršnih snegom uvijenih planina, silazila ka Podgorici i dolini Zete, žurila

je grupica izbeglica niz podgoričke livade, i s prvim mrakom ušla u jednu od kafana, po ulasku u varoš.¹⁸

Glavni junak romana je već naredne godine interniran u logor Boldogason, u kojem se nalazi oko trideset hiljada ljudi, pa u ovom djelu ima dosta autobiografskih elemenata. Još od početka rata, 1914. godine u austrougarskim logorima harali su glad i pjegavi tifus. U romanu je opisano kako se ljudi izmučeni glađu ponašaju različito, krećući se od sebičnosti do altruizma. Predmet svakodnevnih razgovora je stanje u državi, s obzirom na to da su crnogorski internirci podijeljeni na pobornike ujedinjenja sa Srbijom, kojih je bilo znatno više i pristalice kralja Nikole, odnosno samostalne Crne Gore. Roman je pisan jednostavnim realističnim stilom, bez težnje ka figurativnošću. Najčešća stilska figura je kontrast jer putem njega Đukić opisuje doba ropstva kroz reminiscencije iz mirnodopskog perioda.

„O stradanju naših ljudi u austrougarskim logorima“, u predgovoru ovom romanu ističe Jovan Čadenović, „govori roman Trifuna Đukića *Crno naselje* i spis Rista Kovijanića *Neđmeđerska dolina smrti* (Bratislava, 1936). Đukić i Kovijanić pripadali su istoj generaciji, obojica potiču, šire uzev, iz istog kraja, iz Crnogorskih Brda, obojica su u isto vrijeme tamnovali u austrougarskim logorima o kojima su kasnije pisali – Kovijanić pretežno dokumentarno, Đukić romansijerski. Kovijanićev spis može da se posmatra kao faktografska osnova, dopuna i ilustracija Đukićevog romana... Nakon završetka prvog svjetskog rata, kada se u novostvorenoj Jugoslaviji život ustalio, pisci – bivši logoraši osjetili su potrebu da ožive uspomene na svoje robovanje i na mrtve drugove koji su ostali u dalekim podunavskim močvarama. Njima su posvećene brojne pjesme i prozni tekstovi sa logorskim motivima.“¹⁹

U tekstu *Dnevnik zarobljenika iz Boldogasonja*, publikovanom u knjizi *Svjedočenja/ izbor memoara*, koji je predstavljao odlomak iz neobjavljenog romana *Crno naselje*, Đukić navodi da su nečovječan odnos uprave ovog logora i neljudski teški uslovi života, mnoge zarobljenike odveli u užasnu smrt. Logor Boldogason ili Boldogasonj je bio jedan od koncentracionih logora koji je formirala Austrougarska monarhija tokom Prvog svjetskog rata. Ovaj logor nalazio se 70 km jugoistočno od carske prijestonice Beča, na obodima Nežiderskog jezera u austrijskoj pokrajini Burgenland (Gradišće). Formiran je u septembru 1914. godine, a zatvoren krajem oktobra 1918, u isto vrijeme kada su zatvoreni i susjedni logori Nežider i Nađmeđer. Za njegovo postojanje su znali svi najvažniji organi vlasti Habzburške monarhije (Carski dvor, Vlada, Parlament). Kroz

¹⁸ Trifun Đukić: *Crno naselje* (poglavlje: „Jedna drama je završena“), priredio Jovan Čadenović, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica, Podgorica, 1996, str. 5.

¹⁹ Jovan Čadenović: „Đukićev roman *Crno naselje*“, priredio Jovan Čadenović, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica, Podgorica, 1996, str. 199.

njega je prošlo oko 25.000 ljudi. Smatra se da je oko 7.000 Srba i Crnogoraca ovdje ubijeno, ili umrlo od gladi, bolesti i mučenja. U njemu je bilo zatvorenika svih starosnih struktura, oba pola, čak i djece mlađe od 16 godina.

U ograđenim poljanama zarobljenici su bili izloženi zaraznim bolestima, gladi, hladnoći, mučenjima i zlostavljanjima koje su vršile logorske vlasti. Da bi zaboravili na bijedu svakodnevice, oni se prepuštaju snovima, razgovorima, nadama, kao i različitim sujevjerjima. Bilješke iz logorskog života pune su zanimljivih asocijacija, od kojih ističemo sljedeću:

„Preda mnom je stajao jedan visoki, koščati Crnogorac, pognutih ramena, a crnih opuštenih brkova. Držao je ruke na leđima i gledao nekud u ravnicu. Njegova figura sve više me je zanimala. Moj zemljak ličio mi je na nekoga. Da, kada sam jedanput posjetio etnografski muzej, tamo sam, pored bezbrojnih mrtvih predmeta, naišao i na jednog živog orla. Bio je u kavezu. Svud oko njega kože, kosturi, rogovi, mrtva krila, a samo on, orao, predstavnik žive i slobodne prirode – neprirodan, u kavezu, podsjećeni krila. Stajao je snuđen u žici, mrka pogleda i mrke ćudi. Činilo mi se kao da u njemu kipi gnijev protiv ljudskog nasilja koje je na njemu izvršeno: što mu je, mjesto beskrajnih, širokih prostora za njegov let, dodijeljen tako uzan kavez u kome ne može slobodno ni da se okrene! O, dragi moj zemljače! Ponosni stanovniče svojih kamenih vrhova, kako li mi ličiš na onog jadnog, zarobljenog orla!“²⁰

Osim poezije, romansiranih biografija i romana, Đukić se bavio pisanjem poema, književne kritike, književne istorije, polemika i ostalih literarnih ostvarenja. Nadređeno mjesto u njegovom književnoistorijskom radu ima knjiga *Pregled književnog rada Crne Gore od vladike Vasilija do 1918. godine*, u kojoj autor prati kulturni razvoj naše zemlje od osnivanja štamparije na Obodu 1494, a književni – od vladike Vasilija, za kojeg pisac kaže da je prvi od poznatih crnogorskih pisaca. Period nakon Njegoša, prije Đukićevog rada bio je slabo istražen, s obzirom na to da nijesu bila objavljena ni djela istaknutijih pisaca, kakav je, primjera radi, bio Stevan Perović Cuca.

Od svih književnika, najviše prostora Đukić je dao Nikoli I Petroviću i njegovom dobu, s obzirom na to da je on bio stožer oko kojeg se okretao cjelokupni politički i duhovni život Crne Gore. On detaljno govori o Marku Miljanovu, a posebno poglavlje knjige posvećuje radu izvanjaca, koji su kao došljaci učestvovali u crnogorskom kulturnom i književnom osavremenjivanju. Ova studija bila je završena pred rat, kao doktorska disertacija Trifuna Đukića, a objavljena je tek 1951. godine na Cetinju.

Fabulativni sloj djela teče od kraja postojanja Zete kao države i osni-

²⁰ Trifun Đukić: *Dnevnik zarobljenika iz Boldogasonja*, u knjizi: *Svjedočenja/ izbor memoara*, priredio Sreten Asanović, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1973, str. 283–284.

vanja štamparije Crnojevića. Kada je Zeta počela da se povlači pred navalom Turaka i da seli prijestonicu sa Žabljaka na Obod, pa na Cetinje, Crnojevići su napustili Crnu Goru, 1496. godine i prenijeli vlast na cetinjskog mitropolita, da bi od tada nastala plemenska anarhija čitava dva vijeka. Đukić kaže da je Crna Gora tokom XVIII i XIX vijeka vodila oko četrdeset ratova, što znači svake pete godine po jedan, pa zato nije bilo uslova za razvoj književnosti, ali je zadivljujuće da se i pod takvim okolnostima stvaralo.

U poglavlju posvećenom vladici Vasiliju, autor piše o njegovom putovanju u Rusiju, 1714. godine kod cara Petra Velikog. Napori crnogorskih duhovnih i svjetovnih vođa da se približe Rusiji, učinili su da se pojavi prvo djelo iz ovog perioda – *Istorija o Čornoj Gori* (1754), prva štampana istorija kod Crnogoraca. I pored toga što je nastalo više iz političkih, nego iz naučnih pobuda, Đukić uzima knjigu kao kriterijum, stavljajući vladiku Vasilija na prvo mjesto po hronološkom redosljedu među pisce Crne Gore.

Djelo je ostalo usamljeno za nekoliko decenija, da bi tek pola vijeka kasnije, književni rad nastavio Vasilijev sinovac – Petar I. U nastavku knjige, pisac osvjetljava lik Petra I kao čovjeka, državnika i stvaraoca, pišući o njegovom poznavanju jezika, obrazovanju, intelektualnim i moralnim svojstvima, koje ga svrstavaju u red najistaknutijih crnogorskih vladara. Đukić je takođe jedan od prvih autora koji je cjelovito pisao o Stevanu Peroviću Cuci.

Preko niza stvaralaca, od kojih je najkompleksnije obradio Stefana Mitrova Ljubišu, Marka Miljanova, kao i rad izvanjaca, na kraju njegovog djela dat je pregled književne kritike i nauke o književnosti kroz angažman Lazara Tomanovića, Lazara Perovića i Marka Dragovića. U domenu kulturnog rada, Đukić posebno osvjetljava djela Valtazara Bogišića, Pavla Rovinskog i Jovana Pavlovića. S obzirom na to da pojedine kompleksne pisce i književne pojave nije mogao u knjizi šire prikazati, sugerisao je da o njima treba pisati posebne studije i rasprave, što je u kasnijem periodu i učinjeno.

„T. Đukić se formirao kao pjesnik i književni kritičar“, smatra Jovan Čađenović, „u školi srpske moderne na beogradskom univerzitetu kod profesora braće Popović, Skerlića i dr. Njegovi kritički radovi sadrže ideje koje je kao kritičar postavljao pjesničkoj umjetnosti, sudove o konkretnim zbirkama koje je prikazivao. Iz ovih tekstova vidi se kritičareva poetika.“²¹

Trifun Đukić je bio istaknuti prevodilac na naš jezik, u prvom redu s njemačkog i slovenačkog jezika. Jedan od njegovih posljednjih prevoda s ruskog jezika bila je Puškinova pjesma *Crnogorci i Bonaparta*. Od djela iz engleske književnosti preveo je Tenisonov sonet *Apoteoza crnogorskom herojstvu*, dok

²¹ Jovan Čađenović: *Trifun Đukić kao književni kritičar i istoričar*, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*, priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 512.

mu je prevod čuvenog germanskog narodnog spjeva *Pesma o Nibelunzima* ostao u rukopisu. Njegov najveći prevodilački poduhvat predstavlja zbornik svjetskog pjesništva nazvan *Poezija vekova* (Beograd, 1966). Prevodima, kao i originalnim stvaralaštvom, Đukić je pokazao široko poznavanje tokova kako tradicionalne, tako i moderne svjetske i domaće literature, gradeći svoje životno djelo u impozantnom strukturnom i žanrovskom dijapazonu.

Literatura

Primarna

- Đukić, Trifun: *Dnevnik zarobljenika iz Boldogasonja*, u knjizi: *Svjedočenja/ izbor memoara*, priredio Sreten Asanović, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1973.
- Đukić, Trifun: *Na pučini – 1916*, u zbirci poezije Trifuna Đukića: *Izabrane pjesme*, izbor i pogovor Jovan Čađenović, Oktoih/ Podgorica, Grigorije Božović/ Priština, 1994.
- Đukić, Trifun: *Izumiranje*, u zbirci poezije Trifuna Đukića: *Izabrane pjesme*, izbor i pogovor Jovan Čađenović, Oktoih/ Podgorica, Grigorije Božović/ Priština, 1994.
- Đukić, Trifun: *Moja duša*, u zbirci poezije Trifuna Đukića: *Izabrane pjesme*, izbor i pogovor Jovan Čađenović, Oktoih/ Podgorica, Grigorije Božović/ Priština, 1994.
- Đukić, Trifun: *Crno naselje* (poglavlje: *Jedna drama je završena*), priredio Jovan Čađenović, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica, Podgorica, 1996.

Sekundarna

- Čađenović, Jovan: *Đukićev roman „Crno naselje“*, priredio Jovan Čađenović, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica, Podgorica, 1996.
- Čađenović, Jovan: „Legendarni epos“, u knjizi istoimenog autora: *Prelomna vremena*, Medeon, Podgorica, 2004.
- Čađenović, Jovan: „Lirsko pjesništvo Trifuna Đukića“, pogovor zbirci poezije Trifuna Đukića: *Izabrane pjesme*, izbor i pogovor Jovan Čađenović, Oktoih/ Podgorica, Grigorije Božović/ Priština, 1994.
- Čađenović, Jovan: „Narativne proze Trifuna Đukića“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*, priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002.

- Čađenović, Jovan: „Pripovijetke Trifuna Đukića“, pogovor knjizi Trifuna Đukića: *Stari vidici*, privatno izdanje, Podgorica, 1999.
- Čađenović, Jovan: *Trifun Đukić – život i rad* (poglavlje: „Romansirana biografija Ljube Nenadovića“), Cvetnik, Novi Sad, 1991.
- Čađenović, Jovan: „Trifun Đukić kao književni kritičar i historičar“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*, priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002.
- Konstantinović, Radomir: „Poezija i poetika Trifuna Đukića“, u hrestomatiji: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*, priredio Slobodan Kalezić, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002.
- Nikčević, Milorad: *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti – književnoistorijsko i tipološko određenje pripovijetke od 60-tih godina 19. vijeka do prvog svjetskog rata* (poglavlje: „Pripovijetke na tradicionalnim i novim stazama“), NIO „Univerzitetska riječ“, Titograd, 1988.
- Pešikan-Ljuštanović, Ljiljana: „*Kraljević Marko* Trifuna Đukića“, pogovor knjizi Trifuna Đukića: *Kraljević Marko, istorijsko-legendarni epus u trideset pesama*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 2002.
- Popović, Branko: „*Đukićev Marko Miljanov*“, u knjizi istoimenog autora: *Potruga za smislom (kritike i ogledi)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2004.
- Predojević, Milorad: „Bilješka priređivača“, pogovor knjizi Trifuna Đukića: *Kraljević Marko, istorijsko-legendarni epus u trideset pesama*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 2002.
- Racković, Nikola: „*Đukić Trifun*“, u knjizi istoimenog autora: *Leksikon crnogorske kulture*, Društvo za očuvanje crnogorske duhovne baštine, Podgorica, 2009.

Sofija KALEZIĆ

**MONTENEGRIN INTERWAR LITERATURE
- A CREATIVE PORTRAIT OF TRIFUN ĐUKIĆ**

Prominent interwar Montenegrin poet, prose writer and literary historian, Trifun Đukić, was born in Brskut in 1889 and died in Cetinje in 1966. He graduated from the Faculty of Philosophy in Belgrade, where he worked for a time, and in previous and future periods he worked in Pristina, Smederevo, Šabac and other areas. During the Austrian occupation, he was interned in the infamous Boldogasszony camp, where he spent three years. He wrote epic and lyric poems, short stories, plays, travelogues, and translated poetry from German, French, Italian and Slovenian. Between the two wars, he collaborated with about fifty magazines, newspapers and almanacs. After the liberation, he published mostly in *Politika* and publications of the Congress of Folklorists of Yugoslavia. In the work *A Creative portrait of Trifun Đukić*, the author Sofija Kalezić introduces the reader to the personality and work of this valuable, but unjustly forgotten writer.

Keywords: *interwar literature, poetry, romanced biography, Montenegro, Njegoš, King Nikola*

Stručni rad

UDK 001:929Mijović P.

Dragan B. PEROVIĆ (Nikšić)

Crnogorski PEN centar

dragan_perovic@yahoo.com

**ŠEĆANJE NA PAVLA MIJOVIĆA, VELIKANA
NAŠE NAUKE I KULTURE
Povodom 110 godina od rođenja**

Sa ošućanjem posebne časti i odgovornosti prihvatio sam poziv gospodina Aleksandra Radomana, dekana FCJK, da uzmem učešća u obilježavanju 110 godina od rođenja Pavla Mijovića, velikana naše nauke i kulture. Gospodin Radoman je naveo da bi bilo „važno da se čuje iz prve ruke o njegovoj ulozi u osnivanju PEN-a”, znajući da sam davno učestvovao u nekim procesima od značaja za našu kulturu, u kojima je Pavle Mijović imao vodeću ulogu.

Ključne riječi: Pavle Mijović, Crnogorski PEN centar, crnogorska kultura, crnogorska nauka

I da nije bilo dugogodišnje saradnje, o Pavlu Mijoviću bi se moralo govoriti sa posebnim pijetetom. Uz puno uvažavanje i poštovanje naučnog djela, tu je i prilično ličnih ošućanja, zbog mogućnosti da danas mogu reći da

sam saradivao sa tako velikom ljudskom, moralnom i naučničkom veličinom, kakav je bio čika Pavle. Tu posebnu čast, zadovoljstvo i privilegiju dobio sam, kao mlad čovjek, zapošljenjem u Leksikografskom zavodu Crne Gore (LZCG), 1985. godine. Zanimljivo, kada smo se upoznali, Pavle je bio penzioner, u godinama u kojima sam ja sada.

Nekoliko nas mlađih sa kojima je rado diskutovao, podsticao nas i usmjeravao, zvali smo ga čika Pavle. Šećanja mogu biti varljiva, ali iz mnoštva podataka za ovu priliku izdvojo bih najvažnije momente iz saradnje i druženja sa čika Pavlom. Vjerovatno će o nekim djelima i pojavama biti govora i od drugih učesnika skupa, ali vrijedi ponavljati ono što ima istorijski značaj. Iskorišću ponešto što su zajednički prijatelji i kolege govorili o Pavlu.

Leksikografski zavod je pripremao Enciklopediju Crne Gore, a Pavle je bio član savjeta i redakcije. Bio je pravi enciklopedista, sa ogromnom stvaralačkom i pokretačkom energijom. Kao naučnik tražio je materijalne dokaze za potvrdu teza, uz oslobađanje od mitova i izmišljenih priča – nego samo nauka i činjenice, koje su neumoljive i na strani istine. Borio se da kultura i nauka u crnogorskom društvu dobiju zasluženi status, računajući da su one glavni oslonac koji pomaže da se prevladaju sve nedaće.

Voljeli smo se našaliti da je Pavle tipski primjer crmničke violentnosti. Znao je da plane, naljuti se, izviče na prijatelje i starije od njega, ako su griješili ili nijesu pratili njegov tempo istraživanja. Brzo bi se smirio i kao da ništa nije bilo nastavljaio rad i diskusiju. Interesantno, na nas, pomenutih nekoliko mlađih, nikada se nije ljutio. Upućivao bi nas u razne teme i oblasti i pažljivo slušao naše prijedlogi i podržavao ih. Nekada kao jedini iz tadašnje „stare garde“.

Jedna od posebnih tema bila je vezana za genocidne zakone i postupke koji su činjeni u Crnoj Gori poslije 1918. godine. Mislili smo da bi bilo dobro angažovati nepristrasne naučnike iz svijeta, da prikupe i obrade dokumentaciju vezanu za Prvi svjetski rat i pogrome tokom „bijelog terora“ i sa time izaći pred međunarodne forume. Imao je u vidu Raselov sud i slične ustanove koje se bave problemom ljudskih prava i genocida.

Inače, čika Pavle nije mnogo volio da priča o događajima iz svoje prošlosti, sem u rijetkim prilikama. Uvijek je gledao naprijed i težio ka novim otkrićima. No, ostalo je šećanje vezano za početak njegove borbe za nacionalnu emancipaciju. Kao student medicine, 1935. godine pridružio se naprednom pokretu, pod okriljem Komunističke partije. Uskoro je uhapšen i sproveden u kazamate, u Dubrovnik, potom u Sarajevo, pa u Beograd. Tamo je prošao pravu torturu od zloglasnih policijskih isljednika Vujkovića i Kosmajca. Tukli su ga mokrim konopima po tabanima, tražeći da oda drugove. Jednom mu je šef policije Vujković rekao otprilike, da parafraziram: „To što ste komunisti,

to nema veze, ali to što hoćete da ste Crnogorci, e to vam nikada nećemo dozvoliti.“

Doticali smo se i drugih pojava vezanih za kulturu i istoriju Crne Gore. Smatrao je neophodnim da Crna Gora stvara institucije koje će se baviti valorizacijom kulturno-istorijskog nasljeđa. Uložio je sav svoj moralni i stručni integritet u borbu za istinu o crnogorskom identitetu. Tvrdio je i dokazivao da je crnogorska baština dio mediteranske kulture i da je susret civilizacija stvorio crnogorsku osobenost. Insistirao je na tome da je potrebno napisati istoriju umjetnosti Crne Gore. Sam je dao nemjerljivi doprinos u toj oblasti.

Da izdvojimo samo kapitalno djelo „Umjetničko blago Crne Gore“, koje je faktički priredio za mjesec dana 1980. godine. Naravno tu su „Menolog“ i posebno „Ozloglašeno nasljeđe“, koje je poslije izlaska iz štampe 1971. godine, bilo neformalno zabranjeno. U Leksikografskom zavodu je pripremao knjigu „Pradavne i davne kulture Crne Gore“. Insistirao je da uradim imenski i predmetni registar. Sada kao anegdota zvuči nadgledanje štampe. Zajedno sa čika Pavlom pregledao sam probne primjerke i notirao greške. Cijelo ljeto smo oko toga gubili vrijeme, što ga je puno nerviralo. Na jednu ispravljenu, u štampariji su pravljene dvije nove greške. Predložio sam, na kraju, da pogledamo posljednu varijantu, odobrimo štampu, a da uz odštampani primjerak napravimo kraći spisak ispravki, ako se pojave ili su nam promakle greške. Tako smo i uradili i knjiga je izašla 1987. godine.

No, to je doba kada počinju da se naziru konture budućeg krvavog jugoslovenskog kolopleta. To vrijeme i načini postupanja prema svemu što nosi predznak „crnogorsko“, u potpunosti je komplementarno vremenu današnjem. Tokom antibirokratske kontrarevolucije iz svih rupa izmiljeli su oni kojima je smetala svaka institucija, program i stvaraoci koji se nijesu mirili sa potčinjavanjem Crne Gore. Ukidaju se LZCG, ARS, bez posla ostaju istaknuti umjetnici i književnici. Bilo je to „vrijeme opasnih riječi i opakih ljudi“¹.

U takvoj atmosferi do punog izražaja dolazi ličnost Pavla Mijovića. Smatrao je da su Crnogorci dovedeni u situaciju da pod silom sa strane ostanu bez svoje države i nacionalne ravnopravnosti. Nepokolebljivo ulazi u obračun sa negatorima Crne Gore i Crnogoraca, jer ne smijemo da, citiram: „zebe-mo nad onim što smo strahovitom petovjekovnom borbom osvojili – kako da očuvamo nacionalnu slobodu“. Bio je izuzetan polemičar, oštar, beskompromisan. Protiv rata i krvoprolića pisao je proglose, apele, peticije. Na mržnju i propagandna podmetanja odgovarao je faktima i znanjem.

Uporedo je radio na formiranju institucija koje će imati međunarodni ugled i značaj. To su osnivanje Crnogorskog P.E.N. centra i Matice crnogor-

¹ Ivanović 1997: 44.

ske. Tokom '89-90. godine po šest mjeseci nijesmo primali plate u Zavodu, ali smo radili kao da je sve potaman. Kada se nijesmo nalazili u prostorijama Zavoda, išao sam do čika Pavla u njegov stan, u ulici Dalmatinskoj, br. 47/A, u Beogradu. Pripremali smo dopise i programe.

Mora se istaći velika i nesebična pomoć hrvatskog P.E.N-a u konstituisanju naše podružnice i međunarodnim kontaktima. Čika Pavlu je pomagala ekipa okupljena oko ARS-a, đe je glavni urednik bio Mladen Lompar, a uz nas iz Zavoda puno je doprinio i Jevrem Brković. Godine 1990. učinjen je veliki korak. Formiran je crnogorski P.E.N. centar, kada je 15. marta održana osnivačka skupština i čika Pavle izabran za prvog predsjednika. Mladen Lompar je, uz bilješku da je Pavle rekao da mu je to najveća počast u životu, dodao i sljedeće: „S energijom koja je bila nespojiva sa njegovom krhkom figurom, ušao je u tešku bitku, s jedne strane diplomatsku (na relaciji Zagreb - London - Beč), i težu beskompromisnu sa predstavnicima srpskog nacionalizma u redakcijama ondašnjih crnogorskih medija, asocijacijama pisaca te kulturnim i policijskim zvaničnicima.”² O tim danima Pavle Mijović je napravio knjigu „Crnogorski apokrifi”, koju je Crnogorski PEN Centar objavio 1992. godine. Vrijedelo bi razmisliti da se ta knjiga ponovo publikuje.

Poslije osnivačke skupštine krenula je borba da se PEN registruje i uključi u Inernacionalni PEN. Te godine je kongres PEN-a bio u Maderi, ali se nije uspjelo. Koliko su bile sprege policije i književnika, te javnih i tajnih protivnika, dovoljno govori podatak da je mali broj pisama, od 160, koje je lično na pošti u Cetinju predao Mladen Lompar, stigao na adresu PEN centara širom svijeta.

Kao stari ilegalac, čika Pavle je preduzeo korake da eliminiše sljedeće opstrukcije. Pripremio je pisma i otišao u američku ambasadu u Beogradu i ambasadoru predočio probleme koje crnogorski PEN ima. Zamolio je da ambasada preuzme pisma i pošalje ih širom svijeta do svih PEN centara. Ta pisma su stigla na odredište. Ostalo je da vjeruje u pozitivan ishod. Iščekivanje je komentarisao ovako: „Ako naša istina pobijedi, a nadam se da hoće, biće to trofej ravan onom na Svjetskom kongresu PEN-a u Dubrovniku, kada su iz te asocijacije izbačeni fašistički pisci.“

Na Kongres PEN-a u Beču, đe se odlučivalo o prijemu Crne Gore, čika Pavle je otputovao o svom trošku. Pratila ga je njegova sinovica, znalac više stranih jezika. U novembru 1991, na Kongresu PEN-a, Crna Gora je primljena u ravnopravno članstvo. Od svih prisutnih, samo je jedan glas bio protiv – od srpskog PEN-a. Sljedeće godine Kongres je bio u Rio de Žaneiru i naravno niko nije mogao ići. Za svjetski Kongres u Dubrovniku 1993. Čika Pavle se

² Lompar 2010: 534.

spremao i želio da idem sa njim. Prihvatio sam, ali je neposredno pred polazak moj sin slomio ruku, pa sam zamolio Ognjena – Mija Radulovića, historičara umjetnosti, nažalost pokojnog, da pravi društvo čika Pavlu, tako da su njih dvojica predvodili crnogorsku delegaciju na tom skupu.

Kratko da se vratimo na 1990. godinu i priču vezanu za Maticu crnogorsku, što je tema za neku drugu priliku. Čika Pavle je smatrao da kasnimo sa osnivanjem Matice, ali da ne smijemo propustiti šansu. Osnovno, u ime buduće Matice crnogorske čika Pavle i ja putovali smo u Zagreb, na ponovno osnivanje Matice hrvatske, 8. decembra 1990. Šutri dan su bili izbori i Hrvatska je odlučila da ide svojim putem. Pavle je pročitao prigodan govor i u ime buduće Matice crnogorske pozdravio skup. Bio je nagrađen ovacijama.

Pavle Mijović je primjer koji bi trebalo slijediti. Kako su stari govorili, bio je čoek iz punanijeh usta, moralan, častoljubiv, superiorne erudicije. Borac za temeljne vrijednosti i crnogorsku samobitnost. Završio bih ovo izlaganje jednim citatom iz Pavlove knjige „Ozloglašeno nasljeđe“:

„Bojimo se da istaknemo ono što nas je nekad proslavljalo, naročito etičke i etničke vrline, koje su nam svi narodi priznavali kao „znak raspoznavanja“. Grozimo se pri pomenu naše „Nacionalne kulture“... Savjetuje nam se da sa pozornice sadašnjih zbivanja povučemo sve one činove po kojima smo ono što jesmo: osjetljivi za svojevrsnu poetsku i likovnu osmišljenost života, izvornost čiste narodne riječi i mudrosti (i prije Njegoša a osobito s njim i poslije njega), vitalnu sposobnost da se razvijamo unedogled samo ako čvrsto stojimo na tlu sa kojega smo ponikli i ako se nadahnjujemo onim plemenitim i uzornim što se sa tog tla vjekovima taložilo u narodnoj tradiciji.

Mali, najmanji u Evropi, ne možemo sve što i drugi u njoj... Ali, iako mali, možemo i sebi i drugima pokazati ono u čemu smo veliki... Da bismo to mogli, potrebno je da smo svjesni – samih sebe. Ne bismo li već jednom prestali da bježimo – od samih sebe.“³

Organizatori skupa⁴ zaslužuju sve čestitke na ideji da obilježe dan rođenja akademika Pavla Mijovića i podsete na njegov veliki lik i djelo.

³ Mijović 1971: 252 – 253.

⁴ *Omaž Pavlu Mijoviću*. FCJK i Crnogorski P.E.N. centar, Cetinje, 19. XI 2024.

Literatura:

- Pavle Mijović, *Ozloglašeno nasljeđe*, Obod, Cetinje, 1971. Božina Ivanović, *Memorial Pavle Mijović (1914–1996)*, CANU, Podgorica, 1997, str. 43–46. Mladen Lompar, *Pavle Mijović i Crnogorski P.E.N. centar*, Matica, jesen 2010, str. 533–536.

Dragan B. PEROVIĆ

**IN MEMORY OF PAVLE MIJOVIĆ,
A GREAT FIGURE OF OUR SCIENCE AND CULTURE**

Pavle Mijović was a true giant of our science and culture, with whom it was an honor to collaborate. We worked together at the Lexicographic Institute of Montenegro on the preparation of the Encyclopedia of Montenegro. Mijović made an immeasurable contribution to affirming the truth about Montenegrin identity. He demonstrated that Montenegrin heritage is part of Mediterranean culture and that the meeting of civilizations shaped Montenegrin uniqueness. In addition to publishing crucial works on the history of art, he was particularly dedicated to creating institutions of international significance. He was the initiator and founder of the Montenegrin P.E.N. Center, where he served as its first president, as well as in Matica crnogorska.

Pavle Mijović was an example to follow. He will be remembered as a man of superior erudition, moral integrity, and as a tireless advocate for fundamental values and scientific truth.

Keywords: *Pavle Mijović, Montenegrin PEN Center, montenegrin culture, montenegrin science*

PRIKAZI

Stručni rad
UDK 930.85(497.16)

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
aleksandar.radoman@fcjk.me

IZUZETNA INTERDISCIPLINARNA MONOGRAFIJA SLOBODANA ČUKIĆA

(Slobodan Čukić, *Zmije na pravoslavnim grobljima u Crnoj Gori: rezultati terenskog istraživanja*, Nova Pobjeda, Podgorica, 2024)

Monografija Slobodana Čukića pod naslovom *Zmije na pravoslavnim grobljima u Crnoj Gori: rezultati terenskog istraživanja* predstavlja izuzetan istraživački poduhvat zahvaljujući kojem je osvijetljen jedan sasvim nepoznat segment crnogorske kulture iz domena pogrebne običajnosti.

Rukopis je podijeljen na deset poglavlja koja čine zaokružene problemske cjeline, nakon kojih slijedi iscrpan spisak korišćenje literature.

U prvome poglavlju pod naslovom „Zmija u narodnoj tradiciji“ Čukić se detaljno osvrnuo na prisustvo zmije u crnogorskoj tradicijskoj kulturi, osobito skrećući pažnju na funkciju zmije „čuvarkuće“, zahvatajući nerijetko i širi južnoslovenski kontekst, a po potrebi dajući paralele i iz drugih tradicija. Najveći dio primjera Čukić analizira na osnovu dostupne u prvome redu etnološke i etnografske građe, no osim uspješnih kontekstualizacija, dopuna i analize ovoga dragocjenog fenomena tradicijske kulture, posebna je vrijednost Čukićeve studije što donosi i nove primjere zabilježene tokom terenskih istraživanja, koji nekad potvrđuju ili odbacuju, ali često i dopunjuju podatke poznate iz etnološke literature.

U drugome i trećem poglavlju, „Zmijari i 'zmijski poslovi“ i „Osobnost zmijarskih postupaka“ predmet autorova interesovanja su fenomeni zmijara, povezani s magijskim prizivanjem zmija, kao i fenomen zavarčavanja, odnosno magijsko-iscjeliteljske prakse vezane za zmijski ujed. Osim toga, autor raspravlja i o tragovima pisanih prokletstava (zakletvi) protiv ujeda zmija na tlu Crne Gore, ali i šire od toga – o narodnoj medicini i medicima koji su do pojave prvih školovanih ljekara u drugoj polovini XIX vijeka bili jedini „institut“ medicinskoga djelovanja.

Četvrto poglavlje rukopisa, „Pogled u prošlost – o kultu zmije i Ilirima“, prati najstarije slojeve tragova kulta zmije, koji su na Zapadnome Bal-

kanu dokumentovani još od neolita, ali i uz dokumentovanu „prazninu“ od više od dva milenijuma, sve do pojave Ilira u povijesnim izvorima. Autor detaljno predstavlja kako nematerijalna, tako i materijalna svjedočanstva o tome kultu. U ilirskoj tradiciji – kako je to još zabilježio ponajbolji poznavalac ove problematike Aleksandar Stipčević – zmija kao „životinja-totem ilirskog roda ima središnju ulogu u mitološkom i religijskom sistemu južnih Ilira“. No elaboraciji same teme prethodni opsežni uvod o Ilirima u kojem na temelju bogate izvorne građe i literature autor predočava kako dileme o etničkom jedinstvu ili raznolikosti te populacije, tako i o ključnim problemima vezanim za rekonstrukciju ilirske povijesti, potcrtavajući u nauci često zanemarivani značaj područja Crne Gore u ilirskoj historiji.

Peto poglavlje rukopisa, naslovljeno „Rijedak i zanimljiv običaj“, uvodi nas zapravo u centralnu problematiku istraživanja – nudeći širi osvrt na fenomen apotropejske zmijske simbolike u sepulkralnoj (pogrebnoj) običajnosti. I u uvome poglavlju autor kreće od polazišta Aleksandra Stipčevića koji je ukazao na to da su Iliri vjerovali da zmija čuva pokojnikovu „vječnu kuću“, odnosno njegov grob – isto kao što mu je za života čuvala kuću – te na postojanje prikaza zmije na kamenim i drvenim nadgrobnim spomenicima „u južnoj Crnoj Gori“, odnosno „skadarskome basenu“, koji su, po njegovu mišljenju, nespojivi s hrišćanskom simbolikom i predstavljaju ostatke iz praistarskih, ilirskih vremena. Upravo ove Stipčevićeve naznake naćeraće Ćukića najprije na pažljivo prikupljanje rijetkih pisanih podataka o tome fenomenu – usredredivši se na vrijedne radove Šefika Bešlagića i Aleksandra Stipčevića – a potom i na terensku potragu za materijalnim tragovima prikaza zmija na crnogorskim nadgrobnim spomenicima.

U sljedećem poglavlju „Previd i iskrivljena slika“ autor kritički preispituje Stipčevićev podatak da su prikazi zmija na nadgrobnim pločama u Crnoj Gori zabilježeni samo na katoličkim grobljima, ukazujući na to da tom autoru nije ni izbliza prezentovana činjenična situacija na tlu Crne Gore, koja bi istraživanja usmjerila na širi areal i prisutvo toga fenomena i na pravoslavnim grobljima u Crnoj Gori. Taj Stipčevićev podatak docnije je bez provjere preuziman u nauci. Kako bi ukazao na uzroke neistraženosti i nezainteresovanosti nauke za ovaj fenomen, Ćukić poseže za osvjetljavanjem ideološko-političke svakodnevice SFRJ u kojoj su panslavistička, „karpatska“ teorija i uticaj Cvičićeve antropogeografske etnocentričke škole doprinijeli da se pitanje proučavanja ilirske tradicije prepušti drugima, u prvome redu albanskim naučnicima. Ćukić u prvome redu apostrofira značaj proučavanja etnologa Špira Kulišića koja su po tom pitanju predstavljala jedan od rijetkih izuzetaka, otvarajući vidike za potpunija saznanja o udjelu balkanskih starošćedilaca u etnogenezi naroda proisteklih iz tzv. dinarskoga tipa, što se, naravno, reflektovalo i na

njihovu tradicijsku kulturu koja se u mnogim crtama podudara s tradicijom preslovesnoga stanovništva tih krajeva.

U sedmome poglavlju pod nazivom „Kako je teklo istraživanje“ Čukić izlaže detalje početaka potrage koja je krenula od pisanih, redovno uopštenih, usputnih spomena kod većega broja autora, poput Mirka Barjaktarevića, Jovana Vukmanovića i Adnana Čirgića, da bi se nastavila konkretnijom potragom koja je zahtijevala iskorak iz zone potrage po literaturi ka izlasku na teren i hvatanju kopči s onim što je u literaturi nagoviješteno s namjerom da se utvrdi stanje na terenu, načini foto-dokumentacija i opišu zmijski prikazi, što je rezultiralo opsežnom potragom po seoskim, prigradskim i gradskim grobljima na tlu Crne Gore tokom 2021, 2022. i 2023. godine. Čukićev terenski istraživački poduhvat trajao je tri godine i obuhvatio oko 450 groblja, uključujući i petnaestak rimokatoličkih u Kućima, Zatrijepču, Malesiji i Krajini. Rezultati terenskoga istraživanja pokazali su da zmijski likovi sa zaštitnom (apotropejskom) simbolikom postoje na više grobljanskih lokaliteta, uglavnom na starijim kamenim grobnicama pravljenim u doba vladavine knjaza Nikole Petrović-Njegoša. Antropopejske klesane zmijske najčešće su locirane na klesanim kamenim krstovima, ali ih ima i na samim sanducima i kovčezima. Prilježnim terenskim istraživanjima Čukić je registrovao ukupno 77 primjera klesanih zmijskih likova na 36 lokaliteta – odnosno na 34 seoska i 2 gradska groblja širom Crne Gore. Posebno je zanimljiv u ovome dijelu knjige opis mape puta terenskih istraživanja, za koju se ispostavlja da je započeta slučajnim nalazima dva kamena krsta s apotropejskim zmijama na pravoslavnom groblju kod crkve Sv. Stefana u Rašovićima u Fundini još 2009. godine, a nastavljena nalazima u crmničkome selu Tomići, koji su autora uvjerili u nedostatnost Stipčevićevih uvida i istraživanje usmjerili i na pravoslavna groblja, da bi kasnija istraživanja pokazala neosnovanost ograničavanja toga fenomena na „skadarski basen“ i potrebu za potragom i u drugim krajevima Crne Gore. Posebnu zanimljivost Čukićeva terenskoga istraživanja čini otkriće originalne majstorske ruke zaslužne za veći broj primjera prikaza apotropejske zmijske u Donjoj Morači i Rovcima, a zahvaljujući sistematičnim i upornim potragama te još uvijek živoj uspomeni lokalnoga stanovništva, Čukić je uspio i identifikovati majstora kao klesara Vidaka Veljova Radulovića iz donjomoračkoga sela Jasenove.

Nakon što je u sedmom poglavlju izložio detalje terenskoga istraživanja i sumirao njegove rezultate, Čukić se u osmom poglavlju pod naslovom „Dileme i nova otkrića“ pozabavio pitanjem kamenih sanduka što su se u Crnoj Gori pojavili u deceniji pred Velji rat, prateći njihovu pojavu kroz etnološku i istorijsku literaturu, ali ukazujući i na tradicionalne načine sahranjivanja koji su prethodili pojavi kamenih sanduka. Čukić zapravo nodi izvjesnu tipologiju

i hronologiju nadgrobnih spomenika u Crnoj Gori do Drugoga svjetskoga rata, temeljenu na sistematskim terenskim istraživanjima. Tragajući za motivacijom pojave antropopejskih zmija na kamenim spomenicima autor pronicljivo ukazuje na podatak Mirka Barjaktarevića zabilježen u Vasojevićima da je crtanje zmija na sanducima veoma stari običaj, po svoj prilici, mnogo stariji od doba Knjaževine Crne Gore, u kojem su se i pojavile klesane apotropejske zmije na pravoslavnim grobnicama, pa iznosi pretpostavku da su uzori za klesanje zmija na krstovima mogli nalaziti na drvenim sanducima. Apotropejsku tradicija Čukić dokumentuje i na primjeru zmijskih simbola na dovratnicima crmničkih kuća o čemu izlaže zanimljivu priču u čijem je središtu svjedočenje uglednoga crnogorskoga arhitekta Miodraga Bajkovića potkrijepljeno foto dokumentacijom.

Problem motivacije i uzora naznačen u prethodnom poglavlju Čukić detaljnije razrađuje u devetome poglavlju, no pažnju usmjerava na fenomen stećaka, budući da je dio figuralno-dekorativnog repertoara na stećcima nesumnjivo u vezi s figuralno-dekorativnim motivima na kamenim sanducima iz kasnijeg doba. Pored brojnih figuralnih i kompozicionih podudarnosti, ta bi se veza – kako Čukić pokazuje na osnovu saznanja sticanih na terenu, neposrednim uvidom u materijalna svjedočanstva – mogla uspostaviti i preko zmijolikih motiva na stećcima i zmijskih likova na kamenim sanducima. Poređenja zmijoliko-spiralnih motiva sa stećaka iz nekropola iz Vrulje, Mataruga i Bara Žugića s dekoracijama na kamenim sanducima klesara Vidaka Veljova Radulovića Čukiću je otvorilo novu perspektivu razumijevanja pitanja uzora, pa tome klesaru Čukić posvećuje posebnu pažnju, ukazujući na njegovo klesarsko majstorstvo.

Posljednje poglavlje studije Čukić je posvetio fenomenu drvenih krstova, motivisan podacima Šefika Bešlagića i Aleksandra Stipčevića o zmijskim prikazima na drvenim krstovima na katoličkim grobljima u Tuzima i okolini. Čukićeva istraživanja pokazala su da na seoskim grobljima u Crnoj Gori danas može zateći tek 20-ak drvenih krstova, nastalih prije 6–7 i više decenija. O tim rijetkim sačuvanim primjercima drvenih krstova u ovoj su studiji dati podrobni opisi i informacije.

Slobodan Čukić se nizom svojih knjiga publikovanih u prethodnih nekoliko godina pozicionirao kao osobena istraživačka figura u savremenoj crnogorskoj nauci i kulturi. Interdisciplinarni pristup materiji, besprijeekorna upućenost u izvore i literaturu te pasionirana istraživačka strast koja ga usmjerava na iscrpna i sistematična terenska istraživanja tema o kojima u nauci nije bilo dovoljno riječi ili su sasvim zanemarene, Čukića stavljaju u krug savremenih istraživača čiji su naučni rezultati od izuzetnoga značaja za više disciplina humanističkih i društvenih nauka u Crnoj Gori. To potvrđuje i najnovija

knjiga *Zmije na pravoslavnim grobljima u Crnoj Gori: rezultati terenskog istraživanja* u kojoj je predložen jedan nepoznati segment crnogorske kulture. Do Čukićeve monografije o fenomenu prikaza apotropejskih zmija na nadgrobni spomenicima u Crnoj Gori u nauci je bilo riječi tek uzgredno s pogrešnim upućivanjem na zaključak da je riječ o pojavi koja je karakteristika užega areala „skadarskoga basena“ i albanskih katoličkih grobalja. Obimna i sistematska terenska istraživanja koja je preduzeo Slobodan Čukić rezultirala su dragocjenim saznanjima koja su na ovaj problem bacila posve novo svjetlo. Otkriveno je, naime, da se taj fenomen javlja na širem crnogorskom prostoru i to na relativno brojnim kamenim spomenicima nastalim u periodu od oko 1878. godine do 1941. godine. No, Čukićeva knjiga nije dragocjena samo zbog prezentacije nalaza vrijednih terenskih istraživanja. Manirom rijetkoga erudite Čukić je u ovoj knjizi ponudio i širi kontekst istraživane pojave, upućujući na poziciju zmije u tradicijskoj kulturi Crnogoraca, ulogu zmijara i magijsko-iscjeliteljskih praksi, starinu kulta zmije na Zapadnome Balkanu i brojne druge fenomene koji uokviruju centralni istraživački problem – prikaz apotropejskih zmija na nadgrobni spomenicima u Crnoj Gori.

Stručni rad

UDK 001:061.3(477)

Martin HENZELMANN (Greifswald)

Universität Greifswald

Institut für Slawistik - Greifswald

martin.henzelmann@uni-greifswald.de

УКРАЈИНИСТИЧКА КОНФЕРЕНЦИЈА У ЛУКСЕМБУРГУ

У оквиру заједничког пројекта «(Un)Disciplined: Pluralizing Ukrainian Studies – Understanding the War in Ukraine» (скраћено «UNDIPUS»), истражују се интердисциплинарни подухвати украјинским студијама на универзитетима у Грајфсвалду, Гисену и Регензбургу у Њемачкој. Овај пројекат је започео убрзо након почетка рата 2022. године и финансира га њемачко Федерално министарство образовања и истраживања («Bundesministerium für Bildung und Forschung», скраћено «BMBF»). Радни колектив се бави актуелном истраживањем Украјине на разнолик начин. Да би се анализирао комплексан геополитичан развој, посматрају се и сусједне државе, посебно Пољска и Република Молдавија. Тематски, фокус је на критичком погледу на друштвено-динамичке процесе, ефекте рата на украјинску државу и плуралистичке идентитетске дискурсе. Истовремено, централна брига пројекта је умрежавање њемачких и украјинских стручњака и пружање новог подстицаја његовом научном успостављању.

Академски догађаји се редовно одржавају у циљу промовисања размјене између учесника у пројекту и спољних научника на различитим међународним локацијама. До сада су одржани следећи заједнички скупови: 2022. године је започета радионица на Универзитету у Грајфсвалду и панел дискусија у Центру за источноевропске и међународне студије у Берлину («Zentrum für Osteuropa- und internationale Studien (ZOiS)»), 2023. године организована је конференција на Универзитету у Ст. Галену у Швајцарској, а 26–27. марта 2024. године скуп у Луксембургу. Пошто је недавно на Универзитету у Луксембургу започео пројекат «Researching the Collecting, Preserving, Analysing and Disclosing of Ukrainian Testimonies of the War» (скраћено «U-CORE»), ова иницијатива је размотрена као одлична прилика за одржавање заједничке академске

конференције под називом «Ukrainian Studies Across the Borders». Већ сам наслов се односи на мултинационалне приступе актуелним питањима која су фокусирана на Украјину. Као и код свих дешавања реализованих у оквиру њемачког пројекта «UNDIPUS», важан фокус и овога пута је био на интердисциплинарности тема. То значи да су учесници из различитих земаља представили своје виђење на различита филолошка питања повезана са Украјином. Ту су излагања колеге из Луксембурга, Њемачке и Украјине. Дакле, дошло је до критичке и објективне размјене о догађајима који су били усмјерени како на садашњост тако и на прошлост Украјине и сусједних држава.

Циљ конференције био је да се дискутује о разноврсним приступима украјинском културном пејзажу и језичким облицима и да се критички процене вишеструка објашњења тренутне ратне ситуације и њених друштвених последица. Такође, циљ је био и да се испитају везе између Украјине и њених сусједа и да се интензивира научна размена између универзитета у Њемачкој и Луксембургу.

Научници који су морали да напусте Украјину, а сада раде у иностранству, експлицитно су били укључени у програм. На тај начин, омогућен је што шири приступ целокупном проблему. Било би веома захвално када би се у овом формату могли реализовати даљи заједнички пројекти.

Stručni rad

UDK 821.163.44.09Jovanović B.

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

O KNJIZI BORISLAVA JOVANOVIĆA „POZIVNO PISMO LITERATURE“

Pisac uvijek traži drugog pisca u sebi.
Jedino je povremeni čin dugog ćutanja naše izbjeglištvo.
Sabiralište, sudilište. Nema veće prozivke od iskustvene.

Borislav Jovanović

Borislav Jovanović je autor izuzetne stvaralačke biografije koji je ostvario imponozantan kreativni opus, oličen kako u knjigama esejistike i književne kritike, tako i u romansirerstvu, zbirkaama priča, stvaralaštvu za djecu i mlade, te drugim vrstama i žanrovima literature. Posebno vrijednu činjenicu predstavlja njegova kreativna energija, koja se manifestuje kroz nedavno objavljenu knjigu *Pozivno pismo literature – književni notesi* (autorsko izdanje, Mojkovac, 2024). Ovim ostvarenjem on je ozbiljno zakoračio u devetu deceniju života, bogatog ispunjenog stručnim usavršavanjem, težnjom ka estetskom tumačenju književnosti i koncipiranju pregleda i antologija panoramskog sadržaja crnogorske književnosti druge polovine XX i početka XXI vijeka. Cjelokupno Jovanovićevo djelo karakteriše kontinuitet kvaliteta koji ne oscilira u svojim vrijednostima, što se može sagledati i na osnovu koncepcije i značaja datog ostvarenja.

Ono što je posebno zanimljivo u nastajanju i kompoziciji ovog multižanrovskog djela jeste autentični sloj pjesnikovih dnevničkih zapisa koji se sastoji iz pet svezaka kroz koje on aktuelizuje društvenu i literarnu zbilju svog doba, provjerava vrijednosne i kritičke sudove savremenih pisaca i sopstvenog stvaralačkog puta sa zanimljivim i originalnim opservacijama. Vođenje dnevničkih zapisa dragocjeno je iz više razloga – notesi Borislava Jovanovića postaju svjedočanstvo svakodnevnih zbivanja, kako u književnosti, tako i u drugim oblastima umjetnosti i kulture. Sličan postupak primjenjivali su brojni veliki pisci, kao primjera radi Andrić u *Sveskama*.

U uvodnom tekstu pisac objašnjava naslov ovog djela, izjednačavajući pozivno pismo literature kao „esencijalno pozivno-odzivno pismo sudbine. Ono je lijepa, utopistička pobuna protiv svega na ovom svijetu što dolazi od privremenosti našeg boravka tu đe smo, tako i od onog što kao mučnina dolazi od čovjeka čovjeku. Živi se između tragike i apoteoze svog iskustva. Između dijalektike vječitog dana i vječite nemoći. Njegov odgovor je u njegovom pisanju i njegovom čitanju. Dubokih je korijena i još daljeg beskraj.“¹

U nastavku teksta on pojašnjava da je esencijalnost ove knjige vezana za fenomen ontološkog, iz čega proizilazi sve ono što se odnosi na našu pojavnost na ovom svijetu. Ovaj dnevnik je disperzivan, tu su autorove bilješke o književnim susretima, datumi vezani za publikovanje i promovisanje kako njegovih, tako i knjiga drugih pisaca, omaži savremenim crnogorskim autorima (Čedu Vukoviću, Radoslavu Rotkoviću, Radoju Radojeviću, Danilu Radojeviću, Mladenu Lomparu, Vojislavu Vulcanoviću, Miroslavu Jovanoviću Timotijevu, Sretenu Peroviću, Sretenu Asanoviću itd).

Kao nekadašnji student Filološkog fakulteta, novinar i dugogodišnji profesor – Jovanović se u ovim bilješkama pokazuje kao pouzdani psiholog kako društvenih kretanja i previranja, tako i onih koja su se u kriznim vremenima demonstrirala na individualnom planu. Njegov dnevnik, koji je vodio od 21. decembra 2005. do 29. septembra 2023. godine, čitaocima pruža građu o duhovnom stanju crnogorske inteligencije. Autor kaže da se konačno oslobodila kritička svijest, te da su se zahtijevali novi društveni i politički parametri, oličeni u referendumu 21. maja 2006. godine, koji je iznjedrila ideja crnogorske nezavisnosti i građenje svijesti o njenom nacionalnom identitetu.

Takođe, važna tema koju autor pokreće u ovom ostvarenju, a koja korespondira s njegovim dosadašnjim knjigama kritičkog i esejističkog diskursa su kratke analize vrijednih djela koja su obilježila crnogorsku književnost, počev od kultne poeme Petra II Petrovića Njegoša *Luča mirokozma* (1845). „Osim opšteg, pozivno pismo crnogorske nacionalne literature je Njegoš. Njegov eruptivni izlazak iz lokalnog. Od kućnog ognjišta do galaktičkih maglina. Njegoš, pjesnik crnogorske istorije, univerzalne etike i kosmoloških ogledala.“²

Novonastala književna historiografija, čiji je u najvećoj mjeri Jovanović tvorac, u knjizi *Pozivno pismo literature* dobija svoju teorijsko-kritičku podlogu i pojašnjenje, upotpunjeno podacima vezanim za njegov život, oličen na kulturnom, društvenom i ličnom planu. Posmatrana u svojoj polifoničnosti, ova knjiga ima velik broj polazišnih tačaka, idejnih delti i estetskih račvanja.

¹ Borislav Jovanović: *Pozivno pismo literature (književni notesi)*, autorski uvod: *Od kraja ka početku (Izvodno-uvodno prelistavanje ovog rukopisa)*, autorsko izdanje, Mojkovac, 2024, str. 7–8.

² Ibid, str. 9.

Jovanović kaže da od svega što u životu radi – on najviše istražuje sebe. To su istovremeno i najzanimljiviji aspekti ove knjige – istraživanje sebe kroz literaturu. „Na Gradačkom groblju je moj grob kojeg redovno posjećujem. I slušam ćutanje mog milenijumsko-nadmilenijumskog noćnika. Kao da mi kaže – ćutanje je transcendencija. I kao da mi kaže – književnost je naše jedino iskustvo koje prihvatamo, iako često ne znamo zašto.“³

U završetku ovog ostvarenja, Jovanović piše o svrsishodnosti i velikom značaju otvaranja Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, kao i o svojoj profesorskoj praksi i prosvjetnom iskustvu: „Pozdravljajući studente, rekao sam im da im zavidim što su studenti Fakulteta za crnogorski jezik i književnost i čestitao im na odvažnosti da to budu, i pored svih izazova, budući profesori crnogorskog jezika i književnosti. Napominjući im da sam ja bio profesor srpskohrvatskog jezika i književnosti, te da sam svoj posao obavljao revnosno držeći se tadašnjeg Pravopisa i Rječnika, odnosno normiranog jezika. Ispravljao bih učenike ako bi izgovorili riječ sa novojotovanim oblikom – đevojka, đeca, đed, neđelja – da bih te iste riječi i mnoge druge koje sam ponio kao svoj maternji jezik izgovarao izlaskom iz učionice. No, bilo je kako je bilo. Bio sam profesor nametnutog, a ne svog otetog jezika.“⁴

Dragana Kršenković-Brković u pogovoru naslovljenom *Povratak sebi i svojoj spoznaji pisanja i čitanja* konstatuje da je „fluidnost tekstova uslovlila žanrovsku neodređenost. Tako se u pripovednom tkivu ove knjige prepoznaju elementi dnevnika, književno-istorijskog letopisa, društvene hronike, eseja i filozofskog traktata. Ipak, treba istaći – ovu razučenu građu objedinjuje jedan važan momenat. Reč je o autorovom ubedenju da je *lepota* (izraz koji označava osobinu ili svojstvo u estetskom smislu sklada) ono suštinsko u umetnosti i umetničkom stvaralaštvu. ‘Taj estetsko-esencijalni pogled ugradio sam i u moju recepciju književnosti uopšte’, ističe autor.“⁵

Miraš Martinović naglašava da je „knjiga sačinjena od bilježaka, koje je autor unosi u pet svojih blokova – bilješki, ali je i ona neka vrsta hrestomatije, književnih kretanja i dostignuća u crnogorskoj literaturi, kulturi, i šire, pa je i svojevrсни udžbenik, koji će jednom, siguran sam, biti izučavan kao takav. On jeste i leksikon književnih djela i njihovih autora, koji su s pravom našli svoje mjesto u knjizi, estetski rječnik s enciklopedijskim odrednicama, i etički, eseji, biografije određenih ličnosti, koje su davale i daju ton vremenu u kome su ži-

³ Ibid, str. 10.

⁴ Borislav Jovanović: *Pozivno pismo literature (književni notesi)*, poglavlje: *Peti notes*, autorsko izdanje, Mojkovac, 2024, str. 7–8.

⁵ Dragana Kršenković - Brković: *Povratak sebi i svojoj spoznaji pisanja i čitanja*, pogovor knjizi Borislava Jovanovića: *Pozivno pismo literature (književni notesi)*, autorsko izdanje, Mojkovac, 2024, str. 352.

vjele i žive. Jednom riječju, knjiga je pisana s ljubavlju, umijećem, literarnim impulsima i faktografskim potvrdama, našla je autora u Borislavu Jovanoviću.“⁶

U dnevničkim zapisima Jovanović opisuje život nekoliko generacija crnogorskih studenata koji su se literarno ostvarili u nekoj vrsti umjetnosti, pojedini čak u više vrsta, a koje je u najvećem broju poznavao iz Kluba filološkog fakulteta. Knjiga Borislava Jovanovića *Pozivno pismo literature* predstavlja filozofsko-poetski koncipirano štivo, u čijom okvirima autor govori o navici čitanja i pisanja kao jedinstvenom stvaralačkom činu.

Istovremeno, ona nam pruža uvid u nova iščitavanja značajnih domaćih i stranih pisaca i tumačenja njihovih knjiga. Ovo je djelo koje govori o ličnom odnosu prema kreativnom činu, o iskonskoj ljubavi prema vlastitoj profesiji koja je neodvojiva od autorove privatnosti, o putovanjima u nepoznate predjele i svjetove putem literature. U ostvarenju *Pozivno pismo literature*, Jovanović ima mnogostruku ulogu – kao pisac, čitalac, tumač literarnog, hroničar, pripovjedač i polemičar. Kroz originalni autorov dijalog sa svim što ga okružuje i što predstavlja dio njegovog iskustvenog i opservativnog svijeta, njegovih značenjskih dijapazona, možemo čitati ovu knjigu koja će u nama ostaviti neizbrisiv doživljaj.

⁶ Miraš Martinović: *Crnogorsko književno ogledalo*, pogovor knjizi Borislava Jovanovića: *Pozivno pismo literature (književni notesi)*, autorsko izdanje, Mojkovac, 2024, str. 356.

ARHIVA

Pavle MIJOVIĆ

NJEGOŠEVE GROBNICE*

Nakon tolikih rasprava o kapeli i mauzoleju na Lovćenu zaista je nezahvalno bilo što više reći no što je rečeno, a rečeno je mnogo više što ljudska dovtljivost može – ljutito, przničavo, nerazborito, nasumice i nekritički – dokućiti no što istraživanje i analize pružaju akribičnom naučnom radniku koji bi se prihvatio zadatka da makar samo na osnovu do sada poznatih arhivskih fondova revidira neistinita tvrđenja i zaključke kojima nije bio cilj da tačno obavijeste javnost. Takvih poduhvata do sada nije bilo – ako prihvatimo ocjenu da je najiscrpnija studija o kapeli i mauzoleju Lj. Durkovića-Jakšića *Njegoš i Lovćen*, Beograd, 1971.¹ sva utemeljenja na unaprijed usvojenoj tezi o Njegoševom grobu, crkvi i Lovćenu kao „srpskom Olimpu“ radi čega je, zaista, bogata arhivska građa kojom se služio žrtvovana i profanisana. Izuzimajući njegove brojne knjige, studije, rasprave, članke i prikaze o Njegošu, njegovim književnim radovima, vezama sa znamenitim ljudima svojega doba, državičkim brigama itd., a naročito izdvajajući kao doprinos nauci Durković-Jakšićeve radove o pisanju štampe, naše i strane, o Njegošu i Crnoj Gori, bibliotečki marljivo i stručno praćene, prilog koji je sedamdesetih godina dao sa svrhom da potkrijepi jednu stranu u sporu oko rušenja kapele na Lovćenu i dizanja Mauzoleja na mjesto nje ostaće kao tamna sjenka preko njegove intelektualne ličnosti. Do toga zaključka morao sam doći udubljujući se u pro-

* Tri priloga koje ovde donosimo objavljena su u knjizi: Pavle Mijović, *Njegoševe „tužne armonije“*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1992, str. 53–68. i 95–116.

¹ Poslije knjige Lj. Durković-Jakšića, *Njegoš i Lovćen*, Beograd, 1971. i zbornika članaka u *Umetnost*, 27/28, 1971, koji su se pojavili kasnije pod naslovom *Sumrak Lovćena*, Beograd, 1989, izbila je nova kampanja za rušenje Mauzoleja i podizanje kapele na njegovo mjesto. Na tu, novinsku i TV produkciju ovdje neće biti osvrta. Cjelishodnije je, držim, komentarisati pomenutu Durković-Jakšićevu knjigu, barem uvidom u izvore s kojima se služio. Gotovo da ih nema koje nije jednostrano i pristrasno citirao i interpretirao, o čemu je i sam ostavio traga prekidajući izlaganja sa nekoliko tačaka (...) baš na mjestima koja otkrivaju relevantno iznošenje mišljenja. Meni je bilo dovoljno da samo pregledam dva fonda Ministarstva vjera i Ministarstva građevina Kraljevine Jugoslavije, pohranjena u Arhivu Jugoslavije, da se u to potpuno uvjerim i – odustanem od daljeg kontrolisanja njegovih izvora. Goru herostratsku slavu autor te knjige nije mogao sebi pribaviti. Radi racionalnosti svi pozivi na mjesta u njegovoj knjizi obilježeni su brojevima u zagradama (), koji se odnose na njene stranice.

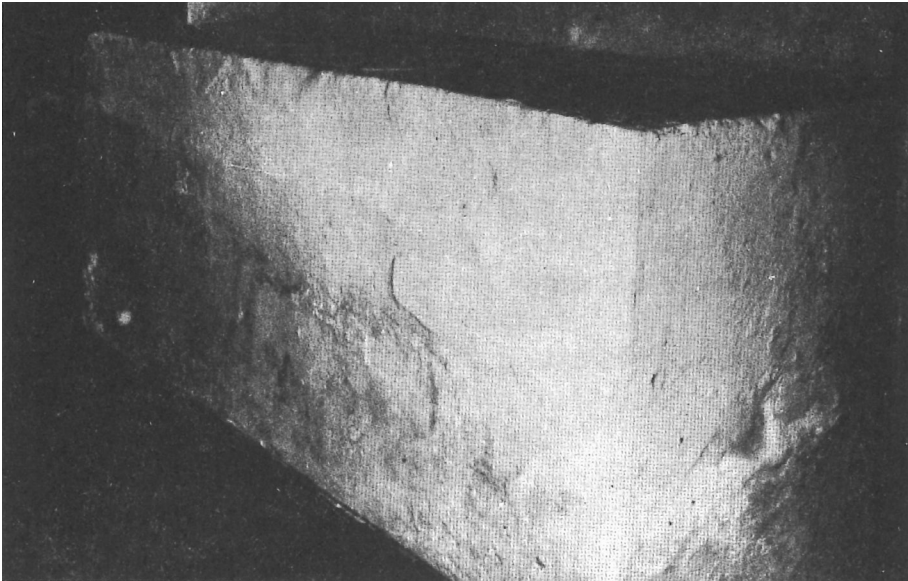
blematiku o Njegoševim „o grobu ključevima“ na Lovćenu. Pošto se ne bavim kritikom književnih radova, a nijesam se mogao osloboditi obaveze da se na Durković-Jakšićevu knjigu *Njegoš i Lovćen* ne osvrćem, jer u njoj iznosi svoju verziju o Njegoševim grobnim zdanjima i grobovima u njima, riješio sam da ipak sprovedem jednu analizu građe na koju se ovaj pisac poziva, naročito poslije jedne diskusije u Crnogorskoj akademiji nauka u umjetnosti, gdje je zaključeno da jedna grupa njenih članova, među kojima sam i ja bio naznačen, podnese referat i inicira zauzimanje Akademijinog stava o Mauzoleju.

Sve što je u vezi s Njegoševim grobnicama napisano moglo bi se rastaviti na pitanja o Njegoševom „grobu“ u Cetinjskom manastiru, o Njegoševoj kapeli na Lovćenu, o kapeli koju je kralj Aleksandar podigao na mjesto Njegoševе i na Mauzolej Njegošu koji je podignut nakon rušenja Aleksandrove kapele. Sva ta pitanja za nauku su zanimljiva s njihove historiografske strane, a posljednje je sad i aktuelno zbog prijetnji da će biti srušen Mauzolej koji je izgrađen po projektu Ivana Meštrovića. Radi boljeg uvida i preglednosti, osvrnuću se na historiografski aspekt koji je do sad pridavan ovim pitanjima, ali ću glavnu pažnju obratiti grobnicama Njegoševim – „grobu“ na Cetinju, grobnim kapelama iz 1855. i 1925. godine i Mauzoleju na Lovćenu. Pri tome, predmet mojega interesovanja biće okrenut više utvrđivanju njihovih spomeničkih vrijednosti, nego motivisanju prigodnih zahtjeva za podizanje, odnosno rušenje sva tri građevinska objekta, sukcesivno podizana na Jezerskom vrhu, mada motivi ne mogu biti sasvim isključeni.

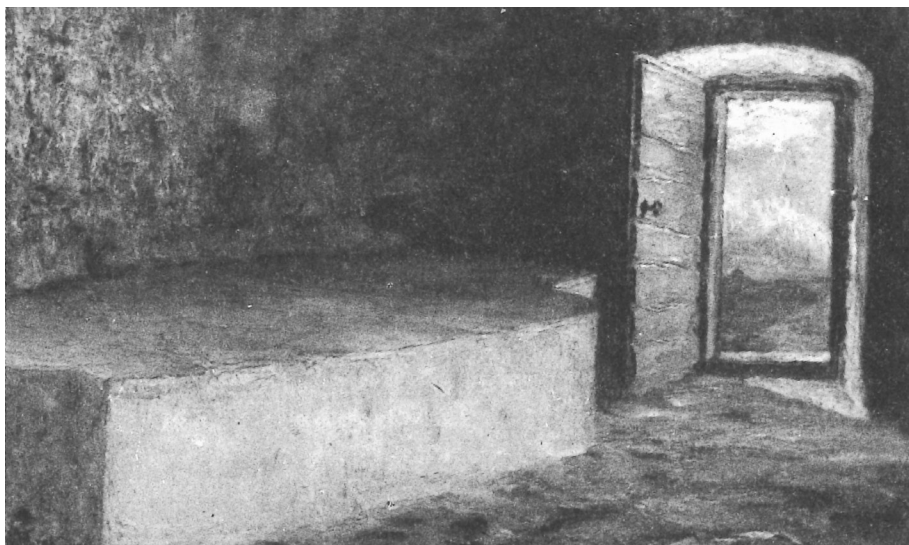
1. *Njegoševa grobnica u crkvi Cetinjskog manastira*

Govoreći o Njegoševim grobnicama, treba imati na umu da ih je bilo četiri – tri na Lovćenu i jedna, prva, u crkvi Blagovještenja Cetinjskog manastira, gdje je Njegoš bio privremeno sahranjen. O toj grobnici postoje protivurječni podaci, što iziskuje potrebu da ih analiziramo. Njegoš je umro 19/31. oktobra 1851. godine, „na ustavke Lučina dne“, u 10 časova izjutra, kako saopštava Vuk Popović, sveštenik u Kotoru, Vuku Karadžiću u pismu od 10/22. novembra (48). Sa stolice, prije no što se prostro na „stramac svoga strica Svetog Petra“, ostavio je okupljenim senatorima, bratu Peru i drugima usmeni zavjet, koji je i poznat po ovom pismu: „Još vi preporučujem i amanet predajem kad umrem kopajte me na Lovćen kod nove Crkve“. Vuk Popović zatim kaže da su Njegoša „u nedjelju večer, treći dan po smrti ukopali (ga) na Cetinju u Crkvi u grob S. Petra“ u „najljepšoj odeždi koji mu je ruska carica poklonila“. Popovićevo svjedočenje po kome je Njegoš sahranjen „u grob S. Petra“ potvrdio je docnije (1911) Filip Radičević, od 1859. godine đakon cetinjske crkve, koji je imao 9 godina kad je Njegoš umro. Pošto ga arhimandrit Cetinjskog

manastira Petronije Lujanović i sveštenici obukoše „u arhijerejsko odjevanje sa mitrom na glavi i krstom u ruci... položiše u grobnicu Svetoga Petra u Crkvu Mitropolije, sahraniše 22. oktobra iste godine. U ovom grobu počivao je pune četiri godine“ (61). Po njima isto zaključuje i Lj. Durković-Jakšić, sudeći bar po skraćivanju i izostavljanju riječi L. Tomanovića „ali ne pod zemljom“ kako je pisao ispred, „nego u ozidanoj grobnici“ (63). Uistinu, naprije je J. P. Kovačević, koji je 1838, 1851. i 1853. godine bio na Cetinju i u Crnoj Gori, uočio da se u maloj crkvi na Cetinju „čovjek ne može pokrenuti od grobnica... mošti Svetopočivšeg Petra... mošti Sv. Vasilija, a u uglu pri ulazu još stoji kovčeg pokojnog Vladike, kao da čeka da ga prenesu na visine Lovćena, što je ostavio kao zapovijest na samrti“ (53). Kao što kaže „grob vladiky“, tako veli „negde bylo povernut'sja za grobam'i“ svetoga Petra, svetoga Vasilija Ostroškog (privremeno, poslije zauzimanja Ostroga od strane Turaka, na Cetinje prenetog). I Milorad Medaković, 1844–1848. godine sekretar Njegošev, kaže da su se Pero (brat Njegošev) i Đorđije (bratučed Njegošev) dogovorili, umjesto u novu crkvicu na Lovćenu, do koje se zbog velikih kiša nije tih dana moglo doći, „da ga sahrane u Blagovještansku cetinjsku Crkvu; ali ne u zemlju, već iziđu grobnicu, u koju ostane do 1855. g., a te godine, mjeseca sept., iznesu ga i polože u grobnicu u crkvi Svetoga Petra na Lovćenu“ (57).

*Grobница u kojoj je Njegoš bio sahranjen
1851. godine u Cetinjskom manastiru*

Pero Poček: Njegoševa grobnica u kapeli na Lovćenu, 1906. godine

Protivurječne izvještaje dva sveštena i tri civilna lica mogla su biti osvijetljena prilikom prekopavanja koja je izveo jedan sumanutu kaluđer Cetinjskog manastira u potrazi za „krunama“ – tačno onako kako je drugi jedan sumanutu kaluđer Brčeoskog manastira raskopao grobnicu ispod dijela sjeverozapadnog zida priprate tražeći „krunu“ cara Šćepana Malog. Mada sam pitao Zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore o nalazu, nijesam dobio odgovor, pa tako ostaje na onome što pružaju saopštenja i pričanja o pravom rasporedu, hronologiji i strukturi grobnica u crkvi Cetinjskog manastira.

Da ne bude, po zavještanju, treći dan poslije smrti odnesen na Jezerski vrh i tamo u kapeli definitivno sahranjen, kako je bilo određeno, onemogućilo je, kako je poznato, nevrijeme, ali i racionalna odluka da se Njegoš tamo ne sahranjuje dok ne prođe opasnost od Turaka, koji bi mogli njegovu glavu izvaditi iz groba i poslati je kao trofej sultanu. Još kao razlog ovakvoj odluci Kovaljevski navodi da je knjaz (Danilo) dočnije otputovao iz Crne Gore i da su nastala takva vremena da je trebalo pomišljati samo na spasavanje zemlje. „Poslije svršetka ratnijeh operacija namjeravali smo pristupiti ispunjenju Vladičine želje, ali je Lovćen opet bio zatrpan snijegom. Uostalom, ja se nadam da će želja pokojnoga Vladike biti ispunjena. Crkvice je sagrađena za dva groba“ (54).

Treba istaći tačno zapažanje Kovaljevskog da još 1853. godine, dok je bio u Crnoj Gori, nije bio Njegošev skelet prenijet iz Cetinja na Lovćen i da je crkvice sagrađena za dva groba, „časovnja sdelana dlja dvuh grobov“, što

znači da je u dvije bočne strane okrugle crkve, u južnoj i sjevernoj, bilo toliko mjesta u kriškastom prostoru da bi mogla biti smještena dva „groba“, i da je između njih ostao prolaz od ulaza do oltarske niše. Jedno od tih mjesta – južno – kako se vidi i na slici Pera Počeka, zapremila je podignuta Njegoševa grobnica u obliku sarkofaga (sanduka). Kovaljevski nije objasnio zašto je napisao da je crkvice sagrađena za dva groba, ali se možemo dosjetiti po tome što je bio inženjer i što je projektovao Njegoševu „Biljardu“ da je, u tom svojstvu, tačno uočavao arhitektonski prostor i u okrugloj crkvi. Ne znamo je li on uticao na Njegoša da odabere takav oblik crkve za svetoga Petra s namjerom da u njoj bude sahranjen ili je ta namjera ktitoru sinula naknadno, pošto je obolio. Jedno smo sigurni da, naime, nije tu crkvu, kako je pokušao da uvjeri javnost Lj. Durković-Jakšić, podigao kao rotondu da iz nje „brani Crnu Goru“. Da bi to dokazao ovaj pisac je napisao čak dva poglavlja na početku svoje knjige *Njegoš i Lovćen* – Okrugla kula „Tablja“ i Njegošev dvor „Biljarda“ sa odbrambenim okruglim kulama – na što sam se već ranije osvrnuo (v. članak u ovoj knjizi „Na Lovćenu – ‘u grobu ključevi’“). Njegoš je zaista svoje kulice – na Biljardi, Kulicu na Viru i okruglu kulu na Lesendru – sagrađio po planu kruga, ali to je jedno, jer je riječ o tada, u njegovo vrijeme, uobičajenom i najsvrsishodnijem planu za odbranu kakvog sa svih strana ugroženog uporišta, dok je za lovcensku okruglu kapelicu izbor plana bio, kako sam pokazao i kaku ću u još jednom osvrtu naprije pokazati, uslovljen ikonografskim programom i religiozno-filozofskim shvatanjima Njegoša o čovjeku „bačenog (u) pod oblačnu sferu“.

2. Njegoševa kapela svetome Petru Cetinjskom na Lovćenu

O namjeri da ga sahrane na vrh Lovćena, Njegoš je ostavio nekoliko izjava koje donose Vuk Popović, Jegor Petrović Kovaljevski, Vuk Vrčević, Milorad Medaković, Filip Radičević i Ljubomir Nenadović. Manje više sve verzije Njegoševih riječi kao zavjeta za sahranjivanje na Lovćenu slažu se da je to bila samo njegova želja. Niko poznije nije ništa rekao o samom građenju ili o već ograđenoj crkvi (opis) osim što je poznato po navedenim piscima. Jedino Lj. Nenadović kaže da su vojvode pred kojima je iznio svoju želju bile začuđene; „to je protiv crkvenog i narodnog običaja da njegov grob leži u planini, u pustinji. Svaki se episkop sahranjuje u svojoj Crkvi. Posle kratkog ćutanja, upitaju se: ‘Zboriš li to ozbiljno, gospodare?’“ (62).

Možda je ovaj razgovor naknadna interpretacija, ali u svakom slučaju dobro oslikava situaciju u kojoj je Njegoš – mimo crkvenih kanona i narodnog običaja – donio odluku da počiva posmrtnim snom na Jezerskom vrhu. Zato zvuče naivno i neubjedljivo to što su M. Medaković i Lj. Durković-Jakšić

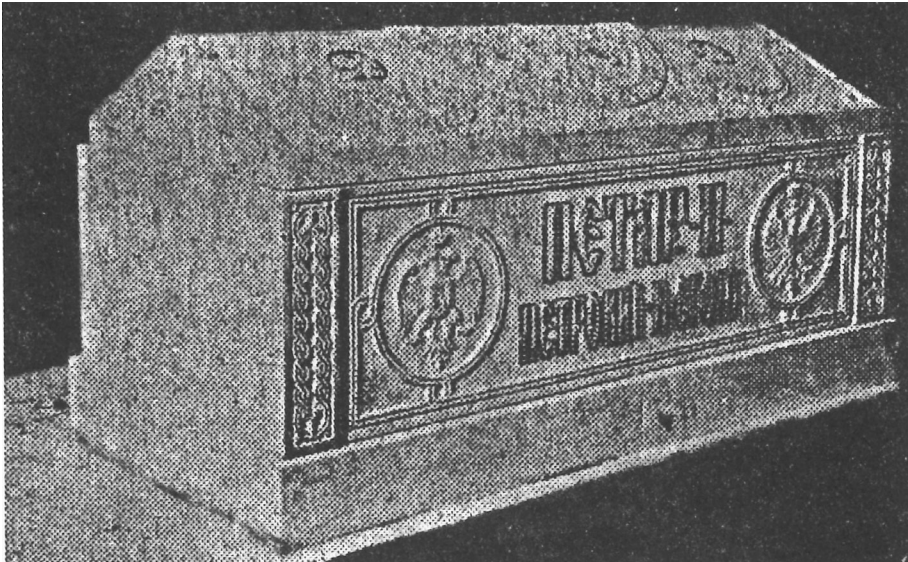
pisali, prvi da je Njegoš crkvicu namijenio „za svoje vječno pokojište, od kud duhom svojim da oblijeće Srbe, da blagosilja dobre i kune zle“ (60), a drugi da iz te okrugle kapele, kao iz okrugle kule „brani zemlju“. Još ako se ovome doda i meditacija pisca članka u *Glasi Crnogorca* od 16. II 1913. godine: „Brdo Lovćen je Olimp srpski... podnožije je to mauzoleja pepela Petra Petrovića Njegoša“ (89) i nagađanja okružnog kotorskog poglavara u pismu Guberijalnom predsjedniku u Zadar od 21. juna 1845. godine o tome kako je Njegoš „pod uticajem noćnih vizija“ izabrao za Crkvu planinsko mjesto koje je nepristupačno za stanovanje (43) itd., što je samo izbor iz brojnih drugih slobodnih predstava Njegoševe predsmrtne želje – vidi se kolika je zbrka vladala u jednom pitanju koje nije nimalo komplikovano, a to je: zašto je Njegoš na Lovćenu odabrao baš plan okrugle crkve? Dobru dokumentaciju pružaju slike te crkve i opis, recimo, Mila Vrbice, autora njene slike, koji piše M. Mijuškoviću 1901. godine da je ova crkvica „sagrađena u jednom krševitom ogranku, koji izgleda kao velika izlomljena stijena... Jedna je strana te stijene blažija, to je hrbat Lovćena... Druga je strana strmenija...“ (45–46). Ovaj opis je, meditirajući, potvrdio Lj. Nenadović: „Pod samim vrhom morate se obema rukama pridržavati, dok se uspužete na onu visinu gde je vladčin grob. Štirovnik i Jezerski vrh stoje jedan prema drugom; to su dva najveća visa lovćenske planine. Jezerski vrh završen je kao kakvo sleme od sto koraka dužine i devet koraka širine. Kad tuda hodite čini vam se da koračate po nekoj gredi, koja je na oblake naslonjena. Na srediti tog čudnog vrha stoji mala kapelica od kamena i u njoj grobnica vladike pesnika. Ista kapela samo je dva koraka šira i duža od grobnice koja nije ukopana, jer je odozdo sam celokupan kamen, nego je izidana odozgo, u visinu do više pojasa. Tu je položeno telo vladčino, i širokim kamenjem odozgo popločano“ (62). Nenadovićevi podaci (opis mjesta i dimenzije crkve i grobnice), koliko značajni, toliko i po jednostavnom saopštavanju arhitektonskih mjera metodom njegovog vremena i, osobito, pjesničkim nadahnućem datim upoređenjem „grede na oblake“ dobro ilustruje situacioni plan jednog nepoznatog arhitekta, uzet prilikom snimanja terena i Njegoševe kapele prije njenog uklanjanja radi ustupanja mjesta novoj – kapeli kralja Aleksandra. Na toj situacionoj skici zaista se izvrsno uočava greda naslonjena „na oblake“ a na njoj, poprijeko, sredinu zauzima kapelica okrenuta apsidom ka sjeveroistoku, pošto drukčije – u pravcu pružanja grede – ka sjeverozapadu – nije mogla biti situirana, jer ne udovoljila osnovnom zahtjevu simbolike istočne (grkokatoličke) crkve da bude orijentirana oltarom prema Istoku (182), i da bude – na veliko čuđenje Lj. Durković-Jakšića – čak i šira no duža („pet i po metara široka, pet metara dužine“), kako je 1921. godine za mitropolita Dožića neki inženjer izmjerio (152), a arhitekta Krasnov 1923. godine potvrdio: 4,10 m širine i 4,10 m dužine bez kriške kruga ispred

apside (192). I ne samo što ne bi zadovoljila tome zahtjevu da je okrenuta apsidom ka sjeverozapadu, čime bi još više no što odstupa odstupala prema jugu, to jest orijentaciji katoličkih crkava, nego takvo rješenja ne bi omogućavalo ni da se s te strme strane priđe kapelici. Pored simbolike, igrao je prilaz – sa blaže strane grede – glavnu ulogu i bio osnovni razlog za izbor plana kratke (okrugle) prije nego izdužene (jednobrodne) osnove. Da je to rješenje racionalno uzimano u obzir, ne bi se toliko decenija širio jedan mit, besmislen i lažan u cjelini, po kome je Njegoš izabrao okrugli plan svoje crkvice kao „kule“ da iz nje brani srpstvo i sl. izmišljotine.

Koliko je poznato, sigurno je tačan samo jedan podatak Filipa Radičevića o popravljaju kapele na Lovćenu, oktobra 1879. godine, saopšten 1912. godine (6). Izložena gromovima i munjama, „crkvice je sva isprskana bila, i morala se nekoliko puta popravljati“, a i Radičevića su tri puta slali da „i krov i gromobran sa depozitom vode popravi“. Vlada je 1879. godine slala i stručnjake za popravku crkve i gromobrana...“ Kakav je Vladika Rade pijetet uživao mišljenja su u narodu bila, da se on posvetio, i da bi trebalo njegovu grobnicu otvoriti. Grob je otvoren da se popravi, i kosti okade „po svetome obredu crkvenom“. Za taj čin popeo se i mitropolit Ilarion sa sveštenstvom i vojvodom Đurom Cerovićem. Kad je grob otvoren, mitropolit i sveštenici popadaju na koljena pa započnu parastos koji je trajao pola sata. Radičević je zamolio da u otvoren grob siđe. Obuzeo ga je, veli, „jezoviti strah, i osjećaj, koje sve svetinje dodirnuti moram, krst na kostima, a mitra je sva od munje izgorela bila“. Bio je duševno potresen i onesviješćen pao „na dnu nogu Njegoševih“. Pošto se osvijestio digao je „sakos“ arhijerejski i našao ruke i rebra, sa cijelim kosturom u potpunom redu, samo glava – lubanja, malo bijaše udaljena od kostura, koju sam na svoje mjesto stavio... Od donešene odjeće arhijerejske stavio sam na „Njegoševu glavu bogati vazduh i novi sakos, koga sam preko cijeloga kostura rastegao, pa je cio kostur pod njim, kao pod pokrovom ležao, na prsima kojega stavio se njegov naprsni krst“. Na kraju kaže da „kosti, kao i cio prah, mirisahu sa pušćanim prahom, koje su munjeviti ognjevi na zlatotkano odjejanije privlačili, da su kosti morale crne izgledati“ (68–69).

Ovaj opis otvaranja Njegoševe grobnice priličio bi u izlaganju o prvoj grobnoj kapeli Njegoševoj, ali je sad iznijet da se vidi kako su od opreme u kojoj je Njegoš bio sahranjen 1855. godine mogli biti sačuvani, kao relikvija, stari sakos, stari vazduh i munjom izgorela mitra. Nije poznato ima li pomena o njima kod drugih pisaca, ali se ovim povodom može govoriti o drugom oblačenju mrtvoga Njegoša u mitropolitska odjejanija – prvo trećega dana poslije smrti kada je položen u privremenoj grobnici u crkvi Cetinjskog manastira i, drugo, kad je ekshumiran 1855. godine i prenijet u lovcensku kapelu. Djelimično je obučen bio u mitropolitsko odjejanije i prilikom gore opisane

popravke njegova groba. Pošto Radičević kaže da je novi sakos preko cijeloga kostura rastegao tako da je „kao pod pokrovom ležao“, a ništa ne veli je li poklopac drvenog sarkofaga, u kojemu je položen u grobnici, našao i vratio na svoje mjesto; u prećutkivanju ovoga detalja treba, možda, tražiti vezu s drugim podatkom – o nalaženju „samo daske pri zemlji ispod trulog odjejanija!“, kad je 30. jula (po starom kal.) 1916. godine ekshumiran Njegoš iz lovcenske kapele i prenijet na Cetinje. To što nije od drvenog sanduka ništa nađeno osim daske na njegovom dnu, može samo značiti da je taj drveni sanduk sa stranama i s poklopcem izvađen iz grobnice 1879. godine. Da za vrijeme od 24 godine ti dijelovi sarkofaga nijesu istrulili, dokaz je to što je njegovo dno nađeno poslije 70 godina, iz čega se smije izvesti zaključak da su ostaci toga sarkofaga, ipak, bili u takvom stanju koje je dozvoljavalo prenos i čuvanje u riznici Cetinjskog manastira ili da je, možda, bar poklopac bio tada prenijet pa kasnije nestao, kao i dijelovi odjejanija, stari vazduh i nagorela mitra.

Uroš Predić: Njegošev sarkofag, 1925. godine

Ovaj trenutak iz hronologije Njegoševih grobova valjalo je iznijeti radi objašnjenja pomena o posvećenju Njegoša koji su „u narodu bila“ (Radičević), a koji su potekli od popa Vuka Popovića. On je u pomenutom pismu Vuku Karadžiću iznio namjeru brata Pera i bratučeda Đorđija Savova: „da poslije treće godine kosti mu prenesu tamo i kuću ograde da u njoj stoje ljudi. Dakle, sva je prilika da ćemo i na Lovćenu imati do nekoliko godina i manastir i sveca! Naši teško što izmisle, ma pošto izmisle lako ostvare“. Počelo je

naprije od priče popa Vuka Popovića o tobožnjoj namjeri Pera i Đorđija da Njegoša „poslije treće godine“ (zna on to iz heortologije!) ekshumiraju i s Cetinja „kosti mu prenesu (tamo)“ na Lovćen (gdje će po svoj prilici „do nekoliko godina imati i manastir i sveca“), a nastavljeno s kazivanjem arhiđakona Filipa Radičevića o otkrivanju Njegoševe grobnice poslije 24 godine od kako je prenijet na Lovćen. Realan produžetak ova namjera izvjesnih crkvenih krugova – potpuno izjalovljena nenalaženjem „netlenog“ Njegoša poslije četiri godine ležanja u Cetinjskom manastiru – da proglaše „vladiku Rada“ za sveca i da pri kapeli dozidaju kuću kako bi čitav kompleks mogao biti pretvoren u manastir, imaće priliku i povodom ponovnog prenosa pokazali, bile ostavljene poslije ekshumacije 1916. godine) u novu kapelu kralja Aleksandra. Tada je odbijena sugestija da se uz kapelu dozida kućica, navjerovatnije zamišljena poslije odluke Svetog arhijerejskog Sabora od 1920. godine prema kojoj bi trebalo „i portu (sic!) oko Kapele ograditi i ukrastiti“ (136). Sasvim na kraju dugotrajnih licitacija o kapeli, sekretar beogradskog Odbora za prenos Njegoševih kostiju izjavio je: „Gdje je bila dosadašnja Kapela, ne može se podići nikakva monumentalna građevina“ (263). Odustalo se od ideje da na Lovćenu Njegošu „kuću ograde da u njoj stoje ljudi“, to jest odustalo se od pomisli na „manastir i na sveca“ Njegoša, na što je djelimično uticala i okolnost što je prenos Njegoševih mošti s Cetinja na Lovćen od davanja pošte Njegošu pretvoren, kako će kasnije biti pokazano, u opštenarodnu svečanost kraljevog trijumfovanja.

Da Njegoš nije polazio od pomisli koje mu se pripisuju povodom građenja kapele u slavu svetoga Petra Cetinjskoga, a pogotovu da mu nije padalo na um kako bi i njega mogli proglasiti za svetitelja, govori još mnogo činjenica, ali ja ću ukazati samo na izbor mjesta – Jezerski vrh – gdje ranije nije ništa podizano. Pišući *Gorski vijenca* i locirajući radnje iz njega na vrh ove planine, odnosno: „Skupština uoči Trojična dne na Lovćenu“; „Iznijeli su krste s Lovćena na vrh Crkvine pa su po vrhu sijeli“; „Stade velika graja na vrh Crkvine na sjevernoj strani više jezera“ (ispred stihova 1, 139, 188), Njegoš je početnu kompoziciju drame razdijelio na scenu „u gluho doba noći“, kad „svak spava“ – na Lovćenu, na scenu iznošenja krsta s Lovćena na vrh Crkvine i na graju na vrhu Crkvine koja je na sjevernoj strani više jezera. Dakle, riječ je o litaniji uoči Trojičina dne ili iznošenju krsta, što je upriličeno za skupštinu, zbor glavara i naroda. Pošto su iznijeli krste „s Lovćena na vrh Crkvine“ posijedali su po vrhu, odakle su gađali puškama. U to „stade velika graja na vrh Crkvine“, koja se nalazi „na sjevernoj strani više jezera“, da bi se ovaj čin završio povratkom „s krstima otkud su ih i digli“. Krste su, dakle, digli s Lovćena, što može biti: s Ivanovih korita, gdje je stara crkvice pored ruševina konaka (još neispitano). Godine 1938. restaurirano je gumno na koje

se sjutradan po Petrovu dne okupljaju Njeguši, ali Njogoš ne pominje ni njega, ni manastir na Ivanovim koritima. Samo veli da je odatle pošla litija na „vrh Crkvine“, koja se nalazi na sjevernoj strani Jezerskog vrha, „više jezera“.

Vuk Karadžić je precizirao da se Jezerski vrh zove po jezeru, koje je „pod njim negda bilo... u kome nema svagda vode, ali kako se malo zakopa izađe i usred ljeta“ (*Rječnik*, 1852, 815). I on veli da Crnogorci iznose krste na Crkvine o Trojičinu dne. Vuk Vrčević nije dobro razumio Njogoševo lociranje kapele svetome Petru na mjesto svetotrojičke crkve, gdje je „od pamtivijeka bila razvaljena najpre stara Crkva“ (36). Ispravio ga je J. Cvijić navodeći da je na Jezerskom vrhu ona crkva koju je Njogoš podigao za svetoga Petra, a J. Erdeljanović izdvojio na južnoj strani Jezerskog vrha „zgodan zaravnjak sa nekim suhomednim zidinama i sa dobrim „novim vodama“, jedna – „Voda na Crkvini, a druga Jama“; ova druga „se pominje u *Gorskom vijencu*“.

Utočnjavanju ovih toponima ne bi se trebalo posvećivati, ali na to tjera čudan Durković-Jakšićev zaključak po kojemu nije „slučajno Njogoš izabrao mjesto Crkvine – Jezerski vrh, da na njemu vladika Danilo, u stvari on sam (Njogoš, P. M.) okupi Crnogorce i da odatle otpočinu borbu za oslobođenje srpskog naroda...“ (32). Kad ne bi u Crnoj Gori bile uobičajene litije – iznošenje krsta na vrh planine ako na njoj postoji crkvice, kao što je ona ispod Jezerskog vrha ili Sveta trojica brčeoska itd., ili iznošenje krsta svetog Vladimira na vrh Rumije gdje još nema crkve (ali svaki hodočasnik ponese sobom na vrh kamen radi njenog zidanja) – mogla bi se prihvatiti i ovakva tvrdnja. Vjekovima ustanovljeni običaj građenja kapela na vrhovima planina, međutim, već od teofanije Mojsijeve na gori Sinaj, gdje je primio tablice dekaloga i teofanije proroka Ilije koji je na brdu Horivu razgovarao s bogom i gdje od davnina postoje kapele, nije ništa slučajno ni namjerno. Njogoš je izvrsno poznao crkvena pravila i običaje o podizanju crkava, i zato je upriličio narodnu skupštinu na dan prije litija na Lovčenu „o Malome Gospodinu dne na Cetinju i sastanak glavara i naroda pod vidom da mire neke glave“ (ispred st. 198). Poistovjetio je službu crkvi i narodu, a to je i jeste bila stvarnost ustaničke Crne Gore početkom XVIII vijeka.

U gornjim redovima iznijeta su saznanja o prvoj i drugoj Njogoševoj grobnici. Ostaje da se nešto kaže o sudbini Njogoševe Kapele na Lovčenu u kojoj je ležao 58 godina. O njoj je sačuvana likovna, tekstualna i arhitektonska dokumentacija po kojoj se može izvršiti istorijsko-umjetnička restitucija. Za nju je osobito značajan jedan plan s presjecima i situacijom, uzet prije rušenja Kapele. Po situaciji se vidi da je položaj na vrhu zaista nalik na gredu, kako je lijepo opazio Lj. Nenadović. Orijentisana je u pravcu sjeveroistok – jugozapad, a ulaz joj je s južne, blaže strane padine. Kružna Kapela, podignuta na uskom prostoru racionalno zauzima vrh Kape, što ne bi bilo da je longitudinalna, pa u tome treba vidjeti i razlog koji je graditelja pobudio da izabere

takav oblik, a ne u tobožnjem predodređenju dječaka Rada Tomova da ogradi Kapelu kao okruglu kulu iz koje će braniti Crnu Goru (11).

Dokumentarnu vrijednost, pored, razumije se, umjetničke, imaju i slike Mila Vrbice (1901) i Pera Počeka (vjerovatno 1908). Obje dočaravaju topografiju Kape s Kapelom, a Počekova slika Njegoševa grobnica, ozidana u stilu crnogorske rake, jednostavno kao sanduk i skromno (bez ikakvih ukrasa), ima, takođe, dokumentarni značaj izgleda enterijera. Dok se Vrbičina slika usredređuje na grafičke tačnosti volumena i izgleda, Počekove prenose impresionističkim manirom građevinu okupanu u jutarnjem suncu koje osvjetljava eksterijer i enterijer. Isto kao na situaciji i izgledima plana, tako i na ovim slikama vjerno je prenijeta konfiguracija Kape. Toj dokumentarnosti doprinose i fotografije Golicina (Muravljina), jedne za kalendar Orao iz 1893. godine i druge iz 1911. godine (41, 42, 44, 45). Sva ta svjedočanstva slikovito pokazuju i zašto je onaj čudni izdanak Jezerskog vrha nazvan Kapa. On zaista liči i po arhitektonskoj dokumentaciji i po izgledima na slikama i fotografijama na crnogorsku kapu, odozgo potpuno ravnu, a sa strana kratku i uspravljenu. Na snimcima i fotografijama arh. Nikole Krasnova iz 1923. godine nije prikazana, mada je on Kapelu snimao dvije godine prije njegov rušenja. Jednim presjekom, međutim, Krasnov je pokazao ono što se u ostaloj dokumentaciji ne nalazi – padinu Kape ispod oltarske apside koja izosni 1,75 m. To je ona padina što se strmoglavljuje kao litica, nasuprot blagoj, na ulazu u Kapelu. Graditelj je, izgleda, popunio jednu rupu Kape sa kamenjem koje mu je, izravnavajući položaj za pod, preostalo. Po nacrtima Krasnova, koji su poslužili za novu Kapelu sa debljim zidovima, kolomatom-klupom oko njih, ophodnom stazom (pripratom, kako se naziva u spisima Srpske patrijaršije) i ogradnim zidom, vidi se da zaravnjeni položaj, što dograđivanjem s nižeg nivoa, što uklanjanjem izbočenih neravnina sa strane građevine, trostruko proširen, pri čemu je nestala Kapa (200–205).

Njegoševa grobnica u kriпти Mauzoleja, 1974. godine

Arh. Nikoli Krasnovu ne može se prebaciti odgovornost za takvo degradiranje Lovćena i nestanak toponima Kapa. On je pripadao jednom krugu stručnjaka, okupljenih oko starijeg i iskusnijeg ruskog emigranta S. Smirnova koji su bili angažovani na projektovanju vojnih i vladinih građevina, obnavljaju i podizanju srpskih pravoslavnih crkava i, naročito, na poslovima oko ukrašavanja i dograđivanja objekata Dvora. Iako srećni što mogu da rade u okrilju dvorske, crkvene i vladine politike izgradnje reprezentativnih građevina, oni su, ipak, bolje od ikoga u tadašnjoj monarhiji znali svoj zanat, a iz velikog ruskog iskustva u očuvanju spomeničkog nasljeđa, umjeli su naći i prikladna rješenja radi zaštite arhitektonske baštine, pogotovo crkvenih zdanja. U to vrijeme uzimala je maha i konzervatorska struja domaćih školovanih ljudi (na Zapadu) – Mihailo Valtrović, Miloje Vasić i Vladimir Petković, oko kojih su se okupljali i drugi stručnjaci i pisci: Milan Kašanin, Žarko Tatić, Aleksandar Deroko, Rastko Petrović i dr., koji su unijeli naučne metode u dotadašnje romantičarsko totalno obnoviteljstvo (u „srpskom“ duhu) shvatanje i praktkovanje očuvanja spomenika graditeljstva i slikarstva. Na početku akcije za obnovu Njegoševe kapele neki od mladih stručnjaka su ušli i u Odbor, ali su iz njega eliminisani i zamijenjeni nestručnjacima, s Jovanom Cvijićem na čelu, bezuslovno spremnim da naučna saznanja i utvrđena pravila zaštite ostataka iz prošlosti žrtvuju volji režimskih dostojanstvenika. Takvima su, u veličanju srpstva, svuda i u svako vrijeme prednjačili Miloš Crnjanski i grupa gimnazijskih profesora, od kojih su se, naročito, istakli Jelena Lazarević i Svetozar Tomić. Po tome kako je Krasnov 1925. godine preporučivao da se na preostalom dijelu Kapele izvede obnova („Izbaciti iz Kapele ruševine, očistiti od maltera sve kamenje i zidove, spremiti za opravku... doterati vidne površine zidove spolja i iznutra...“), a načelnik Arhitektonskog odeljenja Ministarstva građevinar prof. Pera Popović prekrizio „i iznutra“ a ispred „spolja“ dopisao „samo“ (v. Predračun za restauraciju Kapele, 2. V 1925. godine, fasc. 1498) vidi se da je bilo moguće spasiti njen originalni obim, strukturu zidova i do jednog metra visine, a upotrebu kamena do polovine od ukupne građe.

Čak su i Srpska patrijaršija, štaviše, i crnogorski mitropolit Gavriilo Dožić, koji je započeo i predvodio obnovu Kapele, bili u početku za njenu konzervaciju ako se obezbijedi njena namjena. I u ministarstvu prosvjete i vjera i ministarstvu građevina bilo je pristalica tog razumnog postupka, a u nekim aktima koje su potpisivali i sami ministri osjećala se opreznost i zahtjevala potpuna dokumentarnost za sve predloge. Potpuno odsustvo stavova o Kapeli zapaže se od strane vojske, ali ne bih rekao da se ona zauzimala za konzervaciju; ona je čekala da izvrši naređenje vrhovnog komandanta, kralja, pa kako se on kolebao između najjeftinijeg izbora i skupljeg Meštrovićevog projekta, kojemu je lično povjerio izradu 1924. godine, tako se i vojska držala

postrani, ili je bila umiješana – ali se o tome ne može ništa reći, jer vojna arhiva nije dospjela u Arhiv Jugoslavije. Sabor Srpske pravoslavne patrijaršije, na sjednici od 19. novembra 1920. godine, usvojio je odluku po kojoj treba „porušenu Kapelu i grobnicu opraviti“ (Glasnik SPP 1920, 19, 179). I Odbor za obnovu je nešto kasnije bilo odlučan „da se grobnica i Kapela Vladike Rada na Lovćenu oprave i dovedu u prvobitno stanje do 1. septembra o. g. (1921), jer bi trebalo pripremiti svečanost najdalje do 27. septembra (146). Gavriilo Dožić se najprije povinovao stavu Arhijerejskog sabora o obnovi stare Kapele, ali je, ne razumijući se u pitanjima obnove, lako skrenuo u prilog njenog rušenja (dvosmislen kakav je bio, objašnjavao je svoj zahtjev ovako: „Ostajući i danas pri ranijem mišljenju, mi računamo da bi Kapelu-grobnicu na Lovćenu trebalo obnoviti u prvobitnom obliku“, referat G. Dožiću ministru vjera V. Janiću, 15. avgusta 1923). Na njegov stav, kao i uopšte na stav Srpske patrijaršije, Cvijićevog Odbora i drugih koji su zastupali potrebu da se ne prihvate radikalni zahtjevi za rušenje Kapele, nego za njenu obnovu u prvobitnom obliku i njenim gradivom, pa i očuvanim ostacima, djelovala su dva događaja: prava pobuna viših antihrvatskih krugova srpskog društva protivu kraljeve ponude Meštroviću da, mjesto pravoslavne crkve, podigne mauzolej Njegošu, i rođenje prestolonasljednika koje je došlo u isti čas sa zahtjevom da se na Lovćen izvrši prenos Njegoševih kostiju u novoj kapeli. Kralju su metanisali da ta kapela treba da bude „Kraljevska i Njegoška“. Kampanja za rušenje kapele i podizanje nove, koju je započela Jelena Lazarević pisanjem kako je „videla porušenu pećinu“ (!) i „Grobnica na Lovćenu, porušena je i ne može se podnositi nikakav projekat o njezinoj popravci“ (129, 134) sve više širila u prilog neviđene do tada ujediniteljske apoteoze biološke istovjetnosti Srba i Crnogoraca, koja je, poslije 7. septembra 1923. godine (rođendana prestolonasljednika), sve više isticana u genima monarha „komi u svojim žilama ima Njegoševe krvi“ (!), kako neprekidno ponavlja književni historičar doktor Ljubomir Durković-Jakšić (180 i *passim*). Politika najzadrtije vrhuške srpskog dvora i društva u dovršavanju čina iz 1918. godine odnijela je pobjedu, pa je to osnovni motiv rušenja kapele s početka ljeta 1925. godine.

3. Treća i četvrta Njegoševa grobnica

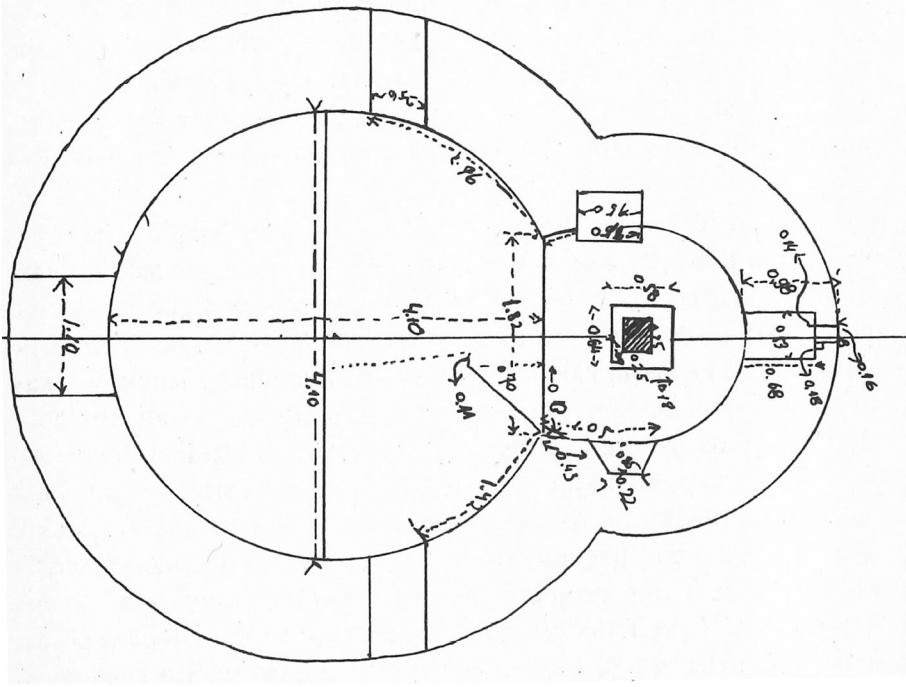
Iznalazeći, kao za prvu i drugu Njegoševu grobnicu, materijalne podatke o građenju Aleksandrove kapele namjesto srušene Njegoševe; a zatim dopunjujući publikovanu građu o Mauzoleju nalazima iz dosijea Odbora za podizanje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu, bio sam zatečen kampanjom za rušenje Mauzoleja i podizanje još jedne, pete Njegoševe grobnice u vidu crkve, kojoj je maha dao Dobrica Ćosić prilaganjem Njegoševe nagrade u tu

svrhu. Iz tih razloga sam napustio način izlaganja u vidu pregleda i pretpostavio ga polemici. Koliko je to bilo cjelishodno i potrebno, čitaoci će se, nadam se sam uvjeriti po narednim stranicama.

ĆOSIĆ HOĆE NA LOVĆEN' KAPELU

Primajući Njegoševu nagradu Dobrica Ćosić je odlučio da njen novčani iznos namijeni podizanju nove Njegoševe kapele na mjesto sadašnje mauzolejske grobnice na Jezerskom vrhu. Iako to mjesto nije izrično odredio, drukčije se ne može zamisliti njegova zaklada, pogotovo ne na drugom lovčenskom vrhu, Štirovniku, i kad na njemu ne bi bila smještena vojna telerelejna stanica. Na jednom drugom mjestu Ćosić je predskazao smisao svojega zakladništva: „Mi smo sudbina i zaloga postojanja“, a leksikograf M. Lalević veli da je zalog(a) „isto što zaklad – što se zakladi, da se nekome kao jemstvo, potvrda što je ugovoreno“. Ovim je mislim, atestirano Ćosićevo zavještanje.

Odlučio je, dakle, Dobrica Ćosić da se oduži Njegošu raskopavajući mu posljednju od četiri grobnice u kojima je bio sahranjivan, da mu, zajedno sa „rasrbljenim“ Crnogorcima podigne još jednu, petu, iako nesumnjivo zna da je rušenje grobnice varvarski čin i po domaćim i svjetskim zakonima o zaštiti spomenika kulture (a takav je Mauzolej na Lovćenu) nedopustiv; zna to, posigurno, ali, eto, hoće da sruši blok po blok jablaničkim kvaderima ozidani lovčenski Mauzolej i ne pomišljajući da po istoj logici treba srušiti i spomenik Neznamom junaku na Avali – mauzolej neznamom *srpskom* junaku, kao što je onaj na Lovćenu crnogorskom pjesniku i junaku Njegošu, oba podignuta po projektima istog Hrvata „srbomrsca“ Ivana Meštrovića. Ne veli, doduše, radi toga da bi se na vrh Lovćena pojala crkvena služba, ali se to podrazumijeva tim samim što je njegova zaklada namijenjena novoj kapeli, kao što se podrazumijeva da bi trebalo, kad bi na to pomišljao, da se i na vrhu Avale iz kapele srpskom junaku diže tamjan, jer je kapela – bogomolja, hram, džamija, sinagoga (njen zastario naziv je avra), tekija, mauzolej, katedrala, bazilika, mošeja (opet po leksikografu Laleviću). U njima se vrše vjerski obredi – liturgije bogu i bogorodici, pomeni svetiteljima, rituali u vezi s rođenjem, krštenjem, vjenčanjem, smrću, slavama i dr. hrišćanskim, muhamedanskim, mojsijevskim, muslimansko-derviškim sakatima i episkoskoskm praznovanjima. Iako izrično nije odredio kojim obredom, Ćosić, jamačno, misli na srpsko-pravoslavni. I to smo, opet mislim, utvrdili.

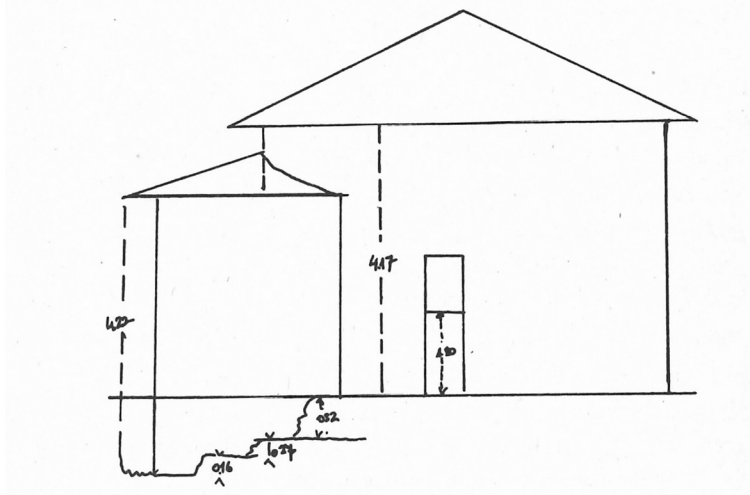

N. Krasnov: Osnova Njegoševe kapele

Zašto Ćosić jedno hoće s crnogorskim monumentalnim spomenikom Njegošu, a neće takođe s monumentalnim spomenikom srpskom neznanom junaku iako su djelo istog autora? Ja mislim da se suština odgovora na ovo moje pitanje nalazi u tome što Crnogorci znaju ime, lik, djelo i još u njima nesagorivi Njegošev plamen misaonosti, slobodarstva, junaštva i državotvorstva, a Ćosićeви sunarodnici ništa od toga ne prepoznaju u spomeniku koji su podigli na Avali jednom od stotina hiljada svojih poginulih junaka bez imena i lika. I još zato što u čitavoj poeziji, inače velikih i slave dostojnih srpskih pjesnika nema takvih stihova kakvi su Njegoševi posvećeni najvećoj svetinji njegova naroda – Crnoj Gori i njenoj Slobodi. To je i sam Njegoš rekao pjevajući znanim crnogorskim junacima:

Spomenik je vašega junaštva,
Crna Gora i njena svoboda!
(*Gorski vijenac*, st. 2646–2647)

Malo ima pjesnika koji ne bi pozavidio i takvim stihovima i tolikoj sraslosti Njegoševog cjelokupnog djela s njegovim narodom. Ćosić, pogotovo, na takvu identifikaciju s narodom čije je patnje proslavio, ne bi mogao pretenovati, jer najprije revolucionar-internacionalista, a potom disident-nacionalista nije bio sebi dosljedan kakav jedino mora biti svaki pjesnik koji svoj život i svoje djelo posvećuje narodnom idealu.

N. Krasnov: Podužni presjek Kapele. Da bi što bolje očuvao vrh Kape, graditelj Kapele je izravnao samo prostor pod većim dijelom, dok je strminu nad manjim ispunio kamenom.

Mogu li ovo što sam kazao dokazati? Nadam se da mogu i samo po tome što je o Njegošu i njegovom zavjetu Ćosić rekao primajući Njegoševu nagradu. Rekao je da je „ovih dana“ (uoči dobijanja nagrade) opet bio pognut nad *Lučom mikrokozma* i *Gorskim vijencem* i „sa raskršća na kome stoji Njegošev srpski rod“ da „je to raskršće vazda između zemlje i nebesa“. S tog raskršća Njegoš je ozakonio moral bivstvovanja itd. „Tako nam je crnogorski genije ispisao bivstvo i postao moralni ideolog čitavog srpstva u dva posljednja stoljeća“. Rekao je, dalje, da smo vjekovima „vodili ratove a u posljednjem prvi put smo se odrekli slobode u ime srećne budućnosti, a u zabludama i porazima sagore nam velika nada“. Naveo je, zatim, podosta antonimnih značenja da bi zaključio da „se stiglo i do onečovečenja i odnarođenja pa samo i svoje ime zaboravili“, konstatujući da poslije te tragedije „sa ruskim, jevrejskim i jermenskim, srpski narod je danas u najtežem položaju“ i sl. (NIN, br. 2079).

Iz ovoga što je naveo, ali i iz ostalog što sam zbog oskudice prostora izostavio, može se izvući zaključak. Ukratko (opet zbog nedostatka prostora), Ćosić ni pošto je „ovih dana opet“ čitao Njegoša nije shvatio njegovu duhovnu veličinu, ni njegov zavjet. Njegoš nikad nije bio na raskršću (Ćosić to izričito ne veli, ali se podrazumijeva iz ostalog što je rekao), odnosno u nedoumici da li da se čitavim svojim bićem preda božjoj volji (što bi se očekivalo od njega kao vladike) ili da, nasuprot hrišćanskim zapovijestima, ide u borbu za oslobođenje i da proliva krv. Kad kaže da je na tome raskršću bio „Njegošev srpski narod“ – vara se Ćosić ako misli na Crnogorce. Ni ranije, a pogotovo ne u doba gospodara Petrovića-Njegoša – Crnogorci nijesu stajali na rasputnici između neba i zemlje. To dokazuju gotovo neprekidne slavne bitke, u Njegoševu doba baš među najslavnijim, koje je crnogorski narod vodio s ciljem da stoji i opstoji na zemlji, na svojoj zemlji.

I Njegoš je kao vladar i kao pjesnik *Gorskog vijenca* potpuno stajao na svojoj, crnogorskoj zemlji kao i svi junaci Badnje večeri čije je istrebljenje poturica među njima (čitaj: ondašnjih petokolonaša, sadašnjih disidenata) i ispod naslova *Gorskog vijenca*, a kamoli slovom, označio kao „istoričesko sobitije“, odnosno kao našu nacionalnu revoluciju kakvu je Ćosićev narod, jedan vijek docnije izveo pod Karađorđem. Ćosić tu badnjevečersku revoluciju nikako ne može označiti raskršćem crnogorskim, odnosno njegovim rasputom, krstoputinom i sl. Ako misli na srpski narod a govori o crnogorskom u ovom, pored Trinaestojulskog ustanka, najvećem crnogorskom ustanku o kojemu je Njegoš pjevao, i taj je ustanak potpuno uklapa u srpsku istoriju – vara se Ćosić, a ako se vara – nije razumio Njegoša, ni njegov *Gorski vijenac* (mnogim Srbima treba rječnik da ga čitaju i Ćosiću treba, jer očigledno, ne može da potrefi semantiku crnogorskih leksema). Mogao bi ga, možda, razumjeti kad bi prihvatio Badnje večer kao što Njegoš veli, kako „istoričesko sobitije“ crnogorskog naroda, što nipošto neće, jer bi onda morao priznati da je istrebljenje poturica u Crnoj Gori, u kojoj nikada nije bilo stalnih turskih garnizona, isto što i Karađorđev ustanak na dahije radi njihovog istjerivanja iz Srbije. Pošto to neće da shvati i prihvati, razumljivo je što ne vidi da Crnogorci nijesu uzaludno vodili ratove i da se nijesu u posljednjem „odrekli slobode u ime srećne budućnosti“. Naprotiv, u posljednjem ratu Crnogorci su zadobili osamnaeste otetu im nacionalnu i državnu slobodu, s kojom su, zatim, jedino mogli poći u srećniju budućnost.

Nije Ćosić razumio ni *Luču mikrokozma* iako je stavlja ispred *Gorskog vijenca*, mada mu je ona pružala najviše povoda da „opet nagnut“ nad njom lamentira o srpskom raskršću. Jer, po *Luči mikrokozma* se ne vidi da je Njegošev „čovjek bačen u oblačnu sferu“ bio na raskršću, u Purgatoriju, kako bi rekao Dante. Njegoš nije boga shvatio kao tvorca svega živog i neživog (što

jesu i Dante i Milton). Njegoš je hrišćanskoj ideji bogom stvorenog kosmosa suprotstavio svoju ideju po kojoj u stvaranju svijeta, osim boga, učestvuju i satana ometajući ga. I, ako išta Ćosića navodi na razmišljanje o „raskršću“, može biti samo to što je Njegoš – razvijajući svoju misao o borbi boga i đavola, dobra i zla – mislio konkretno da se, po njemu, srpski narod nalazio, zaista, na raskršću u borbi za konačno oslobođenje od osmanlijskog ugnjetanja. Mislio je na borbu koja je u „srpstvu“ jenjavala od kako je, radi vezirstva jednog Obrenovića, Srbija morala da odustane od „borbe neprestane“ na koju je Njegoš pozivao. A tako je, siromah, mislio iz svoje pozicije, iz pozicije crnogorske, po kojoj ni jedan crnogorski gospodar nije bio prisiljen da se u znak vazalstva pokloni sultanu i da ga smije poljubiti samo u rame, kao što su morali kneževi Obrenovići i knez Aleksandar Karađorđević, sve do Berlinskog kongresa (1878). Takvog „raskršća“ Njegoš nije vidio u Crnoj Gori. Da ga je vidio, ne bi, kao niko i nikad prije njega, Crnu Goru i njenu slobodu shvatio kao spomenik crnogorskog junaštva (izgleda da Ćosić nije primijetio da su sva lica u *Gorskom vijencu* – Crnogorci i poturice, ne dahije ni spahije). Zato nam Ćosićevo zapomaganje Njegoševim riječima (iz onog vremena) kad „Srpskoj kapi svud ime pogibe“ drukčije zvuči. Jer ta „srpska kapa“, na Kosovu poginula, nama nije pojmljiva kao opredjeljenje za carstvo nebesko. Nije ni Njegoš – osim kad je sasvim mlad (u *Svobodijadi* na primjer), pjevao da Crnogorci treba da ginu iako znaju da bitke neće dobiti jer su manjina u odnosu na Turke, radi toga da bi smrću zadobili slavu – zamjenjivao zemaljsko za nebesko carstvo, kojemu se privolio knez Lazar. Dokaz je to što Njegoš nije opjevao kneza Lazara, nego Miloša Obilića, Njegošev ideal junaštva, kojemu je iskovao jedinu zlatnu medalju i koja je u Crnoj Gori isto što i Karađorđeva zvijezda u Srbiji – priznanje junaštvu.

Iz tih razloga Crnogorci ne mogu da shvate ni to što je Ćosić došao na pomisao da svoju njegoševsku nagradu zavješta rušenju Njegoševog sadašnjeg groba, koji nije ni svim Crnogorcima po ukusu, ali kakav je da je – Njegošev je i grob je! A grob i grobnica su velika crnogorska svetinja, zato danas nema ni najsiromašnijeg crnogorskog sela čije groblje nije urbanizovano više no igdje u selima van Crne Gore. Bilo bi dobro da ih je, dolazeći u Crnu Goru, Ćosić posjetio. Bolje no što hoće ponovo (kao 1918) da zavadi Crnogorce s iznosom te svoje njegoševske nagrade namijenjenom za rušenje najslavnijega crnogorskog groba.

No, na stranu književnička prepiranja kojim nikad nema kraja. Vratimo se na ono što nas naslov članka obavezuje, na podizanje nove ćosićevske kapele u slavu Njegošu pošto od tri predmauzolejske (prva u Cetinjskom manastiru i druge dvije na Jezerskom vrhu) nema više nikakvog traga. Nema ni jednog sačuvanog kamena s prave Njegoševe kapele koju je podigao 1845. godine, da

je posveti stricu svome svetome Petru Cetinjskom, jer je na to bio obavezan proglašavajući ga za svetitelja, pa da, kad umre, i sam u njoj legne. A za to što nema traga toj maloj njegošovskoj kapeli ne treba kriviti Austrijance, kao što sad rade i dobronamjerni ali nedovoljno obaviješteni Crnogorci. Nijesu Njegoševu kapelu srušili Austrijanci 1916. godine (*Danas*, br. 455, *Monitor*, br. 3), nego Srbi. Da ovo što kažem ne bi zvučalo „antisrpski“ i „srbofobski“, to jest da se ne bi poistovjetilo sa srpskim narodom, navešću činjenice.

Austrijanci su na oslabljenom lovcenskom frontu počeli da zauzimaju Lovćen (inače neosvojiv) pošto su glavninu crnogorske vojske srpski generalštabni oficiri, kojima je povjerena odbrana Crne Gore (!) prebacili na drinski front, gdje su branili, i odbranili, odstupnicu srpske vojske. Ono malo Crnogoraca koji su ostavljeni da brane Lovćen uspješno je odbijalo sve juriše i ne bi nikad dozvolili da se Austrijanci približe vrhu Lovćena da ih nije srpska komanda u bjekstvu odatle povukla i u slomu potpuno dezorijentisala, zbog čega je crnogorska vojska dopala ropstva u koliko grupe i pojedinci nijesu pružili otpor komitovanjem. Primaknuvši se vrhu Lovćena, Austrijanci su topovskom granatom pogodili Kapelicu, ali je nijesu srušili. Napravili su brešu u njenom gornjem dijelu između vrata i istočnog prozora, otprilike metar prečnika. Pošto su okupirali Crnu Goru naumili su da svoj varvarski čin nekako opravdaju pa su naredili ekshumaciju Njegoševih kostiju iz grobnice koju su mu 1855. godine podigli Pero i Đorđije i knjaz Danilo Petrović, kako bi ispunili Njegošev zavjet. Nagovorili su tadašnjeg crnogorskog mitropolita Mitrofana Bana, iz Boke Kotorske, da im taj posao olakša. On je pristao na ekshumaciju, ali pod uslovom da je obave sveštenici njegove Mitropolije po crkvenom obredu (!). Otišli su Banovi sveštenici sa delegacijom koju je odabrao i sastavio i s grobnice, opojali ih, smjestili u kovčeg koji su Austrijanci pripremili i taj kovčeg s Njegoševim kostima spustili na Cetinje, gdje su ga ćušnuli u ugao Riznice, umjesto da ga, bar, vrate na jedino mjesto koje priliči vladici i koje je on zauzimao u crkvi Cetinjskog manastira pune četiri godine prije no što je pokopan na Lovćenu. Taj događaj detaljno je opisao dr Laza Tomanović, koji je s još trojicom iz delegacije, pored civilnog komesara za Crnu Goru, barona Šternbaka i njegovog pomoćnika barona Šmita i četiri vojnika, prisustvovao ekshumaciji.

O toj ekshumaciji Austrijanci i delegacija načinili su zapisnik iz koga doznajemo da su stigli u 4 sata poslije podne na vrh Lovćena i da je delegacija „našla Crkvu i grob u potpunom redu...“, što treba držati na umu kad se govori ko je srušio Njegoševu kapelicu. Nećemo optuživati delegate i onoga ko ih je poslao na Lovćen, ali moramo napomenuti da je čitav događaj mogao dobiti drukčiji obrt da je mitropolit Ban na traženje da sarađuje odgovorio okupatorima samo: „Non possumus“. Razumjeli bi ga, jer je Austrougarska bila potpi-

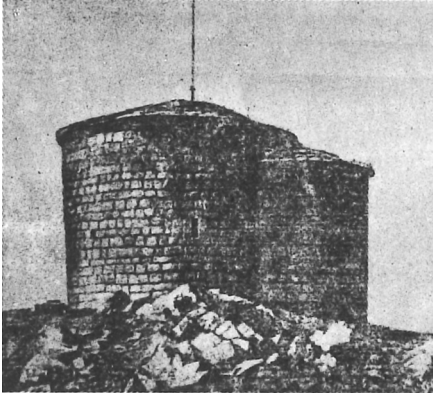
snica dvije Haške konvencije, iz 1899. i 1907. godine, po kojima je u slučaju rata bila obavezna da se pridržava principa i pravila zaštite spomenika kulture (što je Kapelica bila). Kao što je Njemačka razumjela Banovog nasljednika na Cetinju i patrijarha srpskog kad je odbio ponudi da stane uz kvislinga Nedića u Drugom svjetskom ratu. Dožić je tada izgovorio „Non possumus“. Ovo znamenito NE potiče od odgovora arijanskog kralja Teodoriha Jevrejima da vjeri ne naređuje i da se niko ne smije tjerati da protiv svoje volje postupa: *Religionem imperare non possumus, quia nemo cogitur, ut credat invitus* (Var. II, 2). Izvor ove sentencije nalazi se u odgovoru sveštenicima apostola Pavla i sv. Jovana, *Djela apostolska* IV, 19–28: „... sudite li pravo pred Bogom da vas većma slušamo nego li Boga?) Jer mi ne možemo ne govoriti što ne vidjesmo i čusmo“. Zar naš mitropolit ne moga reći to što su mnogi prelati prije njega rekli i po cijenu da budu uhapšeni, pa i mučeni? Njemci su odveli mitropolita Dožića u zatočeništvo, u manastir Rakovicu, a zatim u Vojlovicu, što bi se desilo i Mitrofanu Banu (da zajedno sa zarobljenim Crnogorcima bude zatočen u Boldogasonu ili Zenici). Mogao je, ali – eto! – nije htio!

Osim breše od bombe Kapela se održavala kao građevina i mogla je biti konzervirana. Snimak N. Karanova 24. septembra 1923.

Petar Poček: Crkva na Lovčenu

Lovćen, Njegoševa kapela na Kapi jezerskog vrha („Orao“ za 1894. godinu)

Milo Vrbica: Crkva na Lovćenu

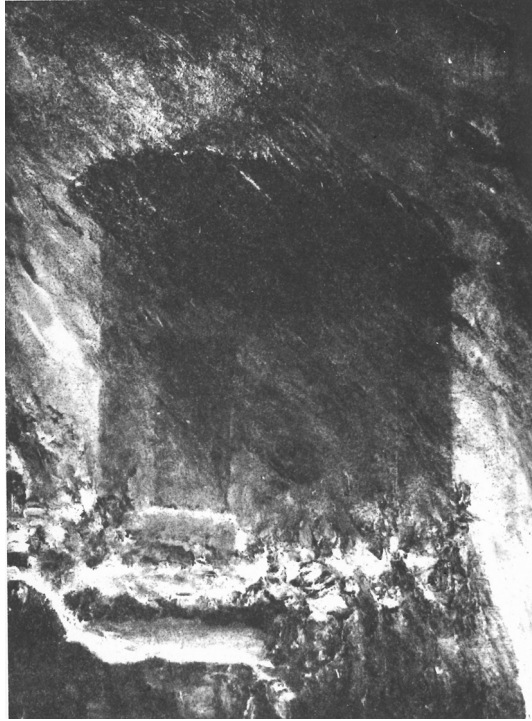
Mitrofan Ban upamćen je po nekanonskom priključenju autokefalne Crnogorske mitropolije autokefalnoj Karlovačkoj mitropoliji. Poslije odluke autokefalne bosansko-hercegovačke mitropolije (do 1918. godine pod Austrougarskom monarhijom) o ujedinjenju s Karlovačkom, na konferenciji pravoslavnih episkopa u Sremskim Karlovcima, 31. decembra 1918. godine, „izrazila se želja“ da joj priđe i Crnogorska. Mitrofan Ban se odmah s tom „željom“ saglasio iako prethodno niko nije donio odluku o otpustu Crnogorske mitropolije od njene autokefalnosti, to jest o njenom pretvaranju u akefalnost. Takav, kanonski otpust je tražen i dobijen za dalmatinsku i bokokotorsku eparhiju, kao i bosansko-hercegovačke, dotle pod austrougarskom vlašću, od Bukovinsko-dalmatinske mitropolije. Jedna delegacija je izdejstvovala odluku rumunskog vladara o tom otpustu, a druga od Carigradske patrijaršije o otpustu makedonske (Ohridske) crkve. Čak ni regent Aleksandar, koji je postao i regent Crne Gore, a ni ujediniteljska Podgorička skupština (25. novembra 1918. godine) – takvu odluku nijesu donijeli. Ujedinjenje svih eparhija pravoslavnih crkava na teritorijama država Crne Gore, Austrougarske i Turske sa srpskim eparhijama u Srbiji i Austrougarskoj (do kraja I svjetskog rata) izvedeno je 12. septembra 1920. godine (svečano proglašenje) u Srpsku patrijaršiju. „Kanonsko“ ukidanje autokefalnosti crnogorske crkve i njeno sjedinjenje s Karlovačkom mitropolijom sam na svoju ruku, bez saglasnosti Sinoda crnogorske mitropolije, osnovanog 1904. godine, i bez vladarske odluke, izveo je Mitrofan Ban pošto se samo „izjasnio za ujedinjenje“. Da je time prekršeno kanonsko pravilo, pokazuje poništenje odluke Arhijerejskog sabora od 28. septembra 1920. godine, po kojoj se arhiepiskop beogradski i mitropolit Srbije Dimitrije, kao arhiepiskop prijestonog grada, *ipso iure* proglasio prvim

srpskim patrijarhom obnovljene Pečke patrijaršije. Poništavajući tu odluku, državna vlast je ukazao donijela Uredbu o izboru prvog srpskog patrijarha (20. oktobra). Tek ponoj je Sabor (12. novembra) izabrao patrijarha, a njegov izbor potvrdio kralj.

Poslije ekskursa o Mitrofanu Banu vratimo se pitanju: ko je srušio Kapelu na Lovćenu ako nijesu Austrijanci? Srušila je srpska kraljevska vlast rukom vojnika i radnika kojima je komandovao izvršni inženjer, „naš“ čovjek, Veliša Popović, posebno za to i građenje nove kapele postavljen. Iza njih je stajao kralj Srba, Hrvata i Slovenaca Aleksandar Karađorđević. On je, preko Dvora i Vlade, naredio da se ubrzano obnovi kapela na Lovćenu pošto je oko nje bilo mnogo natezanja i odlaganja pune četiri godine, zbog čega su Cetinjani s ogorčenjem protestovali. Tek početkom jula 1925. godine kralj se odlučio da se kapela obnovi po projektu Nikole Krasnova iz 1923. godine. Tada je obrazovana u Zetskoj vojnoj oblasti „Komisija za izradu kapele na Lovćenu“ na čelu s pukovnikom Pantelijom Đukićem. Ta komisija je sve preuzela u svoje ruke i naredila hitno podizanje nove kapele pošto je od stare uklonjen i temelj i svaki trag. Nova kapela je bila gotova za dva mjeseca prije 10. septembra, kad je osvećena, da bi 21. septembra na Lovćen bile iznijete Njegoševe kosti i položene u novi sarkofag od venčačkog mermera, težak oko 400 kg. Već 21. avgusta nad ulazom u kapelu bio je, takođe od venčačkog mermera ugraviran zlatni natpis kralja-ktitora. Iznad natpisa ugrađena je u niši reljefna ikona „Sveti Đorđe ubija aždaju“, kojemu je, prema tome, posvećena nova kapela.

Nije, kao prije, bila posvećena svetome Petru Cetinjskom, nego svetome Đorđiju. Kad se zna da je Đurđevdan bila krsna slava kralja Aleksandra, da je njegov otac, kralj Petar, svoju zadužbinu na Oplencu posvetio krsnom prazniku Karađorđevića, Đurđevdanu, trebalo je bar da lelekači za tom kraljevom slavskom zadužbinom utuže, kako proglašavaju je, tobože, Njegošu u pomen podignutom, idu uz nos samome kralju – njegovom ktitorstvu i njegovoj posveti porodičnom patronu s kojima je zauvijek bila zbrisana Njegoševa posveta Kapele svetome Petru Cetinjskome. Provjeravajući ovo u Arhivu Jugoslavije, Čosić bio morao doći do istog zaključka do koga sam i ja došao, ako hoće.

E finita la commèdia! – rekao bi Goldoni.

Pero Poček: Njegoševa kapela u oluji

GDJE NA LOVČEN', ĆOSIĆ ĆE KAPELU

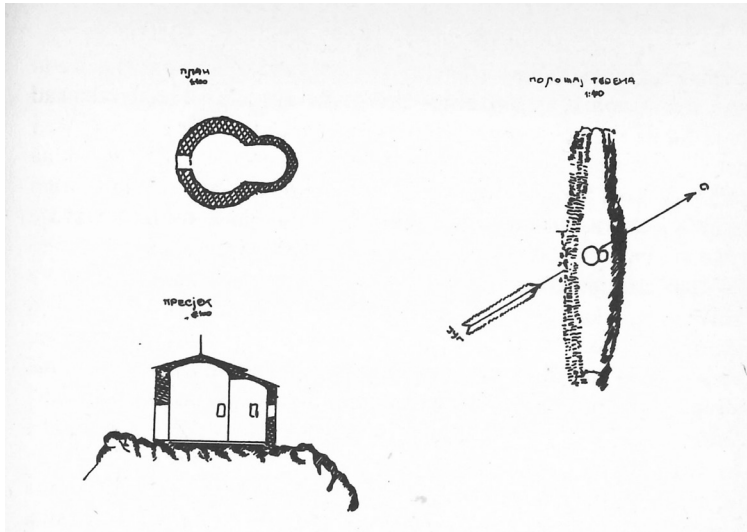
Iz članka „Ćosić hoće na Lovćen' kapelu (*Monitor*, br. 3) izostao je završni pasus, bez kojega je izlaganje ostalo nedovršeno, zato sad donosim preostalo, prilagođeno novom prilogu.

Pored pitanja upućenih Ćosiću, trebalo bi ga upitati i za lokaciju na kojoj namjerava da podigne novu kapelu, budući da više ne postoji ni prva Njegoševa, ni druga Aleksandrova kapela na Lovćenu. Podižući prvobitnu kapelu (1845) nepoznati graditelj je mnogo pazio da građevinom ne ošteti spoljni izgled (konfiguraciju) Kape. Izravnjavajući je, ispunio je, otprilike, jednu trećinu podnožja Kapele svrha skinutim kamenjem i s njim izravnao padinu do položaja, jedan metar visokog, pored oltarskog zida ispod prozora. Tako je Kapela nasjela na Jezerski vrh zasijecajući se u stijenu kao da je iz nje izrasla. Kamenom s vrha i njemu ravnim iz neposredne blizine izdigao je Kapelu kao kakav stub, izvijen silinom erupcije ili, kako bi Njegoš rekao, „statuja studena mramora“ („Filozof, astronom, poeta“, st. 3), ostavljajući ga oblikovana kao „stolb“ (starosl. stub u značenju koje ima kula, cilindar), što

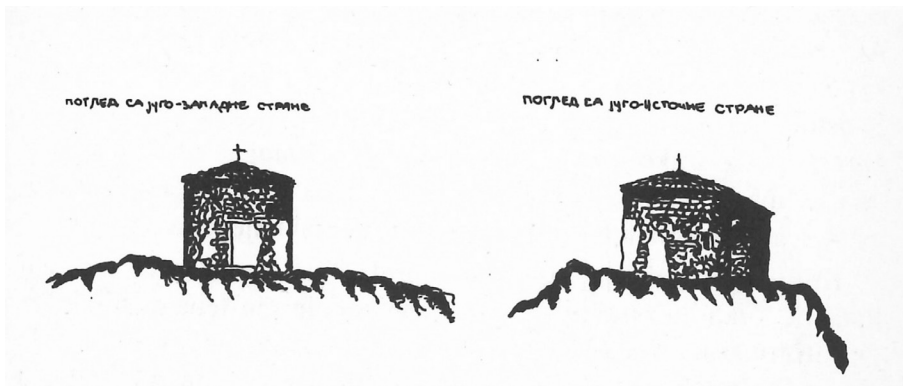
jeste ako se uporedi i sa tamburom kupole, na što podsjeća kružna Njegoševa Kapela. Ona, u stvari, nije čitav „hram“, nije ni „crkva“, kako je nazvao Sveti arhijerejski sabor SPC, jer nema zvonik, barem ni „na preslicu“ kako ima i najmanja crkvice crnogorsko-primorska i mediteranska, neophodan za poziv vjernika na službu i oglašavanje žalosti za umrlim. Već samo po ovome, vidi se da prvobitna kapelica nije podignuta da bude crkva (kako se navodi u tužbi Mitropolije crnogorske-primorske Ustavnom sudu Jugoslavije). Ona nije podignuta za službu svetome Petru Cetinjskom iako mu je posvećena; podignuta je da bude *memoria*, a on, pak, Petar Cetinjski, sahranjen je u cetinjskom manastiru, gdje je i ekshumiran i ponovo položen u čivot kao svetitelj. Sve je to učinio Njegoš, a mi ostavljamo kao mogućnost da je možda htio da bude sahranjen na Jezerskom vrhu u Kapeli-grobnici, što ona, bez obilježja crkve osim s oltarskom trpezom u apsidi, radi održavanja parastosa i jeste. Jeste kao i stotine sličnih, čak i većih kapela, velikanima ili porodicama, svejedno, podignutim u velikim katedralama. Da to zna bar jedan dio prosvećenih – „ni po jada“; ovako, svako, pa i bistar i učen raspreda, razmeće i zahtijeva što mu padne na um, najčešće pobuđen od ljudi koji namjerno stvaraju konfuziju.

Njegoševa Kapela na Lovćenu je bila kapela-grobnica, kako je i unijeta u registar Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore. U stvari, najbolju definiciju su joj dali Cetinjani. Oni je, po jednom protestu što se prenos Njegoševih kostiju odlaže u nedogled, nazivaju spomenik Njegošu – „Spomen-grobnica na Lovćenu“ (*Većernja pošta*, 28. IX 1923).

Tako, ili grobna kapela ili grobnica, jedino može da se pravilno naziva, a to se naziva i ono sepulhralno zdanje na Orlovom kršu, u kome počiva mitropolit Danilo, najrigorozniji branitelj crnogorske crkve „il famoso scismatico“, kako ga naziva nadbiskup Vićentije Zmajević. Iako je poslije Petra Prvog, najsvjetlije vladličansko ime crnogorsko, vladika Danilo nije sahranjen u crkvi, jer ne mora u njoj biti sahranjen ako je nije sebi podigao kao „manastir“, kako je uradio episkop zetski Ilarije osnivajući ga na Vranjini sa zavjetom da u njemu „črnici“ (kaluđeri) poju za njegovu dušu. Znajući sve to, i mnogo više od toga, mitropolit Petar II Petrović Njegoš, iz skromnosti sebi ne podiže grobnicu, a iz pijeteta prema svetitelju, koji mu je stric i prethodnik, podiže memoriju, bez groba, naravno. Tek s njegovim grobom Kapela na Lovćenu postaje godine 1855. grobnica-Kapela ili grobna crkva Njegoševa.

Nepoznati arhitekta iz Primorja (?) snimio je Kapelu prije bombardovanja 1916. godine. Prikazao je situaciju po kojoj se vidi orijentacija Kapele i gre-dasti položaj građevine. Na presjeku se dobro ocrtaava gotovo nenarušena Kapa na koju je Kapela situirana s osjećajem za skladan uzajamni odnos građevine i prirodne podloge.

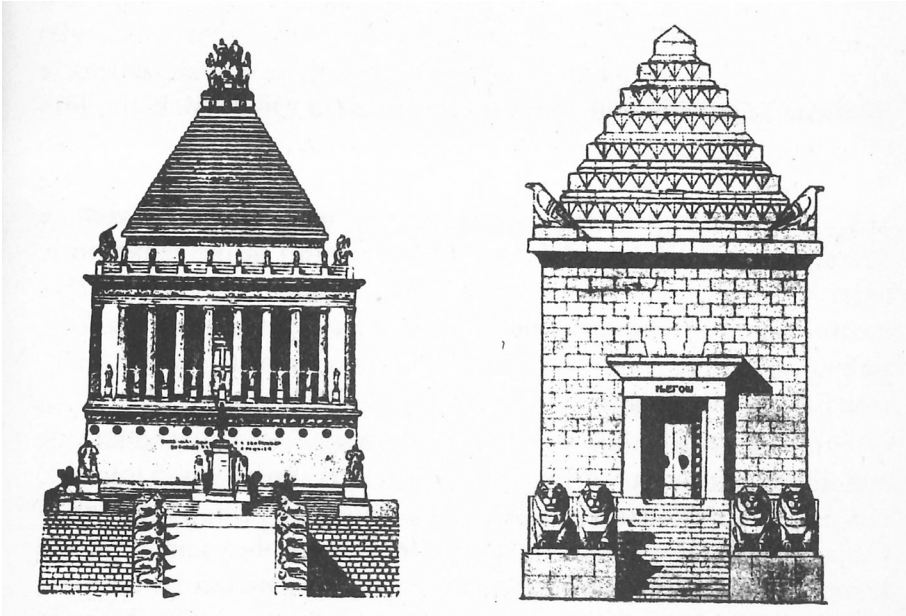
Nepoznati arhitekta koji je snimio Kapelu prije 1916. godine nije izostavio pogled na nju s podužne i poprečne strane.

I po dokumentaciji o građenju druge, Aleksandrove, kapele Njegošu, gdje treba tražiti istorijsku istinu (a ne predavati se svakojakim ishitrenostima), ali i po tipu, obliku i funkciji treće Njegoševe grobnice vidi se da ona nije crkva, nego memorijalna kapela, jer ni ona nema zvonik, a zadužbina je kralja Aleksandra od onog časa kad je vidio da mu ne odgovara ni Meštrovićev, ni Lazićev, ni bilo koji drugi od desetak projekata koji su izrađeni od 1921. do kraja juna 1924. godine, kad je kralj, nezadovoljan prebacivanjem nadležnosti vlada s jedne na drugu, koje su naveliko mijenjane, sve uzeo u svoje ruke, naredio maršalu Dvora da uplati 500.000 dinara, kako je obećao Svetom arhijerejskom saboru, kao svoj prilog, naredio da sve preuzme vojska, postavio svog opunomoćenika Panteliju Đukića na Cetinje da sprovede opsežan plan – izgradnju puteva, sarkofaga i kapele za nepuna dva mjeseca, jer mu se žurilo da to bude u septembru, posljednjem roku pred ljutim lovcenskim snjegovima i zimama. Dotle, u planovima i Mitropolije crnogorske-primorske i Svetog arhijerejskog sabora i mnogobrojnih odbora projekat je nosio oznaku kapele bez ktitora, donatora. Sa ktitorom (donatorom) ona je postala kraljeva zadužbina, podignuta u čast rođenja sina prijestolonasljednika. Svaka drugačija priča ne počiva na arhivskoj i tehničkoj dokumentaciji, niti na arhitektonskoj analizi.

Da nije bila kapela-crkva ni 1916. godine, kad su Austrijanci jednom topovskom granatom napravili brešu na njenom gornjem dijelu, vidi se i po tome što tadašnji mitropolit Mitrofan Ban, koji okupatoru nije protestovao i protivu rušenja te navodno kapele-crkve, nego je protestovao protivu skrnavljenja groba vladike Njegoša, a zadovoljio se da se njegove kosti ekshumiraju pošto su mu Austrijanci odobrili da to učini uz molebstvija. Da mu je bilo stalo do kapele-crkve, pristao bi na ponudu Austrijanaca da je obnove i pošto je ostala bez Njegoševog groba: svaka isprika njegovih domišljatih branitelja da drukčije no što je postupio nije mogao – mora otpasti kad se ima na umu da bi crnogorski narod stao iza njega u zahtjevu da okupator ne dira u Njegošev grob i da popravi njegovu Kapelu.

Kraljeva kapela je, naravno, morala biti izgrađena na novoj lokaciji, znatnim zaravnjivanjem Kape koja je spuštена da bi mogla primiti trostruko veću konstrukciju od prvobitne. Njegoševa Kapela je bila iznutra široka 4,10 m, isto toliko duga do oltara, a odatle još oko tri metra do oltarskog prozora. Nova kapela, s novim i širim vratima, velikom kamenom gredom za ktitorov natpis, na proširenom temelju stare, sa debljim zidovima, klupom-kolomatom oko nje, ophodnom stazom i ogradnim zidom, a pri tome još i od većih kvadera, njih 480 iz nelovčenskog kamenoloma i 280 „belih ploča sa ostrva Brača za pod Kapele“ (*Vreme*, 19, 26. avgust i 6. septembra 1925), sva je, dakle, drukčija od stare. Završena potkrovnim vijencem, sva je izraza, oblika i volumena u stilu ruske pseudoklasicističke arhitekture koju su, ne samo ovdje,

u domovinu naše mediteranske arhitekture unijeli ruski emigranti Krasnov, Smirnov i Lukomski. Drukčija od stare, našla se i na drugoj lokaciji. Po Konstantinu Jirečeku, autoru čuvene „Istorije Srba“, Lovćen je 1917. godine (s. v. Crna Gora) – 1749. metara. Štaviše, po skici puteva od Cetinja do Jezerskog vrha, koju je 11. oktobra 1921. godine izradila Inspekcija za građenje puteva u Crnoj Gori, kota Jezerskog vrha iznosila je 1660 metara. Kapa je, dakle, sigurno snižena za 10 (i slovima: deset) metara prilikom dvije posljednje rekonstrukcije Kapele i Mauzoleja.

Mauzolej u Halikarnasu, po rekonstrukciji Berniera.

Ivan Meštrović, Mauzolej Njegošu, 1924. godine, skica.

Ćosiću, očigledno, ne preostaje ništa drugo nego da se zadovolji lokacijom za svoju obnovljenu kapelu, koja neće biti ni ona Njegoševa, ni kraljeve kapele, a bogme ni Mauzoleja, čije rušenje mora oštetiti sadašnji položaj ispod građevina. Pošto se zavještao, treba, zbilja, da decidno odgovori kako će taj zavjet ispuniti: da na „Srpskom Olimpu“ (da bar kazaše „Parnasu“, što bi priličilo pjesniku Njegošu bolje nego na vrh planine koji je prijesto paganskih bogova!) podigne petu Njegoševu grobnicu u svojoj „obnovljenoj“ kapeli. Teško da će to uspjeti da učini, a još teže za tu svoju ispolinsku akciju da pridobije Crnogorce, bar one „prirodne“ kako ih naziva mitropolit Petar Prvi, koji se, besumnje, razlikuju od sadašnjih „posrbljenih“ Crnogoraca.

Ćosićev poduhvat zaslužuje ovoliku, i još temeljniju analizu, jer on nije običan pristaša pokreta „obnove“ Njegoševe kapele. On je deseti dobitnik Njegoševe nagrade i zato višestruko odgovorniji od bilo kojeg drugog pisca-bojovnika i propagatora rušenja Mauzoleja i zagovornika građenja nove kapele na njegovom mjestu. Ne bih ni ja toliko insistirao na njegovoj odgovornosti da nema odjeka, i to u vrhovima crnogorske intelektualne javnosti i naučne misaonosti, iako se način na koji se odnosi onaj njen dio koji je bio angažovan u izvršnim i režijskim odborima (Čedo Vuković, Dušan Vukotić, Filo Filipović, Vuko Radović, Marko Borozan, da pomenem samo književnike i umjetnike iz Crne Gore koji su još u životu smatra prevaziđenim. Nijedna se boljka istorije ne briše zaboravom, a neizbrisiva je i riječ intelektualaca. Naše, kao i druge zapamtio je narod i svijet po herojskom istupanju u vremenima kada je to bilo nužno. Pored pisane riječi, istupali su i izgovorenom, i ako je trebalo odlučnim i odgovornim pozivom na odbranu tekovina kulture u opasnosti. Što ih danas u tome može spriječiti?

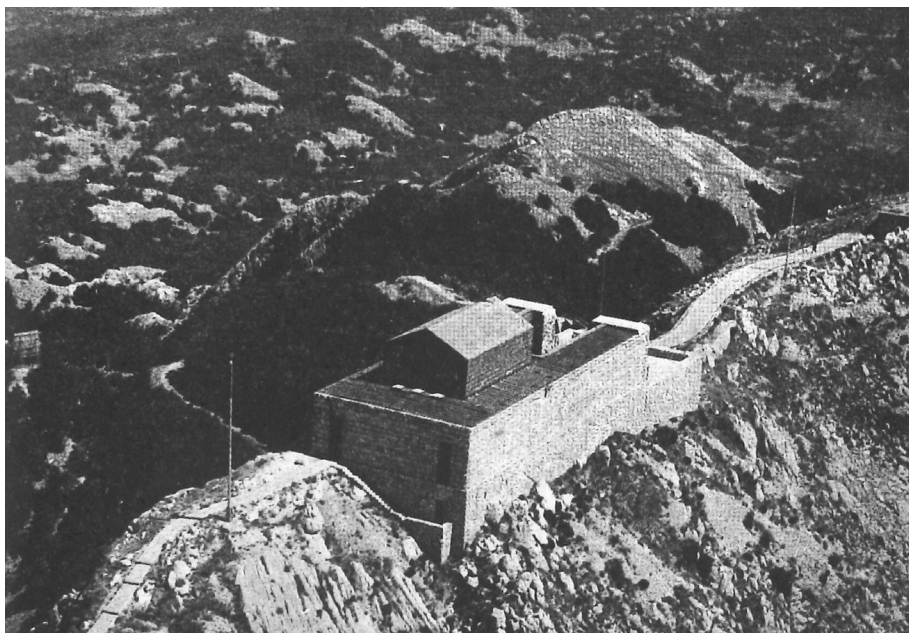
Problemu Mauzoleja se ne može pristupiti bez izvjesne stručne metodike i prakse o uređivanju urbanističkih i spomeničkih lokacija, bez poznavanja konzervatorskih i restauratorskih principa, bez zalaženja u norme domaćeg i međunarodnog prava, bez unošenja u tu kompleksnu problematiku istorijske, istorijsko-umjetničke, estetske, arheološke i kulturološke strane i mauzolejske dimenzije. Mora se imati u vidu na što smo obavezni u takvim slučajevima po prihvaćenim zakonima i konvencijama, preporukama i propisima o spomenicima kulture kao što je Mauzolej. Ko ozbiljan i odgovoran može da pomisli kako je moguće jednom novinskom i mitingaškom kampanjom uništiti graditeljsko i umjetničko (da samo njih spomenem) djelo ne samo jednog Meštrovića, nego i drugih autora Mauzoleja (projektanta arhitektonsko-građevinskog plana Harolda Bilinića, projektanta Njegoševe grobnice u kriptu Dušana Murgaško, projektanata rasvjete Paula Massarta i firme „Šerder“ iz Belgije, autora mozaika iz firme Vetricolor i Renato Co Callo, Italija), a takođe i izvođača iz velikog broja jugoslovenskih i stranih preduzeća, naučnih insituta, geozavoda, poslovnih i zanatskih udruženja i radnji. Rušitelji ne pomišljaju na to da je uništavanje dobara kažnjivo i da se počinioci izvode na sud i osuđuju na plaćanje kontribucija. Došli iz naše crnogorske i jugoslovenske zabiti ili sami se navadili pa hoće komandu, ulogu ili učešće u rušenju jednog Mauzoleja, monumentalnih razmjera (dužine 37 m, širine 15,40 m i visine 10,50 m – samo atrijskog i kapele), u koji je ugrađeno 10 stubova od jablaničkog granita 4,33 visokih i od po 10 tona svaki od njih teških, a da i ne govorimo o zidovima kapele 1,30 m širokim, 10,50 m visokim, spolja lovcenskim kamenom a iznutra tamnim jablaničkim kamenom zidanim! Kao što su i sve Meštrovićeve figure gigantskih razmjera, i njegove na Lovćene su takve: Njegoševa od oronta 3,74

m, a karijatida 4,33 m visine. Samo jedna karijatida u jablaničkom kamenu teška je 7,5 tona, a Njegoševa statua 28 tona. Ko to može oboriti ne raznoseći eksplozivom ogromnih i razornih moći i Mauzolej i čitav Jezerski vrh Lovćena? A bez Jezerskog vrha – o čemu bi pisci-rušitelji kukumavčili za „srpskim Olimpom?!

Kad već hoće da sruše Mauzolej, znaju li naši zagovornici iz brdskih prašuma da je kamen, pa i ovaj crnogorski, tvrd i da takve gigantske građevine, počevši od egipatskih piramida, galerija mikenskih u Tirintu, Lavljih vrata i Atrejeve grobnice u Miken, hrama u Pestumu, Apolonovog hrama u Korintu (koji, kao Mauzolej na Lovćenu, ima kolone visoke 19,42 m), spomenika demona smrti „Arpija“, podzemnih hramova u Cerveteriju i speosa na Nilu, Partenona na Akropolju u Atini, Tezejona u Atini, hrama u Segestu, Zevsovog hrama u Atini, hramova Kora, Muške sreće, bazilike Julije, grobnice Cecilije Metele, teatra Marčela, hramova na Carskom forumu u Rimu, tzv. „Kvadratne kuće“ u Nimu, hramova u Balbeku, Panteona u Rimu, hrama u Tebesi i naše splitske Dioklecijanove palate – da se sjetimo samo najbolje očuvanih iz antičkih vremena – znaju li da su opstali nekoliko hiljada godina uprkos rušenja koja su im nanosili varvari i krstaši, popovi i fanatici? Samo je jedan od najčjuvenijih – prvi, po kojemu i ostali nose naziv – Mauzolej u Alkarnasu persijskom satrapu Karije (umro 353. g. p. n. e.) ostao čitav do polovine XIII vijeka, kad ga je srušio katastrofalan zemljotres. Krstaši Sv. Jovana su 1402. godine digli njegove kamene blokove da sagrađe svoj kastel Sveti Petar, nazvan „Turski Budrum“. I Englezi su s njega skupljali kamenje, počev od 1846. godine, u namjeri da ga rekonstruišu. Po jednoj rekonstrukciji, kvadrat osnove Mauzolove grobnice i spomenika iznosio je oko 66x75,50 m. Po Berierovoj rekonstrukciji Ivan Meštrović napravio je svoj prvi projekat Njegoševog mauzoleja 1924. godine. Mauzolej na Lovćenu, upkos gromovima i munjama, pa i ljudskim rukama koje bi htjele da ga sruše ostaće vjekovima, jer je u toj namjeri pravljen na „antički“ način.

Iz istorije se može navesti još mnogo primjera adaptacija i preinačnje bogomolja jedne vjere u drugu. Svi paganski hramovi u prvim vjekovima hrišćanske ere pretvoreni su u crkve, a mnoge od njih i bezbroj novih sve do VII vijeka, kada je počela invazija Arabljana, u džamije, da bi s pobjedom nacionalnih revolucija i oslobođenjem ispred tiranije Osmanlija, bili vraćeni opet u crkve. Takav jedan ilustrativan primjer naveo sam u raspravi koja je 16. novembra 1990. godine vođena u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti o Njegoševom mauzoleju. Naveo sam primjer čuvene Omajadove džamije u Damasku. U Solomonovo doba osnovano je samostalno damasko kraljevstvo (Prva knj. o kraljevima XI, 23). Pošto je prelazio iz ruke u ruku pobjednika, Asiraca, Jermena, Sirijaca, Jevreja, pao je pod vlast Rimljana (150. godine

prije nove ere). Oni su ga utvrdili i u utvrđenju sagradili veliki paganski hram. Car Teodosije Prvi (379–395) pretvorio ga je u hrišćansku baziliku sa tri broda i s kolonadnom. Usred nje je do danas ostala mala kapela posvećena Jovanu Krstitelju (glavi Jahyâ, kako ga Arapi zovu). I car Justinijan je u Damasku sagradio jednu veliku crkvu. Predvođeni Abu Obeidom, Arabljani su ga zauzeli poslije poraza Vizantinaca u bici kod Jarmuka, 639. godine. Veliko dvorište oko bazilike tada su muslimani i hrišćani podijelili popola, a u njega su ulazili da se mole svojim bogomoljama na ista vrata. Halif Velid (Ouélfid, 705–715) je u oba dijela podigao veliku džamiju, koju arapski historičari nazivaju jednim od svjetskih čuda. I danas je najvećim dijelom u njoj sačuvan floralni vizantijski mozaik iz doba proganjanja ikona. S obzirom na ovo i slična historijska iskustva, tvrdio sam da je i Njegoševom Mauzoleju očuvana tradicija po kojoj egzistiraju u istom hramu i paganska i hrišćanska obilježja (hrišćanska kriptna sa grobnicom na kojoj je izrađen krst). Izvještači i pisci članaka u *Pobjedi* prikazali su me kao predlagača smještaja nove Ćosićeve kapele u Mauzolej. *O miseris hominum mentes...* iz takvih novina!

Lovćen, Meštrovićev Mauzolej na gredi Jezerskog vrha

Sve pomenute adaptacije i konzervacije izvršene su pošto je donijeta politička odluka – imperatora ili hegemonu, vasilevsu ili kralja, kalife ili sultana, knjaza ili kneza, pa i gospodara i vladike crnogorskog Danila, koji je donio

političku odluku o rušenju džamije u Ćeklićima. Čuvena je sudbina najslavnijeg spomenika svijeta, Partenona na Akropolju Atine kojega je po dekretu cara Teodosija II iz 426. godine trebalo srušiti kao i sve paganske hramove. Od rušenja je Partenon spasila careva žena Atenaida, ali ga je, ipak, trijumfujuća hrišćanska oligarhija pretvorila u crkvu 662. godine. Pobjedonosni Turci su 1460. godine pretvorili Partenon u džamiju. Pošto im je na Akropolju bilo hladno, Turci su ga prepustili propadanju, a Englez lord Elgin je 1800–1803. naredio da se skinu skulpture Partenona i prenesu u London, pri čemu mu je tehnički pomoćnik bio Rimljanin G. B. Lusieri. Godine 1816. mermerni ukras Partenona smješten je u Britanski muzej. Ni na traženje Grčke da im Velika Britanija vrati na silu otete partenonske i druge reljefe i skulpture, ni do danas ih nije vratila. Kao što su sve odluke o konvertizacijama Partenona bile političke, takva je bila i naredba kralja Aleksandra da se mjesto anastilozne i konverzacijske, pristupi rušenju Njegoše Kapele na Lovćenu radi podizanja nove, Aleksandrove. Kao što je političkom odlukom ona zamijenjena Mauzolejom, tako bi i on bio zamijenjen novom Ćosićevom kapelom – da li, opet, političkom odlukom srpskog suverena?

Sve je moguće, pa i raspravljanje multidisciplinarnim pristupom i naučnom metodologijom o tome da se podigne Kapela na Lovćenu. Od diskusije bar neće biti štete. Pitanje je samo: koji je to drugi interdisciplinarni postupak osim naučno-konzervatorskog, međunarodnim konvencijama i domaćim zakonima utvrđenom i prilikom stavljanja Mauzoleja u kategoriju spomenika kulture. Pri tome se zaboravilo i na još jednu „sitnicu“ – pristanak i odobrenje nasljednika autorskog prava Ivana Meštrovića. U svakoj pravnoj državi zakonski propisi i međunarodne konvencije su neprikosnovene. Do sada, a i sad, u nas – izgleda nijesu, sudeći po tome što se sve priča, predlaže, prilaže i organizuje za atak na jedan spomenik kulture.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Sanja ORLANDIĆ Delegitimizacija crnogorskoga jezika u okviru manifestacije <i>Dani Njegoševi</i> – diskursno-istorijska analiza argumentacijskih strategija.....	3
Novica VUJOVIĆ Stavovi crnogorskih studenata o sadržajima iz nestandardnih idioma.....	29
Tomasz KAMUSELLA Between Macrosociolinguistics and Microsociolinguistics Through the Lens of Bookstores.....	43
Jurica BUDJA Nastavak instrumentala jednine <i>nomina agentis</i> izvedenih sufiksom <i>-ār-</i> u slavonskom predstandardnom/protostandardnom varijetetu hrvatskoga i u ranim tekstualnim spomenicima slavonskoga dijalekta.....	83
Filip GALOVIĆ Govor mjesta Aljmaša.....	123
Indira ŠABIĆ & Magdalena CHYŁA O jednoj bosansko–poljskoj ojkonimskoj paraleli (ojkonimi motivirani tipom i funkcionalom klasifikacijom naselja).....	139
Tetiana KOTS Modern Ukrainian Scientific Stile Within the Broader Framework of Slavic Language Tendencies and the Evolution of Literary Norms	163

Andrijana NIKOLIĆ Pjesme za djecu sa elementima igre u knjizi „Razglednice” “ <i>Igra je posao djeteta.</i> ” – Platon	175
Dubravka BRUNČIĆ Images of (Un)Respectability and the Imagining of the Nation in Vladovit Zorec’s Satire <i>Čudnovate diple [The Marvellous Flute]</i>	183
Alma DENIĆ-GRABIĆ Život na rubovima: etičnost pisma i bolest u poeziji bosanskohercegovačkih autorica.....	207
Fahrija NIŠIĆ-LESKOVIĆ & Anita CUCOVIĆ (Po)etika (pri)povijesti: Roman <i>Skretnice</i> Jasmine Musabegović	229
Luka I. MILUNOVIĆ Kinematografska Kuća <i>Pathé Frères</i> na Cetinju	243
Aleksandra BANJEVIĆ The Relevance of Cultural Connections Between Languages and the Preservation of Linguistic and Cultural Heritage (With Special Reference to Romance Languages).....	255
Milica LUKIĆ & Lana ŠUSTER Katica NOVOSELAC Slavenska mitologija kao medij popularizacije baštinske kulture na primjeru tekstova Jasne Horvat.....	275
Antonela MARIĆ & Ana ĆOSIĆ Violence Happening for a Reason and Female Masculinisation	299
Binasa ŠABANOVIĆ & Šuajb SOLAKOVIĆ & Semrija SMAILOVIĆ Korelati zadovoljstva životom mladih u Novom Pazaru	313

Suada A. DŽOGOVIĆ
Diplomatic Relations Between Bosnia and Herzegovina
and Turkey: An Analysis of Political,
Economic, and Cultural Interactions..... 331

GRADA

Novica VUJOVIĆ
Toponimi kolašinskoga sela *Skrbuša* 355

PORTRETI

Sofija KALEZIĆ
Crnogorska međuratna književnost –
Stvaralački portret Trifuna Đukića 359

Dragan B. PEROVIĆ
Šećanje na Pavla Mijovića, velikana naše nauke i kulture 377

PRIKAZI

Aleksandar RADOMAN
Izuzetna interdisciplinarna monografija Slobodana Čukića 385

Martin HENZELMANN
Україністичка конференција у Луксембургу 391

Sofija KALEZIĆ
O knjizi Borislava Jovanovića
„Pozivno pismo literature“ 393

ARHIVA

Pavle MIJOVIĆ
Njegoševe grobnice..... 399

TABLE OF CONTENTS

Sanja ORLANDIĆ
Delegitimization of the Montenegrin Language
Within the Framework of the “Njegoš days”
Manifestation – A Discourse-historical
Analysis of Argumentation Strategies..... 3

Novica VUJOVIĆ
Montenegrin Students’ Views
of Non-standard Idiom Content 29

Tomasz KAMUSELLA
Between Macrosociolinguistics
and Microsociolinguistics Through
the Lens of Bookstores..... 43

Jurica BUDJA
Instrumental Singular Ending of *Nomina Agentis*
Derived With the Suffix *-ār-* in the Slavonian
Pre-standard/proto-standard Carity of Croatian
and in Early Textual Documents of the Slavonian Dialect 83

Filip GALOVIĆ
Local Dialect of *Aljmaš* 123

Indira ŠABIĆ & Magdalena CHYŁA
On a Bosnian-polish Oikonym Parallel
(Oikonyms Motivated by the Type and
Functional Classification of Settlements) 139

Tetiana KOTS
Modern Ukrainian Scientific Stile Within
the Broader Framework of Slavic Language
Tendencies and the Evolution of Literary Norms 163

Andrijana NIKOLIĆ Songs for Children With Game Elements in the Book "Postcards". "Play is the Work of a Child." - Platon.....	175
Dubravka BRUNČIĆ Images of (Un)Respectability and the Imagining of the Nation in Vladovit Zorec's Satire <i>Čudnovate diple [The Marvellous Flute]</i>	183
Alma DENIĆ-GRABIĆ Living on the Edge: the Ethics of Writing and Illness in the Poetry of Bosnian and Herzegovinian Female Authors.....	207
Fahrija NIŠIĆ-LESKOVIĆ & Anita CUCOVIĆ (Po)ethics (Hi)story: the Novel Switches Jasmina Musabegović's	229
Luka I. MILUNOVIĆ <i>Pathé Frères</i> Film House in Cetinje	243
Aleksandra BANJEVIĆ The Relevance of Cultural Connections Between Languages and the Preservation of Linguistic and Cultural Heritage (With Special Reference to Romance Languages).....	255
Milica LUKIĆ & Lana ŠUSTER & Katica NOVOSELAC Slavic Mythology as a Heritage Culture Popularization Medium – the Example of Jasna Horvat's Texts.....	275
Antonela MARIĆ & Ana ĆOSIĆ Violence Happening for a Reason and Female Masculinisation	299
Binasa ŠABANOVIĆ & Šuajb SOLAKOVIĆ & Semrija SMAILOVIĆ Correlates of Life Satisfaction of Young People in Novi Pazar	313

Suada A. DŽOGOVIĆ
Diplomatic Relations Between Bosnia and Herzegovina
and Turkey: An Analysis of Political,
Economic, and Cultural Interactions..... 331

MATERIAL

Novica VUJOVIĆ
Toponyms of the Village of *Skrbuša* in Kolašin 355

PORTRAITS

Sofija KALEZIĆ
Montenegrin Interwar Literature
– A Creative Portrait of Trifun Đukić 359

Dragan B. PEROVIĆ
In memory of Pavle Mijović,
a Great Figure of Our Science and Culture..... 377

REVIEWS

Aleksandar RADOMAN
An exceptional Interdisciplinary
Monograph by Slobodan Čukić 385

Martin HENZELMANN
Ukrainian Conference in Luxembourg 391

Sofija KALEZIĆ
About the Book by Borislav Jovanović
„Pozivno pismo literature“ 393

ARCHIVE

Pavle MIJOVIĆ
Njegoš's Tombs 399

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Za izdavača
Aleksandar Radoman

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
100

Časopis *Lingua Montenegrina* indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and cultural issues /
urednik Adnan Čirgić. – Br. 1 (2008) – . –
Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)